

ІЛИЯСТАНУ ІЛІМДЕРІ

ІЛИЯСТАНУ ІЛІМДЕРІ
(Мақалалар жинағы)

КӨП ТОМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

18 том

ӘОЖ 821. 512.122

КБЖ 84 (5 Қаз)

I 47

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

**М.Әуезов, Н.Иманғалиұлы, М.Имангазинов, Қ.Сарбасова, Ш.Кыяхметова,
Д.Аңсабаев, Г.Сырлыбаева К.Хамзин, Д.Қуат,
Е.Базарханов, Ғ.Есжанов**

Томды баспаға әзірлеген:

Ш. Кыяхметова (жауапты шығарушы)

ЖАЛПЫ РЕДАКЦИЯСЫН БАСҚАРҒАН

Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
«Ілиястану» ғылыми-практикалық орталығының меңгерушісі, профессор,
филология ғылымдарының докторы **М.Имангазинов**.

Ілиястану ілімдері

I 47 Мақалалар жинағы. / Құраст.: Ш. Кыяхметова – «Баянжүрек» баспасы, 2019.

ISBN 978-601-7532-87-1

Т. 18: Мақалалар жинағы. – 2019. – 472 бет.

ISBN 978-601-7532-91-8

Еңбекте Ілияс Жансүгіров шығармашылығы жайлы баспасөз беттерінде жарияланған арғы-бергі мақалалар жүйеленіп, ғылыми түзілімнен өткізіліп, хронологиялық жағынан топтастырылып, ұсынылған. Кезең-кезеңді қамтитын мақалалар тізбегінде Ілиястың ашылмай, айтылмай жатқан шығармашылық тұлғасын, қаламгерлік өсу жолын, ақындық, жазушылық шеберлігін жаңаша көзқарас тұрғысынан қайта бір бағамдайтын талдаулар бар.

Еңбек филолог ғалымдарға, студенттер мен магистранттарға және сөз өнерін құрметтейтін оқырман қауымға арналады

ӘОЖ 821. 512.122

КБЖ 84 (5 Қаз)

ISBN 978-601-7532-91-8

ISBN 978-601-7532-87-1

© «Баянжүрек» баспасы, 2019

АҚАН СЕРІ – ҚҰЛАГЕР - ІЛИЯС

Ілияс Жансүгіровтің ақындығы мен тағдырын әйгілі Құлагерге теңеу - біздің рухани санамызда қалыптасып, барынша сіңген ұлттық категория. Ол заңды да. Біз білетін тарихтың аумағына жылқы жануарымен байланыссыз халықтар кемде-кем. Ертедегі гректер, Рим империясының жауынгерлері болсын, Шығыс әлемінің даналары мен сарбаздары немесе Британия, Америка құрлықтарын игерушілердің бәрінің де жылқысыз, яғни мініс атынсыз күні болмаған.

Сондықтан, Тұлпар бейнесі көптеген елдердің ой-арманының, санасының ең озық үлгісіндей олардың елдік, мемлекеттік белгілерінде кездесетіні табиғи құбылыс, дүниетаным. Ал, қанатты Тұлпар пырағы болса жалпы адамзат қиялы ғана емес, дүние жүзінде поэзия нышаны, әрі рухани тазалықтың, зиялылықтың, ой озықтығының, шабыт шалқарының белгісі.

Ақан Сері - Құлагер - Ілияс - үшеуінің тағдырлас болуы қазақ өнерінің тарихын білетін кімді де болса толғандырмай қоймас. Екі ғасырды жалғастырып тұрған осы үш шыңның ортақ жүйесі - рухани биіктігінде. Үшеуі де дара талант, үшеуі де рухани бостандыққа жалтақтамай, жасқанбай ұмтылған ұшқыр болса - оларды қоршаған надан әрі зәлім ортасы даралығын да, ұшқырлығын да, биіктігін де әрі көре алмады, әрі кешіре алмады.

Надандық пен зұлымдық әрқашан да күшті, олар дара таланттар сияқты емес, топтасып, тор құрып жүреді, аңдығанын көп жағдайда мертіктіреді. Таза талантты жандар біреу зұлымдық жасайды деп ойламайды да. Олар әдетте рухани жалғыздықтың күйін кешеді.

Міне осы жағдайларын да біреу түсінеді, біреу түсінбейді. Ал түсінбегендер өзінің түсінбегенін көрмей, кінәмшіл болады. Ақынның өз сөзімен айтсақ:

*Таба алмай тыныштықты туған елде,
Кете алмай біржолата бөтен жерге.
Тартқанда жалғыздықтан жаны қорлық,
Төсеген талай ерлер оққа кеуде,-*

деп, Ақан Серінің көңіл-күйін суреттей отырып, күні ертеңгі өз басының жағдайын да болжағандай.

Қазақтың шоқтығы биік зиялыларының бірі - Ілияс Жансүгіров нәубет-репрессия құрбаны болды.

Ахмет, Ілияс, Сәкен, Бейімбет, Тұрар, Міржақып, Мағжан, Әлихан, Әлімхан, Мұхаметжан, Сұлтанбек сынды қазақ халқының көк аспанында жарық жұлдыз боп жарқыраған тұлғалардың бақыты да, трагедиясы да тұлпар тұрпатында, қалың тобырдан өзгеше озықтығында, қайталанбас жалғыздығында. Олар - XX ғасырдың басында дүниеге жана көзқараспен үрдіс келіп қосылған қарымды ұрпақ өкілдері. Олардың алғырлығы да, көрегендігі де бірнеше ғасырға созылған отаршылдық бұғауының шынайы

мазмұнын әшкере ететін болғаны, әсіресе билеп, төстеп дағдыланғандарға тиімсіз танылғаны хақ.

Сондықтан да өздерінің гуманизмге қарсы әрекеттерін бүрекемелейтін идея, мақсат, жүйе, яки система қажет болды. Кеңес Одағы мен басқарушы партияның ісі үшін нені болса да, кімді болса да құрбандыққа шалу - ұғымға сіңіп, адамдар сатқындыққа мейлінше бейімделді. Міне, тағдырдың сол иірімдері Ілекендерді диірменнің тасына алдымен салып жіберді.

Біздің деректерге сүйеніп, білетініміз осы. Сол диірменнің тасы мезгіл-мезгіл айналып соғып, елдің бас көтерерлерін «турап» отыруды да жүйеге айналдырды. Біз мұның бәріне де заман кінәлі, тоталитарлық жүйе кінәлі, заман солай болды деп өзімізді жұбатқан боламыз. Ал трагедияның түп тамырына үніле де бермейміз, күрделілігін түсіне де бермейміз.

Системаны жасайтын кім? Сөз жоқ - адамдар, ең алдымен қолында күші барлар. Система деген әр кезеңде өзгере беруі мүмкін. Бірақ адамның табиғатының өзгеруі - тым ұзақ құбылыс. Біліктілік, білімділік саяз тұста биліктілік-тым қауіпті. Білімі, ішкі рухани тазалығы жұпыны жағдайда биліктің тұғырында тұрған адамның дүниетанымы да тым шектеулі, қызғанышы мол болатыны анық.

Сондықтан да ол өзінен басқа ешкімнің артықшылығын тани алмайды. Қудалау, репрессия дегеннің өзі осындай психологиядан туады. Көкірегі қораш адам таланттың серілігін де серкелігін де көре алмайды.

Жақсылық атаулы өзінің қолынан келмеген соң күндеушілікті кәсіп етеді де, қапысы келгенде қастандықтан, пасық арамдықтан тайынбайды. Ақан Сері де, ақын Құлагері де, Ілияс ақын да, оның жыр Құлагері де осындай шалқар тарлықтың құрбаны болған. Осылай болғанын біздер, біздің қоғам білмей ме? Білеміз де, қоғам да біледі.

Бүгін біздің ортамызда ондай жағдайлар жоқ па? Иә, атақтаулы, аты өшсін –репрессия саясаты жоқ, өйткені система жоқ. Ал, кез келген уақытта репрессияның ұршығын шырқ иіруге дайын жүрген замандастарымыз жеткілікті.

Бүгін біздің тұрмысымызда, қаржы жағдайымызда көптеген кемшіліктер мен келеңсіздіктер бар екені белгілі. Бірақ, бұрын соңды болып көрмеген рухани бостандығымыз бен сана, ой бостандығы басымызда бар екені ешкімнің де шүбәсін туғызбаса керек.

Мен бүгін осынау алқалы топ алдында, аруакты жерде осы бір бағасы жоқ байлықтың яғни еліміздегі, әр қайсымыздың басымыздағы рухани еркіндігіміздің баянды болуын ерекше тілегім келеді. Қазақстан үшін жаңа модельді репрессияның сценарийі ең соңғы рет 1985-1986 жылдары басталып еді. Демократияның тізгінге тосылмаған толқыны шайқалмағанда заман әлдеқалай болар еді деу де орынды.

Жақсылықта желкілдеп бірге жүрген жігіттердің өз мәнсаптары үшін бірін-бірі жанталасып сатып жібергендердің талайын көрдік. Система өзгергенмен адам табиғаты, адамгершіліктің сапасының өзгеруі қиын екені хақ. Бірақ адамгершіліктің шынайылығына, қарым-қатынастың әділ

тазалығына қарай өзгеруге міндеттіміз. Ілияс, Сәкен, Бейімбеттер сол үшін басын тіккен. Солардың өмірі келесі ұрпаққа өнеге.

Бүгінгі тойды осы үшін өткізу қажет. Осындай таршылық заманда тойға шашылудың жөні жоқ еді деп жатқандар да жоқ емес. Дұрыс, шашылудың қажеті жоқ.

Әсіресе, тойға келген қонақтар той өткізушілерге салмақ салмай келгені жөн. Үлкен, кіші, лауазымды, лауазымсыз - бәріміз ұлы ақын Ілияс Жансүгіровтің аруағына тағзым ету үшін, өз борышымызды өтеу үшін келіп тұрмыз. Поэзия алыбы Пушкиннің Михайловское ауылында жыл сайын мыңдаған адамдар жиналып, ешқандай шығынсыз-ақ, тек Пушкиннің портретін үлкен сахнаға көтеріп қойып тойлап жатады емес пе. Осы мәдениеттен, дүниежүзілік рухани мәдениеттен рухани той өткізу де үйренуіміз қажет. Тек мерейтойларды шабынып, қабынып өткізумен ғана шектелмей, ұлы ақындардың поэзия күндерін жыл сайын өткізіп тұруды дәстүрге айналдырсақ, рухани өміріміз де, мәдениетіміз де байи түсер еді, әрі ешқандай көп қаржы, шығын да қажет болмас еді.

Біздің ең үлкен олжамыз - сол шоқ жұлдыздардың артында қалған бай мұрасы, ғибратты сөзі, терең ойы, қайталанбас шебер, зергер суреткерлігі. Осы қазыналы байлықтың халқымыздың игілігіне, болашақ ұрпақтың қуатына қызмет етуіне еңбектену де біздің борышымыз.

Тағдыры үлкен трагедиямен таусылған ұлы ақынның рухани мұрасының бағы жанып, өмірі ұзақ болсын. Тойдың думанынан гөрі ойдың думанына байып қайтайық. Ілиясты тереңірек біліп, оның поэзиясының қайнар бұлағынан сусындап, нәр алып, өсіп тарайық.

Кәкен КАМЗИН

«СӨЗ БАСЫ СОЛАҢ ЕМЕС, СҰҢҒЫЛА БОЛУЫ КЕРЕК» (деген екен І.Жансүгіров)

-Қазіргі қазақ журанлистикасы теориясының іргетасын қалаған кім?

-Әрине, Ілияс Жансүгіров!

Осы тәріздес диалог төртінші курстағы жас шәкірт пен білгір ұстаз - тарих ғылымдарының докторы, профессор Қ.Бекхожин арасында 1972 жылдың екінші семестрінің аяғында өткен еді. Сондай бір танымдық материалдардың Орталық архивте бар екенін де Қайыржан Нұрғожаұлы шетжағалап сездірген. Дипломдық жұмысқа жілігі әбден татиды деген бейілін де жайып салған. Осы қысқа сұхбаттан кейін тиіп-қашып архив жағалағаным да бар. Бірақ орыс жұрағатының «Человек предполагает, бог располагает» деген бұйырымы қақ алдымнан кес-кестей шығып, орнықпаған назарды, жас көңілді басқа қияларға бұрып жіберген-ді. Ал сол студенттік кездегі ізденістен қалған екі-үш құжат бұрқыраған қағаздарымның арасынан бүгіндері шыға келгенін қайтерсіз. Содан, міне, отыз бес жылдан соң баяғы тақырыпқа қайта оралып отырмын. Оның да өз себебі бар. Нақтылай айтсам ғалым, белгілі жазушы, публцист, «Жалын» баспасының директоры

Б.Нұржекеұлының қолынан І.Жансүгіровтің «Құжаттар, хаттар, күнделіктер, дала хикаялары» атты қызыл мұқабалы қалың кітабын көре сала, баяғы көз жазып қалған сілемімді қайта тапқандай сезім кештім, бірер аптадан кейін әлгі шығармаға Бексұлтан ағамыздың «Қазақ әдебиетінде» жариялаған рецензиясын құныға да қызыға оқып шықтым. Бұдан көп жыл бұрын жарық көрген профессор Б.Кенжебаевтың «Жылдар жемісі» естеліктерін қайтадан парақтай бастадым. «Ілиясты мен алғаш рет 1928 жылы, жаз айында Қызылордада көрдім. Сол жылы ол Москвадағы Бүкілодақтық Журналистік институтты бітіріп, «Еңбекші қазақ» газеті редакциясына қызметке келді. Мен сол газет редакциясында партия тұрмысы бөлімінің бастығы болып істеуші едім. Редакцияға келісімен Ілияс газетке іле-шала бірнеше фельетон жариялады. Ұлы жазушы М.Горькийдің «Мен жазуды қалай үйрендім», «Жас жазушыларға» деген мақалаларын қазақ тіліне аударып бастырды. Бұлар газеттің өңін ашып жіберді. Бізде бұрын фельетонистер Бейімбет Майлин, Аманғали Сегізбаев, Қадыр Тайшықов еді. Олар да қызықты, келісті етіп жазар еді. Ал Ілиястың фельетондарынан өзгеше, күштірек, қызықтырақ болып шықты», - деп бөлектей атап кеткен екен қадірлі ұстаздарымыз.

Не керек, өкінішке қарай, бірсыпырамыз ұлы бастауларымыздың, өз көмбеміздің, иісі түркі асылдарымыздың тұсынан желе-жортып, елтең-селтең өте шығады екенбіз. Арғы-бергі тарихымызды байыпты түгендеуге ертеден ден қойсақ қой, ардақты мен салмақтыны ит арқасы қияннан тасымалдамай-ақ, қол созым жерден әлдеқашан елеп-екшеп алар едік. Тек ыждаһат пен сабыр, ұлттық сана мен арлы түйсік тізе қосса болғаны да.

Осы арада профессор Т.Кәкішевтің: «Қазақ халқының шерлі жаңа тарихында, әсіресе XX ғасыр басында әлеуметтік-экономикалық сана-түсінігімізді оятып, теңдікке үндеген, мәдениет биігіне шақырған Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Шәкәрім Құдайбердиевтің, кең заманның жаңа көркемдік танымын қалыптастыруға үлкен үлес қосқан Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытовтың тарих сахнасына қайтып оралуы қанша зор қуаныш, бақыт болса да, бір халықтың рухани дүниесінің бірден-бір көрсеткіші бола алмасы, кең сахарада өсетін әсем гүлдердің бар жиынтығы, көріе-келбет бола алмасы айдан анық. Біреуді біреумен алмастырып, мұратқа жетеміз деген пиғыл тек қана жетесіздіктен тұмақ», - деген табанды концепциялық пікірі неге еске түспесін. Сол себептен біздің де Ахмет Байтұрсыновтың, Міржақып Дулатовтың баспасөз турасындағы тұғырнамалық алғашқы байыптамаларына еш күмәніміз жоқ. Тек бұл салаға І.Жансүгіров сынды алыптардың да ат аунатқаның, баспасөз теориясы хақында елдің алды болып арнайы еңбек жазғанын атап көрсеткіміз келеді.

Байқап отырсам, өз дәуірінде қазақ көркем әдебиетінің классигі Ілияс Жансүгірұлының араласпаған ісі, шапағаты тимеген саласы жоқ екен. Экономика, әлеуметтік тіршілік, оқу-ағарту, әскери дайындық мәселелері, тарих, фольклор, әдебиет пен баспасөздің жай-күйі хақындағы салиқалы ойлары мен ұстанымдары, атқарған көшпелі шаруалардың іздері мұрағаттарда сайрап жатыр.

І.Жансүгіровтің әдебиетке бейімділігін, көркемөнерге құмарлығын сол кездің басшылары да жазбай таныған секілді. 1925 жылдың 24 наурызында губерниялық-қалалық атқару комитеті берген мінездемеде «әдеби қабілеті бар» деп атап көрсетіліпті. Сондықтан да болар, Жетісу губерниялық-қалалық кеңесі Атқару комитетінің сол жылғы 26 наурыздағы 34 қаулысына сәйкес, І.Жансүгіровке кеңес құрылысы мәселелеріне бет арнау туралы жергілікті газеттер редакцияларымен келісім жасау жұмысы тапсырылады. «Тілші» басылымына материалдық көмек көрсету жөнінде І.Жансүгіров бастаған беделді комиссия құрылғанын да мұрағат деректері растайды.

Осы бірді-екілі фактілердің өзі Ілияс ағамыздың баспасөз саласына ертеден-ақ тете жүргенін, қойын-қолтық араласқанын аңдатса керек. Жалпы, ұлы ақын еңбек жолын тым ерте бастағанымен, үлкен оқуға қолы кештеу жеткені өкінішті-ақ. Тек 31 жасында ғана Мәскеудегі мемлекеттік журналистика институтына оқуға қабылданады. Аталған оқу орны студенттердің аты-жөні тізімделген құжаттың көшірмесі осы күні І.Жансүгіровтің Талдықорғандағы мемориалдық музейінде сақтаулы. Бастапқыда І.Жансүгіровке арнайы жолдама басқа жоғары оқу орнына берілген сияқты. Ол жайында мұрағат қорындағы мына құжат сөйлеп береді:

«Письмо Казкрайкома РКП (б) в приемную комиссию Академии коммунистического воспитания.

Г. Кзыл-Орда, 25 августа 1925 г.

Командируемый нами т. Джансугуров не совсем полно отвечает всем условиям приема (в смысле академической подготовки). Но по условиям культурной отсталости казаков-киргизов он является наиболее передовым товарищем, имеющим большой практический стаж по работе культурном фронте. Кроме того, т.Джансугуров обладает большими способностями, по этому Крайком РКП(б) настоятельно ходатайствует о зачислении его слушателем вашей Академии.

Ответ. Секретарь Крайкома РКП (б) С.Ходжанов, Зав АПО
У.Джандосов

Жолдамада көрсетілгендей, аса қабілеттілігі, газет-журналдармен тығыз байланысы әрі «Кедей еркі» газетінің ауылдық тілшісі болғандығы ескерілді ме, кім білсін, ол партия мектебіне емес, Журналистика институтына қабылданады. Мәскеулік білгірлердің мұндай шешімі, меніңше, қазақ әдебиетіне де, ұлттық журналистикаға да үлкен олжа болған. Әйтпесе партия академиясының қалыбынан өткен адам әкімшілік саланың тізгінін ұстап кетпесіне кім кепіл? Олай болған күнде қазақ мәдениеті дүлдүл ақынынан, озық ойлы журналисінен айырылып қалар ма еді, қайтер еді. Қалай десек те, өлкелік партия ұйымының жауапты хатшысы Сұлтанбек Қожанов пен үгіт-насихат бөлімінің меңгерушісі Ораз Жандосов сынды азаматтардың дарынды жанға ақ жол тілеп, өсу-өрлеу сапарына аттандырып салғаны анық.

Осыдан бір жыл бұрын І.Жансүгірұлы, қазіргі тілмен айтсақ, газет ісінің теориясы мен практикасын ұштастыруға ден қояды, төрт бөлімнен тұратын кереге газеті жайлы көзқарасын жазуға кіріседі. Меніңше, бұл еңбек,

кітап авторлары мөлшерлеп көрсеткендей, 1924-1925 жылдар аралығында емес, Ілияс Жансүгіровтің журналистика институтында оқып жүрген кезінде дүниеге келген немесе сол жылдары толықтырылып, қайта қаралған сықылды. Өйткені журналистика терминдері, жанрлар жүйесі, басылымдарға қатысты ерекше атаулар, газет технологиясы мен дизайны туралы түсінік тек сол салада білім алған адамның ғана ойынан өрбімек. Мүмкін ұлы ақын, мамандығы журналист қаламгер жас толқынға арнап оқу құралын немесе әдістемелік еңбегін жазбаққа ниет қылған шығар. Бірақ қым-қуыт тіршілік, ішкеріден үрленген жасанды айтыс - тартыс майданы мойын бұрғызбағаны өкінішті-ақ.

Ілияс Жансүгірұлының кереге газеті жайлы көзқарасы – қазіргі қазақ журналистикасы қисынының төлбасы, сол кездегі баспасөз теориясының стандарты. Бір баспатабаққа ғылыми шығарма қабырға газетінің сыр-сипатына, тәжірибе-өнегесіне арналғанымен, оның үлгісі мен талап-міндеттерінен біз көптиражды басылымдарға қойылар шарттарды анық ажарлағандай боламыз. Ол бірінші бөлімнің бірінші тармағына «Кереге газеті деген қандай газет?» деген сұраулы төлтақырып қояды. Сол сауалына өзі жауап береді. «Кереге газеті – баспасөздің ең төменгі төлі. Ең төменгі ұсақтары. Көпшіліктің өз қолынан туған қолтумасы. Ауылдың ақылшысы, өз кеңесі. Жаңа ауылдың, жаңа жұртышығының жасаушысы, шебері. Жаңа өмір үйіне кірпіш қалаушы. Біздің міндетіміздің түйіні кереге газетімен өзге газетінің арасындағы байламды табу. Өйткені кереге газеті - өзге газеттің тууына түйін тастап келе жатқан түрі».

Тұңғыш теоретиктің: «Көп оны ақылшым, хабаршым деп құнығып алады», - деген байламы Ахмет Байтұрсынұлының баспасөз функцияларына берген анықтамаларымен тікелей үндесіп жатқан жоқ па? Автор өз ойын одан әрі тереңдете түседі. «Көпшілікті ұйыстыру жөнінде жақсы қойылған кереге газетінен артық құрал жоқ деп партия құралы айтып отыр», - деп директивалық орындарға сілтеме жасайды.

«Кереге газеті - өзін шығарған ұйымның не әлеуметтің, тілі, айнасы, құралы», - деген зерттеуші Ілияс ұстанымын біздің қазақ қисынгерлері тәуелсіздік алғанға шейін қолданып, қайталап келгені ешкімге жасырын емес. І.Жансүгіров сынды зерттеушінің уақыт пен кеңістікке байланысты түйіндеулері, мәселен, қазіргі қазақ корреспонденцияларына қойылар талаптармен өзектесіп жатыр. «Кереге» газеті өзінің ауданындағы мәселені ғана жазуы керек. Саяси мәселеден болса, өзінің оқушыларының ауданы сыйғызатын, оларға ас болып, олардың тісі бататын мәселені ғана ақырындап айтып қоюы тиіс», - дегенге ұқсас пікірлерді біз профессорлар Т.Амандосовтың, Т.Қожакеевтің журналистика жанрларына арналған еңбектерінен де кездестіреміз.

Сөз өнерін қадірлейтін, сөздің парқы мен нарқын бір қазақтай білетін Ілияс ағамыздың: «Кереге газетіне кірген сөздер келте, жинақы, ықшам болуы керек. Ұзын, шұбалаң мақаланы, хабарды ешкім оқымайды. ...Кейбіреудің бір табақ қағазға жазып айтатын сөзінің дәні кейде екі-үш –ақ жинақы сөйлемде тұрады», - деген жоғары талапшылдығы қазіргі заман

журналистикасының лид тәсіліне сәйкес келіп тұрғаны қалай таңдандырмайды?!

«Науқан туралы жазылған мақала, ескерменің (репликаның – К.Қ.) барлығы да сол газет шығаратын орынның өз тұрмысымен байланысты болсын», - сияқты жанрларға қарасты талап-тілектің бүгінгі күні де ескермегені айдан анық.

Біз биолог әріптестеріміздің өсімдіктер атауларын ақаусыз сөйлетерде І.Жансүгіровтің «Жетісу суреттеріне» әлсін-әлсін жүгінетінін жақсы білеміз. Журналистика терминологиясы саласында да оның ізашар болғанын, тыңнан жол салғанын біз әлі толық білмейді екенбіз. Мәселен, «Сөз бастары. Айдар» тараушасына көз салайықшы. «Газет оқитын адам алдымен сөздің басына көз салады. Қойылған атын, тағылған айдарын (рубрикасын – К.Қ.) абайлайды. Бәрін қыдырады. Қай жерде сөз басын көзін тартып, көңілін алса, соны оқиды. Сөз басы солаң, күңгірт, жансыз, көтерем, қимыжық болса, ол жазылған нәрсе қанша маңызды болса да оқылмай қалады. Қайда сөз басы сұңғыла, ашық, жинақы, ойнақы, пысықай, ширақ болса, жазылуының мәнері де не нәрсе болса да оқылады. Расында, сөзге адами айдар тағу қиын жұмыс. Оған ойлы, миы тәжірибе, шеберлік, шешендік керек», - деген ғылыми мұра қалдырған екен бізге дана қаламгер. ***Олай болса, айдар (рубрика), қалыптау (верстка), ескерме (реплика) деген терминдердің иесі кім деген сұраққа біз дәл қазір еш бөгелместен Ілияс Жансүгіров деп жауап бере аламыз.***

Ұлы ақын, шебер журналист өз ғылыми еңбегінде газетінің бөлімдері, оның ішінде партия тұрмысы, өндіріс, жастар, әдебиет, әскери-партиоттық, хат, дене тәрбиесі, білім, техника, дін, заң бөлімдері қандай болуы керек, мақалаларының табиғаты қалай түрленуі тиіс екенін де тілге тиек етеді. Оның назарынан көрнекілік, газеттің техникалық орындалуы, жанрлық жүйе, басылымның көлемі, пішіні мен әшекейлігі, газеттің қалыптасуы (версткасы) да тыс қалмайды. Бір сөзбен айтсақ, біз газет шығару ісінің әрі өнегелі өнер, әрі шығармашылық процесс, әрі технология екені туралы қазақ тілінде тұңғыш теориялық тұжырым жасаған І.Жансүгіров екеніне қапысыз көз жеткіземіз.

Жүсіпбек ҚОРҒАСБЕКТЕГІ

АҚЫН АЛТЫ АЙ АЗАПТАЛҒАН АБАҚТЫ

Алматыдағы Виноградов пен бұрынғы Дзержинский (қазіргі Шапырашты Наурызбай) көшелерінің қиылысындағы сұр тас үй осыған дейін әділдік іздеген ағайынға алынбас қамалдай көрінуші еді. Оған кіру қазір де оңай емес екен, бірақ айлап, жылдап қуынған адам әйтеуір бір жол табатын көрінеді. Талдықорған облысындағы Ілияс Жансүгіров мұражайының қызметкерлері бұл тұрғыдан айта жүрерліктей табандылық көрсетті, азаматтық жасады десек түймедейді түйедей еткендік емес. Екі жылдан бері заң орындарына, қауіпсіздік комитетіне хат жазып, ізденіп жүріп жинаған құжаттар өз алдына, олар жақында осынау сұсты ғимараттың ауласындағы 1937-38 жылдары І. Жансүгіров қамауда ұсталған абақтыға кіруге ұрықсат алды.

Келісілген уақытта Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті орналасқан үйге Жансүгіров мұражайының директоры Қоқымова Камила, қызметкер Иманғазинов Мұратбек және басқа да азаматтармен бірге де барған едік. Арамызда жол бастап, жөн көрсетуші Мұстафин Бекболат ақсақал бар. Ол кісі де репрессия зобалаңында халық жауы атанып, жоғарыда аталған абақтыда 1937 жылдың тамызынан 1940 жылдың тамызына дейін үш жыл отырған екен. Өкінішке орай, қауіпсіздік комитетіндегілер мұражай директоры мен Бекболат ақсақалды және мұражай қоры үшін қажетті көріністерді видеотаспаға түсіріп жүрген операторды ғана ішке жібере алатындықтарын ескертіп, басқаларымызды есіктен әрі өткізбеді. Сол себепті де:

Ілияс ағамыз бұл абақтыда 1937 жылдың тамыз айының аяғынан 1938 жылдың 26 ақпанына дейін алты ай қамауда ұсталған. Тор көзді темір есік әлі бар екен. Абақтыны қоймаға айналдырғанбыз, ішінде мүлік сақтаулы тұр деп толық көрсетпеді, - деген мұражай директорының;

Көзден таса жерге салынған абақты үйі екеуі болатын. Біреуі екі қабатты, екіншісі үш қабатты еді. Сол үш қабаттысының астында монша және тұтқындарды азаптайтын орын болған. Үстіне тергеу жүргізілетін. Бәлкім, монша дегені де көз алдау үшін жасалған маскировка шығар, кім білсін, ол жағын анық біле алмадым. Мен екі қабаттысының төменгісінде отырдым, - деген Бекболат ақсақалдың;

Одан бері не заман. Бәрі өзгеріп кеткен. Жалаңаш қабырғадан басқа ештеңе жоқ, - деген қауіпсіздік комитеті қызметкерінің сөздерін ғана қанағат тұттық. Бекболат Мұстафин қамауда отырған кезде тас қабырғада әлденемен қашап жазылған «Ілияс» деген жазу болыпты. Бірақ оны кімнің жазғаны белгісіз. Өйткені тап сол уақытта осы абақтыда Ілияс есімді үш адам отырыпты. Олар: Ілияс Жансүгіров, Ілияс Қабылов, Ілияс Исатаев. Десек те бұл тас қабырғаға ақын алақының табы сіңгені айдай ақиқат.

Ақынның мұнда қалай қамалғаны, қандай жала жабылғаны жөнінде мұражай қызметкерлерінің қолында біршама құжат бар. Соның екі-үшеуін

орысшасынан аударып, қойын дәптеріме жазып алған едім. Олар мына төмендегідей:

«Қазақстан КП (б) Алматы қалкомының 1937 жылы 29 тамызда болған бюро мәжілісінің №17 тізбесінен.

Қаралған мәселе: в) І.Жансүгіров туралы.

Жансүгіров Ілияс, 1927 жылдан БКП (б) мүшесі, партбилетінің нөмірі 1572577, шыққан тегі – орта шаруа үйелменінен, әлеуметтік жағдайы – қызметкер, соңғы уақытта Жазушылар одағында жазушы болып жұмыс істеген.

Жансүгіровті контрреволюциялық іс-әрекеті үшін НКВД тұтқынға алды.

Қаулы етеміз: Жансүгіров халық жауы ретінде партия қатарынан аластатылсын.

Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы атынан КСРО Жоғарғы Соты Әскери Коллегиясының көшпелі сессиясы мына құрамда: төрағалық етуші дивизиялық әскери юрист ж. А.Д., мүшелері бригадалық әскери юристер ж.Алексеев Г.А. Және Микяев А.И., 3 рангалы юрист – хатшы Шапошниковтың қатысуымен, 1938 жылдың 26 ақпанында Алматы қаласында болып өткен жабық сот мәжілісінде 1894 жылы туған, Қазақ КСР Жазушылар одағының төрағасы, КСРО азаматы Ілияс Жансүгіровты қылмысына байланысты РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-2, 58-8, 58-11 баптары бойынша айыптау ісін қарады.

Алдын – ала тергеу және сот барысында Жансүгіровтің 1931 жылдан бері Қазақ КСР-ында оңшыл-троцкишіл ұйым құрамындағы кеңес өкіметін құлату мақсатымен Қазақстанды қарулы көтеріліс арқылы КСРО-дан бөліп әкетіп, Жапонияның жетегімен Қазақ буржуазияшыл мемлекетін құруды көздеген контрреволюциялық буржуазияшыл – ұлтшыл, көтерілісші – террорист және бүлдіруші-зиянкес ұйымның мүшесі болғаны, Қазақ КСР Жазушылар одағының төрағасы қызметін атқара жүріп, кеңес өкіметіне наразы адамдардан жаңа мүшелер жасақтауға араласқаны, жоғарыда аталған ұйымның орталықтағы жетекшілерімен бірге жасырын жиындарға қатысқаны, онда көтерілісші кадрлар мен террористік топтар құру мәселесі қаралғаны, сондай-ақ әдебиетте зиянкестік әрекеттер жасап, жазушы кадрлар арасына іріткі салып, ұлтшылдық дау-жанжал тудырып, Мәскеудегі Қазақстанның онкүндігінде БКП (б) Орталық Комитеті саяси бюросының мүшелеріне қарсы террористік акты ұйымдастырудың басы-қасында жүргені анықталды. Осындай жағдайда Жансүгіровтың РКФСР Қылмыстық кодексінің 58-2, 58-8, 58-11 баптарына сәйкес қылмыстық әрекетердегі белсенділігі әшкереленді.

Мазмұндалған жайттар мен РКФСР Қылмыстық кодексінің 319 және 320-сыншы баптарына сүйене отырып КСРО Жоғарғы Соты Әскери Коллегиясының сессиясы Жансүгіров Ілиясты ең жоғарғы қылмыстық жаза – атуға, жеке мүліктерін түгел конфискалауға үкім етеді. Үкім түпкілікті және КСРО Орталық Атқару Комитетінің 1934 жылғы 1 желтоқсандағы қаулысының негізінде жедел іске асырылуы тиіс.

«Аса құпия. Қазақ КСР Ішкі істері халық комиссары, Мемлекет қауіпсіздігінің 1 рангалы комиссары ж. Реденске.

Сіздің КСРО Жоғарғы Соты Әскери Коллегиясының 1938 жылы 26 ақпанда болған көшпелі сессиясының ең жоғарғы қылмыстық жаза – атауға кесілгендерге шығарған үкімін орындауға нұсқау беруіңізді сұраймын:

Бураев Оразғали, Жансүгіров Ілияс, Жантілеуов Шайқы Османұлы, Железбаев Мақсұт, Жолдыбаев Әскербек Табылбекұлы, Дүйсенов Хакім, Ысқақов Ғарибулла Мұсабайұлы, Есқалиев Сұлтан, Ысмағұлов Ғазиз Манапұлы, Қабылов Ілияс Жүсіпұлы, Қаратілеуов Сәлімгерей, Қасболатов есенғали Керейұлы, Кендин Асфендияр, Күленов Сәлемхат, Күлетов казмұхамет Кәрібайұлы, Лекеров Әзімбай, Майлин Бейімбет Жармағамбетұлы, Мұқаметжанов Қапан, Орымбаев Мұқаш, Сәбитов Бегім, Сапарбеков Сәдібек, Сейдалин Асхат Фазылұлы, Төртаев Шахман, Шоманов Рахметжан Қалиманұлы, Шанин Жұмат Тұрғымбайұлы, Юсупбеков Хамза, тағы басқа барлығы 37 адам. Қол қойған Горячев».

Міне, қаралы құжаттар осылай сыр ашады. Осымен мынау сұр тас үйдің ауласындағы абақтыда алты ай жатқан ақиық ақынның қанаты қалай қырқылғаны да белгілі болған тәрізді. Бірақ көңілде қалған түйткіл көп.

Ақын қайда жерленді? Үкімнің орындалғанын көрген-білген куә бар ма? Олай дейтініміз, «Ілияс Жансүгіров 1949 жылы 19 көкекте қаза болды (Алматы қаласы, Сталин ауданы 2 бөлімшесінің Халық соты, 29 мамыр, 1957 ж., Мемлекеттік Нотариальды кеңсенің Алматы қаласы Фрунзе аудандық нотариусы, 22 наурыз, 1961ж.) деген құжаттар да табылып отыр. Ілиясты соғыстан кейін көрдім, жүздестім, әңгімелестім деушілер де болған. Мұны айтқандардың бірінің көзі тірі...

Сіз де, біз де мұны әзірге аяқталмаған әңгіме, ақын рухына табынушылықтан туған аңыз деп ұғалық. Себебі, «Қазақ әдебиеті» газеті бірнеше мәрте тілге тиек етіп жазған Сәкен Сейфуллин өмірінің ақырына байланысты да осындай әңгімелер айтылады. Бір кезде: «Мағжан тірі екен, Сібірде жолаушылар пойызында вагон аралап, гармон тартып жүр екен» деген де сөз шыққан. Ал жоғарыдай әңгіменің тұтануына себеп болғандардың бірі: «Ілияты лагерьде жолықтырдым, екі көзі бірдей көрмей қалыпты», деген көрінеді. Кім білсін?...

Ақын 1937 жылы 7 қаңтарда түсірілген өмірбаянында: «Я очень хорошо чувствую себя, здоров. В основном занят литературной работой и она мне доставляет большое удовольствие» деп жазыпты. Алаңсыз шығармашылық еңбектің ләззаты енді бірер айдан соң абақтының азабына айналарын ол кезде ақынның өзі де білген жоқ еді.

Шәймерден ӘЛДИБЕКҰЛЫ

ОТЫЗ ЖЕТІНІҢ АҚПАНЫ КҮНДЕРІ

Архивтік материалдар мен тарихи талдаудың қазіргі әдістері негізінде Ілияс Жансүгіровтің өмірбаянына қосымша деректер.

1992 жылы Алматы қаласы Фрунзе ауданының Азаматтарды тіркеу актісі кітабына мынадай өзгерістер енгізілді: «қайтыс болды» деген графадағы 1949 жыл - 1938 жылдың 26 ақпаны, «қайтыс болу» себебі графасындағы инфаркт миокарда орнына — ату; «z» латын әрпімен белгіленген, «қайтыс болу орны» — енді Алматы қаласында деп жазылған.

1938 жылы елім деп еңіреп туған қазақ ақын-жазушыларының бір тобының басына қара бұлт үйірілді: 25 ақпанда Сәкен Сейфуллиннің мәйіті, ал Ілияс Жансүгіров пен Бейімбет Майлиннің мәйіті 26 ақпанда түн ішінде брезентпен жабылған жүк машинасына салынып, Алматының солтүстік шығысындағы Жаңалық ауылының маңына (Талғар ауданы) жасырын көмілген. Бұл күннің қазақ күнпарағына қара әріптермен жазылмай келуі — өкінішті-ақ.

Сонымен, оларды Магаданға да, Колымаға да алып кетпегендігі, өзіміздің Жетісу жерінде қандықол жендеттердің қолынан мерт болғандығы анықталып отыр.

Бұл қалай болып еді? Неліктен 37 жылы? — деген сұрақтар бәрімізді көптен мазалап келгендігі рас. Енді араға көп жыл салып болса да көптеген құжаттарды, тіпті титімдей жазбаларды да қаз-қалпында сақтап келген «компонентті орган» аталатын мекемеге алғыс айтқанымыз жөн болар. Осы органның қатысуымен түсірілген Ілиястың соңғы фотосуреттері мен үш томдық тергеу ісі облыстық МХК (КГБ) архивінде сақталған екен.

Бұл құжаттарды оқып зерттеу арқылы адамгершіліктен жұрдай болған қандықол жендеттердің сорақы істеріне көз жеткізіп, жала жабу мен өтірік-өсекке бірінші кезекте маңыз беру сияқты қитұрқы қылықтарын байқау қиын емес. Бұл жайда Партия тарихы институтының архивінен қажетті дүниелерді табу түгілі, тапсырылған материалдардың өзі ұшты-күйлі жоғалып кетіп отырғаны белгілі.

Сонымен отыз жетінші жылдың өзі қандай жыл? Күн сайынғы қырғын-сүргін не үшін керек болды? Ең алдымен ел абзалдары: ақындардың, жазушылардың, әдебиетшілердің бастарына қара түнек орнау себебі неде?

1957 жылдың наурызында берілген ақталғандығы жөніндегі анықтамалық құжатқа үңіліп көрейікші. Анықтаманы Москва қаласының Әскери коллегиясы «Айыптаудың негізсіздігі» себепті берген. Демек, аталған үш том - жабылған жала, таңған өтірікке толы. Әскери коллегия еш кінәсі жоқ адамның нақақ жазаланып, шейіт болып кеткендігіне өкіне отырып, өлгеннен соң ақтауды өздерінің борышы санаған секілді. Бұл өлім 41 жылы ұлы Отан соғысынан да қатерлі, өйткені соғыста шейіт болған адамның аты құрметпен аталады, олардың отбасылары жұрт көзінен өздерін

төменшіктетпейді, қайта бастарын асқақ ұстайды. Ал балалары «халық жауының» балалары болмайды. Әйтсе де Анықтама қағазға қайта оралайық. Әскери коллегия адамдардың тағдырына неліктен жауапкершілікпен қарайтын болған? Белгісіз кеткендерді іздестіру, соғыс ардагерлерімен кездесулер өткізу, ең бастысы қолға түсе бермейтін архивте жатқан әскери тақырыпта жазылған әдебиеттермен танысу. Бұдан өзге де көптеген өзгерістердің куәсі болып жүрміз. Демек, қаралы 1937 жылға 20 миллион адамның өмірін жалмаған 1941 жылғы ұлы Отан соғысы жалғасты. Бұл соғыс 1941 жылдың 22 маусымы, яғни жексенбі күні кенеттен басталды делініп жүр. Алайда оның шығу себебін анықтайтын материалдарды зерттеу, әлем қоғамдастығының үшінші дүние жүзілік соғысқа қарсы жүргізілген күресін, сондай-ақ жоғарыда аталған фактілерді, фактография әдісімен тарихи талдауды пайдалана отырып, мынадай қорытындыға келуге болады: 1914 жылдан басталатын бірінші дүниежүзілік соғыс Россиядағы 1918—20 жылдардағы азамат соғысына ұласқан. Сөйтіп тоз-тоз болып кеткен ақтар армиясының басшылары 1914 жылғы шекарасындағы монархияны қалпына келтіру үшін қандай жолмен болса да қарымта қайтару жолдарын іздестірді. Және де өткен жеңіліске іштері күйген одақтастарын да тапты. Міне, осы жерде олар бір-бірімен ауыз жаласа кетті.

20 жылдарда «Mein Kampf» - «Менің күресім» деп кітап жазған мюнхендік Шикльгрубер деген біреудің бой көтергені мәлім. Ол нацизмді жақтап, өз идеологиясы - фашизмді тарихи талдап, монархист Борис Анненковтің істеріне сілтеме жасайды. Кейін Адольф Гитлер атанған әлгі Шикльгрубер Борис Анненковтің күресу тәсілін білген бе? Білгенде қандай. Қытайға өтіп және өзінің қырып-жою ұрысынан кейін Үшаралда болған кезінде ол болашақ Гитлерді қызықтырып, Жетісудың 15 орыс селосын түп орнымен өртеп жіберген. Сөйтіп «колчаковшылдық немесе большевиктерді қырып-жою жөніндегі методикалық нұсқау» атты кітабын бастырып шығарды. Бұл кітап жас Гитлердің қолына түседі де ол өзінің аталған кітабына сілтеме жасайды. Атамандар Дутов, Семенов, Анненков Жетісуда, әсіресе Ілиястың Отанында қанды таңбаларын қалдырды. Бұл «Черкасск қорғанысы» музейінің экспонаттарын толықтыра түсті. 1985 жылы мұнда мен архивтік материалдармен танысу үшін үш күн, үш түн уақытымды бөліп едім. Архивтегі қолжазбалар, кітаптар, сөз жоқ, пролетариаттардың үлкен ерлігі болатын.

Егер Пер-лагиез қабырғасы мен «Париж Коммунасына 71 күн» француздардың есінде мәңгі қалған болса, егер Демократиялық мемлекет құрып жатқан қандай да бір Республиканың азаматы Виктор Гюгоның «Аласталғандар» романындағы Гаврошты есіне алар болса және 1993 жылғы романы «93»-ті оқып шықса, онда олар тирандар мен парламентарилерге қарсы күрестегі біздің проблемаларымызды да кездестірген болар еді. Кездестіріп қана қоймай, адамзат тарихы кеңістікте спираль бойымен дамитындығын және сол нүктелерді тігінен де басып өтетіндігін түсінер еді. Сондай-ақ біздің туған Жетісуды черкасстықтардың 256 күнге созылған ақтармен болған қиян-кескі соғысы ақындардың, жазушылардың, тіпті

қарапайым адамдардың жүректерін толқытпады дейсіз бе? Мұны жетісулық әрі 28 панфиловшы политрук Клочковтың Ұлы Отан соғысының қиын күндерінің бірінде айтқан Россия кең байтақ, бірақ шегінуге жер жоқ!» деген сөзімен-ақ дәлелдеуге болар еді. Сондай-ақ ол кішкентай қызымен бірге суретке түсіп, фотоның сыртына «Қызымның болашағы үшін соғысқа аттанып барамын!» деп жазған екен.

Сәкен, Ілияс, Бейімбет өздерінің табиғат сыйлаған таланттарымен халқы үшін көп дүниелер жазып қалдырды. Әсіресе олардың Республикамыздың он жылдығына орай жазғандары бір төбе еді. Осының бәрі бұл кезде ең күшті барлаушылар саналатын Германия барлаушыларының назарына ілікпеді деп кім айта алады? Бұл жерде Сәкеннің бірер өлеңдерін еске алудың артықтығы жоқ қой деймін. Мысалы, «Польшаның жұмысшы табына үндеу» атты өлеңінде ақын «Польшаның территориясы Шығысқа өтудің плацдармы» деген екен. Демек, ол фашизмнің аранына бірінші ілінбекші екен.

Келесі параллель азамат соғысының батырлары: Тухачевскийді, Блюхерді, Егоровты, Уборевичті және т. б. Әскери коллегияның 1957 жылы кінәсі жоқтығы себепті ақтауы болатын. Жуков олардың талантын жоғары бағалаған еді.

Сонымен ең алдымен әскери мамандарды және жастарға патриоттық тәрбие беретін ақын-жазушыларды құрту мақсат етіп қойылған секілді.

1935 жылы Ілияс Жансүгіров Ленинградқа сапар шегіп, Қазақстанға тұңғыш рет келетін орыс жазушыларының делегациясын ұйымдастырып қайтады. Делегаттардың ішінде Леонид Соболев, Всеволод Рождественский, Александр Гитович, Николай Чуковский, Всеволод Иванов және т.б. бар еді. Ілияс оларды Қазақстан жазушыларымен бірге Түркстанда күтіп алып, Ахмет Яссауидің және Әулиеатадағы Айша бибі мавзолейлерін, сондай-ақ Оңтүстік Қазақстанның көрнекті жерлерін аралатып көрсетеді, Ульбаға, Риддерге, Өскеменге ертіп барады.

1936 жылы Ілияс бір топ жазушылармен бірге Минскіге келді. Бұл да Қазақстан жазушыларының бірінші делегациясы еді. Минскіде Ілияс «Беларус халқына!» деген сөзін арнады. Бұл мейманханада жазылғанды. Оны сол жерде Андрей Безымянский орыс тіліне аударып Ілиястың суретімен бірге Минск газеттерінің біріне бастырған. Мен сол өлеңнің аудармасын келтіруді жөн көрдім, өйткені өкінішке қарай түпнұсқасы табылмады.

*Необыятен Великий Союз,
Много, много в нем братских стран.
На Востоке — степной Казахстан,
А на Западе — Беларусь.*

*На Востоке — лежит Страна,
В ней казахский живет народ.
Это солнечная сторона,
Белоруссии свой сәлем шлёт.*

*От колхозников и пастухов
И пастушьих трав-ковылей,
От волнующихся садов,
Устремленных ввысь тополей.*

*Поручил передать мой
Что цветет казахская даль.
Что счастливый, стахановский год,
Открывает побед календарь.*

*Что поэты его земли.
Песни радости в степь несут,
Извения в степях ковыли,
Испортится радостный труд.*

*И еще поручил мой народ,
Мне сказать, вам, друзья мои,
Что восточных границ простор,
От врагов жестоких убережет.*

*Он просил вас помнить о том,
Что свирепа врагов картечь
И поэтому ночью и днем,
Запад Родины надо стеречь!*

Арада көп жыл өткен соң, 1972 жылы менің көршім ақын Қадыр Мырзалиев маған Минскіден хат әкеліп берді. Онда Янка Купала музейінің әдеби қызметкері Ілияс Жансүгіровке тірісіндегідей тіл қатып, былай деген: «Жолдас Жансүгіров! Сіз біздің Минскіде болған кезіңізде Янка Купаланың «Келе жатқан кім анау сазды басып?» деген атакты өлеңін аударып, жақсы сый жасаған едіңіз. Сіз аудармамен қалай жұмыс істегеніңізді айтыңызшы?

Мен не деп жауап беруім керек еді? «Автор Минскіден оралған соң бір жылдан кейін 1937 жылы қайтыс болды, ал «Белорус халқына» деген өлеңі ұшты-күйлі жоғалып кеткен, тек аудармасы ғана сақталып қалған»,— дедім де музейге ақынның 1972 жылы Ленинградта Всеволод Рождественскийдің редакциясымен жарық көрген «Ақын кітапшасында» кітабын тарту еттім.

Талдықорғандағы музейінде Ілиястың көрнекті адамдармен жазысқан хаттары сақталған. Соның бірінде Петрусь Бровка Ілиястың «Отанымыздың батысын қорғауымыз кажет!» деген сәуегейлікпен айтқан жолдарына таңданыс білдірген. Өйткені кейіннен Ұлы Отан соғысы батыстан басталған жоқ па?

Испаниядағы трагедиялық оқиға да 1936 жыл болып еді. Бүкіл әлемнің прогресшіл бағыттағы жазушылары өздерінің сөзімен де, ісімен де фашизмнің алғашқы әскери плацдармына қарсы үн қосты. Мате Залка, Эрнест Хемингуэй және басқалар Испания көтерілісшілерінің қатарында

болды. Біздегідей үйінен алып кетіп ала таңда Испанияның ұлттық ақыны Гарсия Лорканы ешқандай сотсыз, тергеусіз дарға асты.

Поэзияда енді тек Отанға деген сүйіспеншілік пен қандықол жендеттерге деген жек көріністілік қалды. Ілияс «Испанияның ұл-қыздарына» өлеңін жазып, оны испан халқының қызы Долорес Ибаруриге арнады, бірақ қазақ ақынының бұл өлеңі ол кісіге жетпеген тәрізді. Өлең Талдықорғандағы музей қызметкерлерінің табанды ізденісінің нәтижесінде табылып отыр.

*Встревожи мир.
Туманная завеса — развеяна
И сердцем вместе я
С Республикой, родившейся в боях
На Родине далекой Сервантеса.
Я с нею, там, где каждый переулоч,
Героев кровью пламенной залит.
Я слышу голос пожилой казаики,
Которая с трибуны говорит:
— О! Абысын, мой!
Я счастья вам желаю!
Я знаю, что в тяжелый этот час,
Вам с воздуха — смертельный газ
Фашистские бандиты посылают!
Крепитесь братья! Бросая кров
Насиженной земли, мы тоже.
Шли на бой, за Родину в далеком,
Восемнадцатом, на строй проклятый!
Мы победили в той борьбе жестокой!*

Бұл өлеңді 1941 жылы қайтыс болып кеткен тамаша аудармашы Павел Кузнецов аударған-ды.

Сонымен, Сәкен де, Ілияс та, Бейімбет те екінші дүниежүзілік соғыстың болатынын алдын-ала болжап айтып кеткен деп білеміз. Бірақ өкініштісі сол-өздері кеңес фашистерінің қолынан қапияда мерт болып, қыршын кетті. Сондықтан да біздер оларды ешуақытта ұмытпақ емеспіз. Егер 37-жылдың сойқаны болмағанда, 41-жылдың алапаты, сол сияқты 30-жыл болмағанда, 37-жыл, 14-жыл болмағанда 17-жыл болмайтын еді. Ал үшінші, ең соңғы дүниежүзілік соғыс өртінің лап ете түсуінен сақтанбасқа болмайды. Сондықтан қырағы болуымыз қажет. О бастағы Сәкеннің де, Ілиястың да, Бейімбеттің де арманы өз елін жанындай жақсы көру емес пе еді?

АРЫСТАРДЫ АТУҒА СТАЛИННИҢ КУЙЕУ БАЛАСЫ ҚОЛ ҚОЙЫП ОТЫРҒАН

Қазақтың жартысын жұтқан ашаршылық

Биыл қазақ халқы тарихындағы ең қасіретті кезең болған 1937 жылғы зұлматқа – 70 жыл, 1932 жылғы ашаршылыққа – 75 жыл толып отыр. Осыған орай сол жылдардың тарихынан сыр шерсеңіз...

Республикамыздағы 1931-33 жылдардағы зұлматқа нақты саяси баға беру үшін Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің сессиясы Қазақстандағы ұлттық қасіреттің себеп-салдарын түбегейлі зерттеп, оған кінәлілерді анықтай мақсатында арнайы комиссия құрған болатын. Сол комиссияның құрамына білікті тарихшылар мен демографтар, заңгерлер және саясатшылармен толықтырылған еді. Құрылған комиссия жоғары деңгейде өзіндік міндеттерін атқарды. 1992 жылы жазықсыз қырғынға ұшыраған бейкүнә жандарды еске алудың қаралы күні деп 31-мамыр деп белгіленіп, ол күн жыл сайын атап өтіліп келеді. Бұл қасіретті күн деп есептелінеді.

Жалпылама алып айтқанда қазақ тарихындағы ең қайғылы кезең кеңес өкіметі орнаған кезден басталады. Патша жарлығына қарсы 1916 жылғы көтерілістің соңы 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерісіне ұласты. «Жаным – арымның садағасы» дейтін қазақ енді ақ пен қызыл болып екіге жіктеліп, тағы да жауына жем болды. Азамат соғысының аяғы 1921 жылғы жұтқа келіп тірелді. Жалғыз атын қонағына сойып беретін ақпейіл қазақ өзі ашығып жатса да орталыққа вагон-вагон азық-түлік жөнелтті. Сол 1917 жылғы Ақпан төңкерісі мен Қазақ революциясына да биыл 90 жыл толып отыр. Оларды біз қозғамай-ақ қояйық. Дегенмен де төңкерістердің де біздің тарихымызға үлкен әсері бар. Қазақ революциясы уақытша үкіметті ауыстырса, Ақпан революциясының ықпалымен Әлихан Бөкейхановтар бастаған Алашорда үкіметі, одан Алаш партиясы құрылып, аз ғана уақыт болса да Қазақ тұңғыш рет өз автономиясын алды. Содан Ленин мен Калининнің қолдауымен Қазақ-қырғыз АССР-і құрылды. Демек, Қазан революциясы Кеңес өкіметін орнатып, Қазақ АССР-ін құруға өз ықпалын тигізгені сөзсіз. Енді сол жылдар тарихына оралайық.

1932 жыл. Бұл қазақ деген халықтың арғы-бергі тарихындағы ең қаралы жыл. XX-ғасыр басында дүние жүзі түркі халықтары ішінде Осман түріктерінен кейін 2-ші орынға шыққан өскелең халы зорлықпен жүргізілген голощекиндік коллективтендіру кезінде тең жартысынан астамынан айрылды. Бұл біздің сормандай халқымыздың бодандық кезеңде зор қиыншылықпен тірнектеп жинаған санын табандай 110 жылға артқа шегеріп тастады. Бұл бір халыққа қарсы бағытталған геноцид ішіндегі тарихта өте сирек кездесетін қанды қырғын еді.

Ал енді нәубет деген түсінікке келсек, бұл терминг өзім талай рет қарсы болдым. Нәубет деген сөздің діни ұғым екендігін талай рет айттым да.

Шынтуайтына келгенде, келгенде, аспаннан құдайдың жіберген қарғысын нәубет деп атайды. Ал енді біздің халық 32-ші жылғы ашарлықты аспаннан құдайдың жіберген қарғысы деп таныды да, оны нәубет деп атап кеткен.

Содан кеп, тіпті журналистеріміздің өздері де нәубет деп жазып жүр. Нәубетті жәй сөзбен айтқанда, ашаршылық деуіміз орынды болмақ. Ашаршылық қалай жасалынды? Әрине қолдан жасалынды. Халық ол кезде егіншілікпен айналысып, отырықшылыққа әлі көндіккен жоқ болатын. Тіптен егін еккеннің өзінде де олардың астығын тартып алып отырған. Тек қорасындағы малымен жан бағып отырған қазақтардың малын күштеп алып, ашаршылыққа ұрындырған. Демек, қазақты баудай түсірген кезең – отызыншы жылдардағы қолдан жасалған ашаршылық екен. Бұл ашаршылық қазақтың жартысын жалмап жұтты. Мұны «қызыл қырғын» деп те атап жүр. Сондықтан да зұлматқа қарағанда нәубеттің зардабы жүз есе көп болды. Сол ашаршылыққа биыл 75 жыл толып отыр.

1937 жыл. Бұл күллі кеңес империясын үрей билеп, әлемдегі ең үлкен державаның бас көтерер азаматтары сталиндік репрессияның құрбаны болған жылдар. Мұндай террор қазақ жерінде 1926 жылдан-ақ басталған еді. Ж.Аймауытов сияқты арыстар 1929 жылдың өзінде-ақ ату жазасына кесілген. Ақ пен қызылдың қырғынынан енді ғана есін жинап, оң мен солын танып, өркениетті елдер көшіне ілесіп келе жатқан ұлы қазақ халқының сүт бетіне шығар қаймағы 1937 жылғы репрессия кезінде тұтас қалқып алынды. Тоталитаризмнің барып тұрған қылмыстық әрекеті ғой. Бұл жылға зұлмат деген терминді 1991 жылдары жариялылық енді басталып келе жатқан тұста енгізген алғаш өзім едім. Мұнда зұлымдық деген сөздің мағынасы айдай анық. Ал зұлмат деген сөз қазақтың сөздік қорында көп қолданылмайды. Сөз арасында айта кеткенімнің айыбы болмас, осы сияқты өзім енгізген көптеген сөздерім бүгінде халық арасында қолданылып жүр. Тіпті оның авторының кім енектігін де көпшілік біле бермейді. Себебі, халықтың сөзі болып кірігіп кетті. Сол зұлматқа биыл тура 70 жылы толып отыр.

Соғыста тек ерлер шығын болса, ашаршылықта жаппай қырылу болды

Ендеше, сол қиын кезеңдерді бастан өткізген халқымыздың үлес салмағы қаншалықты кеміді? Демограф ретінде не айтар едіңіз?

Демографияны жәй сөзбен түсіндіре салу мүмкін емес. Демографияны карта, диаграмма, графика арқылы түсіндіру керек. Ол ғылымның сөзі. Ғылымның сөзі ол жәй сөздерден ұғымды, әрі түсінікті, әрі нақтылы болып келеді. Бүкілодақтық халық санағы тұңғыш рет 1926 жылы жүргізілген. Осы мәліметке сүйенсек, қазақ халқының проценттік кемістігіне түзетулер енгізіп (сол кездің өзінде де кең сахарада көшпенділер санын есептеу қиын болған) қарағанның өзінде де, бұл көрсеткіш дәреже 60 пайыздан төмен түскен емес. Ал 13 жылдан соң, әкімшілік-зорлықтың салдарынан аштық жайлаған зұлматтардан соң, 1939 жылғы екінші Бүкілодақтық халық санағының қарсаңында қазақтардың саны 38 пайызға кеміген.

Жалпы, Голощекин мен Сталин бір халықты қырып-жойып құрту арқылы екінші халықтың өркендеуіне ашықтан-ашық жол ашты. Соның нақты бір мысалы, қазақтың малын конфискілеп, бүкіл Орта Азияны отырықшы тұрақты егіс алқабына айналдыру болып табылады. Немесе үшінші бір халықтарды қалалы жерлерге шоғырландырды. Қазақтан тартып алынған мал ірі өндіріс орындарына жіберіліп, аға халықтың «бесжылдықтың балғасын солқылдата соғуы» үшін құрбанға шалынып, ал қазақтардың өзі қырғынға ұшыраған.

Қазақ халқының дәл бүгінгі өсуі тұрғысына келсек, қатты кеміген, бұрын Қазақстанның жерінде тек қана қазақтар тұрған. Солтүстік жерінде «ноғайлар» (бұрын ноғайлар деп қазіргі татарларды айтқанбыз) мен башқұрттар тұрған. Оңтүстігінде «сарттар» (сарт деп отырғанымыз қазіргі өзбектер мен тәжіктер) тұрған. Шығысымызда (тараншылар», яғни қазіргі ұйғырлар мен дүнгендер кеп орналасты. Сол кездерде қазақ ұлтының саны 98 пайызды құрады. Бұл дегеніміз қазақтың саны басым дегенді көрсетеді. Осыдан кейін қазақтардың саны азайып кетті. Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарында 27 пайызды құраған. (1956). Өзге ұлттардың көптеп орналасуы, халықтың санының кемуіне әкеп соқты.

Қазақтың жартысын жұтқан ашаршылық екенін айтып өттім ғой. Сол ашаршылыққа дейін, яғни отызыншы жылы елде 4,5 миллионға жақындап қалған қазақтың 1934 жылы 1,8 миллионы ғана қалған. Мұны өткен санақтарды зерттеген кезде анықтадық. Демография ғылымы ол жөнінде нақтылы деректер айта алады. Ал 1916-шы жылы болған санақ кезінде отырықшы халықтың 10 пайызы, жартылай отырықшы халықтың 15 пайызы, көшпелі халықтың 20 пайызы санаққа ілінбей қалған. Міне, осыларды ескерсек, Қазақстандағы қазақтардың саны 4,5 миллионға тақалған. Осы 1916 жылдың деңгейіне қазақтар 50 жылдан соң тек 1966 жылы ғана көтеріле алды. 1916-21 жылдардағы алғашқы демографиялық апатта қазақ халқының саны бақандай 850 мың адамға шығынға ұшырады.

Әрине, 1916-шы жылғы патша жарлығына қарсы көтеріліс, азамат соғысы, екінші дүниежүзілік соғыста да едәуір адам шығын болды. Бірақ, мұның бәрін ашаршылықпен салыстыруға мүлде болмайды. Өйткені, соғысқа еркектер барды, әйелдер мен жасөспірімдер елде қалды. Жалпы еркектердің кемуі демографиялық өсімге аса күшті әсер бермейді. Ал ашаршылықта бала туған әйелдер, жастар мен балалар жаппай қырылды. Бұл халықтың өсу потенциалын құртты. Сондықтан да адамдардың шығыны туралы сөз қозғағанда мәселені демографиялық категориямен ойлау керек: «еркек», «әйел», «бала», «жас», «кәрі» деп бөлек-бөлек сұрыптап, талдаған жөн.

Ашаршылық кезінде кім қырылды? Әрине бала-шаға көп қырылған. Ұл баланы артымызда ұрпақ қалады деп жетектеп алып кетіп отырса, қыз баланы елге тастап кетіп отырған. Ұл баладан гөрі қыз баланы көбірек сақтау керек еді. Себебі, қыз бала өмірге ұрпақ әкеледі емес пе?

Халқымыз бұрын-соңды тарихында болып көрмеген демографиялық зұлматқа – геноцидке ұшырады. Яғни бұл кезең «Голощекиндік геноцид»

деген өзінің саяси атына ие болды. Үш жылға созылған ашаршылықтан автономиялық республикада сол кездегі қазақ жұртының тең жартысына жуығы қырылып, 15 пайыздайы Қазақстаннан тысқары аймақтарға біржолата қайтып оралмастан көшіп кетті. «Отыз жыл ойран» өз дегеніне жетті. Халқымыздың үштен бірі ғана өз атамекенінде аман сақталып қалды.

Зұлмат Алашорда арыстарын атудан бастады

- Зұлматты 37-ші жылы басталған жоқ дегенді айтып қалдыңыз. Дәлелмен түсіндіре кетсеңіз...

Енді зұлматтың шығыны туралы айта кетейін. Ашаршылық халықтың санын алып кетсе, зұлмат халықтың сапасын алып кетті. Зұлмат қазақтың тұнып тұрған майлы сүтінің кілегейін, бетіндегі қаймақтарын сыпырып алып, артына сары су секілдісін қалдырды. Бір емес, үш-төрт қайтара сыпырды. Бірнеше ұрпақ өткеннен кейін барып, сол кілегейлер бетке қайта шыға бастады. Бүгінде еліне танылып жүрген ағаларың сол бетке шыққан кілегейлеріміз. Соның бірден бірі осы Президентіміз.

Зұлмат 1937-ші жылы басталған жоқ. Ол 3-шы жылдардың басында Алашордашыларды атудан басталған. Оның алдында 1925-27-ші жылдары діни адамдарды ата бастаған. Тіпті әр ауданнан бір-екі молда мен попты атып отыру керек деген квота да беріліп отырған. Бастапқы кезде халық бұл әрекетті дінге қарсы деп ұққан. Ал екінші рет ұлтшыл деп атылған деп түсінді. Одан кейінгі 40-45-тей адамды «Алашордашысың» деп атқан. Олардың ішінде Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Муржақып Дулатов және басқалар болған.

Сонымен, 37-ші жылы басталған зұлматқа көбінесе партия, совет қызметкерлерін, елді басқарып отырған немесе бір елдің бетке тұтар білімдарларын «халық жауы» деген сылтаумен көзін жойып отырған. Сол атылғандардың 70 пайызы қазақ ұлтының өкілдері екен. Осыншама қазақты кім атқан деген сауал туатыны да рас. Бұл да белгілі. Қасында Шулочников деген сержанты бар шені әскери заңгер Горячев деген берілген тапсырманы мүлтіксіз орындап отырған. Деректер бойынша анықтағанымыздай атылғандардың ұзын саны 565 адам. Мұншама жазықсыз адамдарды олар бір күнде атпаған. «Қазақ әлемі» атты кітабымда халқымыздың Қазақ хандығы құрылған кезден бастап, күні бүгінге дейін демографиялық дамуының жай-жапсары егжей-тегжейлі баяндалады. Осы кітапта бәрі нақты, кімнің қай күні атылғаны көрсетілген. Бір күні 39 адамды атса, келесі күні 50, ал ең соңында 60 адамды атқан. Жалпы 15-20 күннің ішінде атып, бірінші кезде Боралдайға апарып жерлесе, екінші күні Диханбай қорығына апарып жерлеген. Бұл деректі Алматы қаласы бойынша айтып отырмын. Жазықсыз атылған жандардың қайда апарып тасталынғанын біз бертінде тауып алдық. Тауып алған себебіміз, ол жерлерде саяжай салынып жатқан. Әрбір саяжайдың іргетасын қалар кезде қазылған жерлердің бәрінің астынан адам сүйегі шыға берген. Табылған әрбір адамның сүйегінің басының артқы жағында тесігі болып шықты. Сондықтан атқан адамдады артқы жағынан кеп атқан ғой. Мынау НКВД-ның бұрынғы Дзержинский көшесіндегі түрмесі астындағы

тирда атқан. Түнде атып, апарып көміп тастайды. Қайбір жер қазып, арулап көмеді дейсің. Әншейін бетін жаба салады.

Ал Ұлы Отан соғысы зардабының зұлматты кезеңнен әлдеқайда жеңіл болатын себебі, әскерге кеткен екі адамның бірі елге қайта оралды. Сол әскерден мүгедек боп оралған еркектер ұрпағын көбейтіп отырды. Олар мүгедек болса да, он екі мүшесі сау баланы дүниеге әкеліп жатты. Сол балалар қазір білдей-білдей азаматтар болды. Соғыста шығын болғандардың зардабы ашаршылықта шығын болған зардаптан әлдеқайда жеңіл болғандығын мен демограф ретінде осындай айғақтармен түсіндіремін. Десек те, демографиялық деректерге қарағанда, тікелей майданған 500 мың қазақ азаматы аттанған. Соның 350 мыңы, яғни 70 пайызы соғыста қазаға ұшыраған. Соңғы кезеңде ғана белгілі болып отырған бір шындық бойынша – 5,3 миллионға жуық солдат жау қолына түскен болса, соның кемі 50 мыңы қазақ азаматтары. Олардың бірқатары елге аман-есен оралды. Дәлірек айтсақ, соғыста құрбан болған боздақтар біз үшін солдат қана емес еді. Олардың болашақ отағасы, біреуге күйеу, енді біреуге әке ретіндегі орны үнірейіп қалды.

Ілияс пен Сәкеннің таяуда анықталған саяси поэмаларын іздестіру керек

- Зұлматқа қатысты деректерді қайдан және қай жылдары алдыңыз?

- Зұлматқа қатысты тізімді бірінші рет тәуелсіздікке қолымыз жеткен кезде 1992 жылы марқұм Санжар Жандосов екеуіміз біршама қиындықтардан өте отырып, Мәскеудің КНБ-сынан алып кеп, көпшілікке жариялағанбыз. Ол уақытта мұнай құпия жәйттер тізімінің көшірмесі біздің елде жоқ болатын. Тізімдегі тағы бір назар аударатын жайт - әрбір атылған адамдардың фамилиясының тұсына «птичка» қойып отырған. Бұны да кітап парақшасында анық көрсетуге тырыстық. Мұнан өзге 100 мыңдай адам атылмаса да айдауға кеткен. Яғни сотталып кеткен. Олардың Сібірге, Алжирге, Степлагқа немесе Карлагқа жіберген. Солтүстік мұзды мұхит жағына да жіберген. Одан тірі қалғандары өте аз. Атылғандардың аты-жөні көрісетілген тізімнің қасына Қазақстандағы КГБ-ның бастығы делініп Реденс деп көрсетілген. Бұл кім? Реденс деген Сталиннің күйеу баласы. Сталин әдейі өзінің күйеу баласын жіберген. Қазақтарға Сталиннің шүйлігуінің тағы бір үлкен өзіндік құпиясы бар. Қазақстанда Лев Троцкий Алматының өзінде айдауда болды. Ал Зиновьев Қостанайда, Реденс деген павлодарда айдауда болған. Одан өзге өз кезінде белгілі адамдар де Сонда Сталин: «Қазақстандықтардың бәрі Троцкийшілдер, Зиновьевшілдер болып кетті» деп ойлаған. Шындығына жүгінсек, қазақтардың Троцкийде де, Зиновьевте де еш жұмысы болмаған. Зұлматтың демографияға зардабы күшті месе. Неге дерсіз? Өйткен, зұлматқа қатынаскан адамдар отбаылы, масқұлданған жандар еді. Олардың артынан ұрпақ қалып отырды. Мәселен, Ілияс Жансүгіровтың балалары бар дегендей. Менің де өзімнің ағым атылып кеткенде артында екі ұл, екі қыз қалған. Керісінше, зұлматтың психологиялық зардабы өте күшті

болды. Себебі, білімді адамдардың көзін жойып отыру саясаты жүргізілген еді. Жариялылық басталған кезде 19 комиссар бір күнде атылыпты деген әңгіме шығып, оның анық-қанығын білмей жатып, журналистер жерден жеті қоян тапқандай етіп басылымдарға жазып жіберді. Мұның да ақиқатын айта кетейін. Сол комиссарлардың аты-жөндерінің бәрі де мына кітаптың ішінде бар. Олар бір күнде атылмаған. Тек халықты қорқыту үшін 19 комиссарды бір күнде аттық деп жариялаған. Комиссар дегеніміз қазіргі тілмен айтқанда бүгінгі министр. Ол кезде оларды Нарком деп атаған. Оның ішінде тек комиссарлар ғана емес, партияның өзге де қызметкерлері болған. Мұның арасында Бибігүл Бөлегенованың да әкесі бар. «Халық жауы» делініп, ату жазасына кесілген жандарды белгілі бір аймақтарға жинап, атып отырған. Мәселен, Батыс Қазақстан өлкесі бойынша Ақтөбеде жинап атса, Оңтүстік Қазақстан өлкесі бойынша Шымкенттің Албастысай деген аты жаман жерінде атқан. Шығыс Қазақстан бойынша Семей қаласына, Солтүстік Қазақстан бойынша Петропавловскіде атқан. Сөйтіп зұлмат Қазақстанда 25 мың адамның жазықсыз атылуына себепкер болған. 100 мың адам сотталды, 25 мың адам атылды десек, сотқа тартылған адамдардың саны одан да көп болған. Олардың жауап алған соң босатып жіберген.

Тарихи құжаттар, ақиқат белгісіз кезде алдымен аңыз шығады ғой. Кейін оның ақиқатына өзім зерттеу жүргізген соң көзімді жеткіздім. Ол аңыздар былай болып келетін. Сәкен Сейфуллин анау Сібірде жүр екен. Немесе Ілияс Жансүгіров түрмеде біреуді буындырып өлтіріп, өзінің жастығын ала кеткен екен. Мағжан Жұмабаев селдің үстінде орман шауып жүргенде суға кетіп қалыпты деген сөздер. Бәрі де бекер әңгіме. Бәрінің де атылған жері осы Алматы қаласы. Тіптен керек десеңіз, олардан бұрын атылған Алашордашылардың сүйегі қаланың сыртында болмаса да, осында жерленуі мүмкін. Олардың да күніне бес-алтаудан атып отырған. Олардың сүйектері де осы Алматының бір парктерінде жатуы мүмкін. Біз ол кісілердің сүйегінің үстін басып жүруіміз де мүмкін. Мұндай нәрселерді ашық айту керек. Бір айтпағанша, бізден кейін айта алатын адамдар болмай кетуі де мүмкін ғой.

Осы көпшілікке «Жас қазақ үні» арқылы, әсіресе қалам ұстаған әдебиетшілерге мына бір тың деректі жеткізгім келеді. Сәкен Сейфуллин Троцкийге арнап «Революция арыстаны» деген поэма жазған. Негізінен осы поэмасы үшін атылған деуге негіз бар сияқты. Осы поэманың түпнұсқасы, яғни қолжазбасы табылған жоқ. Ілиястың жақсы поэмасы болған Оны Мұрат Әуезовтың анасы Фатима апаның аузынан естідім. Поэмадағы оқиға желісі былайша өрбиді. Голощекин Қазақстанға келеді. Қыс түскен кезде қардан қала салады. Социализм орнатамын дейді ғой. Аяз кезінде қардан тұрғызылған қала керемет боп шығады. Қыс бітіп, артынан енді көктем келеді. Сонда қардан тұрғызылған қала тұтастай еріп, мұзы бітіп, орнында ақ сүйектер, яғни өлген адамдардың сүйектері ғана жатады. Тыңдаған адамға үлкен ой салатын дүние. Міне, Ілиястың да осы поэмасы табылған жоқ. Осыларды әдебиетшілер тереңірек зерттесе үлкен жаңалық болар еді.

ДЕШТІ ҚЫПШАҚ ДАЛАСЫНДА

Дешті қыпшақ даласында. Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров толық ақталыпты, енді кітаптары шығады екен деген сыбыс дала төсінде сыңси тербелген майда желдей анда – санда құлаққа жетіп жататын. Бірақ, санаға жетпейтін.

Тәркілеуден, аштықтан, Отан соғысынан мәңгіріп қалған қазақтың басын қарын тойдырудан басқаны ойлауға шамасы жоқ еді. Мен бала болсам да есімде қалғаны – ол кезде ән салып, желпініп жүрген адамдарды көрмейтінсің. Абайдың 100 жылдық тойында Шыңғыстауда бір апта ғажайып ойын – сауық болғаның үлкендер талмай, тамсана айтып жүретін. Ал адамдардың тірлік аясы өте бұйығы, көңілсіз еді. Соғыс бітсе де, сол соғыстан қайтпағандар көп – тін.

Тәркілеу кезінде жазықсыз абақтыға тоғытылғандар да ақталып қатарға қосылмаған уақыт.

Аштықтан бас сауғалап дүние кезіп кеткен жұрт та елге оралмаған кез.

Тамыз айының ортасы болар шамасы, атам үйге дабырлай кіріп келе жатты. Құшағында қалың үш кітабы бар. Жеңіл бешпеті мен жұмсақ мәсісін шешіп тастап, төрге озды. Қабырғадағы жиылған жүк үстіне әуелі қолтығындағы үш қалың кітапты жайғастырды да, малдас құрып төрге отырды. Орамалмен тершіген маңдайын, бетін сүртті. Мен кітапқа қол созып едім, атам: «Тіме. Далаға барыңдар. Мен мына кітаптармен оңаша қалайын. Мен бұл құнды жазуларды тосқалы қашан. Сенің есін бар ғой, балам, сен кейін оқырсың», - деді.

Тамыз айы еді. Біз дабырласып далаға шығып кетті. Атам үйде кітаптармен жалғыз қалды. Қабырғаға арқасын тіреп ұзақ уақыт үңсіз ақтарды да отырды.

- Ата шай ішеме екен, білші, - деп апам мені үш рет жіберді. Екеуінде атам:

- Өзім айтамын, - деп қысқа қайырды. Үшінші рет келгенімде атам мені сөйлетпестен:

- Жоғал! - деп ақырды. – Бар, өрістегі малды қарсы алыңдар. Мені мазаламаңдар.

Сол үш кітапты атам оңдық білтер шамның жарығында түні бойы оқыды.

Таңертең мені шақыртып алып:

- Отыр мына жерге, - деп жанынан орын ұсынды.

- Мына кітаптарды қарап шықтым. Жазықсыз жапа шеккен жандар ғой. Әр сөздері қазақ деп, Қазақ елі деп, қазақ даласы деп бұлқынып тұр, шіркін. – атам аз бөгеліп үңсіз отырды. – енді Қажы мен Мағжанды шығарсақ. Алаштың асылдары да бір төбе боп оңаша жатыр. Оны мен көре алам ба, жоқ па?! Алаштың асылдарының кітаптарын шығара алса жинай бер. Басыңа да, жүрегіне де қоңдыр. Олардың айтқан ойлары ерең еді ғой, не керек?! Осы

ауылдағы хатқа көңіл бөлетін шалдарды түскі асқа шақыр. Мына жайсаңдарға құран бағыштайық. Әуелі Қабыш молданың үйіне бар. Алғашқы хабар соған жетсін.

Мен алып – ұшып далаға атып шықтым. Атамның әңгіме – дүкен құратын жақсы достарын түгел білемін. Бүгін біздің үйде шағын той болмақ.

Ұмытпасам, бұл 1958 жылы болса керек. Сонан кейін 1960 жылы Шәкәрім қажының өлеңдерін Қазақ әдебиеті ” бір бет қылып берді. Ол жолы атам колхоз – совхоз дағы шалдарды да арнайы шақырып ас берді. Артынша көп ұзамай өзі де қылтамақ ауруынан жан тапсырды. Қажының өлеңіде бостандықта көп бола алмады. Мағжан мен Шәкәрім қажының, Алаш асылдарының істері қайтадан ұзақ жылға жабылды.

Бастапқы әңгімеге қайта оралайын. Сол күні, иә сол күні шалдар өшкендері қайта жанғандай иықтарын қомдап түрленді. Жыр оқып отырған атамнан көздерін алмады. Қазақ жыры шабыттанып арқаны кенге салды. Бұл Ілияс Жансүгіровтың «Құлагер» дастаны еді. Шіркін, дастан десе дастан екен!

Ілияс Жансүгіров қазақ әдебиетінде жиырма жыл еңбек етті дейді. Ол рас сөз. Ал бірақ нағыз кемеңгер шығармаларын дүниеге әкелуіне он жылда жетіп жатыпты. Өкінішке қарай, ерекше талант иесі, бойындағы ең асыл жырларын халқына бере алмай кетті. Өкінішті!...

1937 жылы ақын аталды. Ақын келмеске кетті. Ақын өлеңдерін де қоғам өмірінен аластатты. Сол тұста Ілияс Жансүгіров бар-жоғы қырық үш – ақ жаста екен.

Қазақстан Жазушылар одағының іргетасын қалап, әдеби өмірін бір қалыпқа түсірді. Ол кезде ақын отыздың ішіндегі қылшылдаған жап – жас азамат екен.

Біздің үйдегі тойды айтамын – ау! Сол күнді шалдар ұзақ түнге қосты. Күні бойы жоғалып кеткен шалдарын іздеп кемпірлері де үйге келіп жатты. Үш рет қазан көтерілді. Шалдардың қай – қайсы да үш алып жазушының өлеңдері мен қара сөздерін жатқа айта берді. Совет шалдары, бір ауыз өлең білмей кеткендер ғой. Атеистер. Коммунистер. Ал алпысыншы жылдардың ақсақалдары бөлек еді. Несін айтасыз, кесек еді ғой олар.

Қиссаларды, үлкен эпостарды да жатқа айта беретін. Солардың бәрі қолдарына жүйрік ат ұстап, бәйге жарататын. Тазы ерітетін. Қолдарына құс қондыратын. Олар дала цивилизациясының соңғы асыл тұяқтары еді.

Мен атамның арқасына жабысып ұйықтап қалыппын. Ал шалдар таң атқанша өлең – жыр тойын тойлапты. Сәкеннің, Бейімбеттің, Ілиястың сол елуінші жылдары шыққан, шыңғыстаулық шалдардың қолдарының таңбасы тиген кітаптар қымбат маған.

Семейге жол түскенде беттері сарғайған сол асыл кітаптарды көріп сонау келмеске кеткен Шыңғыстаудың шалдарын еске аламын. Сол жыр күні бүгін де көз алдымнан кетпей тұрып алады. Қайран уақыт!...

Ілияс Жансүгіровтің талантының ерекшелігі, ұтымдылығы, ғасырлар бойы далада ғұмыр кешкен халық дастандарының кең, еркін үлгісін, ұлаң – ғайыр қазақ даласында қайта түлеткені болатын. Ілияс поэзиясы халықтық

поэзияның бүкіл болмыс бітімімен қайта жанару , жаңғырту үлгісі болып табылады. Сонау Сыпыра жыраудан Жамбылға дейінгі қазақ жырының түрлік, әуендік , ырғақтық алуандығы ақын творчествосына түгел сіңген. Қазақтың көне жыры қонған аманат жүректі ақын бұл қазақта Ілияс Жансүгіров болса керек деп ойлаудан бір таңғаным жоқ. Ол ойды маған сыйлаған да Шыңғыстаудың асыл жүректі шалдары еді.

Ілияс Жансүгіров талантының тағы бір даналығы – әлемдік әдебиеттің, әсіресе, орыс поэзиясының творчестволық жетістіктерін терең зерттеп өз өлең өнерін де тиімді пайдалана білуінде. Мен Абайдың аудармаларын қалай құрмет тұтып сүйсіне, беріле оқысан, Ілекеннің шебер аудармасын да солай жоғары бағалаймын. Ақын аудармаларының ерекшеліктері туралы терең ғылыми талдаулар жасау керек - ақ.

Ілияс Жансүгіров қазақ мәдениетінің тарихында талантты аудармаларының өзімен – ақ ерекшеленген, анығын айтар болсақ, қазақ аударма өнерінің ең озық үлгілерінің бірі болып табылады.

Ақынның суреткерлік кемелдену үлгісі өзі өмір сүрген дүние келбетін ашық – жарқын, барша шындық пен терең ашып көрсетуінде жатыр. Қазақ даласындағы жаңа өмір келбетін суреттеуде , қазақтың жан дүниесін ашып ой – пиғыл аңғарын анықтау да ақын ерекше зерделік танытты. Жиырмамыншы ғасырдың жиырмамыншы жылдары туралы қазақ даласының анық суреттерін, айшықты бедерлерін Сәкеннің , Бейімбеттің , Ілиястың шығармаларын оқып дәл тануға болады. Бұл дауылпаз кесек ақындар қазақ даласындағы кесек тұлғаларды барынша адал, әділ көрсетті. Бұлардың ұлылығы шыншылдықтарында. Олар қасқая қарап тұрып шындық шындық айтқандар. Сол шыншыл сөздерінен таймағандар. Біртуар тұлғалар. Өмірден жазықсыз кеткен жандар.

Сол таза, шыншыл ақын жаны өзгеге ұқсамайтын дара сөзін, дара ойын қазақ даласына дарытып бақты. Әлеуметтік болмысты тану да ұстамдылыққа ұмтылу, кемел азаматтық парасат таныту әр дарынның қолынан келе бермейтін кезеңде өмір сүру ақынға оңай болған жоқ. Тап тартысын да , жан тартысын да көріп, біліп күн кешкен ақын шыншыл сөзінен бір таймады. Бұл оның ақындық, творчестволық анық ұстанымы болатын. Ақиқат оның жан туы, қасиет туы, киелі туы еді.

КЕМЕҢГЕР АҚЫН. Ол қазақтың байтақ даласын – Отан ананы асыл перзент ретінде үлкен махаббатпен қуана да, еркелей де сүйіп өтті. Ақын қазақ даласындағы күрделі әлеуметтік болмысты адал танып, әділ бағалай алған тектілердің қатарынан еді. Мен сендердің рухани әкелеріңмін, сендердің көздеріңді ашып, көңілдеріңе сәуле түсіріп отырған мына менмін деп өрікпимеді. Адал ұл, адал перзент ондай кеу демсоқтыққа ешқашан бармақ емес. Шындыққа жанын суарған хас батыр Отанына адал ұл болып қызмет атқарады. Отаның жұлламамайды, Отанына барын береді. Керек болса Отаны үшін өлімге бас тігеді. Ол ұрпақ солай күн кешкен . Солай тәрбиеленген. Олар өзге жол таңдамаған. Олар ат басындай алтынды Отаннан артық қоймаған. Тектілер қасиеті – Отан қасиетін ардақтау, Отан мүддесі үшін басын бәйгеге тіге.

Ілияс Жансүгіров XX ғасырдағы ең кереғар, адамзат қоғамының ең ауыр кезеңіне тұс келген аса ірі тарихи тұлға. Кемеңгер ақын. Ойшыл ақын. Халық тағдырын өз тағдырынан жоғары қойған батыл ақын.

Толғақты жырлармен даланы күңіреткен жыраулардан кейінгі ұлттық поэзиямыздағы толғау дәстүрін анық әуелете көтерген Ілияс Жансүгіров болатын. Қазақ поэзиясына Ілекен философиялық – публицистикалық толғау дәстүрін «Дала» дастанында ерекше көсілте көрсеткен еді. Бұл дастан Қазақ елінің, қазақ поэзиясының азаматтық үнін асқақтатты. Аласапыран заманда Қазақ елінің алар тарихи орны бекітуде аянбаған асыл ақындардың бірі де Ілияс Жансүгіров. Қазақ әдебиетіндегі тақырыптарға алғашқылардың бірі болып кіріскен де Ілияс Жансүгіров. Қазақ халқының өткен жолына қоғамдық дамудың шынайы заңдылықтарын анық ұғынып, тарихи тұрғыдан дәл танып, біліп, ұғудың үлгісін ақын поэма дастарын жазу үстінде дәл аңғартады.

СОЛ ТҰСТА. Ілияс Жансүгіровтің «Күй», «Күйші», «Дала», «Исатай - Махамбет», «Көбік шашқан», «Құлагер» поэмалары ұлт пен мемлекетті, халық пен өлкені біртұтас, түгел асау жырға қосып жіберді. Иә, бұл қазақтың тәуелсіздігін, тұтастығын, кешегісі мен бүгінін біртұтас етіп қарастыруды өзіне серт қылып ұстанған Ілияс Жансүгіровтің творчестволық ерлігі-тін. Қазақ халқының да, қазақ ұлтының да жаңа тарихи санасының шапшаң көтеріліп, әуелеген руханни биігі болатын.

Ана тіліміздің көркем ойға тән оңтайлығын шыңдау да, ұлттық қасиеттеріміздің әлеуметтік, философиялық тұңғыықтарына үңілу де Ілияс Жансүгіров ерекше көрегендік те, кксемдік те танытты. Ана тіліміздің көзін ашып кеңейту де, айдының шалқытуда, байлығын асырып, қанатын қатайтуда Ілекен санаулы ғана адамдардың санатында бола білгенін ерекше ескеруіміз керек.

«ҚҰЛАГЕР». Бұл поэма қазақ көркем ойының қарқынды қуаты екені даусыз. Ол Дешті Қыпшақ даласының поэтикалық алып сурет кескінің философиялық ойының қалтқысыз тереңдігін, әлеуметтік – психологиялық талдаудың ауқымдылығын әлемге танытатын кең құлашты қазақ тіршілігінің картасы. Энциклопедиясы деуге де болар.

Ілияс Жансүгіров творчествосы әлемге қазақ поэзиясын паш ететін мерейлі биіктердің бірі болып табылады.

Ілияс Жансүгіров поэзиясы ерекше екпінмен өрши өрбіп өсер қуаты жойқын поэзия. Асқақ ақынның поэмаларындағы терең тебіреністері, бұрқ – сарқ қайнаған талмайтын ойлары, қазақ ақынының әлемдік поэзия айдынында өзге озық ақындармен қатар тұрғаның дәлелі.

Шыңғыстаудың бір шоқ шалдары да ақынның кемелдігі мен ұлтына деген шексіз махаббатына көздері жетіп, о дүниеге өткен болатын.

Нағыз ақын да келмеске кетеді.

Бірақ, нағыз ақын сөзі өлмейді.

Нағыз ақын үні өшпейді.

Мәңгілікке бет қойған Ілияс Жансүгіровтің поэзия жалауы қазақ жырының көгілдір аспанында мәңгі толқи тербеліп тұратыны даусыз.

АРМИЯЛ ТАСЫМБЕКОВ

ҚҰРДАС, МҰҢДАС ЖҰЛДЫЗДАР

Бала кезімізде ертегілерден, аңыз әңгімелерден естіп – оқып білуіміз бойынша, жеті басты аждаһаның қаһарына ұшыраған адам баласы түп – тұғырымен құрып кетеді екен. Жан – жағын жалмап жұтып, бүтін елдің берекесін ұшырып, халықтың зәре – құтын алып КГБ (МХК) болып өңін өзгертті.

Жаңа империялық саясат мәңгүрттендіріп жіберген коммунистік саясаттың сойылын соғушы ол не істемеді десеңізші!?

Көкірегі ояу, көзі ашық азаматтардың екі түрлі көзқарас, екі түрлі бағыт ұстағанын енді несіне жасырайық. Тілі де, діні де бір азаматтарымыздың бар мақсаты – елінің тәуелсіздігі еді – ау. Алайда, коммунистік партия, оның дүлей күші екі жақты да алдап соғып, жер қаптырды. Бір тобы «алашордашылар» аталса, екіншісі большевиктер қатарында саясаттың шылауында кетіп, көпірме сөзге сеніп қалды. Тас зынданында тергеушілердің айтқысыз жауыздықтарын көріп, елім деп еңіреген сол бір елдердің азап – қорлықтан өлгенін білгенімізде әлгі жеті басты аждаһаның жауыздығына көзіміз жете түскендей.

Ауырған малды көмсе де арнайы акті жасап, шұңқыр қазып бетін жасырмай ма?! Өлген себебін қағазға түсірмеуші ме еді?! Апыр – ау біз адам баласымыз ғой!

Шектен асқан жауыздықтарға неліктен, қалай жол беріп қойдық? Бұл сауалдарды қазіргі тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік қауіпсіздік комитетіндегі азаматтарға арнай отырып, шындықты жасырмай, өткен уақыттың бет – пердесін ашып беруін өтінген болар едік. Ит өлімге душар болған азаматтарымыздың мәйіті қайда?

Өткен тарихтың парақтарын ақтарып, әділдікті қалпына келтіру жолында Қазақстан Республикасы «Әділет» қоғамының тындырымды істерін айта кеткен жөн. Жеті басты аждаһаның қылмысты әрекеттерін әшкерелеу мақсатында өлген аруақтардың атын атап, есімін елге қайтарудағы бұл қоғамның игілікті ісін бүкіл ел қолдап отыр.

Десек те, заман ағымына қарай мемлекеттік қауіпсіздік комитетіндегі жекелеген азаматтардың сүйектері жасырылған қорымдар, қазан – шұңқырлар, сай – жыралар табылып жатыр. Бұл жұмысқа көнекөз қариялар, куә адамдар, сталиндік репрессияға ұшыраған аталарымыз бен апаларымыз белсене араласуда. Бұларға кейінгі толқын, ынталы топ қолдан келген көмегін көрсетуде. Аштыққа ұшырап қырылған, репрессияда атылып көмілген адам мәйіттері Алматы маңында бірнеше жерден табылды. Сырын жасырып, шындықты күтіп сызданып жатқан қара жер адам баласынан әлі күнге хабар күтуде.

Астанамыз Алматыдағы 40 шақырым жерде орналасқан Әли, Жаңалық ауылының маңынан табылған адам мәйіттері жөнінде бұдан бұрын хабарланған еді. «Әділет» қоғамының мүшелері дәлелдеу мақсатында бұл

жерден екі қап адам сүйегін қазып, тексеруге бергенде бәрі дәл маңдайдан тиген оқтан қаза тапқан адамдар екені дәлелденді. Бұлар кімдер, аты – жөні кім? Қашан атылды? Сан түрлі сауалдарға жауап беруге тиісті орындар әлі де тікелей атсалысса екен.

Өткен жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде «Сәкен Сейфуллиннің сүйегі Магадан лагерінің аумағында жерленген екен» деген әңгіме көтерілген еді. Одан кейін іздестіру тобы Магаданға барып куәлардың айтуы бойынша белгіленген жерді қазғанда, ол мәйіттен әйел адамның сүйегі шығыпты.

Ел арасына тараған әңгімеге сүйенсек, Сәкен де, Бейімбет те Ілияс та әлі күнге тірі сияқты. Ел аузында – аңыз, халықтың ойында – елес болып қалған есіл азаматтардың тағдыры тым күрделі де жұмбақ...

Әйгілі XX съезден кейін «халық жауы» дегендер әскери трибуналмен жаппай ақтала бастады. Сталиндік репрессияға ұшырағандарға «жүрек ауруымен қайтыс болған» деген жазу бірін бірі қайталап жатады. 1973 жылы Сәкен де, Бейімбет те, Ілияс та жүрек ауруымен қайтыс болды деген анықтама берілгенде қайтыс болған жылдары әрқалай жазылып келді. Ертеректегі орта мектептің әдебиет оқулықтарында Сәкен – 1939 жылы, Бейімбет – 1938 жылы, Ілияс – 1937 жылы қайтыс болғандығы тайға таңба басқандай жазылды. Алайда, олардың өлімі жайлы бір ауыз сөз де қозғалмады. Шындығына келетін болсақ, мәселе осылай ма еді?! Жылдар бойы мұғалімдер де шәкірттер де бір шындықты біле алмай олардың шығармалары төңірегінде ғана айналсоқтап келді емес пе?!

...1937 жылдың қарадауылында репрессияға ұшыраған мыңдаған адал азаматтардың қатарында қазақ әдебиетінің үш бірдей дүлдүлі оққа байланған еді. Олардың түрмеде көрген азабын айтып жеткізу оңай шаруа емес. Тасқамалда «одиначкада» жазаланса, келесі бір жаналғыш басын төмен салбыратып қойып қамшының астына алған. Тырнағына ине жіберген.

Мәселен, Бейімбетті түрмеге іздеп барған Күнжамал апайдың естелігін қызы Ғалияның аузынан естіген едім.

- Мамам әкемді іздеп барғанда кездесу кезінде әкемнің сөйлесуге жағдайы келмепті. Мамам: «Неге сөйлемейсің, Бейімбет?» дегенде қызыл езуін көрсетіпті. Сөйтсе, дымын қоймай тісін қағып алған екен...

- Сәкен Сейфуллиннің түрмедегі фотобейнесі «Қазақ әдебиетінде» бұдан үш жыл бұрын жарияланған еді. Қанішерлердің қолынан таяқтың астында сағы сынған, мұңға батқан, бет – бейнесі ісіңкі, жадап – жүдеген Сәкеннің сол суреті көп нәрсені аңғартқандай.

Ал Ілиястың жан жары Фатимамен ең соңғы кездесуін ұлы Болат Жансүгіров – Ғабитов Әлидегі қорым басында былай деп әңгімелеп берді:

- 1938 жылдың қысында әкеммен кездесуге анам мені ала барған екен. Әбден қанішерлердің қолынан соққы көріп, зорлық – зомбылықты басынан өткізген әкемнің тісін қағып алыпты. Мені иіске тұрып: «Бұл баламның аты Болат болсын, тірі болса менің жолымды қумай – ақ етікші болып күнін көрсін», - деген екен.

Сәкен, Ілияс, Бейімбет дегенге жазушылар қауымының ішкен асын жерге қоятын құдіреті бар. Қорым бейіт басында Қазақстан жазушылар

одағының екінші хатшысы Төлен Әбдіков тебіреніп сөз сөйледі. Әлжаппар Әбішов естеліктер айтты. Ақын Жапар Өмірбеков Сәкенге қатысты әңгімемен өзінің де 6 – 7 ай түрмеде отырғанын баяндап берді.

Тас зынданда Ілияс, Сәкен, Бейімбет отырған камераны білетіні жөнінде, әрі оларды тергеген Михайлов, Иванов, Катьков сияқты жаналғыштардың әрекетін ел алдында әшкерелеген, өздері де сталиндік репрессияға ілігіп, өмірлерінің 18 жылын айдауда өткізген Бекболат Мұстафин, Айтжан Бутин ақсақалдардың естелігі көптің көңілін елжіретіп, көздеріне жас алғызды. «Әділет» қоғамының басшылары, Талғар ауданы әкімшілігінің қызметкерлері болашақта бұл арада үлкен ескерткіш тұрғызу жөнінде бастама көтерді.

Мұнда сөйлеген көпшіліктің талап – тілегін айтпай кету ұят. Мәселен, Қырғызстан республикасының президенті Асқар Ақаев өзі бас болып НКВД жазалауына ұшырағандарға Бішкекте құрмет көрсетіп, қайта жерлеу рәсімін ұйымдастырмады ма? АЛ БІЗДЕ ШЕ?...

Бұл арада жалпы саны 2 мыңнан астам адам жатса керек. Әли, Жаңалық ауылының жанынан табылған адам сүйектері жөнінде Қадірбек деген азамат былай деп еске алады:

- Шамасы, 1955 жылдар болар, біздер мектеп оқушыларымыз. Қозы жайып немесе ойнап жүріп адамның бас сүйектері жөнінде айтсақ, «Олар халық жауларының бастары, тебіндер!» дейді. Біз тебеміз... Қазір ойласам, төбе шашым тік тұрады!... Ұйықтай алмаймын. Осы арадағы салынған саяжайлардың астының бәрінен адам сүйектері шықты. Не деген сұмдық заман өткен?!.

Бұл естелікті естіген соң, ендігі жағдайда «Өлі риза болмай тірі байымайды» демекші, өкімет тарапынан сталиндік репрессияға ұшыраған азаматтардың қабірін қайта жерлеуді ұйымдастыру жұмыстарын жүргізсек, несі айып болар еді? Президент Асқар Ақаев бұл жағынан бізге үлгі көрсетті емес пе? Біз кімнен кембіз!?. Тәуелсіз ел атандық. Халықтың қамын ойлайтын азаматтар алдымен тарихымызға оң көзбен қарамай ешнәрсе өзгермейді. Сондықтан арнайы өкімет комиссиясының жұмысы өте қажет – ақ.

Екіншіден, сталиндік репрессия жазалауын басынан өткізген ағаларымыз бен апаларымыздың саны күн өткен сайын азайып келеді. Олардың алатын зейнетақысы күнін көруге жетпейді. Студенттер олардан көрі жақсы стипендия алады. Сондықтан сталиндік репрессияға ұшырағандардың зейнетақысы Ұлы Отан соғысына қатысқан ардагерлермен пара – пар жасап, олар алатын жеңілдікті қаталдықты басынан өткізгендерге де беруіміз керек. Таразы басын тең ұстайық ағайын!

Бішкекте қабірді қайта ашып, мәйіттерді қайта жерлеу кезінде ұлы жазушы Шыңғыс Айтматовтың әкесі Төреқұлдың сүйегі шыққан еді. Сол сияқты қайта жерлеу рәсімін жасасақ, бір жаңаланар еді – ау!...

Сонымен, жеті басты аждаһа Алматыда айран – топан жасап, мыңдаған адам өмірін қиып жіберіпті. Тарих тағылымына келетін болсақ, Қазақстан тарихы, шежіресінде репрессия жылдарындағы шындық өз орнын табуы тиіс.

Ілиясқа, Сәкенге де, Бейімбетке де 1957 жылғы берілген анықтамада жүрек ауруынан қайтыс болды деген жалған қорытынды жасаған. Мұндай анықтама басқа да мыңдаған азаматтардың атына берілді. Сондықтан ақты ақ, қараны қара дейтін уақыт жетті. Тіпті, Мағжан да, Ахмет те, Ораз да осы арады жатпасына кім кепіл? Тағы бір айта кетерлік жағдай Ілиясты да, Сәкенді де, Бейімбетті де алғаш ақтаған – Мәскеудегі орталық әскери трибунал, XX съездің шешімінің күші.

Сәкеннің де, Ілиястың да, Бейімбеттің де нақты атылған жылын берген сол Мәскеудегі хауіпсіздік комитеті. Сондықтан, ізденетін азаматтар болса Мәскеу хауіпсіздік комитетімен хабарласуы керек. Себебі, Сәкеннің 1938 жылы 25 ақпанда, Ілиястың, Бейімбеттің 26 ақпанда атылғандығын солар арқылы анықтамадық па?! Әдебиет оқулықтарында олардың өлген жылдары жаңсақ жазылғандығына осы анықтамалар дәлел бола алады. Оның үстіне, үш арысымыз, акын Жұматайша айтсақ, «Құрдас, мұндас жұлдыздар» енді екі жылдан соң тура 100 жасқа толады. Сол мерейтойдың қарсаңындағы ендігі ұсыныс – Талғар ауданы Жаңалық селосындағы атылған адамдар қорымын қоршауға алып, арнайы ескерткіш ашу мәселесін шешу болса керек.

... Ораза айт басталып, күн жадырай ашылған көкектің 3-і күні Жаңалықта үш арысқа арнап арнайы ас берілді. Еске түсіру рәсімі болды. Оларға бағышталып дұға оқылды.

Өлгі менің бала кезімдегі ойымдағы жеті басты аждаһаны жазалаушы деп есептегенмін. Сол аждаһаның әл – қуаты кеміп, әлсіреп, бүк түсіп жатқан кейіпі көз алдыма келгендей. Ендігі бұл жауыздық қайталанбауы тиіс. «Күнаһар қастандықтың ортасынан 54 жылдан соң халқына қайта оралған үш арыстың жатқан жері жайлы болсын!» дегіміз келеді. Дін жолы бойынша қастандықтан өлтірілген адам шейіт болып есептелінді.

Армиял ТАСЫМБЕКОВ

АЛАШТЫҢ АЯЛАҒАН АЗАМАТЫ

Биыл ғасырлық тойы кең көлемде аталып, есімдерін елі жаттап, есіне сақтаған Сәкен, Ілияс, Бейімбеттердің мерейтойлары өздері туып-өскен мекендерінде өтпек. Бүкіл Қазақстан, тіпті артық айтпайық, бүкіл әлемнің түпкір-түпкірінде шашырап жүрген қандастарымыз, туыс-туғандарымызға ортақ мақтаныш болған үш арыс, үш алыптың тойы жер жаннаты Жетісуда – Талдықорған өлкесінде басталып кетті.

Тұрар Рысқұловтың мерейтойынан кейін бірімен-бірі қолтықтасып келе жатқан үш тұлға қатар самғады халқының алдында.

Дала. Керіліп, кербезденіп жатқан Кербұлақ даласы. Талдықорған өлкесіне бара жатқан жол. Той мерейіне шақырылған қонақтар. Алматыдан

шыққан жүрдек көлік облыс шекарасына тоқтады. Қарсы алу рәсімі. Өлең-жыр, күмбірлеген күй, шашу, шашу...

Әруақты ұлдарын ардақтаған ел азбайды екен деген ой келді. Аттары алты алашқа жайылған үш арыс, үш биік: біреуі – Жетісуда, біреуі – Арқада, біреуі – Тобыл жағасында.

Сонымен, керіліп жатқан Кербұлақ даласы қобызшы Молықбай шал ауылына – Ақсуға шығарып салды бізді. Арамызда – ел таныған жазушылар, журналистер, өнер адамдары, әншілер, күйшілер, әр ұлт өкілдері. Айтпақшы, Жансүгіровтер әулеті де бар – балалары Саят, Үміт, Ильфа, Болат, туыс-туғандары, тумалары.

Көк жасыл алқап... «Жетісу, сенде тудым, сенде өстім». Қандай ғажап... Ілияс аға, сіздің тойыңызға, туған халқымыздың тойына бару бір ғажап-ау. Сәті келіпті. Біз де бара жатырмыз ұлы тойға. Құт береке дарыған, ежелден, анау заманнан ақындық, батырлық, даналық ордасы болған жер жаннаты Жетісу өлкесінің перзенті Ілияс өз елін, өз жерін мазмұнды шығармаларына арқау еткен ғой.

Көпіріп аққан Көксудан өттік. Тебіренген Тентекке жеттік. Алдымызда Талдықорған, Қарсы алатын Қаратал, саған да жеттік. Келдік. Шашу-шашу!!!

Бір ғажабы, жолда ақ нөсер жаңбыр жауып өтті. Қуанышқа, жақсы ырымға баладық біз мұны. Рас, қуаныш, қуаныш, көңілімде бір ағыс, үш арыс біреуі – Ілияс. Елге, Тладдықорғанға келдік. Той-думан. Облыс әкімі Серік Ақымбеков тебіренген тереңнен сөз алды. Ұйымдастыру комиссиясының құрамында шырылдап, белсене араласып жүргендер қаншама! Әсіресе, Гүлшат Тәңірбергенова апамыз. Үлкен әкімдерден Қуаныш Сұлтанов тебіреніп сөз сөйледі бұл тойда, Талдықорғанда. Ұлы тұлғаның ескерткішін ашу сәті. Бір сәт Ілияс аға алдымызда жарқ ете қалды. Тамаша! Кең даласына еркелеп тұрған Ілияс. «Дала», «Күйші», «Құлагер». Сағынған елдің көз жасы. Халқы да тебіренді, балалары да... Саят Жансүгіров қалай толқыды десеңізші...

Ілияс ағаның мүсінін жасаған ағаға деген ілтипатын жеткізу мүмкін емес. Мүсінші – Төлеген Досмұхамбетов. Жарайсың аға, талантыңыз таудай. Тұлғасын келтіргенсіз. «Жетісу суреттеріне» жан біткендей.

*Қарақара қалың қазақ кебесіндей,
Албанның албырт ерке енесіндей.
Қарағай қапталдағы жыныс арна,
Қыдырлы малдың құтты кермесіндей
Текестің көкке өрлеген тік қиясы,
Сымпиып сол маңайдың төресіндей
Мың жылқы мыжырая жантайысқан
Өзгесі жүгініскен төрешідей,
Неше елді аттандырған құтты қоныс
Әлі тұр әсемдігі таусылмай,
Суретін сөз баяндап жеткізе алмас
Жерінің Жетісудың бәрі сондай....*

Ілияс ағаның саңқылдаған шабытты даусы естілді. Тебіренген Тұрсынзада ақын тұра алсын ба бұл сәтте. Еліне келіп егілді, жырынан шуақ төгілді, Лермонтов мінезді, Пушкин тағдырлас, Абайдың інісі халқына жақындай берді жақындай. Тағы да Ілияс ағаны тыңдайық.

*Жүрегім, жырм, сенікі,
Кеңесті далам – кең далам.
Ең далам – анам мен балаң,
Ендеше қалам бер маған!!!*

Қасиетті қаламын қолынан түсірмей өткен ақын осылай толғанып еді ғой. Ғажап! «Түсірмей» деген сөзге көңіл бұрыңыз. Түсірген – саясат, жазықсыз жала, заңсыз қуғын-сүргін... Бірақ қаламы халқына қалды. Тебіреніп Тұманбай аға өлеңін оқыды. Сәкен сері төгілтіпті жүрек сырын. Ақансері ағамыз бір аунап тұрды. Ілияс тыңдайды бізді биіктен.

Мұражай үйі ашылды. Өмірі, суреттер, бейнелер, кітаптары. Ескерткіш естеліктер. Ілияс ағаның іргесін көтерген әдебиет отауының өкілдері – танымал ақын-жазушылар бәрі-бәрі сөзжазба, естелік тастауға асығады. Дұрыс қой! Дұрыс. Алаштың ардақ тұтар, мақтаныш етер азаматының тойы нағыз халық тойы екендігі көрініп-ақ тұр.

Тұлпардың ізі қалған Ақсуға қарай асықтық. Ағынды менің Ақсуым...

Ілияс Жансүгіровтің мол мұрасы өз оқырмандарын бұрыннан-ақ тапқан. Алайда танылмай қалған шығармалары да бар екенін сезбеппіз. Ақынның 100 жылдық мерекесі қарсаңында Талдықорған облыстық қазақ драма театры «Исатай, Махамбетті» шығарып, көрермендерін бір көтеріп тастағанын айтсаңызшы. Ілиястың төл шығармасы соны бір қырынан көрінді. Маңдай тер, үрдіс ізденіспен шығарылған екі бөлімді тарихи трагедияны сахнаға дайындағандарға көрермен жұртшылық дән риза, дүркін-дүркін қол шапалақтап құрмет көрсетті. Опералық либреттоны драмалық жүйеге келтірген – Тәкен Әліпбай, Спектакльді қойған режиссер – Хусейн Жүсіпұлы Әмір-Темір, Көркемдеген суретші Серік Балтаұлы, композиторы – Қазақстанның халық артисі Базарбай Жұманиязов, Ілияс ролін ойнаған Сағындық Айтмағамбетұлы, Исатай батыр – Оразғали Әбдіманұлы, Махамбет ақын – Сағат Жылкелдітегі, Құрманғазы күйші – Айдар Мұратбекұлы, Жәңгірхан – Тілек Әбжалиұлы, Қарауылқожа – Мұса Әжібектегі, Баймағамбет сұлтан – Серік Нұрхалықов – бәрі-бәрі, тіпті түгел қамтып түгісе жазып шығу мүмкін емес. Мүмкін болған күннің өзінде жеке тағдыр кешіп мазмұнды шолу жасасақ та артық емес деп ойлаймыз. Қатардағы көрермендердің бірі ретінде көргенімізді, көңілге түгенімізді ортаға салғаным ғой. Ілияс ақын шығармасын сахналағандардың бәрі-бәріне зор ризашылық білдірген жұртшылық, көрермендер дән риза болды. Ақын атындағы аудан, жоғары оқу орны, мәдениет сарайы, көшелер мен мектептер... Құрметтеу деген осы-ақ болар. Ал, жоғары оқу орындарында, мектептерде ақын шығармалары жан-жанқты оқытылып, оқушылары алған білімімен сусындап, диссертациялық, дипломдық ғылым жүйесіне арналған. Ақиық ақын ауылына қарай тарттық енді Ақсуға.

Ағынды менің Ақсуым,

Арқырап енді ағасың...

Аспанға шапшыған асау қиялдың шалығы ма екен деймін. «Ағынды менің Ақсуым» деп, мен де іштей қайталай бердім. Жеті қат жер түбі мен алты қат аспан арасындағы барша құбылысты жырына пайдаланған Ілиясты пір Ілияс деп неге айтпасқа. Айтамыз – Пір Ілияс, жыр Ілияс.

Көрініс те басталып кеткен екен. Міне, желмаясын делдіріп қобызшы Молықбай шал келді. Талантты дегендердің, сұңғыла дегендердің өзі талай-талай таукіметті бастан кешіріп, талай жерде маңдайы тасқа тиіп барып, көзі жететін ақиқат екендігін түсінгендейміз. Матайдағы Молықбай қобызшы Ілиясқа тебіреніп бата бере тұра, 1937 жылдың нәубетін сезіп білгендей жер кезіп кетіп барады. Өне, сонау көз ұшында.

Шырылдаған сәби Ілияс дауысы, сәби Ілияс үні. Сахналандырған көріністен сәби Ілиястан ержеткен, есейген, халқының қалаулы ұлы болғанға дейінгі Ілиястың өмірін бақылап отырмыз. Көріністегі Ілияс бейнесі ұлы тұлғаның дала сахнасынан өрбіген драма мен прозаға, өлең-жырға қатар қалам сілтеп, өндірте жазған жастық шабытын, бозбала кезін елестетеді.

«Жерді жауын көгертеді, ерді бата көгертеді» демекші, жауыннан кейінгі Қоқты жайлауы құлпырып-ақ тұр. Әсемдік деген осы-ау шіркін! Тігілген үш жүз ақ шаңқан киіз үй. Сонда Ақсу ауданының азаматтарының, халқының ерлігін неге айтпасқа. Әруақ шақырған олар қара қазан сары баланың қамы үшін деп Ілиясқа қызмет жасады бұл тойда. «Рахмет, рахмет облыс, аудан басшыларына, Ақсу халқына, өркендерің өссін» деген ризашылық алғысты әлденеше естідім. Қырдағысына ондағысын, қаладағысына мұндағысын бөліп беріп жатқан қонақжай халқым-ай.

Күн де жылуын мол шашып жаныңа жақындай түскендей. Енді бір сәт аламан бәйге басталды. Көңілашар күй төгілді. Кімнің құлагері келер екен деп ойлап отырмыз. Жүз жиырма ат қосылған аламан бәйгеде Бөрлітөбе ауданының Максим Горький атындаға кеңшарының қарагері алдына жан салмай бірінші жүлдені алып кетті. Он алты шақырымдық бәйгеге жүз алпыс жүйрік қатысты. Бәйгенің дүлдүл жүйрігі Бөрлітөбе ауданынікі еді. Ол да тақымына бір мәшинені өңгерді. Ілияс ағасының тойын дүбірлетіп өткізуге тікелей қатысқан Сәкен Иманкасовқа Алакөл ауданы «Жигули» машинасын сыйлық жасады. Үйгентасық жазушы Кәкен Хамзин де Ілияс Ағасының тойында кілем алып мәз-мейрам. Ақындар айтысында Шорабек Айдаровтың жүлдызы жанып, «Москвич» мәшinesіне мініп алды. Жүлдегерлер жалпы саны алты мәшине алды.

Жері тозбас үшін, елі азбас үшін, халқы қараңғы қалмау үшін қаншама қайраткерлер ой түбіне батты. Қанша батыр басын бәйгеге тікті, қаншама акын- жыраулар тебірене жыр төкті! Сол арқылы елдің ойын оятып, санасына сәулесін түсірді. Арманына қозғау салып, жүрек сырын шертті десеңізші. Соны түсінген Талдықорған облысының жұртшылығы табанынан тік тұрды да Ілиясына тағзым жасады. Ыстық ықыластарымен ризашылығын танытты. Бүкіл қазақ халқы «Жарайсың, өлең-жырдың дүлдүлі, құлагері, халқының қайраткері» деп қол шапалақтағандай болды мұнда. Бұл өлкедегі таудай

талантты ізденімпаз, еңбекқор, жалын атқан жігерлі жастар Ілияс аға деп бар өнерін көрсетіп-ақ жатыр.

Той тарқар сәті. Бүкіл Қазақстаннан, шетелдерден келген қонақтар риза пейілмен мақтанып жатты. Астанаға қарай тартқан жүрдек мәшинедеміз. Астана Алматыға қарай жақындағанда Жанаталап, Жаңалық, Әли деген ауылдарды басып өтіп бара жатырмыз. Мен қолымды жайып тәу еттім. «Ілияс аға, жатқан жерің торқалы болсын. Бір аункап түсіп халқының қадірлегенін біліп жатқан шығарсың», - деп іштей күбірледім.

Бұл арада, дәлірек айтқанда, Жаңалық елді мекенінде 1938 жылы 26 ақпанда Ілиясты қолдан жасалған система үнсіз, хабарсыз, білдіртпей айуандықпен атып тастаған еді. Сүйегі де Жетісу өңірінде.

Алдыда тағы бір арыстың тойы күтіп тұр. Ол Сәкеннің құрдасы, Ілиястың құрдасы – Бейімбет ағаның тойы. Тобылдың бойына, Сарыарқаның жеріне қарай тағы да жол жүретін шығармыз...

**Айтбек СЕЙІТОВ,
Нұрсадық САРҒОЖАЕВ**

ӨЛДІ ДЕУГЕ ҚИМАЙСЫҢ, ӨЛМЕС ЕРДІ

Сәкен, Ілияс, Бейімбет сынды азаматтарымыздың ақтық қаны қара топыраққа шыланған киелі орынға ас берілді.

Арыс азаматтарға арналған қаралы митингіні аудан мен қаланың әкімі Ә. Тойбаев қысқаша әңгімелеп ашысымен, қаладағы мұсылман қауымының діни имамы Тұрды Әбдіразақ ашық аспан астында қаза болғандарға арнап кең даланы күңіреніп құран оқыды. Репрессия құрбандары туралы естелік айту рәсімі ең алдымен 83 жастағы Бекболат Мустафинге берілді. Бекболат қария Қазан революциясын басынан кешкен, Қазақстанда Кеңес үкіметін орнатуға белсене қатысқан алғашқы революционерлердің бірі. Кезінде Совнаркомның орынбасары және төрағасы болған. Кейін халық жауы атанып, репрессияға ұшыраған.

- Мен он сегіз жыл түрмеде отырдым. Екі рет өлім жазасына кесіліп, тірі қалған бүгінгі тірі куәмін,—деп тебірене сөзін бастады Б.Мұстафин. - Бүгінгі ұрпаққа естелік айтар көретін күнім бар екен. Енді соңы тыңдаңыздар. Астана орталығында біз қамалған қаралы түрме әлі бар. Жақында киноға түсірген режиссерлерге: «Мынау Сәкен, мынау Бейімбет, Ілияс жатқан бөлме, ал тергеушінің бөлмесі әне жер, мына жер ату жазасына кесілгендердің өмірмен соңғы рет қоштасқан, оқ тескен қара керегесі»,— деп саралап, әрқайсын даралап көрсеттім, - кемсеңдеген қарт өзгеге де, әсіресе, өзіне өте ауыр тиген азалы сөзді айта отырып, әңгімесін әрі қарай жалғастырды. Мен Печорада да, Иркутскіде де, Колымада да айдауда болдым. Печора өңіріндегі «Интинский» лагерінде сотталғандар арасында

көтеріліс ұйымдастырушылардың бірі атандым. Онда да ату жазасына кесілдім. Көп жылым Краснояр өлкесіндегі «Озерлаг» лагерінде өтті.

Алматыдан мен қамалған түннің ертеңіне әйелім де тұтқындалды. Отбасымдағы жас ұрпақтарым жан сауғалап, жан-жаққа қашып кетті. Әйелім де халық жауы атанып, ұзақ жылдар абақтыда менімен қатар жатты. Екеуміз Сібір жерінде қайта табыстық. Жастық шағымыздың бал дәуренін сол жақтағы азапты лагерьде қан құсумен бірге өткіздік. Сібірде айдауда жүрген кезімізде жұбайымнан екі бала сүйдім. Санаулы қазақ арасында өскен сол ұрпақтарыма жүрегіміздің ел деп, жер деп сағынған күрсінісін, азаттық жолындағы түрлі азабымызды сездірмеуге тырыстық. Сол үшін нелер азапқа да, ауыр тұрмысқа да шыдадық. Пір тұтқан бір ерекше қасиетіміз ұлттық тілімізді, әдет-ғұрпымызды солардың құлағына құя бердік. Қалың тайга ішінде біз өлсек те, солар тірі қалсын, қазақ екенімізді әрі тіліміз бен дінімізді біліп өссін деген арман болды. Еліме, жеріме деген құштарлық бір сөнбеді. Сол арман орындалды. Азапты түрмеге екеу болып қамалсақ, кейіннен төртеу болып оралдық. Қазақтың тілін, дінін ұғып өскен балаларым өз Отанына келген соң ғана өзін нағыз қазақпын деп сезінді. Сол арманға енді-енді қол жетті демекпін.

Көпшілік күңірене қол соғуда. Жайшылықтағы жайдары жұртшылық жоқ. Мынандай қаралы әңгімеден кейін ел билеген ер азаматтардың еңселі иықтары салбырап кеткен. Көңілде - мұң, көкіректе - шер. Жаңағы әңгімені есту - ет жүрегінді ерітіп, елжіретеді-ақ.

Республикалық «Әділет» қоғамының мүшесі Марат Хасановтың әңгімесі тұнжыраған халықтың еңсесін бір сәтке әзер көтерді. Марат қазақ халқының басына түскен қара түнекті үш кезеңге бөлді. Оның бірі - азамат соғысы, екіншісі - ашаршылық қырғыны, үшіншісі - Ұлы Отан соғысының ажал апаны.

- Егер осы қырғындардан халқым аман болса, бүгіндері 10 миллион емес, 20 миллионнан асар еді. Амал не, әсіресе, 1932-жылдардан басталған ашаршылық көбіне біздің халыққа келген әдейі қастандық десе де болады, — деді Мәкең сөзін одан әрі жалғап. - Үкімет басына Голощекин келісімен Қазақстанда Кіші Октябрь” жасау идеясын ұстанды. Халық қолындағы күнкөріс малын сыпырып алып, қалың шаруа тіршілігіне бүйідей тиді. Екіншілікті онша білмейтін халқымыз қолдары малынан айрылған соң қаңғып кетті. Завод, фабрика дейтін өндіріс салтымызға әлі енбеген кез. Малға жүргізілген санақ кезінде бай деп тоналғандар шетінен ұсталып, жер аударылды, сотталды.

Ал орталыққа алынған мал сол жылғы қыста қырылды. Көшпенді халқымның малсыз тірлігі болмады. Осы туралы Тұрар Рысқұлов Сталинге хат жазды, бірақ нәтиже болмаған. Халықтың малдан, жерінен айрылуы әрі ОГПУ-дің қыспағында қалуы жаппай ашаршылық қырғынға ұрындырды. Ол аз болғандай, Ұлы Отан соғысында нелер боздақтарымыздан тағы да айрылды. Оның зардабын әлі тартып келеміз. Көнбіс халқымыз оған да шыдады. Ата-бабамыздың кең байтақ жерінде, елінде қырық-ақ процент қалуымыз осындай апаттардың өртінен. Оны біз ұмытпаймыз, тарих

ұмытпайды. Оны ұрпақтан-ұрпаққа насихаттаймыз. Соның бірі - міне, бүгінгі қаралы митинг, арыстарымызға ас беру рәсімі.

Ілияс Жансүгіровтің баласы Саят Жансүгіров ортаға шыққанда, манадан үнсіз мұнайып, басы салбырап, қалың ойға шомған жұртшылық еріксіз иек көтерді. Ілияс Жансүгіровтің баласы Саят та ақыл тоқтатқан әке, ел басқарған азамат дәрежесіне келген. Сауатты, салауатты азамат.

- Мен орта жастан астым. Әкемнің мейірлі, ыстық құшағына бөленбегенім, сағынышым өзінше екен. Ал, менің ұлымның: «Атам Ілиястың қабірі қайда, ел құсап біз неге қабіріне бармаймыз, гүл қоймаймыз? Ол өлген күні құран оқып, бауырсақ жемейміз. Неге қаралы күнді белгілемейміз?»— деп сұрағанда, оның бұл сауалына жауап таба алмай, тілімді тістеуші едім. - Көпшілік бір қозғалып кеткендей болды. - Енді бүгін арманым жоқ. Мына қанға шыланған киелі топырақ менің және әкемнің немере, шөберелерінің енді айналшықтап жиі келер, әке қабіріне бас иер негізгі ордасы болмақ. Жылдар өтер, әлі ұрпақ өсер. Бұл жерде Мамаев қорғаны секілді мәңгілік ескерткіш орнар. Әкем және онымен тағдырлас азаматтар қаза болған бұл орын күңіреніп тұрар. Тағзым етерміз, аруағына сиынармыз. Сол мындаған арыстардың киелі аруағы бізді қорғар, қолдар Лайым, халқымды енді сол арманға жеткізсін!

Жазушылар одағының екінші хатшысы Төлен Әбдіков, Талғар аудандық мәдениет бөлімінің қызметкері Әбілқайыр Сыдықов, жазушы Әлжаппар Әбішев, 1937 жылы әкесі ұсталған ана Сырғабекова, «Алжир» түрмесінде күйеуімен қатар отырған Е. Ф. Верещагина, т. б. сөйлеушілер сол кездің ащы шындығын ашына айтып жатты.

Мардан Байділдаев қарияның естелігі қалың қауымды ой құшағына қайта шомылдырғандай.

- «Халық жауы» болып атылғандар мүрдесі екі жерде, - деп бастады ол өз сөзін. - Оның бірі - Алматы қаласының аяғы Боралдай елді мекенінде. Екіншісі - осы жер. Мен де тірі куәмін. Өздеріңіз көріп отырсыздар, осы жердің маңайы қаптаған саяжай. Соңғы бес-он жылдағы өзгеріс. Әйтпесе, бұл маңай жазық дала, кең жолдың жиегі болатын. Осында небір арыс азаматтардың сүйегі жатқанын біз секілді қарттар о бастан біледі. Бірақ біз заманға, заңға бағынып, күні бүгінге дейін үндемей келдік. Шынын айтқанда, запыс болған көңіл—қорықтық. Екеуара сыбырласып сөйлескенмен, ашып айта алмадық. Осы жерге жиі келетінбіз. Жасырынып аруақтарға бас иетінбіз, құран оқитынбыз. Сөйтіп, іштей тынушы едік. Ақыры ашық айтатын, ашына жылайтын, қарғыс атқандарға лағнет дейтін кез туды. Осы бауырларды «халық жауы» деп ұстап берген қорқаулар арамызда әлі тірі жүр. Енді біздің соларды тергейтін кезіміз келді.

Осыдан бірнеше жыл бұрын бұл араны трактормен тегістегелі жатыр деген суық хабар суыт жетті. Бір топ адам аттандап жеттік. Иә, саяжай салуға тегістегелі жатыр екен. Дереву тоқтаттық. Трактордың тұмсығы тиген жерден адамдардың бас сүйектері шыға бастады. Солардың бірнешеуін жинап алып, астана орталығындағы лабораторияға тексергенімізде біркелкі оқтық тек бас сүйекті ғана бірдей тескендігі анықталды. Бармаған жер, ашпаған есік

қалмады. Ақыры осы жерді тегістетпей, көздің қарашығындай сақтап қалдық. Енді, міне, бүгін сол орынға бас иіп отырмыз.

- Мен Ілияс Жансүгіровпен 1921 жылы Орынборда таныстым. Кейін Ораз Жандосов, Сәкен, Бейімбет, араға қосылды. Бірақ, достығымыз ұзаққа бармады. Елім деп еңіреген, абзал азаматтарға «халық жауы» деген жала жабылды. Содан «Колыма» лагерінен бірақ шықтым, — деп бастады әңгімесін Айтжан Бутин.

- Алматы қаласындағы қазіргі С. Сейфуллин көшесіндегі, манағы Бекболат Мустафин жатқан түрмеде мен де азапталдым. Азаптың ең ауыры сол—ұйықтатпай тергейтін. Соғатын, естен тандыратын. Аяқ-қолыңды бұрап сықырлататын. Тіпті әуелі екі аяғыңнан аспанға асып, басыңды салбыратып тәулік бойы іліп қоятын. Ауыздан, құлақтан, мұрыннан аққан қан өзінше, екі көзіңнен қанды жас қоса сорғалап ағушы еді.

Түннің бір уағында түрменің белгілі азалы бөлмесінен тарсылдаған мылтық үні естіліп жататын. Демек, бір арысымыз өлді, ендігі кезек бізге де келер деп түңілуші едік. Өлмедік, бірақ өмір мен өлімнің бәрін көрдік, бәрі тарих. Оған енді мұная бермейік, ақталғанымызға қайта қуанайық - деп, сөзінің соңында халықты бір серпілтіп тастады 87 жастағы Айтжан Бутин қария.

Ораз Жандосовтың ұлы Санжар Жандосов әке қабірінің басында былай деді:

- Мына мүрделерде менің екі әкем жатыр. Оның бірі Ораз Жандосов болса, екіншісі өмірлік жан жолдасым — әйелімнің әкесі Ілияс Жансүгіров атам жатыр. Біз екі семья, яғни екі отбасының ұрпақтары бүгінгі қаралы жиынға жылап келіп отырмыз. Жатқан жерің жайлы, топырағың торқа болсын, жан әкелерім! Артыңда қалған еліңе, жеріңе береке, ынтымақ берсін демекпін. Осы өңір, осындағы Киров ауылдық Кеңесі енді «Әділет» ауылдық Кеңесі болып өзгерсін, есеп-шот ашып, осы арадан үлкен ескерткіш орнатылсн. - Санжар Жандосовтың сөзін көпшілік ду қол соғып, қоштай жөнелді.

Одан кейінгі шығып сөйлеген зейнеткер Н. Бөрібаев та көптеген көше аттарын өзгерту, елді мекендерге жергілікті өз атын беру жайлы аталы сөз қозғады. Мәселен, былтырдан бері аудандық «Қазақ тілі» қоғамы көтерген Тұрар Рысқұлов төңірегіндегі игі шаралардың әлі шешімін таппай келе жатқандығын қала және аудан әкімінің есіне салды.

Соңынан әкім Ә. Тойбаев бүгінгі қаралы жиынның бүкіл халқымыз, республикамыз үшін мәні зорлығын, бірақ бұл ас беру алда істелер шаралардың тек басы ғана екендігін, бүгін айтылған орынды тілектерді оң шешу - әрбір азаматқа сын екенін баса айтып, сөзін қорытындылады.

Халық осынау көп мүрдеге көлеңкелі пана болған, жаңа бүршіктене бастаған үлкен түп ағаштың бұтақтарына «Алла және аруақтар риза болсын» деп ырым жасап, ақ мата қиындыларын байлады. Үлкен дастарқанда құран оқылып, ас берілді, бата жасалды. Халық ақталған азаматтарға, оның сүйегі табылған киелі орынға және бас иіп тарады.

ІЛИЯСТАНУ НЕГЕ ІЛГЕРІЛЕМЕЙ ЖАТЫР?

Ильфа Жандосова-Жансүгірова қазақтың ақиық ақыны Илияс Жансүгіровтің туған қызы. Ал шешесі – Фатима Ғабитова. Ильфа Илиясқызының өзі атақты Жандосовтар әулетінің келіні, жұбайы қазаққа белгілі қайраткер- Санжар Оразұлы Жандосов. Қазаққа белгілі екі асылдың жалынды махаббатынан жаралып, текті ортада өсіп-өнген Ильфа Илиясқызының аяулы ата-анасы, олардың мұрасы жайында айтары аз емес.

- Жансүгіров атындағы қоғамдық қор құруға өтпелі кезеңдегі саясаттың ақын мұрасына лайықты көңіл бөлмеуі себеп болды. Кейбіреулер өткен тарихқа топырақ шашып, көрнекті өкілдерді көмескелей бастады. Осындай теріс ықпалдың жетегіне ергендер ішінде Ілиясты да саясат сойылына жығып беруге тырысқандар бар. Меніңше, Илияс әкем болған соң айтып отырғаным жоқ, бір ұлттың шеңберіне сыймайтын, жалпыпланеталық деңгейдегі ақын. Ендеше ол туралы жаңаша сөз айтатын уақыт жетті, - дейді ол.

Бұдан біраз бұрын Жансүгіров қоры «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығында екі кітаптың тұсаукесер рәсімін өткізді. Оның бірі – Илияс Жансүгіров өміріне қатысты тың мұрағаттық деректер жинағы. Ішінде бұрын оқырман қолына жетпеген «Жетісу қазақтарының көтерілісі» атты мақаласы да бар. Екіншісі – ақынның «Құлагер» поэмасының орыс тіліндегі жаңа аудармасы. Енді мұндай тұсаукесерді Астанада өткізбек. Жалпы, қоғамдық қордың арқасында Ілиястың таңдаулы өлеңдері мен поэмалары бұдан бұрын да орыс тілінде жарық көрген. Оның ішінде «Күй», «Күйші», «Құлагер» секілді поэмалары бар.

- Илияс шығармашылығы туралы бұрынғы кеңестік замандағы зерттеу еңбектер ескірді. Илияс шығармашылығы, өмірі туралы жаңаша сөз айтылуы тиіс. «Илияс және фольклор», «Илияс және музыка», «Илияс және театр», «Илияс сөздігі» атты зерттеу еңбектер қолға алынуы керек. Жалпы, оқырманға эпик ретінде танылған ақынның махаббат тақырыбындағы тамаша лирикалық өлеңдерінен көпшілік әлі хабарсыз. Анам Фатима Ғабитоваға арнап шығарған жан сыры мен жүрек мұңынан туған нәзік сезімді жырлары ешкімді бей-жай қалдырмайды. Солар жарыққа шықпай жатыр. «Еңбекші қазақ» газетіндегі С.Мұқановпен пікірталастары, айтыстары, Мәскеуде оқып жүргенде жазған конспектілері, мақалалары, аудармалары, бірен – саран шығармалары да жарық көруін күтуде. Жалпы, оқырман қолына жетпеген мұрасы көп, өте көп. Әкемнің архиві өте ұқыпты сақталған. Мұндай мұрағат басқа ешкімде жоқ. Бірақ әлі күнге жете зерттелмеген. Оның себебі әкем 60 – жылдарға таман бір-ақ ақталды. Бұл кезде арабша хат танитындар сирек еді. Ал қазір болса, Ілиястанумен ешкім шұғылданбайды., - дейді Ильфа Илиясқызы.

- Ілиястың төрт жамағаты болған көрінеді. «Соның ішінде айнымас сырласы, аяулы сүйіктісі болғаны – менің шешем», - дейді ол. Фатима Ғабитова Азат Сүлеевтің де, Ильфа, Үміт, Болат Жансүгіровтердің де, Мұрат

Әуезовтің де анасы. «Қазір біреулер анамыздың басына ақ кимешек кигізіп, нағыз қазақ әйелін жасамақ болып жүр. Ол кісі таза еуропаша киініп, өз заманының озық деңгейінде болған. Ұлты жағынан келсек, ертеректе Қапал қаласына қоныстанып, қазақ арасына сіңісіп кеткен татарлардың ұрпағы. Бірақ ешуақытта татарша сөйлемеген. Міндетті түрде ұлтын нақтылау керек болса, татар деп те, қазақ деп те айтуға болмайды. Ең дұрысы, өз уақытында білімдарлығымен аты шыққан озық ойлы түркі әйелі деу. Жастайынан орыс мектебі мен әйелдер гимназиясында, медреседе оқыған, мұсылманша да, орысша да жеткілікті білім алған. Заманында неміс, француз тілін үйренген, батыс әдебиетімен таныс болған, нота білген, музыкалық сауаты жоғары болған», - дейді Ильфа Ілиясқызы. 1932 жылы Ілияспен тағдыр табыстырған Фатима ханым өмірінің соңына дейін ақынға сенімді жар, рухани серік болды. 1938 жылы ақын атылып кеткеннен кейін «халық жауының әйелі» небір азап көрді. Ақын ақталған елуінші жылдардың соңында Ілестің шығармаларын жариялау мен жинау жоланда үлкен еңбек етеді, редакторлық жасап, мақалалар мен естеліктер жазады. Ілестің мерейтойында да белсенді қызмет қылады. Ұзақ жыл ұстаз болған Фатима 1968 жылы өмірден өткенде, артында еш жерде жарияланбаған естеліктері мен архиві қалды. Өз заманындағы көзі көріп, куә болған жайлар мен алыптарға қатысты құнды сөздері, қайшылықты уақытқа деген көзқарастары, өмірден жеген ащы соққылары сыр боп өткен. Өз уақытында талай ұрпақ танысам деп өткен осынау қызық та қиын тағдыр иесінің кей адамдармен арасындағы күрделі қарым – қатынасын шындық тілімен суреттеген жазбаларының жарық көрмеуіне мүдделі кісілер аз болмапты. «Анамыз жайлы алғашқы сөзді менің өтінішіммен ақын Ғафу Қайырбеков айтты. Мұрат Әуезовтің кеңес беруімен арабша хариіпті ажырата алатын Жанат Ахмадидің көмегіне сүйендім. Анамыздың архивімен жұмыс істеген Жанаттің айтуынша, қанша қиындық көрсе де қажымаған қайсар әйелдің өр рухы өзіне қатты әсер етіп, жанына өлшеусіз жалын отын сыйлаған көрінеді. «Өртенде өскен гүл» деп аталатын бұл кітап, түрлі кедергілер мен қысқартуларға ұшырап, әрең жарық көрді. Әлі жарық көрмеген бөлігі қаншама. Бұған кедергі болып отырғандар әлі де көп», - дейді. Ол.

- Әкемнің Ілияс екенін 22 жасымда бір-ақ білдім. Сол кездегі солақай саясат маған да өз зардабын тигізді. 1953 жылы Мәскеу мемлекеттік университетінің филология факультетіне түспек болдым. Емтиханды беске тапсырып тұрғаныма қарамастан, «халық жауының» қызық ретінде оқуға қабылдамай қойды. Әбден сарсаңға түскен соң, ҚазПИ – ді басқарып отырған Мәлік Ғабдуллин ағанын алдына бардым. Ондағым – Кеңес Одағы батырының қолынан бәрі келеді дегендік. Бірақ бұған батыр да қайран қыла ламады. Сонан үлкен әпкем Үміт құжаттарымды алып, шет тілі институтының неміс тілі факультетіне тапсырып жіберді. Ол кезде факультет деканы атақты әртіс Қалыбек Қуанышбаевтың қызы Жамал Қалыбекқызы болатын. Әйтеуір жолым болып, оқуға түстім, - дейді. Ильфа Ілиясқызы.

ҚОЛЖАЗБАЛАР ТАҒДЫРЫ

Менің санамда Ілияс Жансүгіров Алатаудың биік асқарындай, озық дауылды шығармалары Алатау аңғарларынан ақтарыла төгілген тасқын судай болып ұялаған секілді. Ер мұрынды, қалың қабақты Ілияс кейде түсі сұстанып, тұнжырап отыратыны болушы еді. Ол кезеңдер үлкен дарынның төгілме поэзияны салмақтап, дүниеге қалай шығарудың тәсілін толғанып отырған кездері болуға тиіс. Үлкен ақынның шығармалары құдіретті еді. Оның арқаға аруақ ұялатып, жүрекке желік дарытар сиқырлы, отты лебі әлі саябырламағандай секілді. Қиялы таулардың төмен тұңғиықтары да болады. Ілияс поэзиясында да асқар биікпен қатар, құлама кездері де кездесетін. Бірақ су іркіліп шалшықтанар ояң онда жоқ-ты. Бәрі де Алатаудың қыраттары, асқарлары, құламалары секілді құз-құз болып келуші еді.

Шығармаларын сүйсіне оқитын көпшілік ақынның қолжазбасының тағдырын білуге де ынтығады. Жеке адамға табыну кезінде мерт болғандардың ішінде жарияланбаған шығармалары ең көп сақталғаны - Ілияс Жансүгіров.

Тау қыранындай еркін самғайтын ақын қолжазбаны сақтауға келгенде дәстүрлі ұқыптылық колданады екен. Зайыбы Фатиманың айтуына қарағанда, Ілиястың қолжазбаға арнаған дербес шкафы болыпты. Оның кілті үнемі өз қалтасында сақталыпты, қажет болғанда шкафты өзі ашқан, қолжазбаны өз қолымен алып отырған, басқа ешкім қолжазба шкафына қол сұқпайтын болған.

Ілияс шығармаларын жеке қағаздың бір жақ бетіне жазады екен. Жазып тамамдаған соң, басынан аяғына дейін оқып шығып, шкафқа, бірнеше айға салып тастайды. Шығарманың сюжетін де, поэзиялық егжей-тегжейін де ұмыта бастаған кезде қолжазбаны алып, қағаздың екінші бетіне қажетті түзеулерін енгізеді екен.

Қолжазба шкафында бірнеше сөре болыпты. Қолжазба варианттарға бөліне қалса, бастапқы варианттары бір сөреде, артқы варианты екінші сөреде жатады екен... Сөйтіп, ұқыпты ұстаған қолжазбалар шкафында ақынның әуелде жаза бастаған күнінен бергі өлеңдерінің, поэмаларының, романының, пьесаларының, фельетондарының, әңгімелерінің, мақалаларының нұсқалары титтей сегінемей, түгел сақталып отырыпты.

1937 жылдың кесапатынан жазушы сұрапылға ұшырағанда қолжазбалы шкаф верандада болыпты. Ақын өз семьясымен тауда демалыста болып, жуырда оралған екен. Демалысқа шығарда үйдің көптеген көң-қоқыр нәрсесі верандаға көшіріліп, қолжазба шкафының бергі жағы ұсақ-ұлаң нәрсемен сықай толтырылыпты. Сондықтан, қолжазба шкафты ешкім ескермеген, ондағы қолжазба аман қалған. Ақынды әкеткен кісілердің қолында жазушы жуырда бітіріп қойған «Бақытты Жамал» поэмасының, «Құлагер» поэмасының екінші варианты, «Исатай», «Махамбет» пьесасының алғашқы варианты, көптеген ұсақ шығармалардың қолжазбалары кеткен екен. Олар

қайтып оралмапты, әбден жұртшылыққа әйгілі бұл шығармалар тек ақынның жақындарының есінде, олардың қолжазбасын оқуға мүмкіндік жоқ.

Ақынның семьясы бұрынғы тұрақты пәтерінен көшіп, жаңа мекенге орныққанша қалған қолжазбалар бір апта шамалы далада жатқан. Соның салдарынан түгел тамамдалған «Көбік шашқан» поэмасының көптеген беттері жоғалып, шығарма шала-шарпы күйінде біздің қолымызға жетіп отыр... «Исатай - Махамбет» пьесасы түгел бітіп, театр қабылдаған, жазушылар алдында оқылған екен. Оның да бірнеше беттері жоғалып, пьесаның мазмұнына нұқсан келген жай бар.

Ілияс Жансүгіров қалған мұраның ішіндегі аса бағалыларының бірі - ақынның хаттары. Мұнда орысша, қазақша, басқа тілдерде жазылған хаттар үлкен көк папкенің қойнын мекендеп, мұқият сақтаулы. Хаттардың, басқа көптеген қолжазбалардың шығынсыз сақталып, қазіргі мезгілге дейін аман жетуі - үлкен рухани олжа.

Бұл қазынаны қызғыштай қорғап, сетінетпей, жұртшылыққа жеткізген ақынның зайыбы - Фатима Ғабитова. Бүгін 70 жылдығын тойлай отыра, үлкен ақынның рухына бас игенде, оның қайталамас асыл мұрасын жанкүйеріндей сақтаған Фатиманы да ризалықпен ауызға алып, рахмет айтуға тиістіміз.

Темірбек ҚОЖАКЕЕВ

ІЛИАС - ФЕЛЬЕТОНИСТ

Қазақ поэмасының Абайдан кейінгі биік бәйтерегі, асқақ шоқысы Ілияс десек, қазақ совет баспасөзіндегі фельетонның да негізін салушы Ілияс дейміз. Ілияс майталман жыршы, саңлақ ақын ғана емес, әрі өткір сөздің, уытты фельетондардың дара шыққан шебері еді. Ащы сатира, жеңіл юмор, әзіл-оспақ Ілияс творчествосының тоят берер, сүбелі жатқан бір қыры.

І.Жансүгіров – 1920 жылдардың басында елімізде жүргізілген саяси, шаруашылық және ағартушылық науқандарға қызу араласып, сол істердегі кемшіліктерге қарсы сықақшылдық үнін басқадан бұрын естірткен фельетонисіміз. Ол – жаңа дәуір, жаңа заманда не болғанын айқын аңғара алмай жатқан қазақ жұртшылығына совет өкіметінің мәнін, партия жолын түсіндіріп, оны бұрмалаушыларға соққы беру үшін фельетон жанрында алғаш рет қалам тартқан. Ілияс - сол тұстағы ұлы дүбір тынысының асқан жыршысы, өмір тасқынындағы жағымсыз жайлардың катал сыншысы.

Ақын-фельетонистің кейінгі ұрпақтарға қалдырған мол мұрасы бүгін ортамызға қайта оралып, өз оқушысын қайта тауып отыр. Осындай жақсылық үстінде Ілиястың фельетонистік қызметімен кейінгі жастарды хабардар ету үшін осы мақаланы арнайы жазып отырмыз.

Ілиястың фельетонистік қызметін екі кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезең 1922 – 1925 жылдар арасын қамтиды. Ол 1922 жылы октябрь айында

сол кезде Алматыда шығып тұрған «Тілші» газетіне келіп, іске орналасады. Алғашқы екі жылдай оның әдеби қызметкері, 1925 жылдың апрелінен июнь айына дейін редакторы болып қызмет істейді. Міне, осы осы жылдарда Ілияс «Тілші» газетінде «Матай», «Балгер», «Жа-жа», «Ағын», «Салпанқұлақ» деген бүркеншік аттармен көптеген әзіл-оспақ, оқшау сөз, шашаушаларын (ол кезде фельетон осындай рубрикалармен беріліп отырған) жариялайды.

Сықақшыл ақын бұл фельетондардың бірсыпырасында сол дәуірдегі өмір тіршілігіміздегі теріс әрекеттерді, жөн-жосықсыздықты, совет заңын, партия саясатын бұрмалаушылықты әшкерелейді. Қарапайым ел мұңымен, ел мұқтажымен санасуды, халық үшін қызмет етуді насихаттайды. Фельетонист «Тілші» газетінің 1923 жылғы 18 октябрьдегі номерінде жарияланған «Жолсыз салық» деген шашаушасында жергілікті кейбір совет органы басшыларының асыра сілтеушілігін, әділетсіздігін сынайды. Олар Қараш деген кедейдің шықпай қалған егістігіне астық салығын салады. Қараш күн көріп оытқан жалғыз көк байталын астыққа айырбастап, салықтан құтылады. Артынан төрт ұл, үш қызы бар шиеттей кедей семьясы аш қалады. Ақын, міне, осы қиянатты жан ашыған үнмен ашына жазған. «Шен құмарға» («Тілші», 28/ VI-23 жыл) деген сықақ өлеңінде сол кездегі әкімдікке әуес, атақ құмар, портфельшіл мансапқорларды сықақтайды. «Кеттік сенен, басшым демен» деп елді олардан қол үзуге, сырт беруге шақырады.

20- жылдардың бірінші жартысында, халық шаруашылығын қалпына келтіру кезінде жоқшылықты, жетімсіздікті пайдаланып елде саудагерлік көбейді. Олар арзанға алып, елге қымбатқа сатады да бірді егіз, егізді семіз етіп, қарапайым халықты жегідей жеп жатты. Ілияс «Саудагер тамашасы» деген фельетонында («Тілші», 10/1-24 ж.) елдегі осы дертті көрсетті. Алыпсатар арамтамақтарға жол беріп отырған жергілікті өкімет орындарын сынады.

Ақын енді бір топ шашаушаларында жеке адамдарымыздың басындағы, ісіндегі жат әдет, жаман дағды, жөнсіз қылықтарды көре қойып, күлкі қылған. «Борьба за время» («Тілші» / 1X-23 ж.) деген оқшау сөзінде уақытты үнемдеп дұрыс пайдалана білмейтін, жұмыс уақытысында ел қыдырып, жегжат іздеп жүретіндерді, домбыраны тыңқылдатып, келіншектердің қасынан шқыпайтындарды, жанға сая іздеп, «итке көлеңке бермейтіндерді» ажуалайды. Елді еңбекке шақырады. Уақыт үшін күрес дегеннің мәнін түсіндіреді. Ал, «Тілшінің» 1923 жылғы 12,17 апрель күнгі номерлерінде жарияланған «Шешілмеген жұмбақ» атты сықағында ауылға барған кейбір өкілдердің қызқұмарлығын, орынсыз жігітшілігін, түнде ит шулатып, есік ашу сияқты көргенсіздігін келеке етеді.

Сөз болып отырған кезде жастарды жаңаша тәрбиелеу, оларды оқуға, өнерге ұмтылдыру, бұл үшін оралың арасында жұмыс жүргізу күн тәртібіндегі мәсеелердің бірі болды. Бірақ, жастармен бірге жұмысқа жауапсыз қарайтын қызметкерлер де болды. Міне, бұлар да Ілиястың қалам ұшынан шет қалмады. «Жарайсың, Шұлғаубайым» (Тілші» 1/11-23) деген фельетонында осындай комсомол қызметкерінің салақтығы, берекесіздігі өткір келемеж етілген.

Сөйтіп, Ілияс бұл тұста өміріміздің әр саласындағы түрлі кемшіліктерді аңғара біріп, соларды жұрт алдында сықақ ете масқаралайтын тартымды фельетондарын жариялап отырған. Ақынның бұл фельетондарының партия мен үкіметіміздің сол кездегі заң-нұсқаулары мен қаулы-қарарларын жүзеге асыруда, оған қалың еңбекшілерді жұмылдыруда зор маңызы болды.

Ақын бұл тұстағы фельетондарын өлеңдетіп те, қара сөзбен үйірімді етіп те жазған. Айтпақ болған идеясын кейде әңгіме түрінде өз атынан баяндап та, енді бірде кейіпкерлердің өз ара сөйлесуі, диалогі ретінде келтіріп те, тағы бірде сыналатын адамға ұзақ сөз - монолог беріп те ашып отырады. Сөйтіп, ол сол кездің өзінде-ақ фельетонды композициялық құрылысы, баяндау формасы жағынан әр түрлі, әр жүйелі етіп жазудың әдістерін игерген. Фельетонға ажар берер қазақ тіліндегі тілқұралдарын, мысқыл, кекесін тудырып, күлкі шақырар жайларды орнын тауып қолдана бастаған.

Бірақ бұлар – Ілияс творчествосының алғашқы кезінде, қаламы әлі жаттықпаған кезде туған фельетондар. Сондықтан, олардың бірсыпырасына тән кейбір кемшіліктер де бар.

Ең алдымен, оның бұл тұстағы фельетондарының көбі шартты түрде, әңгіме ретінде, өмірде кездесетін жалпы кемшіліктерге діттеп жазылған. Фельетонды нақтылы адреске құру, мінге, дертке кінәлі адамдарды атап, лауазымын көрсетіп сынау болмады. Осыдан ол фельетондардың сынының әсері, ықпалы, өтімділігі өз дәрежесіне көтеріле алмады. Белгілі бір объектіге шұқшия шүйілуі болмады.

Ілияс 1925 жылы июль айында Москвадағы коммунситік журналистика институтына оқуға кетеді. Жасында аз оқып, жүйелі білім ала алмаған ол осында үш жылдай оқып, мол олжамен оралады. Оқуды бітіріп келген ақын 1928 жылы «Еңбекші қазақ» (Қазіргі «Социалистік Қазақстан») газетіне әдеби қызметкер болып орналасады. Міне, осы кезден бастап Ілиястың фельетонистік қызметінің екінші кезеңі басталады.

Бұл жылдарда ақын «Таңқыбай», «Сақа» деген бүркеншек аттармен өзінің жаңа тақырыпты, жаңа мазмұнды фельетондарын жариялайды. Ілиястың бұл тұстағы көбірек жазып, көбірек сынағаны байларды конфискелеудегі принципсіздік, ымырашылдық, бұрмалаушылық еді. Мысалы, «Сұрпақбай сұғанақ» («Еңбекші қазақ», 13/XI-28 ж.) деген фельетонында Қызылорданың округтік сотының мүшесі Ақметов Сыздық дегеннің ұрлығын, көз бояушылығын көрсетеді. Сыздық байлардан алынып, кедейлерге таратылатын малды ағайындарына таныстарына үлестіреді. Саудагер, жалдаптарға өткізіп, саттырады. Түйені ботаға, биені тайға, қойды қозыға айырбастап пайда табады. Фельетонист Сыздықтың, міне, осындай жолсыздықтарын қатты әшкерелейді. «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған «Ұяның ұясы – қожаның дорбасы» (Еңбекші қазақ, 21/X-28 ж.) «Қыз көзінше неге замечание жасайсың» («Еңбекші қазақ», 5/ XI-28 ж.) деген фельетондарында да байларды конфискелеуден қроғап қалуды көздеушілер, ымырашылдар сыналады. Ниеті жат принципсіздердің бет пердесі ашылады.

Фельетонист-ақынның бұл кезеңдегі тағы бір көп сынағаны-жергілікті советті сайлаудағы асыра сілтеушілік, паракорлық, әйелдер правосын ескермеушілік, қыздарды шалға сату, малға сату сияқты тағылық жайлар. Ілияс «Алдандық» «Құқ» («Еңбекші қазақ», 21/ХІІ-28 ж.) деген фельетондарында советтік сайлау системасының принциптерін бұзушыларды, адам салып, мал шашып болыс болғандарды көрсетеді. Ауыл ішіндегі бақ таластықты, рушылдықты, біреудің біреуге істеген қастығын, жазықсыз жандарды сайлау құқынан (правосынан) айырып, қиянат жасағандарды ел алдында әйгілейді. «Қуыршақ» («Еңбекші қазақ, 8/ІІІ-29 ж.) атты фельетонында әйелді қуыршақтай ойыншық деп білуші, олардың басын саудаға салушы ескінің құйыршықтарын әшкерелейді. «Әйелді қуыршақ етуші қулар құрысын» деп қарғыс айтады.

Ілияс өміріміздің санқилы салаларындағы бұдан да басқа кемшіліктерді – мекемелер жұмысындағы төрешілдік, сауда орындарындағы былық, өкілдердің басындағы сорақылық, жеке мамандардың, бастықтардың ісіндегі жауапсыздық сияқты жиі ұшырасатын кемшіліктерді негіз етіп, көптеген фельетондар жазған.

І.Жансүгіровтың бұл тұстағы фельетонистік қызметінің бірінші кезеңіндегімен салыстырғанда едәуір ерекшеліктері байқалады. Бұл жылдардағы фельетондарында ол болған оқиғаны, шын фактыны көтереді. Кемшіліктің орын алған жерін көрсетіп, оған кінәлі адамдарды нақтылап, атап сынайды. Сөйтіп, ол өзінің фельетондарының ықпалын күшейтіп, сыншылдық әсерін арттыра түседі.

Бұл кездегі Ілияс фельетондарының көркемдік дәрежесі де әлде қайда жақсарған. Білімін толықтырып, ой-өрісін кеңейтіп қайтқан ақын фельетондарында сұлу сөздің неше қилы үлгілерін қолдана жазған. Бірде термелеп, бірде тақпақтап, енді бірде мақалдап, тағы бірде өлендей ұйқастырып әкетеді. Мысалы, ол еркіне ие бола алмай, көрінгеннің қолжаулығы болып жүрген қуыршақ-қызды былай суреттейді: «... аяғы, қолы бар. Аузы, мұрны бар. Белі буулы, жеңі сұғулы. Төсегі салулы. Ішеді, жейді. Қолдан жасамайды. Қатыннан туады. Базарда сатпайды, қазақта сатады. Балалар ойнамайды, сақалды шалдар ойнайды. Бірінен –бірі алады. Берсе кетеді, алса келеді. Тіл болмайды. Үн болмайды.

Міне, мұнда фельетонист ойды ерекше бір екпінмен үдемелі түрде, желпіндіре жазып, қысқа, үйірімді сөйлемдермен өте ұғымды етіп жеткізген, Қыздардың қуыршақтан айырмашылығы шамалы екенін де дәл көрсете алған. Немесе оның төрешілдікке берген анықтамасын қараңыз: «Төрешілдік - ауру. Ауру болғанда жұқпалы. Жұқпалы болғанда – мандам. Мандам болғанда ащса арымайтын, қазса аршылмайтын, түкпір-түкпірдің бәріне ұялап, жұмыртқалап жатқан бір дерт». Мұнда да сөйлемдер өте әсерлі болып шыққан.

Ілияс бұл тұстағы фельетондарында қысқа сурет, жеке жайлармен-ак сатиралық образдар жасай алған. Мысалы, ол Сұрпақбайдың портретінен мынадай ғана елес келтіреді: «Үңгілше көзді, үңірек қара кісі болды». Міне,

осы шағын детальдан-ақ Сұрпақбайдың ашкөз, тамақсау, сұғанақтық образы көз алдымызға тұра қалды.

Мұнан соң Ілияс кейіпкерлердің тіл ерекшелігін, сөйлеу манерасын беру арқылы да олардың образын ашады. Оның кейіпкерлері өз тілінде орысша да, татарша да, ұйғырша да сөйлеп жатады.

Ақын көп ретте оқиғаны, болмысты баяндап отырып, кейіпкерлердің қимыл-әрекетін, істеген ісін, жүріс-тұрысын көрсету арқылы олардың образын жасайды. Кейде кейіпкерге ұзақ сөз беріп, оның кім екенін өзіне айтқызады. Яғни өзін-өзіне әшкерелетеді.

Сонымен бірге Ілияс фельетондары композициялық құрылысы, берілу формасы жағынан да жетіле түскен. Бұл кезде ол халық ауыз әдебиетінің мұраларынан, ел ауызындағы аңыз, әңгімелерден мысалдар алып, оны фельетондарында шебер пайдаланып отырған. Әсіресе, ол өзі сөз етейін деп отырған кемшіліктерге, фактыларға бұрын болған ұқсас жайларды қарсы қойып, салыстыра отырып баяндауды тәжірибеге ендірген. Оның фельетондарының көбі сондай салыстырулармен басталып, салыстыра аяқталады.

Ілияс айтып отырған пікіріне оқушының сенімін арттыру үшін, қылмысты тапжылтпай мойындату үшін оқиғаға қатысы бар документтерден де үзінділер, цитаталар алып, фельетонға кірістіріп отырады. Мысалы, Қазалы аудандық комсомол комитетінің қызметкері Әбдікәрім Шоқаманов деген жастар арасында жұмыс жүргізген болып, «Қазалы қыздарына смотр жасайды, зерттейді, жоспарлайды, қыздар көпшілігімен жабыспалы байланыс (тесная связь) жасайды» екен. Оның осы әрекетін әшкерелеу үшін жазылған «Бұқаның арамь бұзау арасында» («Социалды Қазақстан», 5/XI-33 ж.) деген фельетонында ол Әбдікәрімнің қыздарға жазған хаттарын келтіреді. Сөйтіп, қылмыстыны тырп еткізбей, документтер мен буып тастайды. Бұл әдіс оның басқа фельетондарында да мол ұшырасады.

Сөйтіп, Ілияс Жансүгіров – қазақ совет әдебиетінде фельетон жанрының да тамаш үлгілерін жазып кеткен ақын. Оның фельетондық мұралады – кейінгі жас қалам қайраткерлеріне үлкен мектеп, үйренер үлгі. Кезінде біздің көрнекті фельетонистеріміздің өзі де одан әсер алып, оған еліктеген. С.Төлешевтің «Алғыс пен қарғыс», «Тіліңе тиым сал» деген фельетондарында Ілиястың «Жалаңаш жиылыс», «Сұрпақбай сұғанақ» атты фельетондарының ізі, әсері сайрап жатыр. Сол сияқты Ілиястың «Сұғанақ Сұрпақбайы» Асқарда Сүмкелі Сұрпақбай болып жүр.

Ілияс Жансүгіров фельетондарының санқилы сырларын мұндай шағын мақалада түгелдей ашып беру мүмкін емес. Ол – келешектің міндеті. Алдағы уақытта да оның фельетон мұралары талайдың назарын аударып, талайдың зерттеу объектісі бола береді. Сондықтан да оның фельетондары өз алдына жинақ болып шығу керек.

УЫТТЫ СӨЗДІҢ ЗЕРГЕРІ

Жазу өнеріне келген адамның әрқайсысының ұстаған жолы болады. Қайткенде де ол басқаларға ұқсағысы келмейді. Сол жазу жолында өзінен алдыңғыларға еліктегенімен, одан азды-көпті тәлім алғанымен, өзінше бір соқпақ салғысы келеді. Ілияс Жансүгіров те - сықақ жазуда осындай бір өз сүрлеуі бар жазушы. Ол - өзінің қысқа өмірінде сықақ пен оспаққа әжептәуір еңбек сіңіріп, артына айта қаларық мұра қалдырған адам. 1935 жылы өзінің көзі тірісінде бастырып шығарған «Құқ» деген мұқабалы жинағы осы жанрдағы қалдырған асыл мұрасы. Бірақ оның жиырмасыншы-отызыншы жылдардағы қанша еңбегінің жиналмай жатқанын әлі ешкім жете зерттеп көрген жоқ. Әрине, ол журналистика, әдебиет зерттеушілердің болашақ игерер дүниесі болмақ.

Жалпы Жансүгіровтің сықақ әңгімелері мен фельетондары жөнінде пікір айтуға келгенде, жазушының қолынан өткен еңбектерін мынау фельетон, мынау сықақ немесе әзіл-оспақ әңгіме деп бөліп айту өте қиын. Оны дәл айыруға бола қоятын бір себебі автор жинақ жасағанда, сөз жоқ, бұл фельетондарын қайта қараған. Соның нәтижесінде бір кездердегі фельетондардың сықақ, әзіл-сықақ әңгімелерден айырмасы аздау болып қалған. Қазір фельетондарды оқиға ағымына қарай сұрыптап, әңгіме болған жер-су, кісі аттарына қарап қана шамалауға болар.

Сондықтан да болса керек, «Сөз, Қамысбаевқа» деген сықақты даусыз фельетондар жазуды шығармаларының V томын құрастырғанда әңгіменің ішіне кіріп кеткен. Демек, жазушы қаламынан шыққан сықақтарды бөле-жара қарамаған жөн болар.

Ең алдымен, Жансүгіров сықағын әңгімелегенде оның жазу әдісіне тоқталмауға болмайды. Жазушыға тән нәрсе - көбіне бір оқиғаны әңгімелеу үшін ел арасындағы бір әңгімеге байланыстыра немесе халық арасына көп тараған ауыз әдебиетінің кейіпкерлерін мол араластыра отыруы. Мұны Жансүгіров сықағының кез-келгенінен табасыз десек, артық кеткен болмайды. Мысалға, «Сұрпақбай сұғанақты» алайық. Сұрпақбай ел ішіндегі қазанбасы, ошақ қасынан кетпейтін адам екен. Оның бар ойлайтыны - өз құлқыны, өзінің жақындарына бөліп беру. Жансүгіров өз кейіпкерлерін сол өткен заманның Сұрпақбайымен салыстыра отырып, мұның да өз құлқыны төңірегінен шыққанын жазады. Егер тәжірибесі аз басқа бір сықақ жазушыға осы фактіні бере қойған болса, ол басқа бір Сұрпақбайды іздемей-ақ, бірден мандайға соғып кетер еді.

Автор бұл жерде өз шығармасының жақсы оқылуы үшін, екіншіден, күлкілі болуы үшін алдымен Сұрпақбайды астағы қылығын оқушының тегіс көз алдынан өткізеді, оны оқушы енді ұмыта қоймайды. Оның қылығын кекесін күлкімен ұсына отырып, екінші Сұрпақбайды, яғни өзінің айтқысы келіп отырған, мал конфискуелеуге келген, Сұрпақбайға көшеді. Сөйтіп салыстырмалы жағдайға қарай ойысады.

«Ет басына мінген ана Сұрпақбай мен мал басына мінген мына Сұрпақбайдың қылығына қыл сыймай, бір жерден шыққанына ғана тамсанамыз. Ана Сұрпақбай биенің қартасын, қойдың төс қасқасын салып, қара көз келінге тыңқима табақты мә десе, мына Сұрпақбай үйіндегі баласын көтеріп, жүрген жігітіне сары ала атты мінгізіп, сары дөнежін нарды жетектетіп, бір түйе, бір атты мә дейді».

Жоғарыдағы пікірді дәлелдей түсу үшін «Қыз көзінше неге замечание жасайсың?» деген фельетонды да алуға болады. Бай малын конфискелеуге барған Омарұлы байға жаны ашып, жылайды. Соны сынап келіп, автор ойын былай қорытады: «Қазы деген кісі қатынын сабайды екен. Қатыны жылайды екен, Жыласа, қоса жылайды екен. Байды конфискелеуге келіп отырып, жыласа, қоса жылаған осы жолдасым Омардың баласы емес, Қазының баласы емес пе екен?» Көріп отырсыздар, жазушы бұл жерде тағы да ол арасындағы әңгімеге соғып, сықақты күшейту үшін Қазы деген кісіні тауып алып отыр. Сол арқылы сықақтың ең бір нәзік салыстырмалы түрін оқушыға ұсынады. Екіншіден, автор мұнда екі қоянды бірдей ұрып алған. Алдымен бай жыласа, жылаған жолда-сының байларға іші бұратыны түпкі бүйенінде бірдеме жатқан жоқ па деген күдігін айтып отыр да, сонымен қабат туралап, басының бір пәлесі бар демей, мақтамен бауыздап қана, әрі күлкілі етіп аяқтаған.

Оның үстіне автор ойдан алынған кісінің атын Қазы деп әдейі алып отыруы да мүмкін. Өйткені Қазы — кәдімгі бір кезде шынжыр-балақ шұбар төстердің сойылын соққан заң адамдары ғой. Міне, бұл жазушының шебер сықақшы екенін көрсетеді. Иә, айтпақшы, фельетонды аяқтаудың өзі де зор өнерді керек етеді. «Сұрпақбай сұғанақ» былай аяқталады: «Ал, жұрт, осы екі Сұрпақбайдың айырмасы меніңше, ана Сұрпақбайдың әлдеқашан өлгендігі де, мына Сұрпақбайдың әлі ұсталмай сұрпақтап бос жүргендігі». Демек, жазушы бұл жерде де қазіргі кейбір фельетонда кездесетіндей «оны сөйту керек» деп бұйырмайды. «Ұғатын құлақ болса, осы да жетеді», - деп құлаққағыс қана жасаумен шектеледі.

Жансүгіров фельетондарында, сықақтарында бір байқалатын жай — ол шығармасын оқушы түсінбей қала ма деп қорғалақтап, түсіндіруге арнап жазбайды, қайта сауатты, өмірді жақсы білетін, халық арасындағы әңгіме, ертегіні, басқа да ауызда айтылып жүретін әдеби тіркестердің мазмұнын жетік білетін адамдарға арнап жазады. Жалпы, көпшілік бірін түсінсе, бірін түсінбейтін тіркестерді Жансүгіров те келтіріп отырады. Бір фельетонда «Жеті күн елден, жеті күн жерден деп, көкжал жалдаптың көктен тілегені жерден табылыпты» деп жазады. Автордың «Жеті күн елден, жеті күн Жерден» деп отырғаны да әжептеуір бір әңгіме. Ол әңгімені білмеген адам бұл тіркесті не үшін алғанын түсіне алмауы да ықтимал. Мәселен, қасқыр тілек тілеп ұлиды екен деседі жұрт. Сол ұзақ ұлуда құдайынан «жеті күн елден бер, жеті күн жерден бер» деп тілейді-міс.

Міне, жазушының айтып отырған бір тіркесі осындай мағынада алынған. Мүмкін бұл тіркесті оқушының көпшілігі білетін де шығар. Дегенмен, осындай тіркестің жазушыда болып отыратынына мұны мысал

ретінде айтпасқа да болмас еді. Осындай бір жайларды ақтара келгенде, Жансүгіров кеш оқымаған, керісінше, жасынан-ақ оқып, жақсы білім алған ба деп шамалауға болатын сияқты.

Фельетонда ойдан қосатын пікірдің шамасына да бір дәлел Жансүгіровтен табылатын сияқты. Әрине, ондай жағдай көбіне соған соқпай қоймайтын нәрсеге бағыштап алынады. «Қыз көзінше неге замечание жасайсың?» деген фельетонда байды конфискелеуге барған жігіт байға жаны ашып жылайды. Ал өмірде ол жыламаған болуы да мүмкін. Бірақ автор оны қолдан жылатады. Өйткені, байға іші бұрып, жаны ашып тұрған адам шын мәнінде ішінен егіліп тұр ғой. Мұны байқаған фельетонист осы бір болуға тиісті қылықты шығармасының сықақты, күлкілі болып шығуы үшін қолдан қосады. Міне, бұл фельетонда Жансүгіров ойдан алынатын нәрсенің шамасын дәл берсе керек-ті.

Жансүгіров сықақтарындағы теңеудің соншалықты дәл болуы баса айтылуға тиіс. Ол теңеуді алыстан іздеп жатпайды да, оған онша қысылмайды да. Бұған оның бірінші дарындылығы, екінші ауыл тұрмысын жақсы білетіндігі көмектесіп отырса керек. Ол әрбір айтатын кейіпкерінің мінез-құлқын, ішкі дүниесін беруге ұмтылады да, соған сол айналаның өзінен балау, теңеу іздейді. Онысы әрдайым-ақ жақсы шығады. «Хан адбекет» деген фельетоны бір ұлтшылдың тонын айналдырып киетініне, сөйтіп жұртшылық арасында жыбыртқылап, ескі дүниені көксеп, үгіт жүргізіп жүргеніне арналған. Ондағы кейіпкер Ырай енді өзгерген «Енем үйінің іркіт сабасындай шалбар жоқ. Есіз қыстаудай аңырайған алқам-салқам омырау жоқ. Бурыл жылқының жал-құйрығындай ақтылы-қара сақал-мұрттан қылтанақ жоқ кемпір ауыз, көк тұқыл иек». Осының барлығы да ешбір артығы жоқ, бұрынғы түрі өзгерген адамға берілген дәл теңеу. Әрі қарай автор «Ырай әбден түлеген. өлі жүні түскен. Өзгерген» деп көрсетеді. Түлеу көбіне малға айтылады. Ал «өлі жүні түскен» деп итке айтылса керек-ті. Демек, адамға осылай айту артық та шығар. Бірақ бұл жерде автор Алаш ұлтшылын әшкерелеу мақсатында итке айтылатын теңеуді әдейі алған. Әдемі, дәл теңеулерді Жансүгіров сықағының кез келгенінен тауып алуға болады. «Күк» деп аталатын фельетонында «Қаратай осыны іркіт піскендей үсті-үстіне салдыр-күлдір айтып шықты да, іркіттен босаған сабаша қысылып орнына отырды» деген сөйлем бар. Рас-ақ, ешнәрседен хабары жоқ, бұрын жиындарда сөйлеп көрмеген кедей адамның бейнесі көз алдыға дәл келеді. Оның өзінің сөзін жұрттың ұққан-ұқпағанымен де ісі болмайды. Әйтеуір оған айтып шығу парыз сияқты. Өте дәл берілген. Ал, Зәкір басқа адам. Ол Қаратайға қарама – қарсы. Жылым да, зұлым да. Ол жұртты «Ата жөнімен кудалап қарастырады». Қарастыра отырып, алты үй арғынға келді. Алты үй арғынан бір адамның да құқығы жойылмапты. Бұл Зәкірдің ішін жарып кете жаздады. Азғантай сөзбен екі адамның екі түрлі мінезін, екі түрлі ішкі дүниесін оп-онай бере салды.

Өзі ақын адам болғандықтан да шығар, Жансүгіровтің фельетондары мен сықақтарында, өлеңмен жазылған жолдарында жиі кездеседі. Олары да тіліп түскендей өткір де, ұқсасты да келіп отырады. Жансүгіров

шығармаларында орыс жазушыларының ықпалының барлығы да байқалады. Мысалы, «Қуыршақ» деген фельетонында А. П. Чеховтың «Живой товар» деген әңгімесінің әсері бар сияқты. Бұл – жиырмасыншы жылдары жазылған фельетон. Еліктеу есейген соң уысқа түсе бермейтін жағдай. Демек, жас кезден сусындап өссе ғана, ол жазу өнеріне ықпал ете алса керек.

Міне, Жансүгіров сықағындағы тағылым болар ерекшеліктер осындай.

Балғабек ҚЫДЫРБЕКҰЛЫ

ФЕЛЬЕТОН ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Қазақ совет әдебиеті мен баспасөзінде фельетон жанрын өрістетуге ат салысқан ірі өкілдерінің бірі - Ілияс Жансүгіров. Оның «Сөз Қамысбаевқа» деген фельетонын алып қарайық. Фельетонда Қамысбаев дегеннің бір ауылға келіп жиналыс өткізгені, жиналысты жалғыз өзі ашып, өзі сөйлеп, жұрттың сұрау беруге мұршасын да келтірмеген өзімшіл төрешілдігі әңгімеленеді. Автор оның келуін былай суреттейді: «Бір мезгілде буаз портфельін көтеріп өкіл Қамысбаев киіп - жарып көптің ортасына келді. Жиналып тұрғандар жым-жырт болды. Ортаға келі алдырып төңкертті. Бір шумақ кілтті қоңырау орнына жұмсамақ болып алдырды. Келінің екі жағынан сүйеніп, Қамысбаев үстіне шықты...»

Ең алдымен, әңгіме буаз портфельде. Өзі мәдениеттен кенже қалған, төресінген адам үшін портфель ұстау үлкен дәреже. Әрі оның ішіне сабан тықса да буаз етіп тыңкитып алған. Сондықтан «буаз портфель» бұл жерде босқа алынбаған. Бұдан кейінгі сөйлемдегі келі, кілт алдыру бұл нағыз сықақ. Өйткені, дені дұрыс адам стол, қоңырау жоқ жерде, сол жердің ыңғайына бейімделіп, дараланбай –ақ қоюы керек қой. Ал Қамысбаевтың соны қолдан жасаған жайы бар. Сонда стол орнына тапқаны келі екен. Шын күлкі ғой бұл. Мұның өзі оның төрешілдігін, әрі ерсілігін көрсететін бірден бір сурет. Әсіресе, тасқа шыққан ешкіше елден ерекше келіге шығып тұруын фельетоннан оқыған адам, «әттең, құлап масқара болар ма еді» деп отырды. Одан әрі Қамысбаев «сөз, баяндау үшін укомның өкілі, уисполкомның өкілі, уком қосшы өкілі, ужен отдел өкілі, уфин отдел өкілі, итак дали өкіл жолдас Қамысбаевқа, яғни менің өзіме берілді» деп тізбектеуінен оқушы мынаның мансапқор, екінші жағынан алакөкек адам екенін бірден аңғарады. Әйтпесе дені сау адам біріншісінен кейінгісін тіркей бере ме еді. Мұның өзі Қамысбаевтың қоразша қоқиланған мінезін оқушыға анықтай түсіп, жұрттың еріксіз күлкісін келтіреді.

Бұдан әрі Қамысбаев біреу түсінсе де, көпшілік түсіне қоймайтын, тіпті өзі де сол айтып тұрғанын шала білетін баяндамасын соға береді. Жұрттың көкейіндегі нәрседен аулақ, өмірге жанасымсыз баяндаманы сыпыртып шыққанын өзі сезбейді. Жұртқа ауызша сұрау бергізбейді. Жазба

сұрақты жұрт бермейді. Сонымен ауызша сұрауға рұқсат етіп, көбейіп бара жакан соң өзі тоқтатып, ұсыныс енгізеді. өзі қарар оқиды, өзі оны қабылдайды. Тоқтам былай келеді: «...1.Палажения СССР жақсарып келе жатыр.

2. Байлар дүниесінің, капитализмнің стабелизациясы уақытша тоңазып тұр.

3. Қазақстан ауыл шаруасы соғысқа дейінгі тегістік бетіне жете алмай жатыр. Мұны міндетті биіктікке көтеруге.

Автор ешкімге қажетсіз сала құлаш қаулыны өте жақсы сықақтап отыр. Сонымен Қамысбаев қаулының соңында өзіне келешекте тағы мылжындай түсуіне жағдай жасалған бір тармақ қабылдайды. Мұның бәрі оқушыға айқын. Дегенмен, фельетонист ең алдымен фельетонды қандай оқушыға арнап отырғанын аңғару керек. Оның жазғаны қалың жұртшылықтың тілегінен шығуы тиіс және ең алдымен соған түсінікті болғаны жөн. Әрине, осы фельетон күлкі жағынан, сюжеті жағынан, сықақтауы жағынан ең жоғарғы талғамда жазылған. Бірақ осында оқушыға түсініксіз жер қалып отыр. Мүмкін кезінде осы фельетон газетте басылған да шығар. Ол бізге мәлім емес. Бірақ бұл газеттен гөрі журналда, фельетонистің жинағына басылуға лайықталған сияқты. Оның екі-үш себебі бар.

Біріншіден, фельетон сауатты - зиялы адамдарға арналып жазылған. Өйткені, Қамысбаевтың сөзінің қазақша дұрыс болмауының себебі неде екенін газеттің мыңдаған қалың оқушысы отызыншы жылдары біле бере ме, оның сөзінің дұрыс болмай қойыртпақталуы орысша сөзді мағынасына қарамай, тура аударып алуынан болып отыр ғой. Мысалы, қаулының жалпы дұрыс еместігін былай қойғанда үшінші тармақтағы «соғысқа дейінгі тегістік бейне» деген сөз «на уровне» деген орыс сөзінің сөзбе – сөз аудармасы. Әрине фельетонист оны орынды, дұрыс алып отыр. Егер оқушымыз әбден сауатты болса бұл түсінуге жақсы-ақ. Сонда да бұл жалпы сол кездегі газет оқушысына түсініксіз қалады.

Екіншіден, қарардан оқушы Қамысбаевтың не айтқысы келгенін түсініп отыруға тиіс. Оның күлкі болып шығуының өзі де сонда. «Байлар дүниесінің, капитализмнің стабелизациясы уақытша тоңазып тұр» дегендегі «стабелизацияның» не екенін оқушы білмесе, онда бұл тағы күлкі туғызбайды. Ал оқыған адамдар оны, әрине, біледі, түсінеді. Олар үшін фельетон әбден түсінікті.

Үшіншіден, газет оқушысына осы фельетонның неге жазылып отырғанын түсіндіре кету керек болады. Әкелінген келі мен кілт, ұзын сонар баяндама, сала құлаш қаулы, қойыртпақ сөз Қамысбаевтың төрешілдігінен болып отырғанын, оның іске зияннан басқа пайдасы жоғын ашып айту керек еді. Содан соң осы фельетонның аты аса дұрыс қойылмаған. «Сөз Қамысбаевқа» деген қазақша емес. Мұны «Сөз Қамысбаевтікі» десе, әрі кекетінді, әрі лепті келіп, оны сықақтап отырғаны бірден көрініп тұрар еді.

ТАҢҚЫБАЙДЫҢ ФЕЛЬЕТОНДАРЫ

Ілияс Жансүгіров қазақ – совет баспасөзіндегі фельетон жанрының да негізін салушылардың бірі. Ол осы жанрда қалам тартқандардың ең белдісі, жүйрігі, іліп түсер қаршығасы.

Ілиястың өз кезінде фельетон, сықақ әңгімелерінің жинағы да шыққан. Ол кітап «Құқ» деп аталады. «Таңқыбай» деген бүркеншік атпен жарық көрген бұл жинақ кезінде республика еңбекшілеріне кең таралды.

Журналистік қызметі жиырмасыншы жылдардан басталған Ілияс фельетондарын «Матай», «Балгер», «Жажа», «Ағын» деген бүркеншік аттармен жазатын. Ол жылдардағы Ілияс сықағының негізгі тақырыбы: надандықтан бастап, адам мінезіндегі жаңа қоғамға үйлесімсіз әдеттердің бәрімен күресті. Совет заңын, партия саясатын бұрмалау және бұзушылықты әшкереледі.

Бұл жылдарда ағарту мәселесі күн тәртібінен түсіп көрген емес еді. Әсіресе жастарды жаңаша тәрбиелеу басты істердің маңыздысы болатын. Осы игілікке немқұрайды қараушы комсомол қызметкерлері Ілиястың қаламына ілінді, оның «Жарайсың, Шұлғаубаев» сияқты фельетондары осы тақырыпқа жазылды. Соңынан бұл тақырып көп уақытқа дейін ел аузында мәтел де болып кетті. Іске салақ қызметкерлерді жолдас – жоралары «Жарайсың, Шылғаубаевым» деп келемеж ететін. Осының өзі фельетонның сәттілігін, маңыздылығын дәлелдейді.

Жоғарыда келтірілген фельетондар 1922-1925 жылдар арасындағы жазғандарының бірлі-жарымы. Олар кемеліне келіп, автордың шеберлігі әбден қалыптасып кетпеген тұста туғанымен, үгітшілік даусы тым пәрменді еді.

Ілияс кейінгі фельетондарына «Таңқыбай», «Сақа» деген бүркеншік аттар қойған. Бұл шақта сын садағына көбірек ілінгендер байларды конфискелеудегі принципсіздік, жергілікті советті сайлаудағы асыра сілтеушілік, әйел правосын аяққа басушылық, паракорлық, жалақорлық, төрешілдік еді.

Автор: «Сұрпақбай сұғанақ», «Адалдық», «Құқ», «Ұяның ұясы», «Қожаның дорбасы», «Қыз көзінше неге замечание жасайсың?» сияқты фельетондарында советтік сайлау системасының принциптерін бұзушы, топ жиып, мал шашып, болыс болғандарды әшкерелейді.

Ілияс енді бір топ фельетондарын әйел теңдігін елемеушілікке арнады. Қалың мал, бел құда, бесік құда, әмеңгерлік сияқты феодалдық салт – санаға қарсы шабуыл жасады. Осы сорақылыққа арналған ең өткір сықақтың бірі «Қуыршақ». Мұнда Ілияс әйелді қуыршаққа айналдырып, саудалаған топастарға қарғыс айтады, намыссыздық пен надандыққа ыза – назаның мір оғын атады.

Фельетонистің тағы бір өшіге шүйліккені төрешілдік. Төрешілдік – ескінің қалдығы. Адам мінезіндегі індет, дерт, сылып тастар мерез. Ілияс осы жұқпалы қасіретті қатты ажуалайды. «Басқа пәле тілден» деген пьеса түрінде жазылған сықағында шала сауатты есерсоқ тергеушінің аңқау елге білгішсініп, шіренгенін келемеждейді.

Талантты фельетонист халықтың тіл байлығын сықақтарында мол қолданған. Ол кейде термелеп, енді бірде тақпақтап, мақалдап, тағы бірде өлеңше ұйқастырып, нақыштап әкетеді. Мұның бәрі оның сатирасын, ажуа - күлкісін, келекесі мен шенеуін ажарландыра, құлпырта түседі.

Ілияс қысқа деталь арқылы сыналатын адамның сатиралық образын оңай жасай алады. Ол, «Үңгілше көзді, үңірек қара кісі болды» деумен – ақ, Сұрпақбайдың сиқын салады. Ілияс сатирасының тілі осындай кестелі, айшықты болып келеді.

Ілияс фельетондарының композициялық құрылысы - алуан түрлі. Ол фельетонға іріктеп алған материалына қарай ұтымды тәсіл қолданады да, қызықтырып, жандандырып әкетеді. Кейде жұмбақпен бастап, оқушыны ойға қалдырып, шешімін артынан айтады. Енді бірде іс - әрекетке тұтқиылдан кірісіп кетеді де, түйінін, тоқ етерін тіке көрсетеді. Кейде қатарына балама тауып, салыстыра суреттеп, айыптының сілікпесін шығарады. Айыпкерді бұлтартпай мойындату үшін, оның өзіне ұсақ сөз – монолог беру де Ілияста кездесетін ұтқыр әдістің бірі. Тіпті кейде оларды өзара сөйлестіріп, сырын өздеріне айттыру да қызық. Осылардың ішінде Ілияс салыстыру әдісін өзгесінен көбірек қолданған. Бұл тұста оған ел аузындағы келемеж әңгімелер, жұмбақ, сықақ өлеңдер көп жәрдем еткен.

Ілияс - тақырып қоюға да шебер. Фельетондарының аттары оның мазмұнын, идеясын айқындап, ашып тұрады, қызықтырып, жетелеп әкетеді. Оның фельетондарының түрлері де көп. Соның ішінде жиі кездесетіні – фельетон әңгіме. Тегі, автор фельетон қазақ арасына жаңа тараған жанр болғандықтан, оның әңгіме түрі жұрт түсінігіне, қабылдауына оңай ма десе керек. Сонымен бірге фельетон – корреспонденцияны, фельетон – пьесаны, фельетон – ертегіні, фельетон – қаулыны да біраз қолданған. Ілияс фельетондарын шартты, проблемалы, оперативті етіп те жазған. Мұның ішінде, әсіресе, жиі қолданғаны шартты, проблемалы түрі.

Жалпы алғанда, фельетон жанрына Ілияс қалдырған үлгі, өнеге мол. Тәрбиелік мәні жағынан ол шығармалардың уыт күші қазір де жойылған жоқ.

ТІЛІ УЫТТЫ ЖАЗУШЫ

Ілияс творчествасының шыққан белесі – 1930 жылы Қазақстанның 10 жылдығына арнап жазған атақты «Дала» поэмасы болды.

Сонымен қатар жазушы әдебиеттің басқа жанрларымен де айналысты. Ол қысқа әңгімелер, очерктер жазды.

1933 жылы жиырмадан астам очерк, әңгіме, фельетоны толық жинағының екінші томына еңген. Бұлардың таңдаулылары бірқатар жаңа әңгімелермен бірге, 1935 жылы «Жол аузында» деген атпен өз алдына кітапша болып шықты.

Мұндағы очерктер мер әңгімелер негізінен 20-жылдардағы және 30-жылдардың бас кезіндегі қазақ ауылындағы әртүрлі жаңа құбылыстарды көрсетуге арналған. Колхоз болып ұйымдасқан шаруалар мен жол салып жатқан жұмысшылардың еңбектері жазушының прозалық шығармаларының негізгі тақырыбы.

«Жол үстінде», «Жаңа жолда» атты ұзақ очерктерінде жазушының өз көзімен көрген адамдарының қажырлы істері әңгіме болды. «Нұрша», «Май», «Қойшы мен аэроплан», тағы басқа әңгімелерінде қазақтың селт етпеген, меңіреу даласына еніп келе жатқан мәдениет, техника түрлері көріне бастайды. Жазушы сол дәуірдің жаңалығын көрсетуге тырысқан. Ой мүддесі ынта ықыласы өзгерген колхозшылар мен жұмысшылар – жазушының басты геройлары.

Жансүгіров әңгімелерінің бір ерекшелігі, өзіндік сықақ әңгімесінде естеліктің жат, жағымсыз қылықтарын мысқылдап, мінеп беруінде, сөйтіп оқушыларын одан жирендіре білуінде. Тіпті жағымды кейіпкерінің қимыл-әрекетін, мінез-құлқын беруде де жылы юмар, зілсіз күлкімен оқушысын баурап, бірден өзіне тартып әкетеді.

Осы тәсілді «Қойшы мен аэропланда» пайдаланған. Қойшы Батырбек-еңбек адамы. Ой өрісі тар, аңқау жан. Оның ең бірінші аэропланды көргенін жазушы қызық суреттейді.

«... Сұмдық-сұмдық... Хе-хе-хе... Айырбұлақ деген көлік осы екен ғой...Баялбай таз, бұзаулы сирды сатып алған бестісін жүйрік деп, жүрісті деп күпінеді. Тәңір, мынаның қасында бурыл ат та көлік болып па. Шөп жемесе, шөлдемесе, арқасы кетпейтін болса, қой баққанға бұдан лайықты көлік табыла қоймас». Міне, Батырбектің «шіркін қолымда айырбұлақ болса» деп, оны пайдаланбақ болған орны осы.

Ілияс «Шешілмеген жұмбақ» әңгімесінде әзілден мысқылға ауысқан. Автор өз атынан «біз» деп сөйлейді. Ондағы бізі – қара төре Төрекұлов. Жазушы мұнда «біз үйттік, біз сүйттік» деп отырып, Төрекұловтың шірік, жексұрын істерін күлкіге айналдырады, мысқылдайды. Шағын эпизодтың өзінен-ақ Төрекұловтың мінез-құлқы, өмірге көзқарасы, надандығы көрініп-ақ қалады. Бұл әрине жазушының шеберлігі.

Автор өз тұсында ауылдағы мешеулікті, мәдениетке ұмтылмаушылықты, басқа да көзге оғаш қылықты әңгімелерінде ащы сықақпен береді. Керенау, дүмшелерді ажуа етіп, абыройларын айрандай төгеді.

«Жедел жәрдем» әңгімесінде Ақылбай, Мәндібала, Токтасындардың қараңғылығы, надандық құрбаны болған Мажыранның жан күйзелісі бейнеленеді. Толғақ қысып талықсып тұрған жас әйелді жоғарылар қазақтың ырымшылдығына басып, ішін тарттыратыны, киелі деп ескі шоқпытты үстіне жабады, бақсы шақырттырады.

Жазушы осындай мешеу қалған қазақ ауылындағы күйкі көріністерді қаз қалпында көрсетіп, сықақ етеді. Бақсы-балгерлердің, ауыл ақсақалдарының «көмегін» мысқылдайды.

Ғали ОРМАНОВ

КҮЛКІ СЫҚАҚТЫҢ СЕҢГІРІ

Ілиясты сырын білмеген кісі күлкі, сықаққа тіпті қыры бар деп ойлауы қиын болатын. Ол тіпті оңайшылықпен күлмейтін де. Алда-жалда күле қалса, онысы терең жатқан жан түкпірінің жалт еткен бір ұшқыны сияқты болатын. Ондайда тынып жатқан тұңғыық тектен-тек қозғалмаған сықылды елестейтін.

Поэзияда өрен жүйрік Ілияс өзге жанрлармен бірге күлдіргі сықақтың да сом біткен сеңгірі сияқты еді. Ілияс қаламы көсіп алғанда, қайдағы бір көрінбей жатқан суреттер жан күлерлік тұрпатпен көз алдыға қалқып шыға келетін. Бірақ Ілияс ол суреттерді көріп, жазып отырғанда да езу тартқан емес. Қайта ол: сөзінен бұрын өзі күлгеннен артық қорлық жоқ дейтін.

Ілияс сықақ жазғанда, жұртты күлдірейін деп те жазбауы мүмкін. Қайта, ол күлкі оның өнер күшінің өзінен туып жатуы да кәдік. Ілияс осы күлкілерді тіпті іздейтін демесем де, тақырып ішінде топырлап, жазбасыма ырық бермейді дейтін. Сондықтан Ілияс жазғанда, адам түгіл табиғат бітіміне де жан күлерлік түр пайда болуы табиғи нәрсе еді. Оның:

*Жерің анау,
Шала илеген терідей;
Желің мынау,
Дарымшының деміндей;
Көлің анау,
Насыбайлы түкірік;
Күнің мынау,
Ауылнайдың мөріндей,-*

деген күз суреті осыны дәлелдейді.

Ілияс сықақтарының табиғи күшін «Тапанша» жырындағы әке мен бала мінезінен де айқын аңғарасың. Әрқайсысының сөзі арқылы өзегі бірге көрінеді.

– *Апырай, балам, түнеугі,
Кеткеннен жаңа келдің бе?
Мықыныңды мықшитқан
Мынауың не беліңде?
Үлпершек пе? Үйрек пе?
Тіккен бе өзін теріге? –*

деп тамсана дәметкен әкеге, милиционер боп қайтқан баласы қаруын бұлдап, мақтана сөйлейді:

*Әке-ау, қайттым қаладан,
Асынғаным тапаниша...
Тапаниша мылтық тапалша.
Сүмбесі мынау сойылша...
Оғы мынау бақалшақ...
Тартып қойса тарс етед,
Өлтіреді от алса!..*

- «Оғы осынау бөтекесінде дедің бе?» - деп, әкесі тапаншаны қайыспауына қызыққанмен, үңірейген аузынан қаймығып: «Түсі суық неме екен, бері қаратпай, ары ұста!» - деп безек қағады.

Ілияс өмірдің жыр төгілген әсем жақтарын көңілге көп түюмен бірге, оның қалтарыс жатқан күлкілі жақтарын да қағыстырып қарай жүретін. Моншада суы түгесілген шүмектің алдында күзеген түйедей тізілген жалаңаш адамдар суреті – соның дәлелі.

Ілияс қайда жүрсе де көргендерін қағазға түртіп, тыным көрмей тере беретін. Оның қаламынан шаштараз бен дәрігер де қағыс қалған жоқ. Тіпті жиылған жұрт арасында тұрса да, сондағы қыруар адамның бет - бітімдері оған қилы-қилы жыр сықылды болатын...

Ілияс соңғы күндеріне дейін де, қағазына сыр теруден ешбір жалыққан жоқ. Нелер бейне, нелер сөз көкейінде кетті...

Ғаббас ҚАБЫШЕВ

КҮЛКІСІ ӨТКІР САТИРИК

«Әннің де естісі бар, есері бар...» - деп Абай айтқандай, күлкінің де сан алуан түрі бар ғой. Тілі шығып, есі кіргеннен кейінгі жерде, өмірінің ақырына дейін, адам атаулы күлкінің талай сырына қанып өтпей ме? Біреу өзі күледі, біреу өзгеге күлкі болады. Солай десек те, біз бүгін оның бәрін талдап айтып шығуды ниет етіп отырған жоқпыз. Біздің мақсатымыз – туғанына бүгін 80 жыл толып отырған, арамыздан кеткеніне 32 жыл болған, ердің жасы делінетін елуге де келе алмай кеткен Ілияс аға Жансүгіровтің қуатты, құдіретті күлкіге жомарт, сатирик болғандығын әңгімелеу. Классик жазушымыздың төгілме жыр лирик, кең тынысты эпик, сезімтал драматург, танымал тәржімашы екенін мәлімдеген зерттеу еңбектерде, ғылыми

монографияларда оның сатириктік тұлғасы, қазақ совет сатирасындағы дәрежесі дәлелдеп айтылмай келеді. Мүмкін, бұл – келешектің парызы шығар.

«Жалпылама жағдайлардың негізінде күлкі жасалуы мүмкін емес, жазғаның күлкілі болу үшін, күлдіру үшін деталь керек» депті Стендаль. Әлбетте, сатиралық шығармада елеулі оқиға және тіл болуы шарт десек, оқиғаның бір ғана бөлшегі – детальдің өзі күлкі жасауға жетіп жатады екен. Алайда ол детальді ойнатып, қарға аунаған түлкідей құлпыртып жіберуге тіл қажет. Бойында күлкі тұнып тұрған оқиға тіл арқылы екі түрлі жағдайда көрінбек. Біріншісі – жазушының тіл қуаты емін - еркін жеткен жағдайда ол оқиға көл - көсір күлкіге айналмақ, екіншісі – жазушының тілі тапшылық еткен жағдайда, ол оқиға бойындағы күлкісінің өзінен жүрдай болмақ. Күлкіге арқау болар оқиғаны оқырманның айызын қандыра суреттеп беру – аса шебер юмориске, сатирикке тән өнер. Бұл Ілияс шығармаларынан мол танылып жатады. «Құқ» деп аталған сықақ әңгімесін еске түсіріп көрелік. «Жиылыс ашық... Өкілдің мойынынан баяндаманың қарызы түсті. Сұрау да бола қойған жоқ. Бола қоймаса да, «сұрау тоқтатылсын» деген ұсыныс кіріп қалды...» - деп, ащы мысқылмен басталған әңгіме «шаш ал десе, бас алған» Зікірді, «апама жездем сай» өкілді сықақтап өтіп, Дүйсекейдің Қаратайын суреттейтін юморға ауысады. Өзінің нақақтан «құқ» болғаны жайында ақтарыла, «жарық қазанға бидай қуырғандай» сөйлеген Қаратайдың сөйлеп болғаннан кейінгі қалпын автор: «Қаратай осыны іркіт піскендей үсті - үстіне төпеп, салдыр - гүлдір айтып шықты да, іркіттен босаған сабаша құрысып орнына отырды», - деп суреттейді. Ал, өзінің «құқ» болмайтынын, бұрынғы өкілдің қателігі түзелетілгенін естігеннен кейінгі Қаратай «маңдайынан терін сыпырды, бойы шымшым су құйған сірідей былбырап сала берді». Әдемі емес пе! Байырғы қазақ пішіні, қазақ ауылының тұрмысына сай сөздер! «Сұрау да бола қойған жоқ. Бола қоймаса да, «сұрау тоқталсын» деген ұсыныс кіріп қалды» дейді. Болмаған сұрауды тоқтату жөнінде ешқашан ұсыныс енгізілмейтіні өзінен өзі белгілі. Бірақ, жиналыстың сиқына сай бұл детальдің ойнатылғаны соншалық, ол нанымдылық қасиетке ие болып, күлкі үйіріліп тұр. «Ұсыныс енгізілді», немесе «ұсыныс жасалды», «ұсыныс болды» десе де әсері пәс болар еді. «Ұсыныс кіріп қалды» деген сөздер оқиғаға оқыс екпін беріп, жиналыстың тағдыры осы бір тағатсыз ұсынысқа байланысты болған тәрізденеді.

Иә, Ілияс Жансүгіров - үлкен сатирик. Оның фельетондарын, сықақ өлеңдерін былай қойғанда, әңгімелерінің көпшілігі мысалға келтіргеніміздей әсем юмормен, астарлы әжуа – мысқылмен көмкерілген. Сағымды сөздері оқиғаны жандандырып - ақ жібереді. Еріксіз күлесің.

Енді «Сыйға – сый, сыраға – бал» әңгімесіне үңілейік:

«Қазақ салған егіндей аламыштау сақалым бар. Алдырмайын десем, әйелім тура тізе қылады:

- Жә, бар, алдырып кел, кім көрінгеннің еркегінше аузыңды жүн - жүн қылып отырармысың!- деп еріксіз айдап жібереді.

Амалым жоқ. Қирелендеп, сақал күземімді алдыруға мастерге келем. Менің парикмахерге келген сайын ренжіп келетін үш себебім бар:

- Біріншісі әркімнің де мендей жекеменшікті сақалы бар да, әркім өз сақалының очеретінде отырады. Алматыда мастер аз. Үйі тар. Сақал көп... Көп уақыт кетеді...

- Екіншісі – басыңның айналасына бақандай үш теңге алады. Тек иегіңнің өзін ғана майлатпай, ағартпай аттандырғанына сойылдай бір сомыңды алып қояды. Ақша сақалша өзінен өзі өніп отыратын нәрсе емес қой. Айлығыма түсетін ауыртпалық.

Бұларын да қойшы, көппен көрген ұлы той болар еді ғой. Әсіресе, парикмахердің бола бергенде, иығына мініп алып, жаудыратын сауалынан ығыр болам. Иесі пішенін шауып, кемпірдің май өкпесіндей қылуға тағалғаннан - ақ, енді сұрақ басталады – ау деп қыпылықтап отырам.

Ілияс өзінің көптеген туындыларын жарыққа бір шығарғаннан кейін оларды қайтара өңдеп, артық – кемін екшеп, сын көзінен өткізіп үлгірмеді ғой. Қайсыбір шығармасы кейінде табылды, бірінші рет жарық көрді. Солай болса да, оның әрбір әдеби еңбегі шұрайлы тілмен мейлінше құнды. Әзіл - сықақ өлеңдері мен әңгімелері, әлеуметтік үні өктем фельетондары да – бізге, сатира саласында қалам тартып жүрген жастарға, әрқашан асыл үлгі, өрісті өнеге. Тілінің көркемдігінен, сонылығынан, сөзді ойнату шеберлігінен көп үйренуге тиіспіз. Бұл пікірімізге дәлел ретінде мына бір мысалдарға жүгінелікші:»Қасеннің жасы азырақ кем болса да, Жоңқабайдың нұсқауымен жазушының қаламы бір түртіп, жасын жеткізіп кеткен» («Күн өлімі»), «Біздің кім екенімізді білмейтін иттер, иттігін істеп, азан - қазан етіп, аттың құйрығымен алысып жүр» («Шешілмеген жұмбақ»), «Дәреже мен құрмет көксеп, тісімді қайрап жүргенде, мен де іске араласып кеп қалдым.Араласқан соң – ақ қақтығып: «маған кел! Маған кел!» деп ентелей бастады» («Бақтың әдісі»), «Құлағына бірдеңе тисе қобыратып кететін Қожағұл судыр қаладан келгенсіп, естіген - білгенді бұлдыратып былай деді» («Бадырақ әңгімесінің «Ұзынқұлақ» делінген бөлімінен), «Шалқарбай шат көңілді адам. Шақырмайтын үй болмайды.Сондықтан ол қонақтан – қонаққа жүзіп жүріп, дәйімі таңға қарысып ұйықтайды. Сағат онсыз арқасын күнге шалдырмайды. Ең ерте тұру онды соқтырады. Мекеме жұмысы, тосқан жұрт Шалқарбайдың кәперіне кірмейді. Бойын бойжеткенше сылайды. Етегін ет асым тазарттырады. Жуынуы – жүз минут, тарануы – табан бір сағат. Жағасын жарты сағат шұқылап, айна алдында бие сауым тұрып алады. Галстугын байлағанша – мінген ат суиды...Шалқарбай шалқып, шылымды тағы сорды. Алдындағы түйеден түсірілген қом жүктей көп қағазға қарап, өзінің «деловойлығына» масаттанды. Көңілі көтеріліп, көкбұйра түтінді ұзартып, қарсы отырған қасқа басты асыра бір үрледі» («Шалқарбай»).Бұл сияқты өткір де өрнекті әзіл - сықақ суреттер, тың теңеулер шынында сонылығымен тіл үйірмей ме!? Қожағұл, Шалқарбай, Төрекұлов, Қамысбаев, Сұрпақпай, Омарұлы және басқа «игі жақсылар» Н.В. Гогольдің кейіпкерлерін көз алдына елестетеді. Гогольдің «Өлі жандар», «Ревизор» сияқты шығармаларындай көлемді туынды қалдырмағанмен, Ілияс

Жансүгіров қазақ сахарасындағы Собакеевичтер мен Маниловтарды, Хлестаковтар мен Дмухановскийлерді, тағы басқа арамтамақтарды, қулық – сұмдық сауғандарды сатира семсерімен сұлатып берді.

Сыршыл да эстет ақын болған Ілияс Жансүгіров – қазақ совет сатирасының шаңырағын көтерген шынайы шебер қаламгерлеріміздің бірі, сатираның эстетикасын терең түсінген, жоғары бағалаған тарлан талант. Қазақ совет сатирасы дегенде Ілияс тұлғасы күншілік жерден көрінері хақ!

Рахметалы АСЫЛБЕКОВ

ІЛИЯС – САТИРАНЫҢ ШЕБЕРІ

Қазақ совет әдебиетінің кемелденіп өсуіне табиғи таланты мен дарынын сарп еткен Ілияс Жансүгіров қай жанрда жазса да шеберлік сырын танытар, үлгі - өнеге алар ұстаз болып қалды. Оның қаламынан туған өткір де, уытты фельетондарының, сықақ, өлең, әңгімелерінің көркемдігін, ақындық кең тынысын, күлкі тудырудағы кемеңгерлігін тану — үлкен бір ләззат, көп нәрсені аңғартар мектеп.

Поэзия шыңына алқынбай көтерілген ақын сатириктік жолын - журналистік қызметтен бастады. 1920 -1930 жылдардағы «Ақ жол», «Тілші», «Еңбекші қазақ» газеттері мен «Жетісу әйелі», «Жаршы» журналдарының бетінде атқарған қомақты істері оның қазақ баспасөзін дамытуға қосқан үлкен үлесі. Ол бұл тұста баспасөз бетінде қоғамға жат мінезді адамдардың ұнамсыз істерін әшкерелейтін күлкі, әзіл-оспақ, әжуа-мысқыл, юморларымен кең танылды. Ілиястың осы бай сатиралық мұрасының зерттелу жайы қалай? Бұл сұраққа жауап беру үшін белгілі сыншылар мен әдебиет зерттеушілерінің еңбектеріне көз жіберіп көрелік. І.Жансүгіровтің тірі кезінде-ақ әдебиет сыншылары Қ. Жұмалиев, Е. Исмайылов поэзиялық шығармаларына талдау жасап, олардың көркемдік сапасын әділ бағалай білді. Бірақ олар Ілияс сатирасын жеке зерттеп сөз етпеген.

І. Жансүгіров мұрасын зерттеуде сыншы М. Қаратаев көп еңбек сіңірді. Ол да поэзиялық шығармаларын талдап, Ілиястың осы саладағы шеберлігін баса көрсетті. Сөз арасында ғана ақынның сатирадағы еңбегіне тоқталып, кейбір пайымдаулар жасайды. Оның сол пайымдауларынан-ақ Ілиястың оперативті журналист екендігін, күлкілі сөзге шеберлігін атқаруға болады. Бірақ мұнда да оның сықақ, фельетондарын жазудағы әдіс-тәсілдері ашылып, осы жанрдағы өзіндік стиль ерекшеліктеріне талдау жасалмаған.

І. Жансүгіровтің фельетон жазудағы бір әдісін профессор Б.Кенжебаев өзінің «Біз білетін Ілияс» атты естелігінде жақсы атап көрсетеді. Ол былай дейді: «Ілияс фельетонның жана бір түрін шығарды. Ол фельетондарын тіке бірден бастамай, орағытып, алыстан эпиграфпен бастайды. Яғни, әуелі фельетон еткелі отырған фактісінің мәнін ашатын бір қызық жайды, әңгіме, анекдоттарды айтып алар еді. Оны көбінесе Қожанасыр әңгімелерінен,

халықтың кулдіргі ертек, аңыздарынан келтірер еді». Бұдан Ілиястың фельетон жазудағы әдісі - ауыз әдебиетінің бай қазынасынан арқау алғаны байқалады. 1960 - 1970 жылдар аралығындағы мерзімді баспасөзде Ілияс фельетондары туралы, оның сатириктік қызметі жайлы зерттеу, мақала, естеліктер көп басылды. Бұларда да І.Жансүгіров сатирасының көркемдік сипаты, тіл шеберлігі жайында нақты пікірлер айтылады. Мысалы, Е. Жақыпов «Таңқыбайдың фельетондары». Б.Қыдырбекұлы «Уытты сөздің зергері» деген мақалаларында Ілияс шеберлігін, әдісін жан-жақты сомдап көрсеткен. Б. Қыдырбекұлы аталған. мақаласында: «Ең алдымен Жансүгіров сықағын әңгімелегенде оның жазу әдісіне тоқталмауға болмайды. Жазушыға тән нәрсе — көбіне бір оқиғаны әңгімелеу үшін ел арасындағы бір әңгімеге байланыстыра немесе халық арасында көп тараған ауыз әдебиетінің кейіпкерлерін мол араластыра отыруы» - дей келе, оқушысының көзін жеткізе отырып, «Сұрпақбай сұғанақ», «Қыз көзінше неге замечание жасайсың?», фельетондарындағы жазу әдісін көрсетеді. Талдау үстінде Ілияс шеберлігін дәл пайымдап, ой түйіп отырады.

Ілияс өмірі мен қызметін, оның сатиралық шығармаларын терең талдаған, сықақ жазудағы шеберлігін, шығармаларының құндылығын жете таныған сыншылардың бірі — Мырзабек Дуйсенов. Сондай-ақ белгілі ғалым, профессор Т. Кожакеев Ілияс Жансүгіровтің сатириктік қызметін кезеңдерге бөле отырып, осы кезеңдерде жазылған фельетондарының, сықақтарының жазылу сипаттарын көрсетіп, ерекшеліктеріне қарай талдайды. Әйтсе де, Ілиястың фельетон жазудағы әдісі толық зерттеле қойған жоқ. Сол әдістерінің бірі — сатирасында фольклорлық мотивтерді пайдалануы. Атап айтқанда, фольклордағы тілдік құралдардың пайдаланылуы Ілиястың шын шеберлігіне тәнті етеді. Көне дәуірдің қазынасынан бізге жеткен қымбат бір дүние мақалдар мен мәтелдер. Баспасы, ғылыми тракты болмаған халыққа өнеге айту, өмірдің ащы сабақтарын кейінгі ұрпаққа жеткізу құралы, әдісі болған мақал-мәтелдерді өмір сабақтарының әліппелік тарихын тізген халық әдебиетінің кітапсыз беттері десе де болады. Сөз жүйесін мақал-мәтелмен өру ізгі дәстүр саналған.

Осы мақал-мәтелдердің бірсыпырасы юморлық сипатқа да, сатиралық сипатқа да ие. Сондықтан күлкілі, зілді мақал-мәтелдерді Ілияс өз фельетондарынан тыс қалдырмады. Фольклорлық шығармалардағы бұл тілдік құралдарды пайдалана отырып, сатиралық шығармаларына әр береді, күлкі уытын күшейтіп, фельетондарының көркемдігін арттырады. Мәселен, «Сұрпақбай сұғанақ» фельетонында Қызылорда округтік сотының мүшесі Ахметов Сыздықтың ұрлығын, көзбояушылығын, заңды бұрмалағандығын, конфискеленіп, кедейлерге таратылатын малды туыстарына, ағайындарына үлестіретіндігін әшкерелеуде «Естімеген елде көп, есек мінген молда көп» деп мақалдап алып, заң бұзып жүрген заң қызметкерлерінің бар екендігін көрсетеді. Сыздықтың сұрқиялылығын мысқылдай отырып, масқарасын шығарады. Бұл мақал осы арада өте орынды колданылған. Себебі, Сыздықтың сұғанақ әрекеті оқушы қауымға тосын жаңалық, күтпеген оқиға. «Міне, естімеген, көрмеген сұрқиялық Қызылордадан шықты, «Жамағатым

жағанды ұстарсың»,- дейді Ілияс. Құныға оқып отырған адам мына оқиғаға жағасын ұстауы сөзсіз.

Мақал-мәтелдерді Ілияс сықақ өлеңдерінде де шебер пайдаланады. Мысалы, «Ит-ай» деген сықақ өлеңінде Туғанбай жауыр атының арқасын көріп, ылауға мінген өкілдің адамгершілікке симайтын ісіне күйінеді. Әр нәрсені айтып, мыжындай берген әйеліне былай дейді:

*«Жә, болды, жарайды, жарайды,
«Ақсақ қой түстен кейін маңырайды».
Қылышымен шылбырды қиып, атты қуып,
Қазанды киратып кеткен итке,
Жасауылға жалынсаң еді деп қалжырайды».*

Ақыл үйретесің, атты ылауға берме десең бұрын қайда қалдың, әбден болар іс болған соң несіне бас ауыртасың деген пікірді айту үшін ақын «Ақсақ қой түстен кейін маңырайды» деген мәтелді Тұрғанбайдың аузына шебер иінімен салған. Сол арқылы күлкі үйіріліп, қарапайым ойды көркем жеткізіп отыр. Оның үстіне «шаш ал десе бас алатын кейбір есірік озбырларды сын семсеріне іле білген.

Ілияс кейде мақал-мәтелдердің мазмұнын кеңейтіп соның төңірегінде ой қозғап, олардың түсінігін арттырып отырады. Бұл кезде оның өз сөздері мен тіркестері де нақыл сөз (афоризм) сияқты болып кетеді. Мысалы, «Ұяның ұясы — Қожаның дорбасы» фельетонынан мына үзіндіні оқып көріңіздер. «Садағасы кеткір, Қожанасыр отағасы аңқау дейін десем арамза, арамза дейін десем, аңқау. Ол кісіні біреу әулие дейді, біреу әумиін дейді: біреу тәңірдің ерке шолжың досы дейді, біреу сопы дейді. «Бұқа болсын, шорт болсын балаларға сүт болсын»,-деп өзі айтқандай, кім болса о болсын, менің білуімше, әйтеуір қылғанға қылып өткен адам. Бұл бір «Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбалаған» үй арасы, бақ арасы-ұры адам. Бұл екі. Асқан суайт адам. Бұл үш». Міне, фельетонның осы бір кішкене ғана кіріспесінен-ақ Ілияс шеберлігін айқын аңғаруға болады. Қарап отырсақ, мұнда композициялық стык те, эпифора да, анафора да кездеседі. Осының өзі Ілиястың сатирада да алқынбас асқан жүйрік екенін дәлелдей түседі.

Кейде ол өз фельетонында жағымпаз қылықты әшкерелеу үшін мақалдап алып, сонан соң қылмыскерді халық алдына сүйреп шығады. Бұл «Құйрықты базар» фельетонынан айқын аңғарылады. «Жатып қалғанша, атып қал», —жарықтық атам мақалы ғой»,-деп алады да Қарқара базарындағы алып сатарлықты, советтік сауда тәртібін бузушыларды әшкерелейді.

Ілияс өзінің сатиралық шығармаларын көркем, нәрлі етіп жазуда халық аузындағы мақал-мәтелдерді, афоризмдерді жаңа сипат, жаңа мағынада уытты күлкіге арқау етеді. Сондықтан да оның көптеген сатиралық шығармалары әлі күні өткірлігін, маңызын жоймаған, әлі де болса кездесіп қалатын кереғар қылықтарды әшкерелеу құралы ретінде жаңартылып отырады. Бұл да Ілиястың сатирадағы дулдүлдігін, артына өлмес, өшпес мұра қалдырғандығын толық дәлелдейді.

САТИРАДАҒЫ ІЛИЯС КЕЙІПКЕРЛЕРІ

Поэзия шыңына алқынбай көтерілген жыр дүлдүлі І.Жансүгіров қазақ сатирасын қалыптастырып, қабырғасын қалауға өзінің сан қырлы табиғи талантымен атсалысты. Үлкен дарын иесі қазақ совет сатирасының дамып, Одақтық қазына қорында елеулі дәрежеде тұруына сай тер төкті.

Оның бір кездері былай деуі игі ниеттен туған ой. «Әдебиеттің күлкі-сықақ түрі де бізде өспеген, өнбеген түрі. Бұл жөнінде де біраз еңбек істеп келем. Осы түрді туғызу үшін әдебиет түрінен «Сықақ» атты кітап жинағын шығардым. Осыған ыңғайым бар. Кезінде ұсақ –түйек жазып отырамын. Менің фельетондарым, сықақ өлеңдерім біздегі жоқ әдебиеттің сықақты түрін туғызуға істеп жүрген қызметтерім».

Ілияс фельетондарын қай қырынан алып қарасаңыз да көркемдігі жағынан белгілі орыс сатириктері М.Кольцов, Ю.Чаплыгин, Д.Засулавский фельетондарымен терезе теңестіре алады. Фельетон жазуда І.Жансүгіров оған халқымыздың ауыз әдебиетіндегі, фольклордағы бай үлгілерді өзек етті. Сатира саңлағы ретінде танылар жолда ол өз шығармаларында фольклордағы түрлі элементтерді ұтымды пайдаланды. Мәселен, соның бір көрінісі – Ілиястың өз сатирасындағы Кейіпкерлеріне фольклордағыдай күлкілі есімдерді қоюы.

Ауыз әдебиеті шығармаларында кейіпкерлер есімі іс-қылығына, мінезіне, жүріс-тұрысына қарай одағай, оғаш,зілсіз күлкі шақырып тұратындай, етіліп қойылады. Мысалы, Суайт, Тоңқылдақ, Шіңкілдек, Шықбермес Шығайбай, Қылкеңірдек, Жарғақбас, Шибұт, Шойынқұлақ сияқты терең мағыналы есімдерді естігенде еріксіз жымаясың, солардың өз парқына сай қойылғанына көз жеткізесің.

Міне, осылай кейіпкерлеріне оның өз табиғатына, мінез-қылығына сай күлкілі есімдер қою Ілияс Жансүгіров сатирасында да кездеседі. Оған жазушының уытты қаламы, ащы мысқыл, өзіндік тіл ойнақылығы, шеберлігі, ізденгіштігі жәрдем етеді. Кейіпкерлеріне сатиралық портреттік сипаттама беру арқылы сынға алған объектісін барынша мінездейді. «Ташкендікке тарт» атты сықақ әңгімесінде өз жұмысына ат үсті қарайтын, берекесіз, айқайшыл, белсендісымақты әжуа ету үшін кейіпкеріне «Шойынқұлақ» деген есім беріп, «атына заты сай» дегендей, көз алдымызға томардай томырық топас, «шаш ал десе, бас алатын» есерсоқ біреуді елестетеді. Осындай наданның жиналыс басқарып жүргеніне күйінесің, оның ауызына қараған халықты аяайсың. Шойынқұлақтай белсендінің «доклад» жасап «Массаға задаша, перспективі» түсіндіріп тұрған кейпін көріп еріксіз күлесің. Осындай төрешіл, мылжыңдарды дәл тауып, сын садағына алған жазушының утты мысқылына, орынды күлкісіне, орамды ойына риза да боласың.

Ілияс Жансүгіров «Алдандық» фельетонында, ауыз әдебиетіндегі сияқты, іс-әрекеті, жүріс-тұрысына қарай кейіпкерлеріне Қызылтазы, Астыртын, Алымшыл, Сатыпкет, Ылаушыл деген есімдер қояды. Аудандық

атқару комитетінің бастығы Қызылтазының фамилиясы-Жұлқаров. Жүрген жерін шаң етіп кететін кейіпкерін үндемей келіп, тартып кететін жұлқар тазыға ұқсатады. Оның жұртты сорып, әбден тойған қандаладай қып-қызыл кейпін, тазыдай қылмындаған сұйықтығын осы есімді қою арқылы бейнелеп тастайды.

Қызылтазы Жұлқаровтың орынбасары Астыртын Жалғасаров та «бармақ басты, көз қыстымен» күн көріп, жең ұшынан жалғасып жүрген жан. Кедейлерге жаны ашығансып момақанси қалғанымен, байлармен астыртын байланыста. Өз пайдасы үшін арын да, ұятын да сатып, түлкі бұлаңға салып кетер әккі қу.

Ал осылардың жемтіктері Алымшыл Аямасов, Сатыпкет Жоғалтаров, Ылаушыл Тасталқанов - бір-біріне сай тауып қойылған есімдер, аттары айтып тұрғандай сатиралық типтер. Ілияс оларды аямайды, ашына отырып, осындай адамсымақтардың бар болмыс-бітімін, олардың жымсықы істерін батыл әшкерлейді. Қызылтазылардың сыбайластары бұлар ғана емес, олар көп. Сондықтан, сын оғы бәріне бірдей тиіп, құлатуы тиіс. Сол себепті Ілияс Жансүгіров әр топқа лайық бір ғана ортақ есім беріп, ортақ оқ шығарады. Пара жегіш, қимылдап кетсе ақы сұрайтын, тіпті, жақсылығының өзі сатулы сұмпайыларға соққы ретінде осындағы бір кейіпкерін Алымшыл Аямасов деп атаған. Бұл да бас пайдасынан әрі аспайтын жан. Ақша, пара жолында туған әкесісін де аямайтын қаныпезер. Сондай-ақ, өз жанының амандығы үшін, өз пайдасы үшін ел-жұртын сатып жүре берер екі жүзділер де аз емес. Сонымен қатар ол да - дүниеқоңыз. Сондықтан оның аты-жөні – Сатыпкет Жоғалтаров.

Ылаушыл Тасталқанов та - осылардың туысқаны. Бірақ бұлардан айырмасы ол жылпостықпен емес зорлықпен мал жиып, дүние табады. Оның жүрген жері - қайғы-қасірет, жылау-сықтау. Бір кедейдің жалғыз атын ылауға мінеді, бермесе, қанжоса ғып сабап, тас-талқанын шығарып кетеді. Бұлар бай, би, болыстарға осындай зымияндықтарын жасай алмайды. «Қорыққанның құлы» дегендей, оларға тиіссе бұл абырой-атақтан ажырап қаларын сезеді, қорқады. Қайта үстемдерге қолшоқпар. Солардың сойылын соғып, соларға жағынып жақсы атануға тырысады. Жуандар да бұларға үйірсек. Себебі өздеріне жат адам емес екендерін олар да сезеді. Сондықтан жаңа сайлауда өкілдің аузын алып бұлар өздерін қайта сайлатады. Міне, осыны Ілияс дер кезінде уытты қаламының ұшына алып, Қызылтазыларды жұрт алдына сүйреп шығады.

Жазушы кейде киіпкеріне қойған есімінің мәнін оның іс-әрекетінен аңғартып отырады. Мысалға «Шалқыбай» деген сықақ әңгімесіндегі Шалқыбай - бағы жүріп, шалқып тұрған адам. Ол – бір мекеменің білдей бастығы. Бос кеуде надандығына қарамай, мансабының барына шалқиды. Осы мансап барда құрметтімін деп ойлайды.

Ілияс Шалқыбайдың жұмысқа уақытылы шықпай, кешігіп баруының мәні барын ашады. Ол өзін жұрттың сарыла күтіп тұруын тілейді. Жұрт сөйтсе, мейірім өсе түседі деп біледі. Сондықтан бұның әдейі кешігетінің мына бір іс-әрекетімен шебер көрсетеді. «Бойын бойжеткенше сылайды,

етігін ет асым тазартады, жуынуы жүз минут, тарануы-табан бір сағат. Жағасын жарты сағат шұқылап айна алдында бие сауым тұрып алады.» Шалқыбайдың ойынша өзі сияқты, оның киген киімі де, жүрген жүрісі де ұстаған портфелі де, отырған орны мен тұтынған заты да шалқып тұруға тиісті. Сонда ол көңілді. Осыны жазушы мына бір елестен шебер аңғартады. «Кебежедей кереге сағаты 12 жарымды соқты». Үстелдің тұлғасы төгілте жапқан қызыл сукно. Оның үсті толып жатқан жазу жабдығы, екі жез қапакты сауыт, айқасқан екі темір ат, бір мыс ит, былқылдақ басқыш, көк күркелі электр лампы, жылжымалы телефон, жантаймалы календарь, тебінгідей сарқұлақ блокнот, тайтұяқтай қоңырау, желіні жеткен жирен биедей сары портфель».

Міне, бұдан аңғаратынымыз – Шалқыбайға қатысты нәрсенің бәрі үлде мен бүлдеге малынып, мені көр дейтіндей. Мұның бәрі Шалқыбайға сыйымды, ол үшін солай болуға тиісті. Әйтпесе, Шалқыбай Шалқыбай бола алмайды. Жазушы сықпақ әңгімесінде «Шалқыбайшылықтың күре тамырына балта шабу керек, кернаулықтан құтылу керек деп үндейді».

Осындай кейіпкердің іс-әрекетіне, болмысына қарай ат қойып, оның бар мәнін, сырын ашу Ілиястың өлеңмен жазылған сықақтарында да кездеседі. Мысалы, «Ықшылбай» атты сықақ өлеңінде:

*«Еп үйрен епшіл болсаң, Ықшылбайдан.
Жылпылдақ қорыққанынан сары майдан.
Басы үшін ұстап жүрген әдісіне,
Дүниеден өте қалмас одан айуан, -*

деп, тағы да бір жылпос, жарамсақтың қылығын шебер әшкерлейді. Бұл кейіпкер мансабы жолында сол мансабын сақтап қалуда біреудің ығына тұра қалып, өз амандығын көздейді ақын.

*Ықшекең көріп өтті талай ұлық,
Көрсетіп бәріне де қыздай қылық.
Орындап өз дегенін келе жатыр,
Бетімен көрінгенге ықтай жүріп», -*

деп сықпақтайды. Бұрынғы бастықтарын паналай білген Ықшылбай соңғы бастығының да ығынан орын тауып, қолтығына кіріп алады. Міне, Ышекеңнің күн көріс сиқы. Жауыннан қашқан ешкідей ыққа жүгіретін адамдардың іс-әрекетінен Ілияс Ықшылбай деген ат шығарады. Өмірде бас амандығы үшін бір орыннан екінші орынға зытып жүретін, қылмыс істеп алып, тая қоюды қарастыратын, қайда барса «Қорқыттың көрі «шыға келетін, одан соң ол жерден де жылыса қоятын қайраткерлер болады. Ілияс сондайларға «Жылысбай» деп ат қояды. Шынында да олар бір орында отыра алмайды өзіне-өзі сенбейді, өйткені ол жегіш, жебір, маскүнем. Сондықтан да бір жерде ұзақ отырмай, бәлеге қалам ба деп, жылыстап жүреді.

*Бір мен үшін ел құрман
Болса –дағы қайғырман
Қалсам аман сөгістен, -*

деп жүреді.

Ілияс өз кейіпкерлерінің күлкілі есімдерін тауып қояды оның сатирасын оқи отырып, өз арамыздан әлі де кездесетін сұмпайы Сұрпақбайлар мен Ықшылбайларды, Жылысбайлар мен Шалқыбайларды, Қызылтазылар мен Сатыпкеттерлерді көз алдымызға елестетеміз. Бұл да талантты сатириктің көргендігі, қаламының өткірлігі, оның сатиралық мұрасының мәңгілігінің айғағы.

Рахметалы АСЫЛБЕКОВ

ЖАНСҮГІРОВ САТИРАСЫНДАҒЫ ҮЛГІЛЕР

Поэзия шыңына алқынбай көтерілген ақын бұл жолын журналистік қызметтен бастады. 1920-1930 жылдардағы Ақ жол". Тіліші", Еңбекші қазақ" газеттері мен Жетісу әйелдері", Жаршы" журналдарының бетінде атқарған қомақты істері оның қазақ баспасөзін дамытуға қосқан үлесін әйгілейді. Ол бұл тұста баспасөз бетінде қоғамға жат мінезді адамдардың ұнамсыз істерін әшкерелейтін ащы күлкі, әзіл-оспақ, әжуа-мысқылдарымен кең танылды. Күлкіге арқау болар оқиганы суреттеп беруде өзінің шын шебер юморист, майталман сатирик екенін танытты. Оның әрбір фельетоны, сықақ өлеңі, әңгімесі, ой-пікірі, көркемдік ерекшелігі, шұрайлы тілі жағынан өскелең әдебиетіміздің алтын қорына қосылды.

Ілиястың сықақшы қасиеті туралы кезінде М.Қаратаев «Саңлақ ақын» деген мақаласында былай деп жазды: «... Әңгімеден кейін арнаулы фельетонға көшкенде Ілиястың қаламы төселіп сала береді. Ұсқынсыз мінез-құлықтың сиқын тез көріп, өткір тілмен сатиралық образ жасай қою-Ілияс талантының көрнекті бір белгісі... Әсіресе, Ілиястың газеттерде жарияланған фельетондары әйгілі болатын. Өмір мен адам мінезіндегі мінді және терістік атаулыны көргіш, байқағыш мысқылшыл жазушы аса тапқырлықпен табанда ащы күлкілі фельетондар шығара қоятын». Осы аз ғана пікірден-ақ Ілиястың оперативті журналист болғандығы, күлкілі сөзге шеберлігін аңғарасың.

Сатира саңлағы І.Жансүгіров өзінің фельетон, сықақтарына ауыз әдебиеті үлгілерін арқау етіп, ондағы тілдік құралдарды көптеп пайдаланды. Көне дәуірдің қазынасынан бізге жеткен қымбат бір дүние мақалдар мен мәтелдер. Баспасы, жетілген ғылыми саласы болмаған халыққа өнеге айту, өмірдің ащы сабақтарын кейінгі ұрпаққа жеткізу құралы, әдісі болған мақал-мәтелдерді өмір сабақтарының әліппелік тарихын тізген халық әдебиетінің кітапсыз беттері десе де болады. Сөз жүйесін мақал-мәтелмен өру ізгі дәстүр саналған.

Осы мақал-мәтелдердің бірсыпырасы юморлық сипатқа да, сатиралық сипатқа да ие. Сондықтан күлкілі, әзілді мақал-мәтелдерді Ілияс өз фельетондарынан тыс қалдырмады. Ол да фольклорлық шығармалардағы сияқты осы тілдік құралдарды пайдалана отырып, сатиралық шығармаларына әр берді, күлкі уытын күшейтіп, фельетондарының көркемдігін арттырды.

Сұрпақбай сұғанақ” фельетонында Ілияс Қызылорда округтік сотының мүшесі Ахметов Сыздықтың ұрлығын, көз-баяушылығын, бұрмалаушылығын конфискеленіп, кедейлерге таратылатын малды туыстарына, ағайындарына үлестіретіндігін әшкерелеуге Естімеген елде көп, есек мінген молда көп” деп мақалдап алып, заң бұзып жүрген заң қызметкерлерінің де бар екендігін көрсетеді. Сыздықтың сұрқиялығын мысқылдай отырып, масқарасын шығарады. Бұл мақал осы арада өте орынды қолданылған. Себебі Сыздықтың сұғанақ әрекеті оқушы қауымға тосын жаңалық, күтпеген оқиға. Міне, естімеген, көрмеген сұрқиялылық Қызылордадан шықты, жамағатым жағанды ұстарсың” дейді Ілияс.

І.Жансүгіров кейде мақал-мәтелдердің мазмұнын кеңейтіп, соның төңірегінде ой қозғап, олардың түсінігін арттырып отырады. Бұл кезде оның сөздері мен тіркестері де нақыл сөз (афоризм) сияқты болып кетеді. Мысалы, Ұяның ұясы-Қожаның дорбасы” фельетонынан мына бір үзіндіні оқып көрейік:

Садағасы кеткір Қожанасыр отағасы аңқау дейін десем, арамза, арамза дейін десем, аңқау. Ол кісіні біреу әулие дейді, біреу әумин дейді, біреу тәңірдің ерке шолжың досы дейді, біреу сопы дейді. бұқа болсын, шорт болсын, балаларға сүт болсын”, -деп өзі айтқандай, кім болса, о болсын, менің білуімше, әйтеуір қылғанға қылып өткен адам. Бұл бір. Алыстан арбалағанша, жақыннан дорбалаған” үй арасы, бақ арасы-ұры адам. Бұл үш”.

Міне фельетонның осы бір кішкене ғана кіріспесінен Ілияс шеберлігін айқын аңғаруға болады. Қарап отырсақ, мұнда композициялық қабысу да, эпифора да, анфора да кездеседі. Әрі мұны езу тартпай оқу мүмкін емес. Осының өзі Ілиястың сатирада да алқынбас асқан жүйрік екенін дәлелдей түседі.

Кейде ол өз фельетонында жағымсыз қылықты әшкерелеу үшін мақалдап алып, сонан соң қылмыскерді халық алдына сүйреп шығарады. Бұл Құйрықты базар” фельетонынан айқын көрінеді. Жатып қалғанша, атып қал” - жарықтық атам мақалы ғой”, -деп алады да Қарқара базарындағы алыпсатарлықты, советтік сауда тәртібін бұзушыларды әшкерелейді.

Халық ауызындағы мақал-мәтелдерді көп білетін І.Жансүгіров әр кезде өзі де ел арасына нақыл болып тарарлықтай афоризмдер тудырып отырған. Ол өзінің сатиралық шығармаларын көркем, нәрлі етіп жазуда мақал-мәтелдерді жаңа сипат, жаңа мағынада уытты күлкіге арқау етеді. Сондықтан оның сатиралық кейбір шығармалары әлі күні өткірлігін жоймаған, әлі де бір келеңсіз қылықтарды мінеу құралы ретінде жаңарып отырады.

Сондай-ақ, ауыз әдебиетінде фантазия, шарттылық көп. Солардың бір көрінісі – ертегілердегі, жыр дастандардағы жан-жануарларға, батырлардың аттарына, тіпті жансыз заттарға тіл бітуі. Тар жерде адамша сөйлеп, иесін апаттан құтқарады. Мысалы Қобыланды батыр” жырындағы Тайбурылдың, Ертөстік” ертегісіндегі Шалқұйрық аттың сөйлеуін, өз иелерін кесір-кесапаттан, жамандықтан сақтандыруын қараңыз. Ауыз әдебиетіндегі осы әдіс-тәсілді Ілияс өзінің шығармаларында жаңа сипат, жаңа мазмұн бере сатираны дамытуда зор кәдеге жаратты. Мысалы Өлген молданың өсиеті”

деген сықақ өлеңінде молданың арамза қылығын, елді алдап, өз пайдасы үшін небір сорақы қылыққа баратындығын қошқарға тіл бітіріп, соған әшкерелетеді.

*Зәндемі залым, жалғанишы,
Алдадың жұртты, мал таптың,
Ақ үйірімнен суалтып,
Бауыздаттың, жылаттың.
Қой ішінде құт болып,
Жүргенімді көп көрдің.
Сорпама итше сұғынып,
Терімді жанға бөктердің!”*

деп, қошқар молдаға тап береді. Зәресі ұшқан молда зыта жөнеледі. Өлдім-талдым дегенде қыл көпірге ілінген” молда қорықпастан қыл көпірге түсе қалады. Сол замат алдынан үйдей бұқа шыға келеді. Бұқа да:

*Малғұн молда алдамышы,
Қане бері жүріп көр.
Мен шалдырған құрманың,
Кәне, мені мініп көр.
Борыштандырып кедейді,
Майладың маған мұртыңды
Терімді қайда жоғалттың,
Жарты етім қайда былтырғы? –*

деп, қарағайдай мүйізін шайқап, дүрсе қоя береді.

Айта берсе ауыз әдебиетінің мұндай үлгілері Ілияс сатирасының баршасына тән. Сол арқылы ол өз шығармаларын мәңгі өлмес мұраға айналдырған. Сондықтан Ілияс Жансүгіровтің сатиралық мұраларын жеке талдап, ақығы мен асылын арнайы сөз еткен лазым.

Рахметалы АСЫЛБЕКОВ

ХАЛЫҚ ҚАЙНАРЫ

Қазақ сатирасының ертедегі іздері қысқа, күлдіргі әңгімелерде, ертегілерде және эпостық жыр – дастандарда, әжуа, мысқыл, қалжың түрінде кездеседі. Ауыз әдебиетіндегі сықақтарға тән сан түрлі тәсілдерді жазба әдебиет өкілдері өз шығармаларында творчестволықпен дамытты. Бұл ретте І.Жансүгіровтің елеулі роль атқарғанын айту керек. Мәселен, оның «Өлген молданың өсиеті» деген сықағын алайық. Мұнда автор қошқарды фольклордағыдай шартты түрде сөйлетеді, озбыр молданы әжуалайды.

І. Жансүгіровтің сатира саласындағы еңбегі 20- жалдардың бас кездерінде таныла бастады. Газет - журнал беттерінде ол әртүрлі бүркеншік аттармен көрінеді. Солардың ішінде тараған аты – Таңқыбай.

Оның қара сөзбен жазған фельетон, сықақтарының бір ерекшелігі - әңгімелеу мәнеріне бейімдігі. Ол ел аузында кең тарап, аңызға айналып

кеткен қысқа әңгіме, этюдтерді келтіре отырып, өзінің айтпақ оқиғасын, адамдарының мінез – құлқын, іс - әрекетін аңғартады.

Ел аузында жерді көк өгіз көтеріп тұр деген аңыз бар. Сол өгіз мүйізін қозғап, жерді шыйқалтыды – мыс. Жер сілкінгенде, ел ішінде осы сенім бойынша құрбан шалу, құдайға табыну көбейіп кетеді. Сол аңызды ала отырып Ілияс «Өк, көк өгіз» сықағын жазады. Мұнда дінді уағыздаушы молдаларды уытты тілмен өлтіре сынайды.

Жаңалыққа шоши қарап, ескілік шырмауынан шыға алмай, әлі де болса кертартпалықпен жүретін адамдарды сынауда да Ілияс ауыз әдебиетінің әдістерін тиімді пайдаланған. Осы сарында «Шошқа мен молда» деген сықақ жазады.

Ақын фельетондарын ертегі, аңыздармен, не болмаса «Қожанасыр айтышты» деген сықақты сөзбен бастап, осының төңірегінде ойын, фактілерін өрбіте береді. Бұл Ілияс Жансүгіров фельетондарының көркемділігін, уыттылығын, өткірлігін, жұрт көкейіне қонымдылығын арттыра түседі. Бұған мысал – «Тентектің ертегісі», «Сұрпақпай сұғанақ», «Қуыршақ», «Ұяның ұясы – Қожаның дорбасы» фельетондары.

«Қуыршақ» фельетонында жұмбақтау тәсілі бар: «Қуыршақ – үлкен кісі. Аяғы, қолы бар. Аузы, мұрны бар. Белі буулы, жеңі сұғулы, төсегі салулы. Ішеді, жейді. Қолдан жасамайды, қатыннан туады. Базарда сатпайды, қазақта сатады. Сақалды балалар ойнайды. Бірінен – бірі алады. Берсе кетеді, алса келеді. Тіл болмайды, үн болмайды», - дегенді оқығанда, бұл не болды екен деп шешуін іздейсің. Ал шешуі оқиға желісінен табылады. Мұндағы ерекшелік – қарапайым детальмен үлкен, маңызды мәселені көтеру. Автор, ақырында, қалыңмал алушыларды, қыздарды малға сатушыларды әшкерелейді.

«Тентектің ертегісі» фельетонында жөн – жосықсыз, сәл нәрсеге той жасап, елден мал, дүние жинауға құмар адамдарды сынайды.

Ілияс Жансүгіров ауыз әдебиетінің сықақ іздерін өз фельетонының аяқталуында да ұтымды қолданады. Алдыңғы айтылған ойларын қысқа әңгіме, аңыздармен түйіндеу – оның фельетонының өткірлігін шыңдай түседі. «Жалаңаш жиылыс», «Қыз көзінше неге замечание жасайсың», «Құйрықты базар» фельетондары осы әдіспен жазылған. Сынамақ объектісін тек факті төңірегінде ғана қалдырмай, фактінің өзіне жан бітіріп, құбылтып жібереді. Тақырыпты дәл тауып, кейіпкерлерінің характерін ашуда тосын бұрылыстар жасайды. Әрбір кейіпкеріне сай әжуа – мысқыл, уытты тіл табады. Қысқасы, көркемдігі жағынан Ілиястың сатиралық шығармалары – қазақ сатирасына қосылған құнды дүниелер.

ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

1920 жылдан кейінгі жердегі жалпы әдебиетпен баспасөздің міндет - мақсаты жұртты тәрбиелеу, жастарды жаңа санаға бейімдеу болды. Бұл міндет сатираны да типтік кемшіліктерге, мораль мәселелеріне негіздеуді, оның дидактикалық, жинақтап, қорытындылап, шартты түрде жазуды тиімді көрді. Осымен байланысты, бұл тұста кейпкерлерінің аты-жөні, тұрақ-мекен ойдан алынған түрде сатиралық өлеңдер мен фельетондар: Аманғали, Ерғали сатиралық әңгімелер жазды. Олар да, негізінен, жастар моралі, тұрмыс этикасы мәселелері қозғалды. Мәдениетсіздіктің неше қилы көріністері сыналып, жақсы ниет, жаңа сана насихатталды.

Бұл кезеңнің сатирасы өз қал-қадірінше қоғам жағдайына, ел-тұрмысына пайда, көмегін тигізе білді. Өмірдегі кертартпалықты сынап, жаңалыққа үндеді. Кеңес үкіметінің саясатын жүзеге асыруға жәрдем етті.

1925-1938 жылдар арасында қазақ сатира жанрының қауырт дамуына себеп – бұл аралықта «Шаншар» (1925), «Жаршы» (1929), «Балға» (1932) атты арнаулы сықақ журналдары жарық көрді. Олар өмірдегі дерттерге қарсы күресеміз, соған қарсы қару ретінде жұмсалатын сын-сықақты дамытамыз деген мақсатты көздеді. «Шаншардың» бірінші санында «Шаншар кім?» деген алғы мақаласында өзінің міндет-мақсатын былай аңғартты: «Заманаға мойын ұсына алмай, жаңаға көне алмай, ескіні қолдан бере алмай жүргендерді мүйізіне ілмек... Елді араламақ, жақсы мен жаманды, ақ пен қараны сараламасaq, тура жолдан аяғы шалыс басқанды біздеп жараламақ. Шындық, түзулік, әділдік қолына тұтып, кеңес жолына түсіп, шын кедейлер жаршысы болмақ».

Сөйтіп, «Шаншар» сол кездегі әлеумет тіршіліміздегі міннің қатал сыншысы, кеңестік жолдың адал жаршысы боламын деп шықты. Осыдан бірекі саны ғана шығып тоқтады. Сонда да журнал жеке материалдарында сол кездегі өмір – тіршілігіміздегі кейбір кемшіліктерді орынды әжуалады. Сатираның мән-маңызын байқатты.

Сөйтіп, қысқа өмірлі болса да, қазақ тілінде «Шаншар», «Жаршы», «Балға» журналдарының көрінуі сол тұста сатира жанрын біраз көтеріп тастады.

Қазақ сатирасы жиырмасыншы жылдардың ақырына қарай қарқынды қадам алды. Сықақтар жинағы шыға бастады. 1928 жылы «Еңбекші қазақ» кітапханасы деген айдармен Бейімбеттің «Сойқанды содырлар», Асқардың «Күлкі-сықақ өлеңдер» деген жинақтары оқушылар қолына тиді.

Келесі жылы Бейімбеттің фельетон-әңгімелері «Кесінділер» деген атпен жарық көрді. Ілиястың құрастыруымен «Сықақ» атты жинақ шықты. Оған енгізілген 34 әңгімеде төрешілдік, бұқарадан қол үзу, еңбекші тілегімен санаспау, түрлі былық пен шылық, мешандық сияқты жаман әдет, ерсі қылықтар әжуаланды. Өркөкіректік, боскеуде, өзімбілермен, шалағай белсенділер сықақталды. Қазақ сатирасы бұл тұста түр жағынан да байыды.

Бұрынғы бар оқшау, фельетон, сықақ өлең, әңгіме үстінде карикатура, эпиграмма, этюд, күлкілі мақал, сықақ заметка көрінді. Бұл үлгілер, әсіресе, сықақ журналдарынан орын тапты. Мысалы, «Жаршы» журналы, көбіне, карикатуралық суреттер салып, астына ұтымды текстер беріп отырған.

Сөйтіп, 1925-1938 жылдар арасы қазақ кеңес сатирасының өрлеу дәуірі, кемелдену кезеңі болды. Бұл игі іске атсалысқандар – І.Жансүгіров, Б.Майлин, А.Токмағанбетов, Қадыр Тайшықов, Қ.Қуанышбаев, Жиенғали Тілепбергенов, Дүйсенбек Еркінбеков, Жұмағали Сәрсексов болды.

Бейімбет шығармаларын, оның ішінде сықақтарын, оқығанда қазақ өмірі мен дағдысын, қазақ табиғаты мен адамын айна қатесіз танысың, өйткені оның кейіпкерлерін көргенде өз қасыңнан, өз еліңнен соларға іс-әрекеті ұқсас, мінез-қылығы ұқсас адамдарды айтып атап отырасың. Өйткені, автор өз кейіпкерлерін, типтік дәрежеге көтере суреттейді. Ұлттық кескін, түр, қимыл, әрекеті сөзбен дөп түсіреді. Көз алдыға өмір құбылысын бұзбай, өз қалпында көлденең тартады. Сондықтан олар оқушыға етене, таныс болып, тартып тұрады. Жазушы сықақтарын, көбінесе, қазақ жұртының күнделікті тұрмыс-тіршілік оқиғаларына құрып жазған. Өз ұлтының салт-дағдысындағы, күнкөріс кәсібіндегі, тіршілік сиқындағы кейбір жарамсыз жағдайларды мінеп тастап отырған. Тұрмыстағы талай оңбағандықты, талай жиренішті жайларды әрі ызамен, әрі ренішпен суреттеген, саяси мәселелерді, күрделі проблемаларды тұрмыстық тіршіліктің, ұсақ тақырыптардың негізінде-ақ көтеріп отырған. Ел өміріндегі, халық психологиясындағы өзгерістер, құбылыстарды сол тұрмыстағы жаңалықтар арқылы аңғартып тастайды.

«Жаршы» журналына 1930 жылғы екінші санынан бастап редактор болып Бейімбет майлин тағайындалысымен сықақ, күлдіргі сөздердің жариялануы жиілене түседі, әрі олардың уыты да күшейді. Сатиралық әдебиетімізді әсіресе, фельетон жанрын одан әрі дамытуға Сәбит Дөнентаев, аманғали Сегізбаев, Ерғали Алдонғараев және осы кезден бастап шығармашылығын өрлеткен белгілі сатиригіміз Асқар Токмағанбетов үлкен үлес қосып жатты. Ал, Ілияс Жансүгіров сондай пікірлерді айта келіп, өлең жазуға себеп сол кездегі қазақ әдебиетінің әсері болды, «әсер Абайдан жұқты, Абайша бірдеңелер жазуға талпындым. Әдебиеттің күлкі сықақ түрі бізде өспеген-өнбеген түрі, бұл жөнінде біраз еңбек істеп келемін» - дейді.

Ғабит Мүсірепов шығармашылығындағы юмордың қалыптасуына да халық әдебиетінің әсері мол болғандығын көреміз. Ғабит Мүсіреповтың өзіне сөз берсек: «Біз қазіргі қадам ұстап жүргендер шамамен айтқанда бір мезгілде, бір ұядан ұшқан, жаңа әдебиет негізінде тоғысқан тәрбиемен келіп қосылғандармыз, бәріміз де екі дүние көрдік». Одан әрі Ғабит өз шығармашылығының қалыптасуына әсер еткен «Абай өлеңдері», шығыс әдебиет қиссалары болды дейді. «1918 жылы аздап Крылов, пушкин, Лермонтов өлеңдерін оқыдым, Бекеттің «Жиған-тергенімен» таныстым. Майлиннің «Шұғасы» әдемі жазылған. Алғашқы өлеңімді сиыр бағып жүргенде шығардым, ал бертін келе Абайға еліктеп алғашқы қойбатпақпен әурелендім» - деді.

Ғабит Мүсірпеов пен Бейімбет Майлин халық шығармашылығынан, оның әзіл, сықақтарынан үйренгенін, үлгі алуын ерекше атағымыз келеді. Өйткені бұл екі қаламгерімізді өмір тоғыстырды, халқымыздың өмірге деген оптимистік көзқарасы жарастырды. Екеуі де екі заманды көрді, ескі мен жаңаның арасындағы идеялық тартысты түсіне білді. Қазақ әдебиетінің осы екі қаламгері жазушылықты бір кезеңде бастады. Бейімбет Майлиннің «Шұғасы» Ғабит Мүсіреповке өте зор әсер етті, оның көркемдігіне, шынайы өмір суретін жасаудағы шеберлігі мықты ой салады. Ғабит Мүсіреповтың «Би ағалары» тек естеліктер деуге болмайды, сонымен бірге оның шығармашылығындағы өзіне етене жақын жағын баяндау, сөйтіп, халық күлкісінің шеберлік дамытудағы ролін еске салу еді. Қазақ әдебиетіндегі сатиралық және юморлық алғашқы адымдардың пайда болуына Би ағаның өкше ізін басып келе жатқан Ғабит ағаның да ролі ерекше. Мырқымбай сияқты кейіпкерлер Ғабит Мүсірепов шығармаларында да кездеседі. Кішкентай адамдардың образдарын жасаған Ғабиттің шығармаларындағы Томарша (24 сағатта), Қиналған,, Ақан («Алғашқы адымдар»), Байжан, Талтаяқ («Оянған өлке»), Қоңқай «Ақан сері Ақтоқты», Бекен («Тарландар») Мырқымбайдың қаудыр тонының ішінен шыққан кейіпкерлер дейміз.

І.Жансүгіров – саңлақ ақын, майталман жыршы, үлкен прозаик, драматург қана емес, әрі өткір сатираның, уытты фельетондардың шебері, ащы күлкі, әзіл-оспақ, жеңіл юмор – Ілияс шығармашылығының тоят берер, сүбелі жатқан қыры. Академик М.Қаратаев сөзімен айтсақ, «Ілияс Жансүгіровтың кеңес тұсында үздіксіз, шаттықпен жырлаған жаңа даласында ұлы өзгерістермен қатар, шырмауықша оралған ескіліктің қалдықтары да болды. Олар: арылып болмаған қараңғылық, уын жайған діншілдік, ескі феодалдық-патриархалдық қоғамның әдет-ғұрпы мен салт-санасының қоқсық сарқыншағы, сондай-ақ, паракорлық, мансапқорлық, пәлекорлық, екі жүзділік сияқты жағымсыз, жексұрын мінез-құлықтар мен міндер – бұлар әрқашан ақынды жирендіріп, оның талай уытты, сыншыл, сықақшыл өлеңдері мен фельетондарын туғызды».

Кемеңгер ақын «Саудагер тамашасы», «Құйрықты базар» атты фельетондар мен әңгімелерінде алып-сатарлардың арамтамақтығын, жылпостығын, еңбек сүймейтіндігін әшкереледі. Еңбекшілердің табан ақы, маңдай термен тапқан малын, тиын-тебенін алдап алып жатқанын беттеріне басты. Мұнда жат элементтерге жол беріп отырған жергілікті басшылардың шаңын қақты. Ендігі жерде алып-сатарларға тыйым салуды ел атынан талап етті. Тиісті орындарды, мүмкіндігінше елді саудагерлердің қолына қаратпауға, оларға тәуелді етпеуге шақырды. Ілияс сықақтарында жеке адамдар басындағы, ісіндегі жат әдет, жаман дағды, жөнсіз қылықтарды көре қойып, күлкіге жыққан. «Борьба за время» деген оқшау сөзінде уақытты үнемдеп пайдалана білмейтін, жұмыс кезінде ел қыдырып, жекжат аулап жүретіндерді, домбыраны тыңқылдатып, келіншектердің қасынан шықпайтындарды, жан-тыныштық жанға сая іздеп, «Итке көлеңке бермейтіндерді» әжуалайды. Сол ауыл жылдарды еңбек етудің қаншалықты қажет екендігін насихаттайды.

Кеңес үкіметін нығайтып, революция жеңісін баянды ету үшін елді еңбекке үндейді. Біз де атақ үшін, шен үшін күресушілер көп. Атын жауға мінгізбегендермен, пара бермей қойғандармен күресушілер же жеткілікті. Ал уақыт үшін, игі іс үшін күресушілер жоқтың қасы.

Ілиястың «Колхоз қаулы қылды» деген фельетоны қаулыша басталып, қаулы түрінде жазылған. Автордың ой-пікірі жеңіл юмор, әзілді күлкімен, шаттық леппен берілген. Мысалы былай дейді:

Каз. Крайком мен Каз савнаркомның қоныстандыру турады мына директивін қуана қарсы аламыз. Бөрік, тымағымызды аспанға лақтырып қуанамыз. Бұл қаулы біздің ескі тұрмыстан тезірек арылуымызға жол ашады және жаңа тұрмысты жылдан, белсене жасауымызға қатты қайрат, қайнаған жігер береді».

Ілияс осындай шебер сатираға орыс, батыс, шығыс, қазақ сықақ үлгілерін меңгеру арқыды жетті. Ең алдымен, ұлы орыс әдебиетінен үйренді. И.А.Крыловтың, Д.Бедныйдың, В.В.Маяковскийдың мысалдары мен сықақ шығармаларын ден қойып, үңіліп оқыды. Сатира жазуларының әдіс-тәсілін үйрене отырып, кейбір мысалдарын қазақ тіліне аударды.

Абайдан да үйренгені аз емес, реті келгенде оған тікелей еліктеді. «Қорқамын» деген сықақ өлеңін Абайдың атақты «Болыс болдым мінекей» сатирасының үлгісімен жазған. Мұнда Ілияс та Абайша кейіпкеріне сөз беріп, оның өз қылығын өзіне әшкерелеткен.

Ілияс қазақ әдебиетінде бай сатиралық мұра қалдырды. Оның сатирасы - өз тұсындағы қоғам өмірінің аса маңызды, күрделі мәселелері жөніндегі терең идеялы алуан қырлы, өткір тылды аса күшті сатирада, әжуа мен эрония, каламбур мен сарказм, оқыс ұйқастар мен қисынды теңеулер, тарихи аналогиялар мен әзіл оспақ бәрі бар. Сатирик осыны қайсысын болса да, шебер келтіреді, қызықты етіп шығарады. Бейімбет айтқандай: «Ілияс ызалана да, күлдіре де, күйіндіре де жазады».

Сатираны Ілияс Бейімбетпен қатар, өндірте де, өткір жазған – Қадыр Тайшықов, Қадыр-сынап, сықақтаудың шебері. Ол кез-келген факты, кез келген кемшілікті фельетон, сықақ өлең әңгіме етіп жібере алады. Оның бармаған тақырыбы кемде-кем. Қадыр Тайшықов сатирасының көркем де күлкілі болуының бір сыры – онда сықақтың тілдік құралдары әрі мол, әрі табылып қолданылады да, автор пікір, болмысты шебер теңеу, балау арқылы жеткізеді.

«Жылқайдаров» дегенде жұрт ұры ит кіріп кеткендей болатын болды, «Өжеттіктің өріне егіздей өрлемермін», «Өрмекшінің өрмегіндей өрнектеп шекесіне маса тайып жығылғандай», «Есек жүргізетін істіктей қақпалап отыратын әкімшілік найзасы», «Қажы үйген көпедей жалпия отырып іш дәрет алып жатты», «Дәрігерім сүзеген сиыр көзденіп қарайды», «Мұрын деген – бюрократтардың өзге заттардың барлығынан жоғары ұстайтын ашамай сықылды бір жабдығы», «Құлақ деген – бастың екі жағындағы қалқайған пельмен пішіндес екі шеміршек» деген сияқты еріксіз күлдіретін теңеулер – оның барлық шығармаларының көркі, нәрі.

Тайшықов сөздің ирония түріне сүйенеді. Сүйген қызы алдында бір жігітті былай сөйлетеді. «Сәулем, сен дегенде ұйқыдан айрылдым: сөткесіне 12-ақ сағат ұйықтаймын. Сен дегенде тамақтан айырылдым: бір жегенде алты қадақтан артық ет жей алмаймын. Сен дегенде сүзек болған адамдай сусын шыдатпас болдым. Бір ішкенде бір тожына ғана пиво ішемін». Бұл пікірлердің бәрі ирониялық парадоксқа құрылған. Жігіттің айтқаны басқа, ісі, халі басқа. Болмыстың айтылуы мен шын мәніндегі осындай қайшылық, осындай ирония сықаққа күлкі береді.

Қадыр аға «Де» атты фельетонын да осы әдіспен жазған. Онда көп адамдардың әдетіне сіңген теріс істерін сықақтағанда, «Неге солай істейсіңдер?», «Олай етпендер!» демей, «Сүйт!», «Солай істендер!» деп, кекете сықақтаған. Ол кісі былай жазады: «Егер шешен болам десең, сатып алсаң да, бір кішкентай жиналыс тауып ал! Тайға мінген баладай, мінбеге барып таштия қал! Сол қолың сүбеңде болсын, оң қолың төбеңде болсын».

«Белсенді болам десең күні-түні карта ойнап, он бес күн арақ ішіп, он алтыншы күні кеңсеге төбе көрсет. Қай жүрісің? – деуші болса, науқаннан науқан, командировкада жүрмін де!». Бұл ирониялық парадокс болып табылады. Автор сырттай сол теріс істерге итермелегенімен, іштей «Олай етпе!» деп отыр. Ақыл-кеңес өзінің тура, «Солай ет!» деген мағынасында емес, «Олай етпе!» деген мағынада тұр. Қадыр аға сатира жазуда Бейімбет пен Ілиястың көп нәрсе үйренген. Кейбір сықақтарында солардың әдіс-тәсілін өзінше дамытып, жаңа ретте, жаңа материал негізінде шебер пайдаланған. Тұрмыс мәселелеріне үңілуі, қазақ адамдарының мінез-қылығын, психологиясын тап түсіру, сюжетті шағын штрих, қысқа елес-эпизоттардан құруға Бейімбетше келеді.

Әли ЫСҚАБАЙ

ІЛИЯС – САТИРИК

Ілияс — сықақшыл, мысқылшыл, фельетон жанрын жазуға машықтанған ақын. Автордың сатира жанрына бой ұруы 1922 жылы «Жас алаш» және «Еңбекші қазақ» газеттерінде жұмыс істеген кезден бастау алады.

Жаңа орта мен баспа қызметі Ілиястың шығармашылығына айырықша әсер етеді. Оқуы аз, білімі таяз бола тұра өзінше ізденіп, қарманып бағады. Қаламдас достары жас талапкердің дарынын байқап, оған үлкен сенім білдіреді, ақыл-кеңестер береді.

Ілияс бірыңғай өлең жазумен ғана шұғылданып қоймайды. Табиғатында мысқылшыл ақын ел өміріндегі келеңсіз жайларды, көбіне көп әзіл-оспақ, әңгіме, фельетон үлгісінде жазып, оны әртүрлі бүркеншік аттармен жиі жариялап тұрады. Осы тұста айта кетейік, Ілиястың бүркеншек аттары да әртүрлі болып келеді. Атап айтқанда, олар Сақа, Балгер, Таңқыбай, Жажа, Құйкалак, Ағын, Қаптағай, Салпаңқұлак сияқты бүркеншек аттары болған.

Анда-санда Матай деген бүркеншек атты да қолданған. Әңгімелеріне көбіне Сақа, Таңқыбай есімдерін қойған. Басқа бүркеншек аттары сол кездегі «Әзіл-оспақ», «Окшау сөз», «Шашуша» деген айдарлар бойынша берілген фельетондарында жиі кездеседі.

Әзіл-сықақ жазуға икемдігі бар екендігін Ілиястың өзі «Мен қалай жаздым» деген естелігінде былайша баяндайды: «Әдебиетте күлкі, сықақ түрі бізде өспеген-өнбеген нәрсе. Менің осыған ыңғайым бар. Кезінде ұсақ-түйек жазып отырамын. Менің фельетондарым, сықақ өлендерім біздегі жоқ әдебиеттің сықақ түрін туғызуға істеп жүрген қызметтерім. Онан соң халық әдебиетін қатты жақсы көремін. Алғашқы дәуірде ел әдебиетінің түріне еліктеуім де бодды. Әлім келгенше жиып жүрмін. Ел әдебиетін жиюға, тындауға, зерттеуге, тексеруге қатты құмармын, ел әдебиеті туралы бізде ғылыми қорытындылар әзірге жоқ болу керек. Менің көрнекті еңбегім қазақтың журналистикасында жатыр. Фельетонның жаңа түрін, үлгісін қазақ баспасөзіне кіргізуге біраз уақыт қызмет қылып келемін, сол сықылды әр газет мақалаларын да жазу техникасына істеген еңбегім де бар», - дейді.

Белгілі әдебиет зерттеушісі, көрнекті ғалым Бейсенбай Кенжебаев Ілияс туралы естелігінде былай деп жазады: «Ілияс аз сөйлейтін. Бірақ қу тілді болатын. Сөйлегенде сөзді тауып, ақылды, дәлелді, жүйелі, жатық, өткір, көп ретте күлкілі етіп сөйлейтін. Күлдіргі, мысқыл, әжуа әңгімелерді әрі көп білетін, әрі келісті етіп айтатын». Редакцияға жұмысқа келісімен газетте бірнеше сын мақалалары мен фельетондары жарияланды. Солардың алғашқыларының бірі: «Осы мезгілде қалай болысекең атанасың» деген өлеңінде биікке ұмтылғандарға:

*Астына бір жаксы атты мініп алып,
Сымпыстау шолақ, киім киіп алып,
Халыққа кім екенді танытпаққа
Мойынға бір қайысты іліп алып,
Ауызға мүштек пенен шылым салып,
Халықтың мал жағынан сырын алып.
Колына ат-айғырды жиып алып,
Ақсатып, арқа басын сылып алып, —
Отырсаң болысекең атанасың,-*

деп кекетеді.

Бұрын фельетонды көбінесе Бейімбет Майлин, Аманғали Сегізбаев, Қадыр Тайшықов жазып жүретін-ді. Олар да фельетонды келісті, қызықты етіп жазатын. Ал Ілиястың фельетондары жоғарыдағы үшеуінің де фельетондарынан біраз өзгеше, күштірек, қызықтырақ болып шыққандығымен жұртшылықты баурайды. Ілияс фельетонның жаңа бір түрін шығарды десе болады. Ол фельетонды тіке бірден бастамай орағытып, алыстан, эпиграфпен бастауды дағдыға енгізді. Яғни әуелі фельетон етекелі отырған фактісінің мәнін ашатын бір қызық жайды, әңгімені, анекдотты айтып алады екен. Оны көбінше Қожанасыр әңгімелерінен, халықтың күлдіргі, ертек аңыздарынан келтіретіндігі әр сықағында аңғарылады. Ілиястың бір фельетоны салыстыру, мең зеу тәсілімен келтірілген кос фельетон болып шығатындығы да содан. Бұл

көлемі жағынан ұзақ, шұбалаңқы көрінгенімен мазмұны, көркі жағынан өрнекті, қызықты болып келеді. Оқушыға үлкен әсер етеді.

Біздің су балықты көтеріп, балық өгізді көтеріп тұр, өгіз мүйізімен жерді көтеріп тұр дейтініміз бар, әдетте шаршаған өгіз жануар жерді бір мүйізінен екінші мүйізіне ауыстырғанда жер қозғалып, оның үстіндегі біз шайқалатын көрініміз. Осы алып өгіз туралы ақын Ілияс Жансүгіров өлең жазады. Оған «Өк, көк өгіз» деп тақырып қояды.

*Жыбыршыдың, тықыршыдың сонша көп,
Үстің су-су, былаулап тұр монша боп...
Үстін қазақ, астың дозақ, туласаң,
Үйітілерміз, қара құйқа борша боп, -*

деп күлкі үйіреді.

Жаңа образ, жаңаша сөз қолданыс, ерекше сөйлем құрастыру тәсілі Ілияс шығармаларында жиі кездеседі.

Ілияс Жансүгіров фельетонның жазылу стиліне, тіліне, күлкілі болуына ерекше мән берген. Мысалы, І.Жансүгіров фельетондарынан сатиралық өткірлеудің саналуан құралдарын кездестіресіз. Ол сөйлеп тұрған көкмылжынды суреттеп отырмын; «Кұмыра құмғаннан суды сортаңға оттаған түйеше бір жұтты», -деп түйіп жібереді. Шолақ белсенділердің арқалап жүрген жуан жуан портфельдерін буаз биеге, мешанкалардың мойнындағы моншағын көгеннің бұршағына, кейбір шешендердің жаттанды сөздерін намаздың алқамына теңейді. Мұндай сын әркашанда өткір болатындығы анық. Сонымен бірге сын мақалалар мен фельетондардың бітім-пішімі, барлық мүшесінің, басының, ортасының, аяғының бір-бірімен үйлесетіндігін, бір-біріне қарайлас, шамалас, тұстас болуы, мазмұны мен формасының, фактісі мен бояуының дәлме-дәл, сайма-сай келіп, қабысып жатуына ерекше көңіл бөледі. Фельетонды қай түрде, қай сипатта жазам десе де автордың еркі бар, фактінің сипатына қарай, айтпақ идеясына орай фельетон өлең түрінде де, проза түрінде де, пьеса түрінде де жазылады. Тіпті прозамен әрқилы етіп жазатындар да бар. Мұндай тәсілдер Ілиястың шығармаларынан да молынан ұшырасады. Сонымен бірге осы сияқты тәсілді Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, С.Төлешов, Асқар Тоқмағамбетов жиі қолданған. Олардың шығармаларында сәтті шыққан фельетондары көп кездесетіндігі де содан. Олар фельетонның әрбір буынына, әрбір бөлігіне бірдей келем, бірдей көрік беріп жазады. Оқиғаның басталуы, дамуы, шарықтауы, шешілуі жүйелі, жоспарлы жүргізіледі. Күлкілі, көркем сөзді, суретті, бояуды фельетонның өн бойында бірдей пайдаланады. Басы артық оқиға, қажетсіз детальдар сирек кездеседі десе болғандай. Сонысымен де қызықты оқылады.

Тәжірибелі фельетоншыларымыз І.Жансүгіров, Б.Майлин, С.Төлешов, А.Тоқмағамбетов фельетондарын оқып отырғанда, тақырыпты қалай табады, деректерді кімдерден ала алады дейтін болсақ, олардың көбі командировкада, жол үстінде, ел ішінде туатындығын байқаймыз. Фельетон фактілерінен авторлардың сезгіштігі, аңғарғыштығы көрініп-ақ тұрады. Олар кім болса сол назар аудара қоймайтын ұсақ фактілердің өзінен фельетон тудырып жібереді. Табан астынан фельетон тауып алады. Мысалы, Ілияс моншаға барып шығады

да, сондағы сорақылықтарды көреді. Келе сала «Еңбекші қазақ» газетінде «Жалаңаш жиналыс» атты фельетоны жарияланады. Дәл сол күні әдебиет үйірмесінің мәжілісі өтеді. Жиналысқа келген оқушылардың көпшілігінің қолында «Еңбекші қазақ» газеті бар. «Жалаңаш жиналыстың» оқиғасы қалада болған. Өмір шындығының бір ғана қыры жөнінде жазылған фельетон. Ол кезде моншаның ыстық суы жиі-жиі тоқтап, үсті-басы сабын болған жұрт шылапшындарын даңғырлатып, айғай-ұйғай болып жататын сәттері жиі кездесетін. Міне, осындай келеңсіз де қолайсыз жағдай Ілияс шығармасына арқау болған. Осы бір жағымсыз жайды жеріне жеткізе сынаған. Фельетон өте нанымды, өткір тілмен монша басшыларын келеке етуімен құнды. Оны оқыған оқушы күлмей, бейтарап оқи алады деу де қиын. Әлгі үйірмеге келген оқушылардың күлкілерін тия алмай отырғандықтары да сондықтан еді.

Жастар Ілиястың өлең жазу өнеріне қандай еліктесе, оның сатиралық шығармаларына, фельетон жазу өнеріне де сондай еліктей-тұғын. «Сол кезде Ілияс әсерімен бірнеше фельетон жаздым, - дейді өткен күн жайлы естелік жазған көрнекі ғалым Есмағамбет Ысмайлов. - Ілиястың «Мен кателескен екенмін» деген фельетонының қалай жазылғандығы да таныс еді. Қожағалиевтің аударған кітабында идеялық қателер көп болып, сынға ұшырап, оқудан қалып қойды. Әлбетте аудармашы да бірге сынға алынды. Міне, Ілияс сынға алынған Қожағалиевтің мүшкіл халын дәл Чеховтың «Чинովниктің ажалы» атты әңгімесіндегі Чербаковтың аянышты халіне жеткізе шебер суреттеуі бәрімізді де қызықтырған-ды. Осындай жақсы өнер үлгісінің әсерімен ҚазПИ-де өзімізге сабақ беретін бір оқытушы туралы фельетон жаздым. Ілияс оқып шығып, қолжазбаның сыртына: «Қандай қызық материал. Осындай қызық материалды Жасыл жолдастың («Жасыл» деп бүркеншек ат қойғам) қор қылғаны-ай. Егер Жасыл жолдас осыны маған қиятын болса, бұдан сұмдық бір фельетон балалап тұр-ау» деген сөздер жазылып, Таңқыбай деп қол қойылыпты. Мен бірден қолжазбамды Ілиясқа апарып бердім. Ілияс мұны менің жазғаныма әрі сүйсіне, әрі тандана қарап, күліп отырды да бұл материалымды басыбүтін бергеніме ризашылық білдіріп, жарайды бұл фельетон «Мен бар, мен жоқ» деп аталып жазылатын болады деді. Бірақ не себепті екенін білмеймін фельетон жазылмай қалып қойды».

Ілияс кемшілікті сынауға қандай батыл болса, жақсылыққа қуана білуге де құштар еді. Ақын-жазушылардың қарым-қатынасынын, белгілі бір шығарманы бағалаудың таласы мен дауы бітпейтін қым-қиғашы мол жағдайында адаспай жол тауып, туралықты айту жас әдебиетші түгіл, аға жазушыларға да оңай емесі баршаға аян ақиқат. Ілияс 1930-жылдарда менің жазып жүрген сындарыма да үлкен ықыласты бейілімен қарап, кейде қосылатынын, кейде қосылмай, мін тапқанын кездескенде үнемі айтып жүреді. Ұнамаса үлкендігін бұлдап, жаныңа батырып ұрыспайды да, мақұлдаса, асыра мақтап, көтермейді де. Әрқашан байсалды ойын салмақпен білдіреді». Бұл жастарды тәрбиелеу ісіне Ілиястың ерекше мән беретіндігінің кішкене ғана дәлелі.

Әдебиетші ғалым Бейсенбай Кенжебаев өзінің естелігінде Ілиястың «Құқ» фельетонын қалай жазғандығын былайша баяндайды. «Мен

Қызылорданың оңтүстігіндегі, Сырдарияның ар жағындағы шеткері бір болысқа шықтым. Онда бір-екі жеті жүріп, сайлау жөнінде газетке бір беттік материал жинап қайттым. Мен барған болыстың бір ауылында сайлау нұсқауы бұрмаланған екен. Ауылдық комиссия, ауылдың белсеңділері бұрынғы байлар мен болыстардың, билер мен қожа-молдалардың сайлау правосын-құқын жою орнына, кейде бірді-екілі өте кедей, момын, бейшара адамдардың сайлау құқын жояды. Адамның сайлау құқығын жою дегеннің мәнін құқығы жойылған кісі де, ауыл адамдары да түсінбейді. Бірақ та бәленше «Құқ» болды, бәленше «Құқық» деген лақап тарап кетеді. Тіпті оны адамның атына айналдырады. Қаратай дегеннің орнына «Құқ» дейді. Осы фактіні Б.Кенжебаев фельетон етіп жазбақ болады. Ілиясқа айтып береді. «Қалай жазғаным жөн» деп ақыл сұрайды. Қызықты фактіге ынта білдірген Ілияс; «Мұны маған бер, мен жазайын», - деп өтінеді. Содан «Құқ» деп ат қойылған фельетон жазылады. Өте қызық болып шығады. Кейін Ілияс өз фельетондарының жинағын құрастырғанда оны «Құқ» деп атайды. Ілияс асқан фельетоншы еді.

«Терешілдіктің түрлері» фельетоны - тартымды оқылатын дүние. Тақырыбы бүгінгі күнмен де ізектес десе, еш артықшылығы жоқ. Оқып көрелік. «Қазақтың төрешілдігі өз алдына қызды-қылау болады. Майдалылығынан дәкірлілігі көп, нәзіктігінен ұлықтылығы басым, былығына шылығы араласқан, дүмбілез, шикілеу болатыны сияқты. Мекемені - ел үстінен бұйрықпен қарайтын, мекеме адамдарын - елді қалай болса солай айдайтын бір қожайын деп ұғынатын тәрізді. Кеңес мекемелері еңбекшілер көпшілігімен мидай араласып істейді деген өңі түгіл, түсіне де кірмейтін сияқты. Қолы не жазғанын басы байқамайтын, кеше не қылғанын бүгін білмейтін сияқты. Қысқасы қазақ төрешілдігі, зиялысы мол, маманы көп, чиновнигі шебер халықтың төрешілдігіндей майдабике, нәзік емес, «түрі - қазақтық, мазмұны — бюрократтық» болатын сияқты». Мұндай мінездегі ерсі қылық бүгінгі таңдағы шенеуніктер тарапынан да кездесетіндігін байқаймыз. Демек, өміршең үлгі-өнеге ретінде жазылған фельетонның құндылығын арттыра түседі.

Фельетонды қаулы үлгісімен жазуды тәжірибеге алғаш рет енгізген де Ілияс Жансүгіров. Оның «Колхоз қаулы қылды» деген фельетоны қаулыша басталып, болмысты қаулы түрінде баяндайтындығы бұған нақты дәлел. Онда кімдердің, қашан, қайда, неге байланысты жиналып, қаулы алғаны егжей-тегжейлі баянталады. Онан сон тоғыз тармақтан тұратын қаулы жазылады. Оның әрқайсысында оқиға, болмыс, ой-пікір, әзілді күлкі мен юморлы жеңіл леппен беріледі. Мысалы, бірінші тармақты оқып көрелік: «Казкрайком» мен «Казсовнаркомның» қоныстандыру туралы мына деректібінкуана қарсы аламыз. Бұл қаулы біздің ескі тұрмыстан тезірек құтылуымызға жол ашады. Біздің жаңа тұрмысты ж, белсене жасауымызға қатты қайрат, қайнаған жігер береді» десе, фельетон-қаулының төртінші тармағы былай делінеді: «Сонымен қабат, кешегі сұр өмірдің көлеңкесі болған сұмырай киіз үйге қарсы шабуыл жасап, колхоз сойылының астына аламыз. Киіз үйдің шаңырағын ортасына түсіріп, тамтығын қалдырмай бүлдіреміз. Оның орнына таза, берік, кең, жарық, жақсы үйлер саламыз».

Автор осы фельетонды жазу арқылы Қазақстан еңбекшілерінің ұйымшылдығын, жігерлілігін, партия мен үкімет қаулы-қарарларын әр уақытта құлшына орындауға даяр екендігін паш етпек болған. Адамардың қиындықты жеңе білетіндігін, қажыр-қабілетін мақтаныш ете, соған риза бола отырып, оны жағымды күлкімен көрсеткен. Бұл берілу формасы жағынан фельетон-қаулы, ал сипаты, пафосы, айтпағы жағынан жағымды фельетон.

Ілияс фельетон жазғанда фольклорлық жанрлардың жеке үзінділерін шеберлікпен пайдалана біледі. Сол арқылы фельетонның тілін, стилін әсерлі етіп, қызықтыра оқылуын қадағалайды. Бұған Ілияс Жансүгіровтің «Қыз көзінше неге замечания жасайсың» деген фельетонында малын кәмпескелеп жатқанда жылаған бай қызымен қоса жылаған өкілді сынай келіп, былай дейді: «Қазы деген кісі әйелін сабайды екен. Әйелі жылайды екен. Сонда өзі қоса жылайды екен. Байды кәмпескелей келіп отырып, ол жыласа, қоса жылайтын осы жолдасым Омардың баласы емес, Қазының баласы емес пе екен». Осылайша салыстыру, ұқсату арқышы ойын көңілге қонымды, әрі орынды жеткізеді.

Ілияс Жансүгіров баспасөзге шолу ретінде фельетон жазудың үлгісін бірінші рет жасады. Автордың сонау 30-жылдары жазған «Газет емес, концерт» деген фельетоны баспасөзге шолу тұрғысында жазышқан өткір сын еді. Бұл да каламгердің тапқырлық қырын танытатын жаңаша бір тәсіл деуге лайық. Ілиястың лирикалары ағынды судай үйіріп ала женелетін қуатқа ие болса, жеңіл әзіл, мысқылмен әдіптелген сықақ әңгімелері де сондай қасиетке ие.

Ілияс фельетон жазғанда мысқылдық жағына баса көңіл бөледі. Адуынды, азулы, объектіні күйдіре, күлін көкке ұшыра әшкерелейтін сатиралық әңгімелермен қатар, оған іш тарта, достық рәуіште, әзіл-оспақпен, әзіл-шыны аралас, жылы леппен жазылатын юморлық әңгімелері бұған нақты дәлел. Сын мен өзара сынның әдеби формасы, сынау, мінеу құралы ретінде қолданылады. Юморлық сезім мен тапқырлықтың жемісі күлкіге иек артады, күлкілі құрал ретінде пайдаланылады. Сонымен бірге адам психологиясын тамыршы тәуіптей тап басып, шешен тілмен бейнелеп береді. Мәселен, «Жарапазан» әңгімесінде Төлепберген жарапазаншының рамазан айындағы актер, көк тер күйін Ілияс: «...Төлепбергеннің жарапазанын атының алқымына кіріп тұрып тындайтынбыз. Қалың ауылдағы қатар үйлерді Төкең жағалай қыдырады, алды-артының бәрі дорба... Төкең жарапазан айтатын үйді білеміз ғой. Қораның шетіндегі қойшының лашығына Төлепберген баспайды. Үзігі қалың үйлерді ғана оятады. Оның жарапазаны таусылмайтынына сұқтанамыз. Ол шұбыртып соза береді. Үйден ұрғашылар құрт, май сияқты қадірлі тамақ алып шығады, бетіне орамал жабады. Орамалға сакина, жүзік түйеді. Акша береді. Жеңге-шешелерімізге жалынып бергізбей, айта түссін деп, аялдатушы ек... Күміс жеңешем кербездеу еді ғой. Жарапазан-шыға жуырманда тұра қоймайтын, айта берсін деп жатып алатын. Сонда Төлепберген жарапазаншы жарапазанының арасында боктап тұрушы еді... Алған құрт-қолаңын дорбаларына салып алып, құла шолақты борбайға бір салып, иттерді шулатып, ана ауылға шауып кетіп қалатын. Әкелген орамалының маңызына қарай бата берген».

Бұл шығарма түзу адамды қисық айнадан қисайтып көрсетуге негізделсе де, біз Төлепберген бейнесін түзу айнадан күллі болмысымен соқырға таяқ ұстатқандай айқын көреміз. Жарапазанды кәсіп еткен, болмысынан көп пайда табуды көздеген, жырынды жігіт ағасының амал-әрекеттері күлкіге көмеді. Кербез Күміс жеңешесінің де қимылы оның қандай әйел сортынан екенін детальменен-ақ дөңгелете салады. Сондай-ақ, «Сыйға-сый, сыраға бал», «Алдандық», «Май-ақ екен», «Мерген Бөкен», «Шешілмеген жұмбақ», «Жедел жәрдем», «Шалқыбай», «Сөз Қамысбаевқа», «Күйрықты базар», «Сұрпакбай сұғанақ», тағы басқа әзіл әңгімелерінде шығармаға араласатын әр жастағы, кәсібі де әрқалай әртүрлі кейіпкерлерінің өзіне тән мінез логикасы бар. Адам мінезін сипаттап жеткізуде сары майды қылшықтағандай сұңғыла ептілік, зергерлік танытады. Ол әңгімелеріне материалды өмірдің өзегінен ойып алады.

Фельетондарды адамды кемсітіп, корлап, жер-жебіріне жете бейнелеуге негізделмей, қоғамда орын алып отырған кемшіліктен арылу үшін жазған. Демек, Жансүгіров бұл жанрда да: «Қазақ әдебиеті беделді өкілдерінің бірі Ілияс Жансүгіров халықтың сөйлеу тілін қалыптастыруда өзіндей үлес қосты». - деп профессор Т.Кәкішев жазса, оның өнер алды кызыл тіл саласындағы табысын Т.Әбдірахманова «Ұлттық тіл өнерінде Ілияс екінің бірі емес, Ілияс біреу-ақ» десе, ол да оған сыйымды. Өйткені қазақы тіл өнерінің майталманы Ілияс фельетон екеш фельетонында, сын-сықақ әңгімелерінде айдаһардың аузынан жырылып шыққан жырынды, жылпос ку мүйіздерді мінеп-сынағанда да қылпып тұрған ақ алмастың кырымен соқпай, мақтамен бауыздап, жылы-жылы сөйлеп, жыланды да інінен шығарады, жақсыны тану үшін де, жексұрындықтан екі колды төбеге қойып бездіру үшін де парасат керектігін ол бір сәт естен шығармайды. Жазу стиліне тән сөздегі саздылықтан, үндестіктен, сынғырлаған өңкей келісімнен жаңылмайды. Кісілік пен кішіпейілділігі бұл жанрда да өз биігінен аласармаған. Иман, ұят, ақыл, талант таразысы жұбын жазбаған жерде ұтылыс емес, ұтыс жүретіні белгілі. Жалпы, мысал, сын-сықақ Ілиястың Салтыков-Щедринді, Гогольді, Абай мен Сәбит Дөнентаевты көп оқып, көпті зердесіне түйіп, сын шалғысын көсілте сілтеуі қазақ әдебиетіне құт болып қонды. Сын-сықақ фельетон, сатира жанрын қалыптастырып, артына өлмес мұрасын, мектебін қалдырып кеткені аян. Сатира жанрының табиғатын індете зерттеген көрнекті ғалым Темірбек Қожакеев: «Ілияс Жансүгіровтің сатиралық мұрасы - кейінгі жас қалам қайраткерлеріне үлкен мектеп, үйренер үлгі. Кезінде көрнекті фельетонистеріміздің көбі одан әсер алып, оған еліктеген. Көп жазушыларымыздың шығармашылығында Ілияс ізі, Ілияс жолдары сайрап жатыр», - деп жазғаны жадымызда.

Тағдырдың өзі өлшемей, пішпей, мол ғып төгіп бере салған талантқа оңы мен солы бірдей. Тек өзгені ұлықтағанымен, өзі тақырға тау тұрғызса да, өзіне өзі қанағаттанбау ұлыларға ғана шақ. Ілияс Жансүгіров сықақшыл, мысқылшыл каламгер ретінде қол жеткенін қорашсынып, биік асуларды алғы күндердің еншісіне қалдырған десе болғандай. Оған бүгінгі тандағы сықақшылардың шығармалары дәлел. Жақсы үлгі заңды жалғасын табары анық.

ДАРЫНДЫ ДРАМАТУРГ

Сан қырлы талант иесі Ілияс Жансүгіров - ақындығымен, жазушылығымен қатар драматургия саласында әдебиетімізде өшпес із қалдырған қаламгер.

І.Жансүгіровтің драматургия саласында жазған дүниелерін шартты түрде шағын және көлемді пьесалар деп екіге бөліп қарауға болады. Шағын пьесалары үшеу, бәрі де бір перделі, өлеңмен жазылған. Қатысатын кейіпкерлер саны аз, оларға тәптіштелген анықтама да берілмейді. Бұл шығармалар негізінен сол кездегі жағдай қажет еткен актуалды мәселелерге тез арада үн қосу үшін жазылған дүниелер. Елді сауаттандыру мәселесі күн тәртібіне қойылды. Осындай қарбалас шақтарда ел басқару жұмысында жіберген кемшіліктерді сынау мақсатымен Ілияс «Мін де, шап» пьесасын жазды. Формасы жағынан Сәкен Сейфуллиннің атақты «Қызыл ат» поэмасына ұқсас бұл шығармада автор сатиралық мотивтерді мол пайдаланған. Халықтың тұрмысына жаны ашымайтын, орнап жатқан өмірді терең түсінбейтін, шалажансар колхоз бастығын ыңыршағы айналған сиырмен, әр белсенді бір мініп өлермен халге жеткен атпен айтыстырып, ұлы мысқылмен түйрейді.

Ал, «Мектеп» атты пьесасы - драматургтың балалар әдебиетіне қосқан татымды бір үлесі. Автор балалар психологиясын, олардың көркем шығарманы қабылдау ерекшеліктерін жақсы ескерген. Пьесада ертегілік сипат бар, балалардың жаттап алып айтуына өте ыңғайлы өлшеммен, ырғақпен жазылған.

Драматургтың шағын көлемді шығармаларының ішіндегі оқшау тұрғаны – «Колхоз тойы» пьесасы. Автор халық ауыз әдебиетінде бұрыннан бар айтыс, той бастар сияқты театрға жақын элементтерді өз шығармасында сәтті пайдаланып, оларға жаңа мазмұн, соны сипат берген. Өлең үлгілері біресе жеті сегіз буынды жыр, біресе он бір буынды қара өлең түрінде кезектесіп отырады.

Октябрь мерекесіне арналған той салтанатын автор әртүрлі реплика, диалог, монолог арқылы жандандыра түседі. Сахнадағы әрекеттің шарықтауы – «Талаптан» және «Қастек» колхозшыларының айтысы. Айтушылардың бір жағы әйелдер, екінші жағы еркектер. Айтыс мазмұны, мәні де өзгерген. Бұрынғыдай ата-баба байлығы туралы мақтан жоқ, айтысушы екі жақ колхозшылардың қол жеткен табыстарына шаттанып, жіберген кемшіліктерін мойындарына қойысады.

Ілияс Жансүгіровтің бұл аталған пьесалары төрт аяғын тең басқан, жұп-жұмыр дүниелер емес, күрделі тартыстарды көрсетіп, адам характерін жан-жақты әрі терең ашатын шығармаларға баспалдақ, драматургиядағы алғашқы ізденістер ғана.

Автордың драматургия жанрындағы тәжірибесі әр жаңа шығарма сайын ұлғайып, оны терең тынысты, кең көлемді пьесалар жазуға алып

келген. Жазушының «Райхан» атты драмасы - өз кезіндегі қазақ пьесаларымен салыстырғанда көркемдігі жөнінен де, тақырыбы жөнінен де шоқтығы биік тұрған, еңселі шығарма. Драматург қазақ әдебиетінде бұрыннан бар тақырып - әйел теңдігін өзгеше қырынан суреттейді.

Өз заманының көкейкесті, актуальды проблемаларына тез үн қосып, шығармаларында уақыт құбылыстарын сенімді суреттеп бере алған І.Жансүгіров қазақ драматургиясында Жұмат Шаниннен кейін екінші рет тың тақырып – жұмысшы тақырыбына барып, 1934 жылы «Түрксиб» атты сахналық туынды жасады. Автордың алдында жалпы шығармаға қойылатын этикалық – көркемдік шарттармен қатар отызыншы жылдардың алғашқы жартысындағы қазақ әдебиеті үшін тосын объектіні шығармаға арқау ету, кешегі ауыл қазағының дүниетанымының үлкен коллективтік ортада өзгеруі, жергілікті халықтармен бірге Түрксибті салуға қатысқан орыс адамының характерін жасау сияқты мәселе тұрды.

Осы аталған талаптардың деңгейінен шыға алған драматург өз кейіпкерінің дүниетанымын, характерін ұлттық төркініне қарай жіктемей, таптық тұрғыдан сомдаған.

Бұл шығармаға отызыншы жылдары берілген Ғабит Мүсіреповтің: «Пьесаның бас тақырыбы – ұлы орысшылдық пен ұлтшылдыққа қарсы күрес... Пьесаның бас персонажы – Түрксибтің өзі. Жазушы алған тақырыбын жақсы иемденіп, жеңіп алған. Темір жол пьесада шетте қалмай, барлық оқиғаға қатысып, бірге ойнап отырады» деген бағасы күні бүгінге дейін өз құнын жойған жоқ.

Таланты толысып, шеберлік шыңына көтерілген І.Жансүгіров «Кек» пьесасына өзі көзімен көрген, жақсы білетін оқиғаларды арқау етті. Революция, тап тартысы тақырыбына батыл қадам жасап күрделі шығарма тудырды. Драманың негізгі кейіпкері өмірде болған адамдар, көбісінің аттары өзгеріссіз қалған. Пьеса атақты ауылдың бағы қайтып, өз елінен ауып, арғы бетте бір таудың қуысын паналаған кезінен басталады.

І.Жансүгіров бұл шығармасында қазақ драматургтері қолданбаған бірнеше көркемдік тәсілдерді бірінші болып пайдаланды. Мысалы, Гогольдің атақты «Ревизорының» финалындағы әйгілі мылқау сценаға ұқсас көрініс «Кектің» прологында қолданылған. Драматургияға тиімді тәсіл «тану көріністері» «Кекте» шебер пайдаланылған. Драматург көрермен назарын аударатын, пьесаның арқауын ширатуға септігі тиетін тәсілдерді сәтті пайдалана алған. Қорыта айтқанда, «Кек» драмасы күні бүгінге дейін өзінің көркемдік қасиетін, құнын жоймаған, қоятын адамы келіссе әлі де сахнадан түспейтін туынды.

Алғашқы шығармаларына көбінесе көзі көрген оқиғаларды арқау еткен Ілияс драматургия саласындағы соңғы туындысы «Исатай - Махамбетті» жазарда мақсатты түрде зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Осы пьесаға материал жинау мақсатымен 1934 жылы Батыс Қазақстанда, Москва, Самара, Саратов, Нарыцин, Орынбор қалаларында болып, музейлердегі, архивтердегі экспонаттармен танысады. Халқымыздың тарихындағы мәнді оқиғалардың

бірі – Исатай – Махамбет көтерілісін армандаған қаламгер 1936 жылы «Исатай - Махамбет» трагедиясының екі вариантын аяқтайды.

Бұл трагедияның қара сөзбен жазылған бірінші вариантын автор дауыстап оқып бергенде ішінде болған академик Мұхамеджан Қаратаев: « ... 1936 жылы жазған, бірақ сахнада қойылып үлгермеген «Исатай – Махамбет» пьесасы жазушының драматургиядағы үлкен жемісі еді. Мұнда ол өткен ғасырдың отызыншы жылдарында Россия патшасының отаршылдары мен қазақтың сұлтандарының қанауына қарсы көтерілген шаруалар көтерілісінің себептерін, оның әлді-әлсіз жақтарын көрсетіп, Исатай мен Махамбет секілді көтерілістің айбынды басшыларының образдарын жақсы жасаған. Ілиястың бай ақындық тілі осы пьесада өзінің қуатын, бояуын молынан танытады. Махамбеттің арынды поэзиясының сырын терең ұғыну және оны драмалық образда бере алу – «Исатай - Махамбет» пьесасының кісі танданарлық қасиеті» - деп жазады.

Өкінішке орай, бұл вариант сақталмай, жоғалып кеткен. Қазіргі қолда бары өлеңмен, ішінара қара сөзбен жазылған екінші нұсқа. Ремаркада үш перделі алты суретті трагедия деп анық көрсетілген. Кейбір әдебиетшілердің өлеңмен жазылғанына, ішінде хор, дуэт деп арнайы айтылғанының болуына қарап, бұл туындыны жадағай либеретто деп ұшқары бағалаған кездері де болды. Бірақ, бұл шығарма негізінде сахнаға қоюға лайықтап жазылған, әдебиетіміздің тарихынан мәртебелі орын алуға тұрарлық тамаша трагедия.

Марат ӘБІЛҚАЕВ

I.ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ИСАТАЙ-МАХАМБЕТ» ТРАГЕДИЯСЫ ТУРАЛЫ РЫМҒАЛИ НҰРҒАЛИЕВ ОЙЛАРЫ

«Биік мансап — биік жартас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады»,— деп келетін ақын сөзімен айтар болсақ, «ғылым» атты дүниенің асқарына қырандай қалықтап шыққан әдебиет зерттеушісі Рымғали Нұрғалиевтің әдебиеттану саласына қосқан зор үлесі көпшілікке жақсы мәлім. Соның ішінде кенжелеп қалған қазақ драматургиясының гүлденуіне, оның ғылыми-теориялық жағынан толыққанды дүниеге айналуына сіңірген еңбегі өз алдына бір төбе.

Рымғали Нұрғалиевтің зерттеу еңбектерімен жете танысқан кезімізде ғалымның қазақ драматургия саласында қалам тартқан жазушылардың еңбектеріне тоқталмағаны және ғылыми-теориялық тұрғыдан талдау жасамағаны кемде-кем екеніне көз жеткіземіз.

Әдебиеттану ғылымында сөз өнерін: поэзия, проза, драма деп үш үлкен салаға бөлсе, драматургия жанрының өзін: трагедия, драма, комедия деп

бөліп қарастыру дәстүрге айналғандығы белгілі. Ал, профессор Р.Нұрғалиев трагедия жанрының өзін төмендегідей үшке бөліп, бұларға:

1. Эпикалық трагедияға - М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек», Ж.Шаниннің «Арқалық батыр», Ғ.Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш-Баян сұлу»;

2. Адамгершілік-тұрмыстық трагедияға - М.Әуезовтің «Бәйбіше-Тоқал», «Қарагөз»;

2. Тарихи трагедияға - І.Жансүгіровтің «Исатай-Махамбет», М.Әуезовтің «Абай», С.Мұқановтың «Ш.Уәлиханов» пьесаларын жатқызады.

Ғалым өз тарапынан жоғарыда келтірілген жанрлық жіктеулерді енгізе келе, «Қазақ драматургиясында алғаш рет тарихи трагедия тақырыбына қалам тартқан автор - І.Жансүгіров. Ол 1936 жылы «Исатай-Махамбет» атты тарихи трагедияны дүниеге әкелді» деген бұлтартпас дәлелін ұсынды. Р.Нұрғалиевтің зерттеу еңбектеріне тән басты ерекшелік - нақтылық, ғылыми дәлдік. Оқырманын сүйсіндірердей сөйлем құрылысындағы шеберлік, авторға ғана тән стиль, яғни сөйлеу мәнері. Мысалы: «Міне, дәл осы шақта бәйге аттың құйрығынан үзіп алған қылды таққан, аршадан шапқан қызыл күрең қобыздың алпыс екі тамырыңды идіріп бір шығатын үніндей болып Махамбет монологтары кетеді лықсып» десе, енді бірде: «Қазақтың шайырлы, қорғасынды сөздеріне келгенде ешкімнен аттың майын сұрамас даңғыл жүйрік, екпінді тұлпар Ілияс...» деп келетін сөйлемдерінің алғашқысы құлағыңызға қасиетті қобыз үнін әкелгендей болса, соңғысы көз алдымызға шыдамы кетіп тыпыршып тұрған бәйге атының келбетін елестеткендей әсер береді. Зерттеуші сөйлемін айтар ойының ерекше қасиетіне қарап динамикаға, қимыл-әрекетке құра білген. Сондай-ақ шығармалар арасындағы үндестік сарынды, идеялық сабақтастықты дәл басып көрсете білуімен де ерекшеленеді. Тек қазақ драматургтерінің шығармалары арасындағы занды сабақтастықты, идеялық үндестікті ғана көрсетіп қоймай, оларға үлгі болған батыстың классикалық драматургиясының әсерін айқындап береді. Сөзіміз негізсіз болмауы үшін зерттеуші еңбектерінен бірнеше мысал келтіре кетейік. Дарынды ғалым І.Жансүгіровтің «Кек» атты пьесасын зерттеу барысында бірнеше ұқсастық, үндестікті дәлелдеп береді. Мысалы: «Кек» пьесасындағы Бейсенбай өлімінің себебін табу жолындағы ізденіс, шығарманың өн бойында бірге жүретін Бейсенбай рухы. Міне, осы іс-әрекеттердің түп төркінін классикалық әдебиеттен іздейді. Шекспирдің әйгілі «Гамлет» трагедиясындағы әке өлімінің себебін ашу жолындағы Гамлеттің әрекеті, әруақ күйіне еніп көрінетін оның әкесінің бейнесі екі шығарма арасындағы сарындастықты байқатады», - дейді. Енді бірде ол Гогольдің «Ревизор» атты пьесасының финалында көрсетілетін мылқау сахна мен «Кек» пьесасының прологында қойылатын мылқау сахнаны қос драматург шығармаларындағы ұқсастық деп табады. Ал, қазақ драматургтерінің ортасына оралар болсақ, Р.Нұрғалиевтің сөзімен былай деген болар едік: — Тастабанның мінез ерекшеліктері, тазалық, қиялшылдығы, оңашада батырсынуы, біреу келіп қалса «селк» ете түсетін қорқақтығы, жалпы болмысы М.Әуезовтің «Еңлік—Кебегіндегі» Жапалға ұқсайды. «Кек» жазылған, сахнада қойылған кездегі «Еңлік—

Кебек» нұсқасында Жапал елеусіз ғана персонаж, сондықтан бұл бейненің кейін соқталы, күрделі халықтық типке айналуына Тастабан образы түрткі, себепші, негіз болды деген тұжырымның ұшқарылығы жоқ. Өйткені Мұхтар Әуезовтің Ілияс Жансүгіров шығармашылығын жоғары бағалауында айрықша мән бар («Өнердің эстетикалық нысанасы», 31-бет).»Исатай-Махамбет» трагедиясы жайлы зерттеуші ғалым мынадай ой айтады: «Пьесаның басынан аяғына дейін үзілмей тартылып отыратын желінің бірі — Қалдыбай тағдыры. Бұл — халық өкілі, кейін қазақ әдебиетіндегі типтік характерлер дәрежесіне көтерілген (Дәркембай, Қодар сынды) образдардың алғашқы үлгісі. («Айдын», 114-бет).

Қазақ өнерінің кейінгі дамуы барысында туған кейбір соқталы образдар дәстүр жөнінен келгенде Ілияс жасаған бейнелермен ұқсас екендігін ескерткен Р.Нұрғалиев «Түнгі сарындағы» Жантас, Жүзтайлақпен «Кектегі» Аятбайды, Кәрісті, «Қозы Көрпеш—Баян сұлудағы» Жантық пен «Кектегі» Өкендауды салыстыра келе, алғашқы соқпақ, тұңғыш барлау І.Жансүгіровтікі екендігіне шүбә келтірмейді. Құдаш Мұқашевтың «Дала балладасы» (алғашқы автор қойған аты — «Ағажан») «Кек» драмасының сарынымен жазылғандығын да ескертеді. Р.Нұрғалиевтің осы сияқты көптеген зерттеулері оның қиядан шалар қырағылығын, құр сөз емес, нақты дәлелге жүгінетін нағыз ғылымның адамы екендігін дәлелдегендей. Аталмыш трагедияға профессор кезінде былай деп әділ бағасын берген еді: «Трагедия финалы зор суреткерлік толғаныстан туған, ақындық ғаламат шабытпен жазылған, бұл қазақ драматургиясында көркемдік, философиялық тереңдігі жөнінде алғанда Әуезовтің классикалық шығармасының соңғы нұсқасындағы Еңлік пен Кебектің тіршілікпен қоштасуы, Жапал, Абыздың болашақ ұрпақпен сырласуы сценасымен деңгейлес тұрған тамаша көрініс. Исатай—Махамбет оқиғасына байланысты бұрын-соңды жазылған М.Ақынжановтың «Исатай—Махамбет», Ғ.Слановтың «Махамбет», Б.Аманшиннің «Жақия» пьесаларынан І.Жансүгіровтің «Исатай—Махамбет» трагедиясы шоқтығы биік туынды». Сонымен бірге білікті ғалым ұлттық әдебиеттің зерттелуі барысында аракідік кетіп жататын олқылықтарға да сын көзбен қарап, ренішін жасырмайды. Махамбет Өтемісов өлеңдерінің бізге Мұрат Мөңкеұлы, Ығылман Шөрековтің ауызша айтуларымен 1925 жылы баспада жарияланғандығын сөз етеді. Махамбет шығармаларын насихаттау, зерттеу барысында Қажым Жұмалиевтің тарапынан ақын шығармаларына өзгертулер енгізілді. Зерттеуші өлең аттарын өзгертті, кей өлеңдерді бір-бірімен қосып жіберді. Мысалы, «Ереуіл ат» дегенді - «Ерулі ат» деп берді дейді. Бірақ 1974 жылы Берқайыр Аманшиннің Махамбет өлеңін қайта құрастырғандығын өте жоғары бағалайды. Кезінде «Исатай-Махамбет» трагедиясының идеясы, көркемдік ерекшелігі туралы жазылған («Театрда туған ойлар». А., 1972, 51-52 беттер) театр сыншысы Қажығұмар Қуандықовтың екі мақаласын Р.Нұрғалиев өте құнды дүние деп тапқан.

Сөз түйініне келсек, парасатты педагог, ойы терең профессор ғалым трагедия туралы пікірлерін үйлесімділікте өрбіте отырып, соңында байыпты қорытындыға келеді: «Ілиястың «Исатай-Махамбет» трагедиясы әлі ешбір

әлеуетті әдебиетші, сарабдал сыншы, орнықты зерттеуші назарына ілікпеген соң, шала-жансар, жүрдім-бардым, шикілі-пісілі пьесаларға үшкіріп дем салып, жан бітіріп, арсы-күрсі спектакль жасап жүрген кейбір пысық режиссерден не қайыр не үміт?!» («Айдын», Р.Нұрғалиев. А., 1985, 121-бет).

Б. БІРЛІКТІҰЛЫ

«КЕКТИҢ» БАС КЕЙІПКЕРІ

Қазақ совет поэзиясының құлагері Ілияс Жансүгіровтің алғаш білім алған ордасы – Қарағаш мектебі екені көпке аян. Мектептің мұғалімдері Қазан, Ташкент, Уфа сияқты қалалардан алдырылған.

Мектептің ашылу мақсаты - ауыл балаларын оқыту, оларды жаңалыққа, мәдениетке баулу болған. Қарағаш мектебінің оқу программасында жаратылыстану, география, тарих, орыс тілі пәндері өтілген. Алғашқы шәкірттердің ішінде оқуда озат болғандар Мейірман Ермектасов, Бейсенбай Кедесов және Ілияс Жансүгіровтер болған. Бұлардың алғашқы екеуі жоғарғы класта, ал Ілияс төменгі класта оқыған.

Қарағаш мектебін бітіргеннен кейін Мейірман Ермектасов Уфадағы Ғалия мектебіне, Бейсенбай Кедесов Омскідегі мұғалімдер даярлайтын семинарияға түсіп, оларды үздік бітіріп туған ауылына оралады. Екеуі де Қарағаш мектебінде мұғалім болып орналасады. Бұл кезде Ілияс Жансүгіров Қарағаш мектебін бітіріп, Ташкенттегі мұғалімдер даярлайтын оқуға кеткен болатын.

Бейсенбай - Маман аулындағы кедей Ысмайылдың баласы. Ал шешесі Нұрила байдың қазаншысы болған. Қарағаш мектебін үздік бітірген Бейсенбай Омск қаласындағы мұғалімдер даярлайтын семинарияға оқуға аттанады.

Ауылдағы қарт адамдардың айтуына қарағанда, Бейсенбай семинарияны үздік бітірген сияқты. Сол семинарияда оқып жүрген кезінде оқушылардың патша үкіметіне қарсы ұйымдасқан ұйымына мүше болған. Семинарияны бітіріп, Қарағаш мектебіне мұғалім болып оралған Бейсенбай ауыл кедейлерін астыртын байларға қарсы күреске үгіттеген. Бұл жайды біліп қойған ауыл шонжарлары оны оқытушылықтан қуады. Бірақ Бейсенбай Абакумовка селосындағы 4 кластық орыс мектебіне мұғалім болып орналасады. Бұл жерде жүріп, ол бірыңғай мұғалімдік қызметпен бірге оқыған газет-журналдардағы жаңалықтарды, патша үкіметінің арам пиғылдарын қалың бұқара арасына кеңінен насихаттап отырады.

1918 жылы көктемде Ақсу өңіріне тұңғыш рет большевиктер келеді. Большевиктерді ауылдағы қазақ кедейлері жылы жүзбен қарсы алады. Тұңғыш реет Абакумовкада ревком құрылып, оның председатльдігіне Бейсенбай Кедесов сайланады.

Міне, осы кезден кейін-ақ Б.Кедесовтың революциялық қызметі қызу басталды. Ол ревкомның мүшелері арқылы ауыл кедейлерімен байланысты күшейтіп, байларға қарсы күрес жүргізеді. Ауыл байларының тыққан қазынасын, сондай-ақ иелігіндегі жерлерді кедейлерге бөліп береді. Бірақ жаңа құрылған жас революциялық комитетінің өмірі ұзаққа созылмады. Америка, ағылшын, жапон империалистерінің қару-жарақтарымен қаруланған Колчак армиясының атаманы Анненков қазақ жері арқылы Москваға қарай ілгерілеп келе жатқан болатын. Осы кезде олармен байланыс жасаған ауылдағы байлар Ревкомның құлауына көптен-көп себепші болады. Олар кеңседе отырған Бейсенбай Кедесовты арнаулы кісі жіберіп, қонаққа барамыз деп алдап, сыртқа шығарып алады. Сөйтіп, Қарағаштағы суға тұншықтырып өлтіреді.

Міне, Ақсу өңіріндегі алғаш болған революционердің жас өмірі осылай қиылды. Бұл жайды сол кезде өз көзімен көрген Дәуренбеков Мұхаметқалидан естідік. Ол қазір Ленин атындағы савхоздың «Еңбек» бөлімшесінде тұрады.

Ауылдан сырт оқуда, қызметте жүрген Ілияс Жансүгіров елге кегенде осы жайды естіп, қатты күйзеледі. Бейсенбай туралы поэма жазбақ болады. Бірақ неге екені белгісіз, кейінгі кездері Бейсенбай Кедесовтың оқиғасына байланысты «Кек» атты пьеса жазады. Бұл пьеса жазылысымен-ақ оны жұртшылық қуана қарсы алады. Пьеса өзінің идеялық, көркемдік мәнін күні бүгінге дейін жойған жоқ. Оны оқырман келешек ұрпақтар да жылы қарсы алатыны сөзсіз.

Марат ҚАБЫЛМӘЛІКҰЛЫ

I. ЖАНСҮГІРОВТІҢ «КЕК» ПЬЕСАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Қазақ әдебиетінің күрделі жанрының бірі драматургия десек, ағат айтпаған болар едік. Теориялық тұрғыдан алғанда аталмыш жанрдың проза, поэзия жанрына қарағанда өзіндік ерекшеліктері, шарттылықтары бар екендігі мәлім. Драматургия жанрының тарихын XX ғасырдың алғашқы он жылдығынан басталды десек, қателескендігіміз. Халқымыздың ғасырлар бойғы мәдениетінің жемісі ауыз әдебиетіне мән берер болсақ, талай-талай драмалық элементтерге куә боламыз. Соның бірі драматургия шарттарына толық жауап бере алатын ұлттық өнер - айтыс өнері. Бұнда сахна өнеріне қажетті: көрермен, орындаушы, диалог, монолог, музыка, тіпті керек десеңіз пьесадағыдай уақытта да шектілік бар. Сондай-ақ ұлттық әдет-ғұрып, салтқа байланысты «Беташар», «Жар-жар», «Сыңсу», «Қыз ұзату» сияқты іс-әрекеттерден драматургия элементтерін молынан кездестірген болар едік.

Жоғарыда сөз еткен ұлттық драма, ұлттық театр XX ғасырдан бастау алған қазақ драматургиясының қалыптасуына, оның өркен жайып дамуына негіз болды. Рас, бұл драматургия жанрының ұлттық негіздері. Өнер - тірі организм деп алар болсақ, ол әрқашан эволюциялық жолмен өсу үстінде болуға тиіс екендігі заңдылық. Сондықтан қазақ драматургтары ұлттық дәстүрмен Европа классиктерінің драматургиядағы ізденістерін шебер ұштастыра білді. Әрі оларды ұстаз тұтып, үйренді. Қазақ драматургиясы теориялық жағынан жетілді, толыққанды ұлттық театр дүниеге келді.

Қазақ драматургиясының алғашқылардың бірі болып негізін қалаған - І. Жансүгіров. Драматург өмірінің соңғы бес-алты жылы ішінде драма жанрына қалам тартқан. Алғаш пьесасын 1931 жылдан бастап қолға алған автор «Кек», «Турксиб», «Райхан», «Колхоз тойы», «Мектеп», «Мін де шап!», «Исатай-Махамбет» пьесаларымен драматургия тарихынан қолтаңбасын қалдырып үлгерді. Бүгінгі таңда І. Жансүгіров пьесалары көркемдік ерекшеліктерімен, тақырыптық негіздерімен құнды.

«І. Жансүгіров алғашқыда драматургия саласында шағын формаларды игеру, жанр техникасына машықтануымен болса, «Кек» пьесасын жазу үстінде талант толысуына, қаламгерлік маркаюға, шеберлік шыңына көтерілді»,— деп жазады өз зерттеуінде профессор Р. Нұрғалиев («Өнердің эстетикалық нысанасы», 28-бет).

«Кек» пьесасында І. Жансүгіров қазақ ауылының хал-ахуалын, әлеуметтік жағдайын көрсете отырып, тап тартысының негізгі себептерін, оның заңдылықтарын ашып көрсетуді мақсат етеді.

Пьесаны «Кек» деп атауының өзінде драмалық негіз бардай. Кек - яғни, бір адаммен екінші бір адамның арасындағы күрес, драмалық тартысқа құрылған іс-әрекет.

«Қанша шешен, қанша ділмәр болғанмен, көп сөз, ұзақ сөз театрда әсер бере алмайды. Сахна сөздікі емес, көздікі. Театрда құлақтың қызметі екінші кезеңде. Сөзді халық түгел естімейді, қимылды түгел көреді. Халық ойнаушыдан қимыл күтеді»,— деп жазады І. Жансүгіров драма туралы жазған еңбегінде («Қазақтың театр өнері туралы», А., 1933 ж.).

«Кек» пьесасының «мылқау сахна» деп аталатын прологында автор кейіпкерлерін тек қимыл арқылы үнсіз бейнемен береді. Бұл - қазақ драматургтерінің қолданбаған шартты көркем тәсілі еді.

«Түн. Ай жаңа көтеріліп келеді. Алакүңгірт қараңғы. Ағаш үйдің есік алды. Біреу сойылға сүйеніп қалғып тұр. Қара киінген қарулы екі адам келіп, аңдаусызда күзетшінің дыбысын шығармай басып қалады. Дереву қырқыратып өлтіріп, сүйретіп бір қараңғылау жерге тастай береді де, екі жақтан жасырынып тұра қалады. Үйден аңғал аттап біреу шығып, тұра қалады. Жау екі жақтан тап беріп оны ұстап қалады. Ұсталғанды екі жағындағы екі адам алтыатармен аттатпай тұрады. Сахнаның артынан тымақты біреу шығады. Тымақты жақындай береді. Сахна ақырындап алакөлеңкеге айналады. Сахна артынан орыс офицерінше киінген және біреу шығады. Оған тымақты қолын созады. Офицер қылышын береді. Тымақты сол қылышпен ұсталған адамды шауып жібереді. Ол күрс құлайды». Қандай

трагедиялық көрініс. Қас пен көздің арасында екі бірдей адамды қырқыратып, лақша бауыздап тастап, қарап тұрған қатыгез жандар. Автор «Түн, алакүңгірт қараңғы, қара киінген қарулы екі адам» деген тіркестерді өте-сәтті қолдана білген. Себебі бұл тіркестер халық ұғымында қасіреттің, зұлымдықтың синонимі ретінде қалыптасқандығында.

«Тымақты жақындай берді», «Сахна ақырындап алакөлеңкеге айналды» деген сөйлемнен тағы бір сұмдықтың, тажалдың жақындап келе жатқандығынан хабардар болған көрермен не оқырманның жан дүниесінде алай-дүлей дауыл соғып өткендей болады. Бұл сөйлем шығармада көркемдік деталь ретімен ұтымды пайдаланылған. Тағы бір айтуға тұрарлық авторлық тапқырлықты «тымақ» сөзімен байланысты атауға болады.

Тымақ киген әрине қазақ. Офицер киіміндегі қылышын тымақ кигенге беріп, соның қолымен әлгі адамды шауып өлтіруінде де үлкен мән бар.

Келесі бір көріністе: «Меделхан Тәңірберген қажыға — мынау, өзіңіз білесіз, сол қылыш, соның басын кескен қылыш. Осы қылышпен енді қалғанын құртыңыз!» деген сөйлемдерден тап тартысының ымырасыздығын, тек қанмен ғана шешілетіндігін ескерткендей. Қылыш - серт қылышы, кек қылышы ретінде символдық дәрежеге көтеріледі.

Халық өмірінің маңызды кезеңін кең қамту, әр түрлі әлеуметтік таптың сырын ашуды мақсат еткен І. Жансүгіров тап тартысының басты қаһармандары Тәңірберген қажы мен жылқышы Аятбай образдарын ашуды көздейді. Қалған пьеса кейіпкерлері аты аталған қаһармандардың жанына шоғырланып, әрекет етеді.

Заманында «ақ дегені - алғыс, қара дегені - қарғыс» болған азулы қажы шаңырағы шайқалып, дағдарысқа түсуі кезін автор өз шығармасына арқау ету арқылы әлеуметтік тап тартысын жан-жақты ашып көрсетуге жол табады.

Тәңірберген қажы тап тартысында бір жеңілсе, өзінің айналасында жүрген бәйбіше, тоқал, Өкендау сияқтылардың опасыз қылықтарына куә болып, екінші рет таяқ жейді. Қажының басына төнген моральдық, рухани тұрғыдан күйреу пьесаның басынан аяғына қарай қоюлана түседі де, шығарманың финалында Өкендау мен бәйбішенің өлімімен аяқталғандай болады.

І. Жансүгіров Тәңірберген қажыны типтік образ деңгейіне көтере білген. Өйткені қажы бейнесі пьесаның алғашқы көріністерінде сахнаға шыққанымен, ортасына ала көрінбей кетеді. Оның орнын Меделхан, Сейдахмет сияқты ізбасарлары басады. Ал қажы тек өз ізбасарларының қолынан қайрат кеткенде ғана сахнаға қайта оралады. Кәрі тарлан ақтық айқасқа еріксіз, өзі түседі. Тәңірберген қажы қолынан билік кетсе де, жауын жамбасына ала құлайтын, сом тұлғалы, ірі характер иесі екендігін дәлелдегендей.

Драманың екінші бір бас қаһарманы Аятбай бейнесі де типтік деңгейде. Автор Аятбай образын шығарма желісі бойында үнемі өсу, жетілу үстінде көрсетеді. Сейдахмет Аятбайдың мұрнын тесіп, құлағын кесіп, құл белгісін салады. Міне осы сюжеттегі Аятбайдың қайыспай қарап тұруынан-ақ келешек тап тартысының бас қаһарманы болатындығын байқатқандай. Бұған

дейін жылқы соңында жүрген Аятбай тап тартысындағы негізгі бағытын айқын түсінеді. Тап ретіндегі тартыс, міне осы оқиғадан бастау алып, шарықтау шегіне жетеді. Ал, қажы үйінің шаңырағынан тас лақтырудың өзі Бейсенбай өлімімен тікелей байланысты. Пьесаның өн бойымен қатар жүріп отырар негізгі кейіпкердің бірі Үндемес бейнесі. Яғни, Бейсенбайдың шешесі, Үндемес кемпірдің ұлын іздеп зарлауы арқылы автор Аятбай бастаған тап өкілдерін үнемі Бейсенбай рухымен рухтандырып отырады. Бейсенбай рухын жалау етіп ұстауы арқылы еш адаспастан тап тартысында жеңіл шығуын да І. Жансүгіров шығармаларындағы көркемдік деталь деп қабылдауымыз керек.

Драманың негізгі кейіпкерлері өмірде болған адамдар. Қаламгер өз ауылында өткен, өзі ішінде араласқан, көзбен көрген, қолмен ұстаған, құлақпен естіген, айырықша жақсы білетін, ет жүрегін елжірететін дүниелерді қағазға түсіргендігі белгілі. «Сондай-ақ, Ақсу атырабының ревком председателі Бейсенбай Көдесовтің тап жауларының қолынан қаза табуын және оның Қарағаш ауылдық мектебінде Ілияспен бірге оқуы, аталас ағайын болуы «Кек» пьесасындағы Бейсенбай бейнесін жасауға себеп болды», - деп жазады өз зерттеуінде профессор Р. Нұрғалиев («Айдын». А., 1985, 274-бет).

Пьесаның тағы бір көрінісінде Церен Нойын ұлық бастаған қалмақтардың Тәңірберген қажының үйінде қонақта болуы суреттеледі. Қалмақ ұлығын автор ана тілінде сөйлетуі де шығарма иесінің еңбегінің жемісі.

Жалпы, қазақ әдебиетінде бүгінгі күнге дейін сақталып келе жатқан дәстүр орыс сөзін араластырып, шұбарлап сөйлеу Меделхан, Өкендау бейнелері арқылы көрініс табады.

Жазушы Тастабан қойшы арқылы күрделі монолог үлгісін пьесаға енгізеді. Бұл жерді де пьесаның көркемдік жетістіктерінің бірі деп бағалаған жөн.

Сапарда жүрген қажының үйі, көңіл қосқан адамдарын тағатсыздана күткен тоқал мен бәйбіше. Ит пен мысықтай андысқан күндес әйелдердің арасындағы тартыс ұзақ көрсетілмесе де өзіндік деңгейге жеткен. Бір-бірінің суыт жүрісін бетіне басу арқылы, таласуға батпай, тек азу тістерін ақситын айбат шеккен иттердей әсер етеді.

Автор қажы бейнесін аша түсу мақсатында қажының Өкендауға «мал-жаның аман ба» деген сөзінен-ақ қулығына құрық бойламайтын адамның бет-пердесін байқатады. «Байдың асын байғұс қызғанадының» кебін киген Өкендау «шаш ал десе, бас алады». Байдың малын өз малынай көріп, өзгенің байлығына мас болған «Өкендауларға» ащы мысқылмен қарайды, күлкі етеді.

І.Жансүгіровтің «Кек» пьесасы талай драмалық шығармаларға үлгі болғандығы белгілі. Шығарма өзінің көркемдік ерекшелігімен, композициялық құрылымы, сюжеттік байланыстарының ширақтығымен, драмалық тартысқа құрылған әрекеттерімен қымбат.

ЖОҒАЛҒАН ПЬЕСАНЫҢ ЖҰРНАҒЫ

Ілияс Жансүгіров шығармаларының бесінші томына арналған алғы сөзде ақынның зайыбы Фатима Ғабитова жазған мынадай жолдар бар: «Исатай-Махамбет» - Ілиястың ең соңғы туындысы. Бұл пьеса екі вариантта жазылған болатын. Біріншісі – драматеатрға арналып қара сөзбен жазылған еді, екіншісі - өлеңмен либреттор ретінде жазылған еді. Біріншісін драмтеатр Октябрь мейрамының жиырма жылдығына арнап, дайындаса да, бірақ 1937 жылдың оқиғасына байланысты «Исатай-Махамбет» сахнаға шыға алмады».

Сонымен Ілияс қаламынан шыққан «Исатай-Махамбет» трагедиясының біздің қолға әзірше іліккені – либретто үлгісі. Бұдан отыз жыл бұрын драматургиямыздың бала шағында жазылған шығарманың көркемдік мазмұнына, сахналық түріне көңіл аударайық, мүмкін бір кәдемізге жарап қалар.

Үш перделі, алты суреттен тұратын либреттоның өзі де кең көлемді, көпшілік сахналарын қоспағанның өзінде, елуге тарта кейіпкерлері бар кесек шығарма.

Ақын бірінші көріністе-ақ Каспий толқыны мен халық көңіліндегі шерлі, көкті күйді қоса тулатып, жойқын жорық сарынын тартады. Батар күн шұғыласы да қанталап тұр. Бай ауылының пішенін шауып жатқан жарлы, жаралы көңіл жігіттердің шалғылары алмас семсердей жарқ-жұрқ етеді, шөпке емес, көкке түскендей қимыл. Таңатардай ер ұлынан айырылған қарт батыр Қалдыбай да шалғы шыңдайды, қайтқан қайратын, кегін шыңдайды. Теңіз өрінде дауылпаз самғап, о да кекке, күреске шақырады. Көкала қамыста мазасыз көңілге сусыл үн қосады, иіліп жерге бас ұрғанмен сынбайды, қайта көтеріледі.

*«Қай заман - хан заманы мынау заман,
Көп безгек көздің жасын бұлаулаған»...
Қос жігіт кек аралас зар шырқатады.
«Бар ма, маса толасың,
Қайта, қайта қонасың.
Қан мен қожса сықылды
Қанымызды сорасың.
Ей, жігіттер, серпе соқ!»*

Күреске шақырған намыс үні. Ақын заман тынысын осындай халде алып, ірі оқиғалар таңбаларын бедерлейді, ірі тұлғалар майдан алаңына шыға бастайды.

*«Шер қорлығы елге өтпес,
Еңіреп жылап ел кетпес!
Жаудан кегін алатын,
Жалынды жүрек жұртым бар!
Сол жұртымның ішінде,*

*Буаз шығар бір қатын.
Жауға тіке шабатын
Таңатардай ұл туар!».*

Бұл сахнаға алғаш шыққан Махамбет толғауы. Хан мен сұлтаннан ер салғызбастай жауыр болып келген ақын сөзі – осы... Міне, Қарлығадай сүйген жарымен Махамбет қосына күйші Құрманғазы қосылды. Бұлар Баймағамбеттің қанды торын бұзып шыққандар, өнерлі, сұлу жастар. Драматург сахнаға жарқын бояулардың керектігін жақсы түсінген: екі жастың келуі алдағы қаһарлы, шерлі күйді жұмсартады, бір сәт махаббат сазы толқып, қам көңілдер серпіліп қалды; халық күштіге қарсы тұрар жүректер барын білді, ерлікті жыр етіп, шырқасып кетті. Және драматург осы көріністерді бір ғана жарқындық, көлеңке мен сәуле, сахналық мол бояу үшін ғана алып отырған жоқ, оқиға желісін заңды түрде дамытудың бірден-бір мықты дәнекеріне айналдырған. Әрине, Исатай, Махамбет көтерілісінің бұл оқиғадан басталмағаны тарихтан белгілі. Патша отаршылдары, қазақтың хан мен бектердің қанаушылық азабына қарсы шыққан мың сан қол шаруалар басында айтып отырған оқиғаның талай қасіретті түрлері болуы хақ, әсіресе, жер дауы, жесір дауы. Бірақ, драматургке мыңның бірі емес, сол ұры жорық сарынын «Кішкентай» күйімен бейнелеп кеткен Құрманғазыны трагедия кейіпкері ету – ерекше таңдаулы жол болған. Автор оқиғаның тарихи шындығынан гөрі көркемдік шындығын қымбат санайды. Біз осы көріністерінен кейін ғана трагедияның бас қаһарманының бірі – Исатайды Жәңгір ханның қуғыншысы, старшина ролінде көреміз.

Шығарманың сахналық құрылысына тағы бір назар аударайық. Хан шатыры мен сарайында өтетін екінші перде оқиғалары мазмұны және түр байлығымен де қызықты. Алғашқы сахналардағы жоқшылық, азап, қайнаған кек, күрес көріністеріне контраст ретінде хан сарайындағы сән-салтанат, шашылған мол байлық көрсетіледі. Автор ремаркасында мынадай жолдар бар: «Ханның қос қатыны өзді-өзінің нөкерлерімен, Фатима европаша киінген, кәрі княгинямен қолтықтасып келеді. Айымжан Орта Азия киімінде, паранжі жамылған әйелдермен шығады... Әр елдің әнші, биші, күйшілері, өз киім, аспап тәртіптерімен келіп, алуан ойын тамаша басталады. Саудагер байбатша, студент, офицерлер, қыздар, дамалар билеседі»...

Драматург бұл жолы салтанат көріністерін бір ғана контраст, сахналық эффекті үшін алып отырған жоқ, орыс патшасы мен алпауыттарының тұрмыс-салтына еліктей бастаған қазақ халқының тұрмысынан елес береді, мұны да тарихи, әлеуметтік және сахналық шындық тұрғысында қабылдаймыз. Хан сарайындағы осы думан көрініс Исатай жасағы келе жатыр деген қорқыныш дүмпуімен ойран-асыр болады. Екінші пердені осылайша жапқан драматург көрерменді келесі сахнада «ту шаншылған» Исатай қосының үстінен шығарады.

Бұл соңғы сахнада екі дос – Исатай мен Махамбет тұлғасы, олар бастаған халық көтерілісінің қанды соққыға ұшырауы, трагедиялық қателіктер сыры үлкен жазушылық шеберлікпен шешілген. Бұл сахнадан классикалық драматургияның жақсы үлгілерін танимыз. Сөз «Исатай-

Махамбет» трагедиясы хақында болғандықтан Исатайдың соңғы бір сөзін еске алуды парыз санаймыз.

«... Жақиям! Балдыдан қалған тұяғым! Сенен де айырылдым. Тіземде тербетіп, төсімде төсеп өсірген қозым! Сорлы әкеңнің қызығы сен едің. Қанды майданда қандай ерлер өлгендігін саған талай әңгімелеп едім... Сол өлім осы! Өсіп жеткенше саған төсім – төсек, білегім –жастық болып еді, енді менің қанды жастығым сен болдың... Қызықтаған балам, қимаған досым едің. Дос пен дос өлімді де ортақтасады. Сорлы әкең сені тастаған жоқ, қасыңда қалды»...

Мұндай қуатты жолдар, үлкен тебіреніске толы сахналар «Исатай-Махамбет» трагедиясында мол. Біз сөз етіп отырған либретто түрінің өзін драма театрының сахнасына шығарса, оның ерекше сәулет табатыны даусыз.

Сөз басында бұл трагедияны академиялық драма театрының дайындап жатқандығын еске алған едік. «Исатай-Махамбет» трагедиясының сол қара сөзбен жазылған үлгісін актерлеріміздің жазып алған (егер сақталса) жекелеген ролдері арқылы қалыпқа келтіреміз бе деген үміт бар. Бұл игі ниет орындалса, қазақ театры үшін үлкен еңбек еткен ақын туындысын сахнадан тамашалаған болар едік.

Лесқали БЕРДІҒОЖИН

ІЛИЯС АҚЫН ИСАТАЙ-МАХАМБЕТ ТУРАЛЫ

1920-1930 жылдардағы қуғын-сүргіннің халқымыздың зиялы қауымына тікелей зауал болып тигені баршаға мәлім. Осындай қуғын-сүргін құрбандарының бірі - әдебиет тарихына кесек туындыларды қалдырған, өзінің аз өмірінде көп іс тындырған арқалы ақын, қоғам қайраткері Ілияс Жансүгіров (1894-1938).

Соңына «Дала», «Күй», «Күйші», «Құлагер» сияқты кесек бітісті поэмаларды қалдырған І.Жансүгіровтің Атырау зерттеушілеріне бір жақындығы – оның «Исатай-Махамбет» туралы ең бірінші драмалық еңбектің авторы екендігі. Жалпы, есімдері көпке танылып, тарих бетінде мәңгі қалған қос бабамыз туралы драмалық еңбектер де баршылық. Олардың авторлары қатарында М.Ақынжанов, Ғ.Сланов, Қ.Жұмалиев, Б.Аманшин, Ә.Әлімжанов, Н.Әбуталиев, Б.Қорқытов есімдерін атаған орынды.

Ғылыми зерттеулерге сүйенсек, Ілияс Жансүгіров «Исатай-Махамбет» пьесасын жазар алдында А.Ф.Рязанов, Г.Сербаринов, Х.Досмұхамедұлының зерттеу еңбектерін, Ы.Шөрековтің «Исатай-Махамбет» дастанын пайдаланған.

Ол 1934 жылы Еділ-Жайық бойын әдейі аралап, көнекөз қариялар естеліктерін де жинастырған. Мұны көзі тірісінде Ілияспен қатар жүріп, ойын

бөліскен көрнекті ақын Ғали Орманов пен Ілиястың жары Фатима Ғабитованың естеліктерінен білеміз («Жұлдыз», 1965, №5).

Ә.Тәжібаев, С.Ордалиев, Қ.Қуандықов сынды қазақ драматургиясының қалыптасу және даму тарихын зерттеушілер Ілиястың «Исатай-Махамбет» пьесасы 1936 жылы бірнеше нұсқада жазылғанын дәлелдейді. Ал, халық мұрасына айналған «Исатай-Махамбет» трагедиясының либеретто үлгісі үш перделі, алты суреттен тұратын тарихи шығармада елуге тарта кейіпкер бейнеленген. Бұл трагедияның басты кейіпкері – 1836-1838 жылдары өткен Исатай Тайманұлы (1791-1838) мен Махамбет Өтемісұлы (1804-1846) басқарған ұлт-азаттық қозғалысына қатысушылар. Шытырман тарихи оқиғалар мың сегіз жүзінші жылдарды қамтып, хан Жәңгірдің ел басқау әрекеті, орыс отаршыл әкімшілігінің қаскөй қимылдары, қарапайым халықтың ауыр халі пьесаның өн бойына арқау болған.

Шығарманың бірінші көрінісінде Каспий толқыны мен халық көңіліндегі шерлі кекті тулатып, жарық сарыны тартылады. Бай ауылының шөбін шапқан жігіттер, Таңатардай ер ұлынан айырылған қарт батыр Қалдыбай мен Махамбет диалогы да жарасым тапқан.

Бұдан кейін трагедияның бас кейіпкері Исатай, күйші Құрманғазы, атақтарын Кіші жүз ардақтаған батырлар Сүйінқара, Есет, Науша бейнелері де тарихи шындыққа сай сомдалған.

Соңғы көріністегі Исатай мен Махамбет тұлғасы – трагедиялық тақырыптың өзегі іспетті. Олар бастаған қозғалыстың жеңілуі, жіберілген қателіктер, тағы да ой елегінен өтеді. «Исатай-Махамбет» пьесасы 1937 жылы Қазан төңкерісінің 20 жылдығына арналып, қойылымға дайындалса да театр төрін ширек ғасырдай көре алмады.

Ілияс Жансүгіровтің баспа бетін көрмеген құнды шығармаларымен бірге бірнеше нұсқалы «Исатай-Махамбет» пьесасы да (шамалы жұрнақтарын айтпағанда) түгелдей жоғалды. Мұның үстіне атылып кетуі себепті І.Жансүгіровтің «Исатай» атты тарихи поэмасы да басталған күйі аяқталмай қалған.

Шәкен КҮМІСБАЙҰЛЫ

ЖАҚСЫНЫҢ ІСІ ЖАНҒАН ШЫРАҚ

Жетісу – елім, жерім деп еңку-еңку жер шалып, қабырғасы қайысып, туған елдің тұғыры үшін ақтық демі таусылғанша тірлік еткен таланттар мекені, ақиықтар ордасы. Олардың тағдырына үңілсек, жылжыған жылдар, аршындаған айлар, ат желісті апталар, қасқағым сәт күндерге жетелейді.

1899 жылы осы аймақтың Ақсу алабындағы «Қарағаш» деген мекенде үш сыныптық медресе ашылды. Оның аты «Мамания» деп аталды. Бұл оқу орнын ашқан ол кездегі аса ірі бай Маманның Тұрысбек, Сейітбаттал және

Есенкүл есімді балалары еді. Білім ордасы жылдан-жылға өсіп, мектеп жанынан кедей балаларына арналып жатақхана ашылып, оларға киімі мен жатын орны, оқу-құралдары тегін берілді. Өмір ағымына сай бай балалары мұғалімдерді тыңдай отырып, қазақ елінің әр түкпірінен алдырды. Файыз-Рахман Жаһандаров, Ғабдулғазиз Мұсағалиев, Фатима және Мұхаметқали Есенгелдиндер, Мұстақым Малдыбаев, атақты әнші Майра секілді мұғалімдерді шақырып, оларға жылына 25 мың сомға дейін ақша төледі. (Ол кезде 3 сомға бір ешкі, бір қойды сатып алуға болатын еді). Бұл мектепті ашуға Барлыбек және Тұрлыбек Сырттанов, Отыншы Әлжанов, Жақып Ақбаев, Мұхаметжан Тынышбаев, Көлбай Тоғысов сынды білімді азаматтардың бір ортаға тоғысуы да ісер еткен сияқты.

Бұл мектеп – қараңғы түкпірде, халықтың қолына адаспас үшін шырақ ұстатақанмен пара-пара еді. Мектептің алғашқы кірпішін қалаушы Маман баласы Тұрысбек туралы Жақып Ақбаевтың сөзі көп нәрсені анықтап береді: «Марқұм Маманов Тұрысбек қажы қазақтар арасында асқан данышпан адам деп саналған еді. Ол өз ұлдары Құдайберген мен Тәңірберген, інісі Есенкүлдың білім алуына қамқорлық жасап, оларды сауда жасайтын жақсы татар адамдарымен таныстырған.

... Тұрысбек 18 жыл болыс болған, осы уақыт ішінде пәре алмаған, өзгенің атын мінбеген, қазақтардың бірде-бір қойын жемеген, оларды зорлық-зомбылық жасап жылатпаған, халқын ақшаға сатпаған.

... Құдайға шүкір, ұлдары – Құдайберген мен Тәңірберген әпенділер өздерінің даңқты әкесі мен ағасының ізгі жолына түсті...

...Менің ойымша, Маманов Тұрысбек әпенділер біз барша жұртпен тең болатын жақсы кездерге дейін есімдері тарихта қалуға тиісті тұлғалар...

...Ал біздің барлық жерімізде осындай патриоттар болса, біздің қазақтар надандықтың шегіне жетпес еді-ау... («Айқап», 1913, №7, 52-151-бет).

Тағы бір жайт, Маман балалары Қарағашта мешіт, медресе, мектеп және жаңа үлгімен әсем сәулетті 5-6 бөлмелі үй салулары, жемсі-жидек ағаштарын отырғызуы, бағбан ұстауы, еуропалық үлгіге ден қоюымен ерекшеленеді. Бұл қарапайым елді бейтарап қалдырмай игілікті іске тартып, жер бетіне дәулет пен бірге сәулет, лашық орнына сарай салуға болатынын дәлелдеп, мәдениет үлгісін, әдет-ғұрып, жақсы дәстүрді қалыптастыруға жетелеу еді. «Жаяуға ат, жалаңашқа киім, ашқа тамақ ұсынған қайырымды жандар еді» дейді көнекөздердің әңгімесін естігендер. Атақта біржанмен айтысқан сара ақынның осы Қарағашта өмір кешкенін біреу біліп, біреу білмес. Қазақтың атақты ақыны, дүлділі Ілияс Жансүгіров те осы «Мамания» мектебінде оқып, алғашқы аққанат жырларын Қарағаш бойында жазған.

Есте қалар бір жайт, қазақтың алғашқы меценаттары осы Мамановтар. Соның бірлі-екісін айта кетейік. Маман балаларының 1916 жылы қаржылық қиындықтарға ұшыраған «Қазақ» газетін ақшалай қолдағаны тарихтан белгілі. Осы газеттің 1916 жылдың 31 наурызындағы №16 нөміріндегі «Газетімізге көмек» деген мақалада: «Ойламаған жерден «Қазақ» төтенше шығындарға ұшырап, халі ауырлағанын байқаған азаматтар азды-көпті көмек

берісті. Бұлар көмектерін әрқайсысы әр уақытта жіберген еді. Біз бәрін жиып, бірақ жариялап отырмыз. Халыққа көз-құлақ болғандай ортасындағы бір газетін бұлайша көтермелеген азматтарға шын көңілден тәңір жарылқасын айтамыз. Бейбітшілік заман кешікпей қайта айналар, мезгілді ауырлық ұмытылар, сол кезде иншалла, ісіміз де ілгері басар. Бізге қымбатты халықтың ықыласы еді, мұны міне көріп отырмыз. Көмек берушілер: Есенқұл қажы Маманов 100 сом, Тәңірберген қажы Тұрысбек 429 сом, Айтмұхамбет Тұрысбеков 100 сом, Хожа Ахмет Маманов 50 сом, Баймұхамбет Тұрысбеков 50 сом, Құдайберген Тұрысбеков 20 сом...».

Тағы бір еске алар жайт, Есенқұл қажы Маманов 1913 жылы «Айқап» журналына қазақ халқының өмірінде, әдебиет әлемінде ел күтпеген оқиға ретінде «Роман жарысы» деген мақала басты. Ол қазақтың тұңғыш романына бәйге тікті. Артынша Әлихан Бөкейхановтың Есенқұл қажыны «Қазақтың Альфред Нобелі» деп бағалаған мақаласы жарияланды. Ол қажы бәйгесі Нобель сыйлығымен салыстырғанда «піл қасында бүргедей болғанмен» жаңа ғана әдебиет жолында апыл-тапыл басып келе жатқан жұрт үшін бұл ерлік деп бағалады. Бәйге қорытындысы туралы әртүрлі ақпарат деректер болды. Тіпті бәйгесі берілмеді деген де сөз болды. Тек 1990 жылғы «Алматы Ақшамы» газетінің № 24 санында Зейтін Ақышевтың «Шындыққа бет бұрайық» деген мақаласында Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлуы» мен Тайыр Жомартбаевтың «Қыз көрелігі» бәйге алғаны белгілі болды.

Қазан төңкерісі Маман әулетіне оқыстан келіп тиген жай оғындай әсер етті. Қызыл империяның қанды қылышы Жетісу аймағындағы тұңғыш мектеп иелерінің төбесіне тиді. Маман әулетінің мал-мүлкі тергеусіз, сотсыз тартып алынды. Өздері Оралға, Сібірге айдалды. Амалын тапқандары Қытайға, Ресейге қашты. Ақ пен қызыл соғысы кезінде мектептің бір жағы, үйлер өртенді. Отызыншы жылдары мұнда колхоз жастар мектебі (ШКМ) орналасты. Бұл жетім балалар коммунасы еді. Ол толық шаруашылық есепте болатын. 1935 жылы бұл мектеп Ақсу ауылына көшіп, кейінде 1937 жылы Ақсу орта мектебі аталды. Маман аты мәңгілікке өшкендей еді.

Қазақта «Су түбінде асыл тас, жел соққанда шығады» деген дана сөз бар. Тәуелсіздік алған соң, 1999 жылы «Мамания» орта мектебі өмірге қайта келді. Мамания туған інісі Медетбектің ұрпағы Жекен Қалиұлы мен баласы Еркін мектепті 6,5 млн теңге қаржы беріп күрделі жөндеуден өткізіп, мектептің құрылғанына 100 жыл толған тойы республикалық көлемде атап өтілді.

Әдетте, осыншама атын зорайтып айтып, қастерлейтіндей оқу ордасының елге қандай жақсылығы болды деген сауалға тірелсек, Жетісу аймағының, жалпы қазақ елінің өсіп-өркендеуіне бұл мектептің де зор үлесі болды. Дәлелсіз іс дәйекті оікке апармайды десек, қазір осы мектептің түлектері республиканың түкпір-түкпірінде, ауылда, ауданда, облыс аумағында, тіпті Алматы, Астанада қарымды еңбек етіп жүр. Бұл мектептің тұғырынан бірінші Оқу министрі Біләл Сүлеев, құлпгер ақын Ілияс Жансүгіров, қоғам-қайраткер, жазушы-журналист, кезінде Қазақстан

Компартиясы Орталық партия комитетінің хатшысы Кәкімжан Қазыбаев, заманымыздың алыбы Дінмұхамет Ахметұлы Қонаевтың көмекшісі қызметінде болған Дүйсетай Бекежанов, бұрынғы Мәжіліс депутаты Жекен Қалиұлы, ақын-жазушылар Тұрсынзада Есімжанов, Құдайберген Мұқашев, Қанипа Бұғыбаева, Талап Сұлтанбеков, Елжас Бейсенбековтер ұшып шыққан. Зиялы ойдың ділдары – геология-минерология ғылымының докторы, академик Жүрімбек Сыдықов, ғылым докторлары Иманбек Сүлейменов, Тілеу Нұрмұратұлы, Мәліс Құлдыбаев, Ербол Жанпейісов, Халида Маманова, Мұхтар Арын, сол сияқты отыз жеті ғылым кандидатының мұнда оқығаны мақтаныш. Мектептен ұшқыш-генерал Тұрысқали Мәдіғожин, ҚР президенті аппараты жетекшісінің орынбасары, генерал Оңалсын Жұмабековтер білім алған. Айта берсе аудандағы ел басқарған азаматтардың дені осы ұяның түлектері.

Алайда, осы бір ұяда болған қазақтың көрнекті жазушысы, қоғам қайраткері Шерхан Мұртазаның мына бір ой-тұжырымын еске алмаса болмас.

...»Маманияны» жұрттың бәрі біле бермес. Әсіресе, кейінгі буын. Бұл өлкеде Маман деген бай өткен екен. Осыдан жүз жыл бұрын сол бай мектеп салдырыпты. Қазақта байлар аз болмаған. Бірақ оларды қазір кім біледі? Өтті-кетті. Мыңғырған малды, байлықты о дүниеге ала кеткен жоқ. Ешкім олардың басына алтыннан ескерткіш соққан жоқ.

Ал Маман байдың аты қайта тірілді. Бізде қазір байлар бар ма? Бар ғой. Бар болса мектеп салдырғаны бар ма? Естімедім. Оқымадым.

Ендеше, Маман байдың ісі – оларға сабақ. Дүние - өткінші. Бірақ Маман сияқты өлмеймін десең жүдеу тартқан ауылға қол ұшыңды бер. Тозған мектебіне көмектес. Анаң ғой. Өзің бар бола тұра, анаңның көйлегі жамау-жамау бола ма? («Егемен Қазақстан» 1 мамыр, 1999 жыл)

Енді біз үлкен ағаның пікірін ары қарай жалғастырғанды жөн көрдік. Айналайын, ағайын! Маман байды, оның балаларын неге ұмытамыз. Оның жазығы қайсы? Олар неге ұмытылуға тиіс. Байқап қарасақ, кешегі Маман балалары мектеп салған Қарағашта ұрпағы Жекен Қалиұлы орнатқан «Бұл жерде 1899 жылы Маман балалары үш сыныптық медресе салған» деп жазылған мрамор-тақта ғана қарауыл боп тұр. Рас, бұл көптің көмегімен іске асқан шаруа делік. Алайда, кезінде Жетісудың өркениет қазынасы атанған осы бір жерде отар-отар қой отырса не дерсің. Сәмбі талдар бәйтерек атанған бұл алап сорақылыққа келгенде алдына жан салмайтын жандайшаптардың қолымен быт-шыты шығып, ағашы бұталып, көгі өртеніп жатса не шара. Тегінде, ұлтымыздың асыл мұралары құрметтелуге тиіс қой. «Мәдени мұра» бағдарламасына да кірмеген. Шағын ғана аумақты гүлдендіре ұстап, кейінгі ұрпаққа үлгі етер мұрағатқа айналдырса болмас па еді. Жетісуда тұңғыш мектеп салынған мекен деп ауыз толтыра айтуға бармыз, ал іске келгенде аузымызға құм құйылады. Өзіміздей-ақ, орыстар Тулада – Толстойдың усадьбасы, Қырымда – Воронцовтың үйін, Мәскеуде – Елисеевтің дүкенін ерекше күтімде ұстап отыр ғой. Біз олардан кембіз бе?

Тұңғыш рет қазақ романына бәйге жариялаған Есенкұл қажының аты неге атаусыз? Тіпті Алматыда, қала бере облыс орталығына ескерткіш орнатса несі айып? Қайдағы-жайдағы басқа ұлт өкілдерінің, тіпті үш қайнаса қазаққа сорпасы қосылмайтындарды әспеттеп жатырмыз ғой. Жктісу өлкесіне, қараңғы жұртына шапағатты шырақ жаққан Мамановтарға қандай бір ескерткіш қойса да орынды. Бүкіл алыптар шыққан ауданда ұлыларға арналған көше, мектеп атаулыны кездестіре алмайсыз. «Әншейінде ауыз жаппас, той дегенде өлең таппастың» кері. Халық тәрбиесі солардың игі істерінен басталса керек еді ғой. Рас, кезінде қызыл империяның байлар дұшпан атануы. Енді тәуелсіздігімізге он бес-он алты жыл болғанда, мұндай шараларды кім орындайды? Өтер дүние өтер-ау, тек өсіп келе жатқан ұрпақ бабалардың өздеріне үлгі етер істерін көрмей, білмей кетсе, ұлт үшін үлкен олқылы емес пе.

Шәкен КҮМІСБАЙҰЛЫ

ІЛИЯС ОҚЫҒАН МАМАНИЯ МЕКТЕБІ

Қарағаш Маман деген атақты байдың және оның ұрпақтарының мекен-жайы болған. Маман ұрпақтары жаңа үлгідегі мектеп салу ісіне кіріседі. Мұрағат құжаттарына сүйенсек: «Мектептің іргетасы 1906 жылы қаланып, 1909 жылы 4 кластық болып ашылады. Маман әулетінің атақ-даңқы қазақ сахарасына тек дәулет, сән-салтанатымен ғана тараған жоқ, сонымен қатар медресе ашып, ағартушылық игі істері арқылы да алты Алашқа мәлім болды.

Тұрысбек қажы Меккеден қайтар жолында Тройцк тумасы, ұлты татар, діни білімі бар Қасен молданы өзімен бірге ала келеді. Қасен молдадан Біләл Сүлеев, Ілияс Жансүгіров, Ғали Ормановтар діни білім алады.

Мектеп сол кездегі Жетісу өңіріндегі озық оқу орындарының бірі болды. Мектептің оқу бағдарламасы Уфадағы алдыңғы қатарлы татар медреселерінің оқу бағдарламасына сүйеніп жасалынған. Мектеп жанында орыс тілін үйрететін кешкі курс ашылып, онда Есенкұлдың өзінен бастап, Маман балалары түгел оқыған. Төрт кластық «Мамания» мектебінің меңгерушілігіне Қазан қаласынан Алаштың көсемі Ахмет Байтұрсыновтың идеялас серігі, досы, Қарқаралы уезінің Қаракесек руынан шыққан Мұстахым Малдыбаев шақыртылады. Мектептің ашылу салтанатына Барлыбек Сырттанов пен Мұстахым Малдыбаевтың шақыртуымен қазақтың атақты әнші қызы Майра Уәлиқызы келеді.

Жансүгір де Ілиясты атағы алты алашқа жайылып, дабысы жер жарып тұрған Қарағаштағы «Мамания» мектебіне оқуға береді. Ол туралы Ілияс былай дейді: «Бұхара -и- шәріптен оқып шыққан Қасен молда деген шала қазақ молда Сүттіген деген жердегі Тұрысбек ауылында имам екен. Мені осы Қасенге әккеп бергені, жаңылмасам, 1910 жылдың мөлшері, 15-16 –ның бірінде шығармын». Ыбырайым Маманов «Мейірімді жан еді» деген

естелігінде Ілиястың ақындыққа бейімділігі ерте білінгендігі жайлы былай дейді: «Қарағаш мешітінің имамы Қасен молда «Мамания» медресесінде оқушыларға дін және құран үйрететін. Ол араб сөзіне тілі келмеген оқушылардың тілін орамалмен ұстап, созатын әдеті бар еді. Бір күні Тұтқышбай деген баланың тілін созып, баланың тілі ісіп кетіп, біраз азап шегеді. Сол кезде Ілияс төмендегі өлең жолдарын жазады:

*Молдекем Тұтқышбайды мазалап тұр,
Тілін созып, жылатып, жазалап тұр.
Дін үйретіп балаға зорлықпенен,
Баратын жұмақ жолын тазалап тұр.*

*Тұтқышбай молдекеме бағынып тұр,
Оқудан көңілі қалып, ошағын сағынып тұр.
Молдекең жас баланы аяр емес,
Қызарып екі көзі қағынып тұр.*

Ілияс бір жарым айдай ғана оқып, күйі келмегендіктен оқуын жалғастыра алмайды. Діни оқуға көңілі соқпаған деген де пікірлер бар. Дегенмен Ілияс Қасен молданың ел шежіресі, әдебиеті, тарихы жайлы жазылған екі қоржын қолжазбаларын алып, оқыған.

Мұстахым Малдыбаев пен Майра Уәлиқызы 1910 жылдың орта кезінде елдеріне қайтпақ болып, жолға жиналады. Жол жүрер алдында әнші Майра «Қоштасу» әнін шығарып, халықпен қоштасады:

*Қош боп тұр, туған жерден алыстағы ел,
Той жасап думандатып танысқан ел.
Лепірген асау Ақсу өзеніндей,
Өнері, дәулетімен танысқан ел,
Қарағаш, ән шырқадым бауларыңда,
Сөзімді игілерге арнадым да,
Қалғандай өмірімнің бір қызығы,
Бүркітті, Баянжүрек тауларыңда,
Ақсуым, босын дәйім елің аман,
Жаз жайлау, жұпар желді жерің аман.
Аялап еркелеткен серілерің,
Болғай-да ел бастаған ерің аман.
Жан емен келіп кеткен әлдекімше,
Сақтармын жүрегімде өлгенімше.
Ұмытпа ақ Майраның әнін сен де,
Қош боп тұр қайта айналып келгенімше.*

Майра бұл әнін халықтың сұрауы бойынша әлденеше рет орындайды. Ұстаздардың, жалпы қауымның атынан бозбала ақын Ілияс Майра ақынға ризашылық білдіру мақсатында жауап қатады.

*Майра апай, сіз бе едіңіз өнері асқан,
Құмар ем сөзіңізге бала жастан.
Сайраған үніңізді естігенде,
Тіл қаттым жастығыма қарамастан.*

*Мен де бір талаптанған ініңізбін,
Жарқ еткен ұшқынымын жырыңыздың.
Қабыл ал, өзіңізге өлеңменен,
Тарту ғып жас жанымның гүлін үздім.*

*Сайрап еді Керекудің жыр құсы кеп,
Мәз болып қалған жоқ па құрбысы көп.
Сіз бізге жат емессіз, санаймын мен,
Сарадай апамыздың сіңлісі деп.*

*Шықтыңыз құрметпенен төріне сіз,
Өнердің қанат қағып өріне сіз,
Еліме қайтып барам десеңіз де,
Ұзатқан қызымыздай көрінесіз.*

*Майра апай, бізді де сіз ұмытпаңыз,
Көңілді бізге деген суытпаңыз,
Көгінде әнімізді қалықтатып,
Ақсуды тағы келіп қызықтаңыз.*

Майраның «Қоштасу» әні жұртшылыққа қандай әсер етсе, Илиястың Майраға арнаған жауап өлеңі одан кем түспеді.

1911 жылдан бастап мектепті Астрахань губерниясының тумасы, Каир университетінің заң мамандығын бітірген, сегіз елдің тілін білетін ағартушы-демократ, әдебиет зерттеушісі, тарихшы, шежіреші Ғабдулғазиз Мұсағалиев басқарады.

1912 жылы мектептің оқу мерзімі тоғыз кластық болып ұзартылады. Мектеп жұмысының жандануына Барлыбек және Тұрлыбек Сырттановтар, Отыншы Әлжанов, Жақып Ақбаев, Мұхамеджан Тынышбаев, Көлбай Тоғысов, Мұхамедсәлім Көшімов сынды білімді азаматтар да өз үлестерін қосады.

1913 жылы «Мамания» медресесінің жанынан 30 орындық қыздарға арналған «Қыздар училищесін» ашады. Жана әдіспен қыздарды оқыту үшін Уфа қаласынан Фатима Есенгелдинаны алдырады.

Мұндай игі істер Жетісу өңірі былай тұрсын, тіпті бүкіл Қазақстан топырағына жария болады. Мектептің қазақ ұлтының рухани-әлеуметтік өміріндегі маңызы, Маман мен Тұрысбек әулетінің еліне жасаған жақсылығы жөнінде Сабыржан Ғаббасов («Қапалға да ай туды». «Айқап» журналы, 1912жыл, №3), Көлбай Төгісов («Айқап» журналы, 1912жыл, №7) мақала жазды.

Жақып Ақбаев Тұрысбек туралы былай деп жазды: «Марқұм Маманов Тұрысбек қажы қазақтар арасында асқан данышпан адам деп саналған еді. Ол өз ұлдары Құдайберген мен Тәңірберген, інісі Есенқұлдың білім алуына қамқорлық жасаған, сауда жасауға үйреткен.

Тұрысбек 18 жыл болыс болған, осы уақыт ішінде пәре алмаған, өзгенің атын мінбеген, қазақтардың бірде-бір қойын жемеген, оларды зорлық-зомбылық жасап жылатпаған, халқын ақшаға сатпаған.

Құдайға шүкір, ұлдары – Құдайберген мен Тәңірберген әпенділер өздерінің даңқты әкесі мен ағасының ізгі жолына түсті. Менің ойымша, бұл әпенділер - есімдері тарихта қалуға тиісті тұлғалар. («Айқап», 1913, №7,52-151-бет).

1917 жылы аумалы – төкпелі заманға байланысты «Мамания» мектебі жабылып, ревком (басшысы - 1914-1915 жылдары осы мектепте мұғалім болған Бейсенбай Көдесов) келіп орналасады. Азамат соғысы кезінде ақтар мектепті 1918 жылдан 1920 жылға дейін тұрақ жасайды да, Қытайға ауар алдында өртеп кетеді.

Кеңес өкіметі 1924 жылы ғимаратты қалпына келтіріп, 1935 жылға дейін ағартушылық жұмысқа пайдаланады. 1935 жылы мектеп ескі Ақсуға көшіріледі.

Маман әулетінің кейінгі тағдыры жайлы Шәкен Күмісбайұлы былай дейді: «Қазан төңкерісі Маман әулетіне оқыстан келіп тиген жай оғындай әсер етті. Қызыл империяның қанды қылышы Жетісу аймағындағы тұңғыш мектеп иелерінің төбесіне тиді. Маман әулетінің мал-мүлкі тергеусіз, сотсыз тартып алынды. Өздері Оралға, Сібірге айдалды. Амалын тапқандары Қытайға, Ресейге қашты. Ақ пен қызыл соғысы кезінде мектептің бір жағы, үйлер өртенді. Отызыншы жылдары мұнда колхоз жастар мектебі (ШКМ) орналасты. Бұл жетім балалар коммунасы еді. 1935 жылы мектеп Ақсу ауылына көшіріліп, кейінде 1937 жылы Ақсу орта мектебі аталды. Маман аты мәңгілікке өшкендей еді.

Тәңірберген ҚАЛИЛАХАНОВ

ПОЭЗИЯ ҚЫРАНЫ ҰШҚАН ҰЯ

Қиялының қанатын қияға сермеген поэзия қыраны осы өзі жыр ғып кеткен өлкесінде «Ағынды Ақсудың» төменгі құйылысындағы «Қайнар» құмында туыпты. Оның «кір жуып, кіндік кескен» жері де із-тозсыз емес. Ол жерде қазір шаруашылығы жан-жақты дамыған ірі қой совхозы бар. Бұл жер Ілиястың әлди жырын естіп, балалық шағын өткізген, яғни болашақ поэзия қыранының жұмыртқада шайқалған кезіндегі ұясы. Ал оның қанат сермеп, поэзия шыңына шарықтағандағы алғашқы көтерілген тұғыры қай жер? Тамаша поэзиясының тәтті сірнесін таңдайына тамызып, іздеу үшін тұңғыш рет аспанға көтерген ұя қайда? Ілиясқа әлемнің сиқырлы сырын көретіндей көз берген, оны поэзиясының сырлы сірнесіне айналдырарлықтай сөз берген өнер ұясы қайда? Ілиястың ат-тұрманын әзірлеп, ақындық сапарына аттандырған орта қайда?

Жуырда «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланған Душанбе қаласында тұратын қарт пенсионер Ильдарова Мәрзия апайдың «Аяулы азамат» - деген мақаласын оқыдық. Онда Ильдарова Ілиястың сонау 1919 жылдың ерте көктемінде «Қайнар» мешітіне тығылған орыс әдебиетінің ішінен Козловтың аудармасындағы Байронның шығармаларын таңдап алып отырғанын айтады.

Бұл маңызы аса зор дерек әркімді-ақ ойға қалдырады. Мәселен, еш жерде оқымаған, сауатсыз, ауылдың қараңғы адамының ешкімнің көмегінсіз орыс тіліндегі әдебиеттерді ақтарып, оның ішінде Байронның шығармалары сықылды өте-мөте құнды әдеби мұраларды таңдап алу мүмкін бе? Орыс тілі мен емлесін білмейтін адам қандай кітапта не жазылғанын қайдан біледі?

Мұндай сұрауларды қойып, біз күмәнданбағанымызбен мақала авторы Ильдарова өз көзімен көргенін айтып, сол кездің өзінде-ақ Ілиястың орыс әдебиетін оқып, түсінуге жетерліктей сауаты болғандығына куәлік береді.

Соңғы күндері ақынның зайыбы Фатима апайдың қолындағы архив документтеріне көз салып отырғанымызда Ілияс Жансүгіровтың 1924 жылы 10 сентябрь күні өз қолымен араб алфавитімен жазған өмірбаяны табылды. Ақын бұл өмірбаянын партия қатарына өту үшін жазғандықтан неғұрлым дұрыс, өз өміріндегі елеулі оқиғаларды түгендеп жазған екен. Сол себепті де ақын өзінің оқып, сауатын ашқан мектепті анықтап көрсетіпті. Ол 1917 жылы ауылдық мектепті бітірдім деген жерде жақшаның ішіне «Қарағаш» деп жазған.

Бұл деректердің табылуы енді Ілиястың сонау 1919 жылдың басында Байронның шығармаларын орыс тілінде оқып, түсінуіне күдік қалдырмайды. Өйткені, аталған «Қарағаш» мектебі ауылдағы дүмше молдалардың ермегі емес, кәдімгідей сол кездегі Жетісу жағдайында озық оқу орындарының бірі болатын.

Біз Ілиястай асқақ ақын, поэзия қыранының ұшқан ұясын іздеп едік. Ол ұя – «Қарағаш» мектебі екен. Қазақ совет әдебиетінің іргесін қалаушылардың бірі – Ілиястай ақынның сауатын ашқан, оның дүниеге көзқарасын қалыптастырған, тамаша поэзияның тәтті сірнесін тандайына тамызып, ақынды биікке талпындырған тұғыр, екпінді поэзия бастауының көзін тұңғыш аршыған білім ұясы сол мектеп. Ендеше, «Қарағаш» мектебі дүниеге қашан келді? Сол жөнінен де аздаған деректер келтіре кетелік.

XIX ғасырдың аяқ шеніне мектеп салу, бала оқыту, білімге ұмтылу идеясы Жетісу қазақтарының ішіне де кеңінен тараған. Осы ретте бұрынғы Қапал уезін мекендейтін Мамановтар бастамасымен орта жүздегі Матай елінің ру басылары бас қойысылып маслихат өткізген. Қазіргі Алматы облысы, Ақсу ауданында тұратын Маман ұрпақтары мен Тәнекенің Есімбегінің балалары: Айт, Жұмабек қарттардың айтуынша, 1899 жылы Маманов Тұрысбектің және оның балаларының қатысуымен өткен маслихатта Матайдың бірсыпыра ру басылары жаңа мектеп салудан бас тартқан. Сондықтан Маман ұрпақтарының ықпалдары жүретін жақын аталастар – Досет тұқымдары бірлесіп, өз күштерімен мектеп салуға ұйғарған. Досет Тәнеке, Қалқабай, Бартай деп үш топқа бөлінетіндіктен,

мектеп құрылысына қаражат жинау үшін әр топ өзінің бір-бір адамын бөліп, жиналған қаражатты сенімді деген адамдарға тапсырып тұрған.

Халықтан қаражатқа жиналған мал саны тез өсіп, оларды сауда рыноктарына айдауға мүмкіндік туған. Жоғарыдан үш топтан үш адам басшы болып барып, жиналған малдарын Әндіжан базарына сатып, түскен ақшасын Маманның кенже баласы, сол кезде ағартушылық бағытты ұстаған Есенқұлдың қолына өткізіп отырған.

Мектептің оқу программасы Уфадағы алдыңғы қатарлы татар мектептерінің оқу программасына сүйене жасалған, алғашқы төрт класта сабақ ана тілінде жүргізіліп, 5-6 кластардан бастап орыс тілін үйрену, орыс тілінде сабақтарды үйрету жүргізілген. Мектеп жанында орыс тілін үйренетін кешкі курс ашылып, онда Есенқұлдың өзінен бастап, өзі тұстас Маман балалары түгел оқыған. Сөйтіп, Маман, Тұрысбек ұрпақтары сол кездегі өз қаражатына мектеп ашушылардың дәстүрі бойынша Қарағашта ашылған мектепті «Медресе Мамания» деп атаған. Сол кездегі Стамбул, Мысырдағы жоғары дәрежелі оқу орындарын тауысқан қазақ-татар мұғалімдері де «Медресе Маманияда» сабақ берген.

1905 жылы мектепті ашуға той жасалып, онда балаларды оқуға берудің тәртібі сөз болады. Матайдың көптеген ру басылары «орысша оқыған соң балаларымыз діннен шығып кетеді» деп оқуға бала бермей қояды. Досет ұрпағы болып саналатын Тәнеке тұқымдары да оқуға түспеген. Осы себептен «Қарағаш» мектебі алғаш ашылған жылдары ол мектепте негізінен, Маман, Тұрысбек балалары, солардың малшы-жалшыларының балары түсіп оқыды.

Осы «Қарағаш» мектебін алған бітіріп шыққандардың ішінде озық бітірген төрт бала, білімдерін одан ары кеңейту үшін Уфадағы «Медресе Ғалияға» барып түсті. Солардың ішінде Жетісуда Совет өкіметі орнаған кезде революционер қатарында қаза болған Бейсембай Кедесов, Қазақстанның алғашқы оқу-ағарту мекемелерінде көрнекті қызмет атқарған Біләл Сүлеев, Мейірман Ермектасов, Әубәкір Жайшібековтер болды. Бейсембай Кедесов Уфадағы «Ғалияны» бітіріп келген бетінде сол «Қарағаш» мектебінде мұғалім болып, 1915 жылға дейін қызмет атқарды. Оның жасырын революциялық жұмыстарын сезіп қойған Тұрысбек балалары Бейсембайды 1915 жылы мектептен қуды. Ол 1916 жылы соғыс жұмысына алынған қазақтардан мың адамды басқарып, Минск қаласына дейін алып барады, одан 1917 жылдың Февраль революцияынан соң қайта келіп, тағы да «Қарағаш» мектебінде жұмыс істейді. Сол «Қарағаш» мектебін 1917 жылы бітіріп шыққан Ілияс Жансүгіровтің Бейсембайдың революциялық жасырын жұмыстарына тікелей қатысы болған. Бейсембайды революциялық жұмыстары үшін қуғындаған кезде, Ілияс сол «Қарағаш» мектебінде оқып жүрген жасы жиырмадан асқан жігіт еді. Бейсембайдың ұстаздық тәрбиесін көрді. Ал, 1918 жылы сол Бейсембай Кедесовты бір топ жалшылармен қосып, Тұрысбектің баласы Тәңірберген өлтіргенде, Ілияс қатты күйініп, соңына сол оқиғаға арнап «Кек» деген пьесасын жазады.

Міне, ақынның оқып білім алған мектебі мен тәрбие көрген ортасы, орыс тілін үйретіп дүниеге көзін ашқан, Байронды оқытып ақындық қанат байлаған, Бейсембайдың өлімін көрсетіп, өмірі өшпес кекпен шыңдаған орта осы.

Ал, сол «Қарағаш» мектебі қайда қазір?

«Қарағаш» мектебі совет өкіметі тұсында да көп жылдар бойына білім ордасы болып қала берді. Онда орталау мектеп, балалар интернаты, тіпті, Ұлы Отан соғысына дейін орналасып келді. Соғыс зардабы болар, Ұлы Отан соғысынан қайтқан кезімізде «Қарағашта» мектеп емес, әртүрлі шаруашылық қоймаларын кездестірдік.

Қазақтың совет дәуіріндегі мәдениет жасаушылар қатарына бір топ қайраткерлер тәрбиелеп қосқан, көптеген батырақ кедей балаларына қара танытып, олардың жоғары оқу орындарына түсуге есік ашқан «Қарағаш» мектебі осы күні сол бастапқы қалыбында жайнап тұрса – жаман мұра болар ма еді!

Поэзия қыраны Ілияс Жансүгіровтің шығармалары мен оған байланысты мәдени документті жинақтап, сол «Қарағаш» мектебін музей-үйге айналдырса одан кім не ұтқызар еді?!

Қысқасы, «Қарағаш» мектебін қалпына келтіріп, оны мәдени мұра ретінде сақтауға барлық мүмкіншіліктер табылады.

Жемісбек ТОЛЫМБЕКОВ

ЗИЯЛЫЛАРДЫ БАПТАҒАН МАМАНИЯ МЕКТЕБІ

Жетісудағы Ақсу өңірі ең алғашқылар қатарында білімге күлшыныс жасағам өлке саналады. Маман құттың ұлы Тұрысбек қажы жиған қаражатын ағарту ісіне жұмсайды. Тұрысбек қажы екі мәрте қажылыққа барып, 18 жыл болыстық қызмет атқарады. Көзі тірісінде ол Құдайберген, Тәңірберген, Исмайыл деген балалары мен інісі Есенқұлды Семей, Уфа, Омбы қалаларынан білімге оқытып, сауда жасауға да үйретеді.

Тұрысбектің көрсеткен ағартушылық үлгі жолын жалғаған балалары Құдайберген, Тәңірберген, інілері Сейітбаттал, Есенқұл қажылар 20-30 мың ақша жұмсап, жаңа дәуірге сай мектепті «Мамания» деп атап, Қарағашта салдырады. Оған қажет-тіқұрылыс материалдарын: қаңылтырды Омбыдағы, есік-терезені Керекуден, қызыл кірпішті Семейден сатып әкеледі. Жаңа мектеп салуға шеберлерді Уфа, Ташкент, Алматы, Семейден алдыртады. Жалпы жаңа үлгідегі мектеп құрылысын Сейіт-баттал қажы басқарыпты.

Оған дейін Қарағашта 1899 жылы Тұрысбек қажы салғызған үшжылдық жадин медресесі мен мешіті болған. Ол Маман құттың көзінің тірі кезінде-ақ «Маман» жадит медресесі деп аталған. Онда дін-шариғат, әптиек сүрелерін имам Хасен Уәлиұлы молда мен мешіт азаншысы, елі керей, кезінде Зайсаннан бір болыстың қыспағынан қашып келген Омар

деген мәзін оқытады. Хасен молданың туған жері - Тройцк, Тосым болысы. Білім алған жері Самарқан, Бұхар, Таш-кент. Тұрысбек қажы Меккеден қайтып келе жатып, Хасенді Бұхарадан арнайы әкеледі. Хасен молданың нәсілі - татар. Хасен молдадан Біләл Сулеев, Ілияс Жансүгіров, Ғали Орманов дін, құран дәрістерін оқып, «Шәротсала» кітабынан намаз жайын біліп, білім алыпты. Ілияс Жасүгіров Сүттігенде Хасен молдадан бір жарым ай ғана уақыт дәріс алған, өйткені тұратын дұрыс үйі болмай және ауырып қалуына байланысты оқуды жалғастыра алмаған, Жалпы бұл үшжылдық медреседе 102 шәкірт оқыпты.

Хасен молда отыз жыл бойы ауыл балаларын оқытқан өз заманының білгірі. Ел шежіресін, әдебиетін, тарихын жазған. Оның мол жинақ кітапханасы да болған. І. Жансүгіров Хасен молданың қолжазбасынан екі қоржын шығармаларды таңдап алған. Хасен молда 1933 жылы Талдықорған түрмесінде қайтыс болады. Зираты Талдықорғандағы Шайқорған қорымында орналасқан.

Мамания жаңа әдісті мектеп туралы мұрағат құжаттарында: «Мектеп 1909 жылы ризашылықпен ашылып, жұмыс істеп, төрт кластық болды. 1912 жылы арнайы ашылуға рұқсат берілді. Мектеп тоғыз кластық болып ашылды. 1911 жылдың күзінен бастап мектепті Ғабдолғазиз Мұсағалиев басқарды. Жылына төрт мың ақшаны Құдайберген Тұрысбеков бөліп беріп отырды», - деп жазылғаны бар. Сол кезде Ғабдолғазиз Мұсағалиев Каир университетін бітірген заң қызметкері, сегіз елдің тілін білген ғалым, ойшыл философ, шығыс елдерінің тарихын, әдебиетін зерттеуші, ағартушы демократ болған. Ол Мамания мектебіне меңгеруші болып Барлыбек Сырттановтың қолдауымен 1911 жылы келген әмбе мектепте қазақ, татар, ислам, Құран тарихынан оқушыларға дәріс береді. Одан Қапал уезінде ағартушылық қызметін атқарады. Ғабдолғазиз Қазан төңкерісінен кейін, өз елі Астрахань губерниясына қайтады.

Барлыбек Сырттанов - қоғам қайраткері, ерекше тапсырмаларды орындаған кіші шенеунік, Жетісу облысының іс басқармасының іс жүргізу бөлімінің меңгерушісі болған, 1911 жылы «Қазақ елінің уставын (конституциясын)» жазған Алаш көсемдерінің бірі. Мамания мектебінің қамқоршы, ақылшысы болған. Жетісу өлкесіне, қазаққа тәуелсіздік әпермекке тырысып, Петерборға ақ патшаға да барған.

Мамания жаңа әдісті мектеп, Уфадағы «Ғалия» медресесінің үлгісіне ұқсап салынады. Атауына да сол себепті «ия» ны қосады. Мектептің дәрежесін «Ғалия» медресесінің мүмкіндігіне жеткізуге тырысып бағады. Уфаға Есенқұл бастағаны арнайы кісілер барып, «Ғалия» медресесінің құрылу үлгісін, оқу жоспарын, қандай пәндер оқытылатыны жөнінде дерек алып келеді. Сабақ кестесі де «Ғалия» медресесіне ұқсас жасалады. Жаңа әдісті мектепте қазақ, орыс тілдері, әдебиет, есеп, физика, жағрапия, зоология, ислам діні, пайғамбар өсиеттері мен хадистері, татар, қазақ тарихы, иман шарт, Құран пәндері оқытылатын болады. Жаңа мектепте орыс тілін ересектерге үйрететін кешкілік курста ашылады.

Мәкей Еркінбеков дерегінде: «Мамания» медресесінің іргетасы 1906 жылы қаланып, 1909 жылы тамыз айында аяқталды. Ел етекке қоныс, күзем алып жатқан қыркүйек айында ашылу салтанаты болды. Төрт кластық мектепке Қарқаралы уезінің қаракесек руынан Мұстақым Малдыбаев меңгеруші болып тағайындалды. Қарағаштағы Мамания мектебінің ашылу салтанатына Барлыбек Сырттанов пен Мұстақым Малдыбаевтың арнайы шақыртуымен атақты әнші Майра Уәлиқызы келді», - деп жазады. Мұстақым Малдыбаев - сол кездегі белгілі жазушы, публицист, ағартушы-демократ ғалым, Ахмет Байтұрсыновтың тілеулесі, ағартушылық істерін ұлықтаған досы саналады

Мәкей Еркінбеков - 1905-1913 жылдары Қапалдағы жетіжылдық татар мектебін, 1917 жылы сол Қапалда ашылған педтехникумды бітірген ұстаз. Мәкей Сұлтанбек Берсүгіровтың үлгі-өнегесін ұстанған тікелей шәкірті және қабілетті ұйымдастырушы болған. Өз өмірінде Мәкей Еркінбеков ағарту, білім саласының үздік маманы болып, І. Жансүгіров, Ш. Шынасылов, Б. Сүлеевтермен бірге қызмет істеген парасат иесі. Талдықорған уезі мен Ақсу болысының білім ордаларын басқарып, бірнеше жаңадан мектептер аштырып, ете зиялы, көрген-білгені мен түйгені көп, елге арда азамат саналған тұлға. Жаңа мектептің ашылу салтанатына сол кездегі қазақтың пір тұтар азаматтарының көбі қатысқан. Көлбай Төгісов, Мұхамедсәлім Көшімов тәрізді ел мен Алаш белсенділері болған. Мамания мектебінің құндылығы туралы «Қапалға да ай туды» мақаласында («Айқап», 1912 жыл, №3) Сабыржан Ғаббасов: «Қазақтарда бір Мамановтар мектебінен басқа мектеп, медресе жоқ.

Тіпті оқыту үшін қайғырушы бір адам жоқ», - деп жазады. Мамания мектебінің игі істері туралы («Айқап», №7) Көлбай Төгісов: «Халық үшін мектеп ашып, кедей балаларының барлық оқуына жағдайды жасаған Қапал азаматтары Маманов, Тұрысбековтардың игі істерін көпшілікке хабардар етпекпін», - деп жазады. Расында, Маман құттың ұлдары Тұрысбек, Сейітбаттал, Есенқұл қажылар мен Тұрысбектің ұлдары білікті мұғалімдерді жанжақтан шақыртып алдыртады. Оқушылар мен оқытушылар шығын қаражатын, жатын орнын жыл сайын толық көтеріп алып отырады. Мектептің оқулық кітаптары, жазу дәптері, қағаз, қарындаш, сия, сызу құралдары мойындарында болып, оған қосымша 60 оқушыны толықтай асдәммен тамақтандырып, жатын орынмен қамтиды. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетіне хабарландырулар беріп, Сейітбаттал қажының 150 мың сом қаражат байлығы болып, бір баласы Нұрғалымды Семипалат гимназиясынан оқытып, пидияға шығарылатын қаржыдан кедей балаларын оқыту үшін жылда қомақты стипендия тағайындап отырады. Қарағашта мектеп оқушыларына арнап өз қара-жатына мешіт салдырып, жаңа мектеп құрылысына көмекке деп 7 мың сом қаражат береді. Жыл сайын мектеп оқушыларына 1,5 мың сом қаражатын үзбей беріп тұрады. 1913 жылы қыста жаңа тәртіппен қыздарды оқыту үшін Уфадан Фатима Есенгелдина ханымды алдыртып, қыздарға арналған оқу орнын Мамания мектебінің жанынан салып, аштырады. Онда 30 қыз оқиды. Мұрағат мәліметінде қыздарға арнап

ашқан оқу «Женское училище» деп көрсетіледі. Отыз қыздың қаражатын Сейітбаттал қажы толық өзі көтеріп, оған қосымша қыздарға қол ісін мектепте үйретуге де ықпал жасап, тігін шеберханасын ашып қояды.

Есенқұл қажы мектептің іргесін кеңейтіп, мұғалімдерді жеке пәтер, отынсу, еңбек ақысымен қамтамасыз етеді. Ағасы Сейітбаттал 1913 жылы 2 қарашада 50 жасында қайтыс болған соң, бүкіл мектеп тіршілігі Есенқұлға жүктеліп, ол бәрін өз қарауына алады. Немере інілері Қожахмет, Тәңірберген, Солтанқұл, Құдайберген оған көмектесіп тұрады. Есенқұл қажы қазақ балаларының жоғары оқу орындарында оқып жүргендеріне қаражат беріп, көмек қылудан аянбаған. Өз қаражатымен Біләл Сүлеевті Уфадағы «Ғалия» медресесінде Орынбордағы мұғалімдер семинариясында оқытады. Қазақтың ұлттық әдебиетін өркендетуге атсалысып, «Қазақ» газетінің 1914 жылы 28 ақпанында, №52 санында қазақ романына 2 мың сом бәйге жариялайды. 1914 жылы «Айқап» журналында Есенқұл Маманұлының «Романға бәйгеге тігемін» деген ашық хаты беріледі. Бұл қазақтың көзі ашық, оқыған қауымын дүр сілкіндіреді. Қазақтың ұлттық-рухани көсемдері Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Есенқұл Маманұлының игі ісін құптап, жақсы лебіздерін газет пен журнал арқылы жазып білдіреді. «Қазақ» газетінің 1914 жылы 24 мамырдағы №24 санында, «Ашық хат азаматтарға» деген хабарламасында Есенқұл қажы Маманұлы: «Бәйгеге түскен романдарға сыншылыққа Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұхаметжан Сералин, Райымжан Марсеков, Шәкәрім Құдайбердиев, Яқұп Ақбаев, Нармамбет Орманбетов, Нұрғали Құлжанов деген ардақты азаматтарды лайықтаймын», - деп жазады. Роман бәйгесіне атақты Спандияр Көбеев, Мұхаметжан Сералин, Сұлтанмахмұт Торайғыровтан басқа тағы алты елге танымал атақтылардың жазған романдары сараптап алынады. 1914 жылы жаз айында, халық көп жиналған, Семей облысына қарасты Қоянды жәрмеңкесінде «Кім жазықты?» өлеңмен жазылған романмен Сұлтанмахмұт Торайғыров жеңімпаз атанады. 1915 жылы «Айқап» журналының №7-8 санында редакция алқасы: «Есенқұл Мамановтың романға бәйгесі Альфред Нобель жұмысымен қатар дәрежеде болмай, піл қасында бүргедей болғанымен құдығына қарай қауғасы деп жаңа ғана өдебиет жолында аяғын апыл-тапыл басып келе жатқан жұрт үшін бұл ерлік, тіпті Нобель жұмысынан да артық деп айтқымыз келеді», - деп жоғары бағалайды. Есенқұл қажының осы өнегесін 97 жылдан кейін Жетісу мен қазаққа белгілі кәсіпкер Бауыржан Оспанов қайта түлетті. Ол балалар әдебиетіне халықаралық мәреде Есенқұл Маманов атындағы жыл сайынғы бәйге жүлдесін 2011 жылдан бастап тағайындады. Тәңірберген мен Құдайберген Тұрысбековтер жылына Мамания мектебіне 4-4,5 мың сом көлемінде қаржылай көмек беріп тұрғаны құжаттармен деректеледі. Кеңестік революциялық толқындарға байланысты Мамания мектебі 1917 жылы жабылады. Мектеп ішіне ревком келіп орнығады. Ең алғашқы Қарағашта үш Матай қазағынан шыққан ревком комиссары Бейсенбай Кедесов екен. Ол Қарағаштағы Мамания мектебінде 1914-1915 жылдары мұғалім болған, қазақ елін қараңғылықтан шығару үшін күресуді ойлаған асыл азамат. Қарағаш

ауылы мен Мамания мектебінің ғимараты 1918-1920 жылдары Алашорда мен ақтардың бекінісіне айналады. Ақтар атаманы Анненков, Бедарев пен Осипов отрядтары Қарағашқа бекініп, 1920 жылы Қытайға асарларында мектепті және басқа да құрылыс үйлерді өртеп кетіпті.

1924 жылы Мамания мектеп ғимаратында 4 кластық кеңес үлгісіндегі «Қарағаш школасы» дегізіп, жетім балаларға арналған мектеп-интернат ашылады. Жергілікті өкімет Қарағаштағы мектептің өртенбей қалған, күйген кірпіштен қаланған қабырғаларын жөндеп, еден салып, есік пен терезелерін жаңадан жасап, төбесін тақтаймен жауып, майлап, сылап жөнге келтіреді. 1927 жылы Қарағаш мектебі облыста панасыз балалардың көбеюіне байланысты облыс білім-ағарту саласы ұйғаруымен «Қарағаш коммунасына» айналып, 1928 жылдан бастап 7 кластық білім бере бастап, қысқаша орысша ШКМ (школа коммуна молодежи) деп аталады. Коммуна толық шаруашылық есепте-болады. Яғни, өздерін өздері сақтап, асыраған. 380 гектар егіндік, 400 гектар жайылым жері болып, 500 қой, 150 сиыр, 100-ден аса жылқы асырап, бал ара омартасын ұстайды. Коммуна қарауында бір су диірмен, бір наубайханаға қоса өте жақсы жаб-дықталған шеберхана мен ұстахана болады. Онда 200-ден астам оқушы оқып, барлық шаруашылыққа қарап, күнкөріс қамын да жасайды. 1935 жылы Қарағаш коммуна мектебі ұлғайту үшін бұзылып, ескі Ақсуға көшіріледі.

Ескі Ақсуда 1913 жылы 4 кластық дәрежеде татар медресесі ашылған екен. 1923 жылы медресе орнына 4 кластық қазақ совет мектебі құрылады. Оны халық «қызыл школ» деп атайды. Сол «қызыл школ» мектепті 1928 жылдан бастап аудан бойынша үлгі-тірек мектебіне айналдырмаққа шешім шығарылады. Үлгі-тірек мектебінің көлемін ұлғайтып, кеңейту мақсатында Қарағаш коммунасын 1935 жылы көшіріп әкеп қосып, қазіргіше орталау мектеп жасалады. Үлгі-тірек мектебі 1935-1938 жылдары сол кездегі КСРО Халық ағарту комиссары Бубновтың атымен аталып, ол 1938 жылы «халық жауы» деп ұсталып кеткен соң, мектеп қазақ орта мектебі деген атаумен қалады. 1959 жылы Ақсу өзенінің бергі жағынан жаңа мектеп ғимараты салынып, Ақсудың арғы бетіндегі қазақ орта мектебін соған қосып, 280 орынды мектеп-интернатқа айналады. 1963 жылы үш қабатты 640 оқушыға лайықталған жаңа мектеп ғимараты салынып, атауы Ы. Алтынсарин деп аталады. 1964 жылы мектеп директоры болып Бейсебек Қорғанбаев тағайындалады. Ол мектепке 1965 жылы Ақсудағы Гагарин мектебінің оқушыларын қосып, олардың санын ұлғайтады.

1935 жылдан 1964 жылға дейін ол мектепті 29 меңгеруші (директор) басқарыпты. 1998 жылы Ақсудағы Ы. Алтынсарин атындағы таза қазақ орта мектебінің атауы «Мамания» деп қайтадан өзгертіледі. Шынтуайтында, бұл мектеп Ақсу өңіріндегі бұрынғы Мамания мектебінің жалғасы болып табылады. Қазір Қарағашта бұрынғы Мамания мектебінің іргетасы ғана қалды. Онда Маман ұрпақтары асыл тастан 1999 жылы орнатқан ескерткіш белгісі ғана тұр. Ал Маман тұсында орнатылған көшет қарағаштары әлі жайқалып өсуде. Сол себептен мекен Қарағаш деп аталғаны тарихи шындық.

ЖАЗУШЫЛАРДЫҢ ҚАМҚОРЫ, ТӘРБИЕШІСІ ЕДІ

1930- жылдың көктемі. Ол кезде мен Семейде шығатын «Қызыл дала» газетінің қызметкері едім. Редакцияда журналистер: Мұқсын Қордабаев, Мұсатай Ақынжанов, Ахметжан Тұрғанбаев, тағы басқа 5-6 адам бар болатын. Бір күні түс кезінде кеңсеге атжақты, өткір көз, қыр мұрын, орта бойлы адам келді. Ол әуелі редактордың кабинетіне кіріп амандасты. Танысып болғаннан кейін редактор қызметкерлерді шақырып, бәрімізді келген адаммен таныстырды.

Бұл келген адам ақын Ілияс Жансүгіров, қазірде «Еңбекші қазақ» газеті әдебиет бөлімінің меңгерушісі екен. «Еңбекші қазақ» газетінің шыға бастағанына 10 жыл толуына арналған мерекені Семейде өткізу үшін келгендігін айтты. Ілияс бірер күннен кейін қаланың орталығындағы клубта газет оқушыларының жиналысында баяндама жасады. Газет мерекесіне арналған номері Алматыдан Семейге жеткізілген екен. Онда Ілиястың «Еңбекші қазақ» газетіне шағын өлеңі де басылған.

Ақын Ілияс Жансүгіров сол жылы жазда екінші қайтара Семейге келіп еді. Бұл жолы ол Қазақстан Республикасының 10 жылдығына әзірлік мәселесіне байланысты құрылған комиссия мүшесі ретінде келген екен. Ол редакция қызметкерлеріне жолығып, келген шаруасының жайын айтты. Бұл келгендердің арасында кинематографиястер де бар,- деді, - Қазақстан жайында кино түсіру жоспарланған. Ал, менің өзіме қазақ молдасын тауып, киноға түсіру міндеті жүктелген. Менің сіздерден сұрайтыным: киноға түсіруге лайық нағыз молданы табуға көмектесіңіздер. Молда атанған жанның бәрі бірдей молданың шын бейнесін көрсете алмауы мүмкін.

Редакциядағы журналистер Ілиясқа молда тауып бере алатын кім бар екен десіп біраз ойланды. Ақырында осы қаланың тарихын білетін, адамдардың көбіне таныс, көп жылдан бері осы қаланың түпкілікті тұрғыны десіп біраз ойланды. Ақырында осы қаланың тарихын білетін, адамдардың көбіне таныс, көп жылдан бері осы қаланың түпкілікті тұрғыны десіп мені ұсынды. Мен Ілиясқа өзім білетін екі молданың есімдерін атадым. Олардың екеуі де осы қалада тұрады. Бірі- Ешмұхамбет Садақбаев, екіншісі- Мәшрап Жұмағұлов, Садақбаев бұдан бірнеше жыл бұрын «Қазақ тілі» газетінің агенті, таратушысы болған.

Ең алғаш Ілиясқа көрсеткенім Ешмұхамбет молда еді. Ол қызыл шырайлы, семіз, өңді, жасы елудің ішіндегі адам болатын. Ілияс молданы жүзбе-жүз көріп сөйлесті. Өңгімелесіп болған соң, Ілияс екеуміз сыртқа шықтық. Ілияс біраз бөгелді де маған қарап: Әлгі молданың бет кейпі сәудегерге, байға ұқсас екен. Бұдан өзге молда бар ма?

Бар, - дедім мен. Енді Мәшрап молданы көрсетуім керек.

Ертеңінде Ілияс мені іздеп үйге келіпті. Біздің үй шағын бір бөлме. Менің анам Ханифа бауырсақ пісіріп жатқан. Тегешке біраз ыстық бауырсақ түскен кезде Ілияс келіп апаммен амандасты, мені сұраған екен, менің жұмыстан

келмегенімді айтыпты. Ілияс тегештегі ыстық бауырсақтан бір уыс алып, жей бастапты. Көп ұзамай мен де үйге келдім.

Ілияс екеуміз Кирпичная көшесіндегі Мәшрап молданың үйіне келдік.

Үлкен қақпаның кіші есігін қораға кірдік. Қораның арғы шетінен құман ұстаған бір адам келе жатыр. Жақындай бергенде Ілиясқа: «Мәшрап молда осы», - дедім. Ілиясқа молданың түр-сипаты, кескіні, қимылы жарасымды көрінді. Мынау молдаға ұқсайды екен, - деді. Ілияс молдамен аз ғана сөйлесті де, ертең театрға сағат 11 кезінде келуін өтінді. Молда театрға баруға келісті. Біз қайтып кеттік. Бірер күн өткен соң, Мәшрап молданы көріп сәлем бердім. Қалай болды, кеше театрға бардың ба? – деп сұрадым.

Ойпыр-ай, киноға түсу азап екен ғой. Бір сағат бойына біресе жатқызып, біресе тұрғызып әбден шаршатып қалжыратты, - дейді.

Оқасы жоқ. Бұл киноның халыққа пайдасы болса, сіздің еңбегінің ақталды, - дедім мен.

1931 жылдың аяғында Қазақстан Жазушылар одағының бірінші пленумы болды. Мен жазушылар ұйымының Семей бөлімінен делегат болып бардым. Алматыда Ілияс Жансүгіровке жолығып, Семейдегі бөлімшенің жұмыс жағдайын баяндадым.

Сенің өлеңдер жинағың көркем әдебиет баспасының жоспарында тұр. Енді баспаның басшыларымен шарт жасауың керек, - деді Ілияс. Келесі күні көркем әдебиет баспасына барып, баспаның директоры Мансұр Ғатауллинмен шарт жасастым. «Балға жыры» деген атпен сол кітап 1933 жылы жарық көрді. Сөйтіп, менің өлең жинағымның басылуына Ілиястың көмегі тиді.

Ілияс Жансүгіров редакцияға келгенде, ең алдымен жаңа талап жазушылардың не істеп жүргенін сұрайтын. Театрға лайық адамдар бар ма, деп іздестіретін. Ілияс газетте басылған өлеңдерді оқытып өзі тыңдайтын. Сонда өлеңнің әрбір жолына, жеке сөздеріне мән беретін. Егер өлеңде орынсыз айтылған сөз кездесе, дереу түзететін еді. Мысалы, бір ақынның өлеңінде: «Халықтың бақыты үшін күреспеу-ар», - деген екен. Бұл жерде «ар» деген сөз орынсыз, әлсіз екенін дәлелдеп айтты, оның өлеңге қоятын талабы зор болатын.

Ілияс 1931-32 жылдарда арнаулы тапсырмамен Семейге екі рет келіп, өндіріс орындарында, Ертіс су жолы басқармасында болып, адамдармен әңгімелесіп, очерк, мақалалар жазды. Ет-консерві комбинатын аралап, жұмыс жағдайын көріп білді. Осы жылғы жүк тасу жоспары қандай көлемде болатыны туралы материал жазып, орыс тілінде шығатын «Прииртышская правда» газетінде жариялады.

Сол күні кешке жақын Жаңасемей қаласында тұратын облыстық газетінің қызметкері Ибади Матақовтың пәтеріне келдік. Ілиястың бұл үйге келген шаруасы Ибадидің әкесі Омардың қолында Абайдың бір хаты сақтаулы екенін естіген екен. Ал, Абай қолжазбасы оның келер жылы басылатын кітабына қажет болатын. Кешкі ас ішіліп болған соң, үй иесі Омар ақсақал төр жақтағы сандықты ашып, соның ішінен бір тарақ қағаз алды. Онда Абайдың қарындашпен жазған хаты бар екен, ол хатта мына барушы

адамға өзінің атын қайтарып беруді тапсырған. Хат ірі әріппен айқын етіп жазылған. Хатты оқып танысқаннан кейін Ілияс үй иесіне қарап: Бұл хатты маған бересіз ғой,-деп сұрады. Алыңыз,-деді үй иесі.

Ілияс қағазды портфеліне салып алды. Бұл сапарында ол архивтен, облыстық музей кітапханасынан Абайға байланысты бірқатар материал жинады. Солардың арасында Қуанышбайдың өлеңі деп аталған бір қолжазба бар болатын. Ол өлеңді әлдекім ескі емлемен көшіріп беруге маған тапсырды. Мен қолма-қол көшіріп бердім.

Осы өлеңде Қуанышбай «Біржан сал мен Сараның айтысын» мен жаздым дейтін Әріп Тәңірбергенұлын қатты сөгіп, жәбірледі. Әріптің арғы бергісін қазып, оның бұрынғы іс-әрекеттерін жамандап, іске алғысыз етіп көрсетеді. Ал, Абайды ешбір дәлелсіз жамандап, орынсыз кінә тағуына күйінеді.

Ілияс осының барлығын зерттеп, салмақтап өлеңнің кейбір шумақтарын мақаласында пайдаланған. Мысалы, Қуанышбайдың өлеңініңдегі:

Малы жүр Құныкемнің жерге сыймай, - деген жолдарды Ілияс Құнанбай аулының байлығын, дәулеті мол екенін көрсету үшін алған болса керек. Ілияс сол сапарында Семей архивінен Әлихан Бөкейхановтің орыс тілінде жазылған Абай өмірі туралы мақаласын, тағы басқа материалдар тапқанын айтқан еді.

Ілияс шебер журанлист еді. Семейге «Еңбекші қазақ» газетінде істеп жүрген кезінде Ертіс өзенінде су жолының ашылу науқанында келіп еді. Ол Ертіс параход басқармасының басшыларымен, қызметкерлерімен, жұмысшылармен кездесіп, мол мәлімет жазып алды. Осы жөніндегі жазған мақала, очерктері екі газетте де жарияланды.

Ілияспен бірге сол сапарда бір үйге қонуға тура келді. Таңертең ерте оянып, бас жағында тұрған столда газет-журналдардың бірін алып оқи бастадым. Ілияс та оянып, төсектен басын көтерді.

Не оқып жатырсың?-деп сұрады ол менен.

«Ала сиыр» деген өлеңді оқып жатырмын, - дедім мен.

Ілияс біраз тыңдады да:

Тағы не бар,-деп сұрады.

Әңгіме бар екен, - дедім.

Оқышы, -деді.

Әңгіменің орта тұсына келгенде:

Жарайды, арғы жағынан оқымай-ақ қой,-деді.

Осыдан кейін Ілияс орнынан тұрып киіне бастады.

Сол күні Семейдегі ет-консерві комбинаттың бас инженері

Н. Крупновпен әңгімелесіп, құрылыстың ендігі жоспарын, қандай цехтардың салынатынын сұрап білді.

Сендер осы құрылыс жайында неге жазбайсындар?-деп сұрады менен
Ілияс

Жазып жүрміз,-дедім мен.

Не жаздыңдар?- деп қайта сұрады.

Өлең, мақалалар жаздық,-дедім мен.

Пәлі, шағын өлең, мақала емес, бұл туралы повесть, роман жазуларың керек емес пе?- деді.

Ілияс Жансүгіров Қазақстан Жазушылар одағының бастығы болған кезде әдебиетке икемі бар, жазуға ынталы жастарды қолдап-қуаттап, оларға ақыл- кеңес беріп отыратын. Бірінші пленумда жасаған баяндамасында келешегінен үміт күттіретін жастардың есімдерін атап өткен еді. Олардың арасында Айтпай Хангелдин, Мариям Хакімжанова, Сенбек Еркінбеков тағы басқалары аталған болатын. Бұлардың шығармаларын жариялауға, жеке жинақтарын бастырып шығаруға үнемі жәрдемдесіп тұрды. «Жаңа әдебиет» журналында осындай талапты жастардың жазған өлең, әңгімелерін жариялады.

Біз қазақ педогогика институтында оқып жүрген кезде жас ақындар Қалижан Бекхожин, Дүйсембек Еркінбеков сияқты талапкер ақындар жазған өлеңдерін Ілиясқа көрсетіп, оқып, ақыл-кеңесін алатын еді.

Жас ақын Есмәмбетов Әли маған бір топ өлеңдерін берді. Осыны Ілиясқа көрсетуге ұяламын, сіз өлеңіме қалай қарайтынын біліп беріңіз, ол кісімен күнде жолығып тұрасыз ғой,-деп өтінді. Мен бұл өлеңді Ілиясқа апарып бердім. Осыдан екі-үш күндей уақыт өткен соң, Ілияс әлгі өлеңдерді қайтарып берді. Өлеңді түгел оқып шыққан екен.

Мыны баланың өлеңін оқыдым. Түбінде ақын болуға ыңғайы бар екен.- Ілияс сол арада ақынның өлеңінен бір шумақ мысал келтірді. Семейде Нұржанов Самат деген ақын бар еді. Ол өлеңді 20- жылдарда жаза бастаған. Туған жері Павлодар маңы. Өлең –жырлары газет-журнал бетінде басылып келген. Ендігі жерде өлеңдерін кітап етіп бастыру үшін Қызылордаға жолдаған. Ақырында бұл өлеңдерді қатты сынаған, тіпті, мазақ етіп мысқылдаған сын мақала жазып жариялаған. Әрине, мұны істеушілер жаңағы жаны қас кертартпа адамдар екенін сезген Ілияс Саматты Алматыға шақырады, Бейімбет екеуі Саматты «Жаңа әдебиет» журналында қызметке орналастырады. Саматтың «Еңбек» деп аталған өлеңдер жинағын бастыртып шығаруға көмектеседі. Осыдан кейін Самат жаңа өлеңдер жазды, аудармалар жасап бастырды.

1933 жылы Алматыда жас ақын- жазушылардың әдебиет кеші өткізілді. Кешті Ілияс Жансүгіров басқарды. Жас ақын-жазушылар шығармаларын оқыды. Осы кеште жас жазушы Саттар Ерубаевтің пародия, әңгімелері жұрттың назарын аударды. Оның шығармасынына риза болған оқушылар қол соқты.

Ілияс келген сайын Абай көшесіндегі екі бөлмелі үйге түсетін. Ол үйге бұдан бұрын келгенде қасында кинематографияшы екі жолдасы болып еді. Осы үйдің меймандос адамдарымен таныстырған.

Мен осы үйге барғанымда Ілияс бір өлеңді көшіріп отыр екен. Сол күнгі көшіріп жазған өлеңі «Алтын қазан» еді. Кейін «Еңбекші қазақ» газетінде басылды.

Мен Ілиястан біздің облыстық газетке өлең жазып беруін сұрадым. Содан кейін бір апта ішінде облыстық газетке «Қызыл дала» деген өлең жазып берді.

Қазақтың асқақ ақыны, көркем сөздің шебері, әдебиеттің барлық саласында өшпейтін із қалдырған Ілияс Жансүгіровтың туғанына жүз жыл толған тойын республика жұртшылығы кеңінен атап өтті. Оның қазақ әдебиетіне қосқан үлесі, қалдырған мұрасы аса зор. Қазақ халқы әрқашан оның есімін ардақтап атайды, мәңгі есте сақтайды.

Қалижан БЕКХОЖИН

ПОЭЗИЯНЫҢ АҚИЫҒЫ

Алатау аскарынан түлеп ұшқан мұздыбалық қыран секілді асқақ ерпінді Ілияс ақынның алғашқы білім - өнегесі де, тұңғыш жыр эжанаты да Жетісудың асқар таулары мен ағынды өзендерінен, өлең өнерне құмар қалың халық ортасынан ағытылды:

*Жер таппан саған жетер Жетісуым...
Күрткүлдек, Көксу, Лепсі, Іле, Шуым...
Асқардың аспан сүйген сілекейін,
Жан бар ма татпайтұғын, айтпайтұғын...
Шөгіскен шоғыр асқар қатпарланып,
Қия – құз, мұсатыр мұз жақпарланып,
Емес пе көк ала бас ақ буралар,
Оралған шудалары мақпалданып..
Ыстық көл жер айнасы мөлдіреді!
Аттанып алты өзені Жетісудың,
Балқашқа бауырым деп еңкілдейді,-*

деп шалқиды ақын туған жері жайында. Өлең өнері 1914-1915 жылдары канат сермеген дарынды ілияс өзінің алғашқы жырларын туған өлкесінің, өз ортасының тебіреністі мүдделеріне, арман – қиялдарына арнады. Жетісудың асқар тауларына қарап, оның құздарынан атар азаттық таңды аңсады. Ұлы Октябрь революциясының орасан толқыны Жетісудағы азаттық күресіне зор екпін берген кезде Ілияс сол толқынға кеуде тосып, өз дауысын өршіте қосты.

Советтік Жетісудың алғашқы жылдарында Ілияс Жансүгіров ағарту және баспасөз органдарында көрнекті қызмет атқарды да, Жетісудың «Тілші» атты газетінде ақындық өнермен де атағын таныта бастайды. Еңбекші халықтың азаттық мұратын және жаңа әлеуметтік өзгерісті, теңдік бақытын шабытпен жырлаған дарынды ақын кешікпей қазақ совет әдебиетінің бірі және Қазақ республикасының көрнекті мәдениет қайраткері болды. Оның қадірлі есімі – қазақ совет әдебиетінің ірі қайраткерлері Сәкен

Сейфулин, Бейімбет Малин, Сәбит Мұқанов, Мұқтар Әуезовтің даңқты есімдерінің қатарында жұлдыздай жарқырап қосылды. Ақынның алғашқы ең ыстық жырлары да Совет мемілекетін орнатушы, халқымыздың көсемі Ленинге арналды.

Революцияны, ұлы тарихи өзгерістерді бастаушы данышпан Лениннің теңдесі жоқ көсем тұтқан ақын 1924 жылы Ленин қайтыс болғанда теңіздей тебірене аза күйін шертеді. Өз жырында тарих данышпаны апатқа ұшырады деп күңіренеді. Келер жылы жазған « Ленин тірі «деген өлеңінде « Ленин салған даңғыл мәңгі жарқырап тұрады, Ленин мәңгі тірі» деп еңбекші халыққа зор сүйеніш білдіреді.

Ақын трихи ұлы аттаныс дәуірінде, партияның белсенді жаршысы болды. Совет өкіметін нығайту ісінде, тап жауларына соққы беру күресіне, социалистік құрылыс мақсатына коммунист ақын ауыл кедейлерін, жарлы – жаршыларды, жас буынды шақырып, жалындай жар салады.

I. Жансүгіров әр ұлтты, бір тілекті тұтасқан Совет мемілекетіне мейлінше сүйсіне ақын, партияның лениндік ұлт саясатын зор қадыр тұтқан, мақтаныш еткен жыршы.

Ақын өзінің бұл сүйініштерін Қазақстан, Москва жөніндегі бірқатар өлеңдерінде, әсіресе 1927 жылы жазған « Ұштасқан үш тілек» атты өлеңінде өте әсерлі етіп толғады. Ілияс ақынның бұл тұста жазған ең күрделі шығармасы « Дала » атты поэма. Бұл поэмада ғасырлар бойы езілген, қамауда, қараңғыда тұншыққан бұрынғы бейбақ халқымыздың, кейін Ұлы Октябрь революциясының күдіретті күші, Ленин партиясының ізгі басшылығы арқасында теңдікке, игі өмірге ие болған халқымыздың өмір тарихы толғанады. Поэма қазақ халқының тарихи өмір шежіресі секлді.

Отызыншы жылдардың басында қазақ совет поэзиясы жаңа белеске көтерілді. Бұл тұста Ілияс қаламынан шыққан көптеген өлеңдерінде құлазыған қырда орнаған жаңа кен – заводтар, құс қанатын талдырған құлан жазық далаға тартылған темір жолдар сияқты ғажайып жаңалықтар, еңбек ерлерінің кереметті игі істері өте әдемі, әсерлі, кең жырланды.

Осы кезеңде өз халқының сөз дарындылығын бойына мол сіңірген және ұлы орыс поэзиясынан көп тәлім алған алғыр, ұста ақын Ілияс өз творчествосын өзгеден бөлек, биік сатыға көтереді. Жетісу өлкесі мен Ақсу атырабының майталмандарын жоғары бағалап, Ілияс, Әсет ақынға арнаған өлеңінде:

*Ән салсаң өзімдей сал ақыратып,
Жайлантып, қоңырлатып, жамыратып,
Аққудай аспандағы әнді өрлетіп,
Қондырып қоңыр қаздай мамырлатып.
Бодатып, саулы інгендей күңірентіп,
Нәсердей нәпір теккен жалындатып...*

деп толғанады. Бұл өлең келесі келелі үш поэманың увертюрасы іспетті. «Күй» және «Күйші» поэмасында Ілияс сөз өнерінің кереметін халыққа әсерлі түрде жеткізе білді. Осы екі дастанда ақын халқымыздың даналық сипаттарын, халықтың музыка өнерінің таңғажайып күдіретті күшін,

өткендегі бармағынан бал тамған өнерпаз адамдардың дарындылық қасиеттерін жыр етеді.

*...Күңіретіп «Аспан қайғы» күй толғанды,
Желмая желе жортып, жерді шалды.
Алатау, Алтай, Арқа, Қырды, Сырды,
Аралап, қоныс таппай күй зарланды.
Тас балқып, толқып жатты бауырдай боп.
Аңқылдап алтын күрек домбырадан
Құйып тұр жазғы жылы жауындай боп,
Қағылды кейде бір күй дабылдай боп,
Әлде кеш, әлде дауыл, әлде ат шапқан,
Әйтеуір қырдан көшкен сарындай боп...*

(«Күйші»)

Міне бұл дастандардағы Ілиястың сөз өрнегі, күй нәштері осылай құлпыра өрістеп, меруеттей тізіліп, өсіп, асқақтай береді, жан арбайтын музыка саздарындай оқығанды еліктіре, елжірете түседі.

Тамаша суреткер өзінің «Күйші» атты теңдесі жоқ сұлу дастанында, хикая, оқиғаларды тарихи шындыққа бағындыра, үлкен, толғамы терең ақындарша реалистік ағыммен терең ақиқатты суреттейді. Бұл дастанда Кенехан мен ханшаның момын жұртқа көрсеткен содыр – сойқан мінездері әшкерленумен бірге, поэмада негізінде халық талантының асқан өнері, оның жауыздықты жеңетін кереметтігі аса шеберлікпен жырланған. Өзінің өнері арқылы қаһарлыханшаның торынан құтылған күйші образында хан – төрелерге қарсы күрес ашқан халқымыздың жеңілмес бейнесі сезіледі.

Ілияс творчествосының биігі де, қортынды түйіні де атақты «Құлагер» поэмасы болып қалды. Бұл дастан ақынның өзі тірісінде 1937 жылы «Социалистік Қазақстан» газетінің бірнеше сандрында жарияланды және жұртшылықтан «халықтық поэма» деген дұрыс баға алды. Расында да өлең өнерінің биігіне жеткен және орыстың Пушкин, Лермантов секілді ақындрын өзіне өнеге тұтқан Ілияс «Құлагер» поэмасын шын халықтың киелі шығарма етіп жасады. Бұл поэмада патша әкімдері, бай – болыстар, дін иелері бтлеп – төстеген қазымыр заманда кеңдікті аңсаған өр жаны мен асыл дарыны шырмауға түскен халықтың ардагер ақыны сері Ақан жыр болды. Тарихтан белгілі. Ақан сері XIX ғасырдың екінші жартысында дәурен шеккен атақты ақын, әрі ірі композитор. Ақан сері өзінің керемет дарынымен, өр мінезімен тұсындағы әкім шонжар, діндар топас қауымға қарсы сұс көрсеткен, наразылық сездірген бұқарашыл ақын. Ақан серінің өмірі ереулді жырға, оқыс, ерек оқиғаларға толы. Ілияс өз поэмасында Ақанның аты – шулы жүйрігі – Құлагер атының қазасына байланысты оқиғаны жыр етеді. Алайда «Құлагер» дастаны ат қазасынан тереңірек жайды, кең тарихи әлеуметтік көріністерді суреттейді. Сағынайдың асын, оған жиналған қауымды, той, топырды сипаттай отыра, Ілияс ескі феодалдық ауылдың салт – санасын, тұрмыс – тұрғыларын айқын және шебер елестетеді. Ас беру, айтыс құру, күрес, атшабыс жасау секілді негізінде халықтың дәстүр бар, мерекелік мәдениеті бар әдет – ғұрыптарды кең, тамаша суреттеген ақын, сонымен

қатар мұндай салтанат – думандарды үстем және топас қауым – бай-төрелердің өздерінің рушылдық, байшылдық мансаптарына пайдалануға сұмдық әрекеттер жасайтындығы да өткір әшкереленген және оларға бас имейтін, еркіндікті әулие тұтқан мен – мен ақын Ақан сері ардақтала сипатталады. Ақанның медеті халық, халықтың да мұңын тербеуші. Ақан, Поэмада Ақанның ерлік мінездері, асқан драманы сүйсіне кең суреттеген. Ілияс сері Ақанның тұсындағы әділетсіздікке, отар саясатына қарсы шыққан айналасындағы қытымыр, дөрекі қауымнан безіп, дарқандықты мұрат еткен ардагер ақын азамат екендігін аңғартады.

*Сезгір жан, нәзік көңіл азап алып,
Жабырқап, жапан түзді жалғыз кезген.
Әйтеуір Құлагерді мініп, бптап,
Жалғыз жан жапан түзге кеткен ақтап.
Ақ көңіл асқар жанын алып қашқан,
Арамнан, айналадан, кірден сақтап...*

Сөйтіп «жыр мұңын, елдің шерін» жоқтап, өлең шертіп, «ақ көңіл, асқар жанын»жірлі, арам айналадан алып қашып жүрген халық шермендесі Ақанды Құлагер қазасы әбден күйретеді.

Торас қауым өкілі Батыраштың Құлагерді өлтіруі тек жүйрік аттың ғана емес, бұл жүйрік аттай қиял – қанаты бар – халық дарыны Ақанның талантына қаракүштер жасаған шабуыл болып саналады. Ілияс поэмасының соңында Құлагерін жоқтап, бебеу қаққан Ақанға:

*Жұрт жоқтап, қапыда өлген қайран атты.
Әр жақта ел бұлбұлы сайрап жатқан,
Ішегі домбыраның сыңсып жылап,
Әншілер «Құлагерге»бай – балтты,-*

деп бүкіл халықты күңіретіп үн қостырады. Мұнда Құлагер дегенде жүйрік ат қана емес, халықтың рухын көтеріп, ызамен, назбен тебіренген атақты ән туралы жыр қозғалып отыр. Талай батыраштар, көк жүйріктер баяғыда зым – зия жоғалды, ал Ақан даңқы «Құлагер» әні әлі де жаңғырыға шырқалып, халықпен бірге жасап келеді.

Ілияс Жансүгіров асқан ақын болуымен бірге поэма, драматургия саласында да елеулі еңбек еткен ірі жазушы. Ілиястың көптеген әңгімелері мен тамаша фельетондары әдебиет тарихынан өзінше орын алатын бағалы еңбектер. Ілияс 1935 жылы «Жолдастар» атты көлемді роман жазды.

ӨМІРДІҢ ӨРЕН ЖЫРШЫСЫ

« Жер жаннаты - Жетісу» деп жырлайтын қазіргі жас буын осыдан 25 бұрын бұл тамаша өлкені шебер сұлулықпен суреттеген таң ғажайып ақын жырын біле ме екен?

*Жер таппан жер де жетер Жетісуым:
Күркілдек, Көксу, Лепсі, Іле, Шуым,
Асқардың аспан сүйген сілекейін,
Жан бар ма, татпайтұғын, айтпайтұғын...
Шөгіскен шозар асқар қатпарланып,
Қия құз, мұсатыр мұз жақпарланып.
Емес пе көк ала бас ақ буралар,
Оралған шудалары мақпалданып...
Ыстықкөл жер айнасы мөлтілдейді,
Балқашты қамыс қамап желкілдейді.
Атанған алты өзені Жетісудың
Балқашқа бауырымдап еңкілдейді.*

Жетісу суретін мұндай ұзақ, әсем сөз кестесімен жасаушы суреткер, атақты ақын Ілияс Жансүгіров еді. Ілияс ақын Жетісудың ақиығы, асқан жыршысы, аса дарынды төл – тумасы. Ілияс қазіргі Талдықорған облысы, Ақсу ауданында туып өсті, алғашқы білім - өнегені, ақындық шабытты да, Жетісудың қалың ортасынан, құзар тауларынан, адуынды өзендерінен қабылдады. Ақындық өнерге 1914- 1915 жылдары қанат сермеген дарынды, пайымды Ілияс өзінің алғашқы жырларын туған өлкесінің, айнала жұрттың мүддесіне арнады, Жетісудың асқар тауларына қарап, алтын таң атуын аңсады. Ұлы Октябрь революциясының орасан толқыны Жетісу өзендеріне екпін берген қарсанында, сол толқынға кеуде тосып, құшақ жайған ақын – Жетісуда Ілияс еді. Жетісу өлкесінде халық ағарту майданында көрнекті қайраткер болған Ілияс өзінің ақындық атағын 1927 жылдан бастап бүкіл Қазақстанға жайды. Өзінің ақындық өнерпаздығымен, еңбекші халықтың жырын жырлаған ұзақ уақытты келелі, аса көрнекті шығармаларымен Ілияс қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі болып, мәдениет тарапынан ірі орын алды.

Ілияс Жансүгіров революциядан бұрын да ақындық өнерін өз елінде таныта бастаған ақын. 1915- 1916 жылдары жазған « Балдырған» атты қолжазба жинағында Ілияс өзінің Абай жолын қуған жаңашыл, әділетшіл, бұқарашыл ақын екендігін және болашақ суреткер екендігін айқын сездіреді. Ақын сол жырларында халқына азаттық заманды, теңдік заманды мұрат етеді.

Ілияс 1920 жылы жазған « Қызыл жалау» атты ұзақ толғауында ұлы октябрь революциясының нұрлы азаттық туын зор сүйінішпен құлшына жыр етеді.

... Неше жүз жыл толғатып,

*Жердің жүзін қозғалтып,
Қолға алып жердің тұтқасын
Туған Қызыл жалаусың!
Қара жүрек табанды,
Қуған Қызыл жалаусың!
Жарқырап жалпы дүниеге
Туған Қызыл жалаусың! –*

толғайды да Қызыл тулы Октябрьді – еңбекші халықтың бақыт күні деп ардақтайды.

Ал, осы 1920 жылы жазған «Еркіндік таңында», «Еңбекшілерге» деген өлеңдерінде Ілияс қазақтың еңбекші табы жарлы – жалшыны жаңа, кең тұрмысты құру күресіне, тарихи қоғамдық істерге таптық тілекпен топтаса шығуға шақырады, Совет үкіметі өзіңдікі, өмірді өзің басқар деген ұрандарды жыр етеді.

Ақынның алғашқы ең ыстық жырлары да Совет мемлекетін орнатушы, халқымыздың көсемі Ленинге арналды. Революцияны, ұлы тарихи өзгерістерді бастаушы Лениннің даналығына, халықтың шам-шырағы болған ақын – ойына сүйсіне ұйыған, Ленинді теңдесі жоқ көсем тұтқан ақын 1924 жылы Ленин қайтыс болғанда теңіздей тебірене аза күйін шертеді, өз жырында тарих теңізінің зор кемесі апатқа ұшырады деп күңіренеді. Келер жылы жазған «Ленин тірі» деген өлеңінде Ленин салған даңғыл жол мәңгі жарқырап тұрады, Ленин мәңгі тірі деп еңбекші халыққа зор сүйініш білдіреді.

Ақын тарихи ұлы аттаныс дәуірінде партияның шын жыршысы болды. Совет өкіметін нығайту ісіне, тап жауларына соққы беру күресіне, социалистік құрылыс мақсатына коммунист ақын ауыл кедейлерін, жарлы – жалшыларды, жас буынды шақырап, жалындай жар салады. 1920-1923 жылдар жазған «Еңбекшілерге», «Егінші», «Жарлылар ұйымының жетісінде», «Кедей тойы» секілді бір топ өлеңдерінде Ілияс еңбекші бұқараның күрескер өмірін, жеңімпаз күшін қуана жырлады. Ал сол 1920 жылдары Ілиястың жастарға арнап жазған өлеңдері, біздің революцияшыл поэзиясының күшті бір сарыны болды. 1920-1924 жылдары жазған «Жалпы жасқа», «Жас бұлбұлдарға», «Жастар ұраны», «Ана махаббаты», «Жас жалшыға», «Саналы жасқа», «Жасқа» деген өлеңдерінде Ілияс ауылдағы еңбекші жастарды таптық тартысқа, білімге, мәдениетке, халық ісіне жұмылуға ұрандады.

Ілияс Жансүгіров әр ұлтты, бір тілекті тұтасқан Совет мемлекетіне мейлінше сүйсінген ақын. Партияның лениндік ұлт саясатын зор қадір тұтқан, мақтаныш еткен жыршы ақын өзінің бұл сүйініштерін Қазақстан, Москва жөніндегі бірқатар өлеңдерінде, әсіресе 1927 жылы жазған «Ұштасқан үш тілек» атты өлеңінде өте әсерлі етіп толғады. Бұл өлеңде бұрынғы түнекі заманда «жаралы, жалғыз, қансырап жатқан өлімші елін» Ленин бастаған орыс пролетариаты туысқандық медет беріп, ажалдан құтқарып қалғандығын жыр етеді. Ақын өз халқы атынан сөйлеп:

Балғалы бауыр баста тұр,

*Орақты бауыр қаста тұр...
 Ұмтылдым тұрдым, үш тіреп,
 Айқасып қалды үш білек.
 Таяғым таптым, таяндым,
 Өзімді сездім күштірек.
 Үшеуіміз бірге аттандық,
 Ұштасқан соң үш тілек, -*

деп жырлады. Бұл жырда жұмысшы табы, кедей шаруа және бұратана ұлттардың мызғымас бірлігі зор шаныммен суреттелген. Ілияс ақынның бұл тұста жазған ең күлделі шығармасы «Дала» атты поэмасы. Бұл поэма ғасырлар бойы езілген, қамауда, қараңғыда тұншыққан бұрынғы бейбақ халқымыздың, кейін Ұлы Октябрь революциясының өзгерткіш қуаты арқасында, Ленин партиясының ізгі басшылығының арқасында теңдікке, бірлік берекеге, игі өмірге ие болған халқымыздың өмір тарихы толғанады. Бұл поэма қазақ халқының тарихи өмір шежіресі секілді.

Ілияс ақынның идеялық беріктігін, партиялығын күшейте танытатын бір сарын – бұл поэмада ұлттар достығы, тап бірлігі, сүйінішпен жырланған да, ал алашорданың халыққа қас байшыл – ұлтшыл әрекеттері өткір әшкерленген.

Жаңарған социалистік Қазақстанның келелі көріктері, өзгерген ауылдың, көркейген қырдың тың бейнелері Ілиястың 30 – жылдардағы шығармаларында мол суреттеледі. Бұл жылдарда қырға орнаған жаңа заводтар, кен орталығындағы қайнаған еңбек, құс қанатын талдырған құлан – жазық далаға тартылған темір жолдар, ғажап жаңалықтар ақын шығармасында құлшына жырланды. Өзінің өлең өнерінлегі жаңа ғажап өрнек Ілиястың 1929 жылы жазған «Күй» атты дастанынан басталады. «Күй», «Күйші», «Құлагер» секілді әсем, сұлу дастандарға, музыка тілмен бейнелеген, бұл үш симфониялық поэмаларға увертюра ретінде шығарып Жетісудың белгілі ақыны Әсетке арналған өлеңінде ақын былай серпіледі:

*Ән салсаң өзімдей сал аңыратып,
 Жайланып, қоңырлатып жамыратып
 Аққудай аспандағы әнді өрлетіп,
 Қондырып қоңыр қаздай мамырлатып.
 Боздатып саулы інгендей күңірентіп,
 Нөсердей нөпір төккен жалындатып...*

«Күй» және «Күйші» поэмасында Ілияс сөз өнерінің кереметін халыққа әсерлі түрде жеткізе білді. Бұл екі дастанда ақын халқымыздың даналық сипаттарын, халықтың музыка өнерінің таңғажайып, құдіретті күшін, өткендегі бармағынан бал тамған өнерпаз адамдардың дарындылық қасиеттерін жыр етеді. Тегінде Ілияс жоғарыда Әсет әншіге арнаған өлеңіндегідей, өзі де сырлы күйді талдырып, тамсандырып толғайтын, кейде нәзік, кейде асқақ сыршыл, күйшіл ақын еді. «Күйші» поэмасы әлеуметтік мәні және көркемдік қуаты жағынан Қазақ поэзиясындағы үздік шығарма болып қалды. Бұл поэмада атышулы Кенесары ханның тыныш жатқан момын халыққа – Уйсін еліне келіп жасаған озбырлығы мен әлегі елестетіледі. Өзіне

құл жинауды мақсат еткен Кене хан, жазығы жоқ бір күйші жігітті тұтқын етіп торына түсіреді. Бейбақ күйшіні қасақы хан өзінің шалдуар долы қарындасы Қарашашқа басыбайлы құл етіп береді.

*Ілініп ханның байлап матауына,
Азат бас айналды оңай ата құлға.
Күйшіні ертіп келіп есік ашты,
Мақпал бау, манат ойған отауына.
«Алдияр!» - ауызына азар түсті.
Алақтап алды-артына назар түсті.
Кіргендей болып кетті бір сарайға,
Алтын мен жібек жайған базар түсті.
Ханыша мынау аппақ сазан түсті,
Көрінді әзірейіл ажал түсті.
Жыланнан сырға салған жолбарыс қыз,
Сықылды жсын патшасы, дажал түсті.*

Бәлеқор, ханышаны ақын осылай дәім жексұрын суреттермен суреттесе, өзі қашып жүрсе де бейбіт елге әңгір-таяқ әлек тудырушы бұлалқы хан Кенесарыны:

*Бәрі отыр бөлтірікке беріп ырық,
Алар деп өз абыроын өзі-ақ жығып.
Жанжалды үй-арасы ұсақсынып,
Арыстан отыр барлап, тісі ақсиып...*

деп, жыртқыш аңға теңейді. Бұл дастанда Кене хан ханышаның момын жұрқа көрсеткен содыр-сойқан мінездері әшкереленумен бірге, поэмада негізінде халық талантының асқан өнері, оның жауыздықты жеңетін кереметті, қуатты күші аса шеберлікпен жырланған. Өзінің өнері арқылы қаһарлы ханышаның торынан құтылған күйші образында – хан төрелерге қарсы күрес ашқан халқымыздың жеңілмес бейнесі сезіледі.

Ілияс творчествосының биігі де, қорытынды түйіні де атақты «Құлагер» поэмасы болды. Бұл дастан ақынның өз тірісінде 1937 жылы «Социалистік Қазақстан» газетінің бірнеше сандарында жарияланды және жұртшылықтан «халықтық поэма» деген дұрыс баға алды. Расында да өлең өнерінің биігіне жеткен және орыстың Пушкин, Лермонтов секілді ақындарын өзіне өнеге тұтқан Ілияс «Құлагер» поэмасын шын халықтық, келелі шығарма етіп жасады. Бұл поэмада патша әкімдері, бай, болыстар, дін иелері билеп- төстеген тығырық заманда кеңдікті аңсаған өр және жаны мен асыл дарыны шырғауға түскен халықтың ардагер ұлы, ақын, сері Ақан жыр болады. Тарихтан белгілі, Ақан сері 19 ғасырдың екінші жартысында дәурен шеккен атақты ақын, әрі ірі композитор. Ақан сері өзінің кереметті дарынымен, өр мінезімен тұсындағы әкім, шонжар, діндар топас қауымдарға қарсы сұз көрсеткен, наразылық сездірген бұқарашыл ақын. Ақан серінің өмірі ереуілді жырға, оқыс, ерең оқиғаларға толы. Ілияс Жансүгіров өз поэмасында Ақанның атышулы жүйрігі – Құлагер атының қазасына байланысты оқиғаны жыр етеді. Алайда «Құлагер» дастаны ат қазасынан тереңірек жайды, кең тарихи - әлеуметтік көріністерді суреттейді.

Сағынайдың асын, оған жиылған қауымды, той- топырды сипаттай отыра, Ілияс ескі феодалдық ауылдың салт –санасын, тұрмыс- тұрғыларын айқын және шебер елестетеді. Ас беру, айтыс құру, күрес, атшабыс жасау секілді негізінде халықтық дәстүр бар, мерекелік мәдениеті бар әдет –ғұрыптарды суреттейді. Сонымен қатар мынадай салтанат- думандарды үстем және топас қауым – бай –төрелердің өздерінің рушылдық, байшылдық мансаптарына пайдалануға сұмдық әрекеттер жасайтындығы да өткір әшкереленді және ескі ауыл әдет –ғұрыптарындағы өрескел, ерсі мінездер де шебер мініліп, дәл мысқылданған. Поэмада елді ұршықтай үйірген үстем таптар, әкімдер, шонжарлар, байшікештер, надан, топас, дөрекі бейнеде мінезделіп, оларға бас имейтін, еркіндікті әулие тұтқан менмен ақын Ақан сері ардақтала сипатталады. Ақанның медеті – халық, ал халықтың да мұңын тербеуші – Ақан. Поэмада Ақанның өрлік мінезі, асқан дарыны сүйсіне кең суреттелген. Ілияс сері Ақанның тұсындағы әділетсіздікке, отар саясатына қарсы шыққан айналасындағы қытымыр, дөрекі қауымнан безінген, дарқандықты мұрат еткен ақын азамат екендігін аңғартады:

*... Жүйрік ат, сонар, саят, қыз -қырқынмен,
Өмірді өткізген жан өз ырқымен.
Өмірдің ащы емес, тұщысында,
Қызықтап жсігіт ойын, қыз- күлкімен.
Солардан келе-келе жаны безген,
Өмірдің әлсіздігін әбден сезген.
Сезгір жан, нәзік көңілін азап алып,
Жабырқап жапан түзді жалғыз кезген.
... Жасынан туып -өсіп мекен қылған
Жерінен патша қуып, қала отырған.
Ел інін суға алдырған суырдай боп,
Жойқын жұт сұрапылда малын қырған.
Арманды ел ақ патшаға арыз құған.
Жер мұңын, елдің шерін өлең етіп,
Ақан да жанның бірі жаны ауырған.
Әйтеуір Құлагерді мініп баптап,
Жалғыз жан жапан түзге кеткен ақтап
Ақ көңіл, асқар жанын алып қашқан.
Арманын айналадан, кірден сақтап.*

Сөйтіп « жер мұңын, елдің шерін» жоқтап өлең шертіп, « ақ көңіл, асқар жанын» кірлі, арам айналадан алып қашып жүрген халық шермендесі Ақанға Сағынайдың асында таңтық, дандақ бай Батыраш тап болады. Бұлбұл дауысымен бүкіл жиынды аузына қаратқан, Құлагердей дүлдүл атымен көргенді таңырқатқан Ақан баққұмар Батыраштың ішін күйдіреді, тіпті үрей туғызады. Ақанның аты озып жүлде алады деп қауіптенген пасық батыраш ызамен Ақанға тиісіп тіл безейді. Тәккаппар Ақан жиын жұрт алдында әкіреңдеген Батырашты:

*... Әңгідік, әкірең қаққан, албырт сөзді.
... Көк ешкінің жыртық көзді.*

*Алтайдың кәрі жыныдай бақылдаған.
Көк сақал, азбансынған бұл кім өзі?
Би болсаң, би шығарсың Алтайына,
Тілімді терезем тең, тартайын ба?
... Бәйгеден басы-көзін сұғып озбай,
Ат сенің қарай ма екен сақалына...*

деп, жерлеп берді. Ақырында кеудесін зұлым намыс қыздырған батыраш үш жүз аттың алдынан жеке дара келе жатқан Құлагерді бәйгілі қазыққа жеткізбей ұрып, соққыға жығады.

Ардагер жанына қанат болған асыл Құлагердің қазасын сері Ақан ауыр аза тұтады, жыр айтып, күңірене жоқтайды. Топас қауым өкілі Батыраштың Құлагерді өлтіруі тек жүйрік аттың ғана қазасы емес, бұл жүйрік аттай қиял қанаты бар – халық дарыны Ақанның талантына қара күштер жасаған шабуыл болып саналады, сондықтан да Ақанның ат жөніндегі азасы – бүкіл халық қайғысына айналады. - Ілияс поэмасының соңында Құлагерін жоқтап, бебеу қақан Ақанға:

*Қайтқанда басты өңгеріп, сонау түннен,
Ән салған қалың қазақ қайғылы үннен.
Қағып ап қыз – келіншек күзеттегі,
Жылқышы жылқы ішінде салып жүрген.
Жұрт жоқтап қапыда өлген қайран атты.
Әр жақта ел бұлбұлы сайрап жатты...
Ішегі домбыраның сыңсып жылап,
Әншілер «Құлагерге» бай – байлатты...*

деп, бүкіл халықты күңіренге үн қостырады. Мұнда Құлагер дегенде жүйрік ат қана емес, халықтың рухын көтеріп, ызамен, назбен тебіренген атақты ән туралыжыр қозғалып отыр. Талай Батыраштар, көк жүйріктер баяғыда зым-зия жоғалды, ал Ақан даңқы – «Құлагер» әні әлі де жаңғырыға шырқалып, халықпен бірге жасап келеді. Ілияс ақын өз дастанында ардагер Ақанның өшпес образын осылай бейнелеген.

«Құлагер» поэмасына көп тоқталғанымыз бұл дастан Ілияс творчествосындағы аса қадірлі шығарма және қазақ поэзиясына қосқан ең соңы да, асыл да мұрасы.

Ілияс Жансүгіров асқан ақын болумен бірге проза, драматургия саласында да ірі еңбек еткен ірі жазушы. Ілиястың көптеген әңгімелері мен фельетондары әдебиет тарихынан баға алатын елеулі еңбектер. Ілияс 1935 жылы «Жолдастар» атты көлемді роман жазды. 1931 жылы «Кек» атты пьеса жазды. 1937 жылы жазған «Исатай-Махамбет» атты трагедиясы мен «Бақытты Жамал» атты поэмасын жарыққа шығара алмай аяулы өмірі мезгілсіз үзілді...

Ілияс орыстың ұлы ақыны Пушкиннің атақты «Евгений Онегин» атты өлең романын және «Гавриллада» деген поэмасын аударып та үлкен еңбек етті.

Ілияс Жансүгіров халқын, Отанын сүйген ірі патриот ақын еді. Ілияс қазақтың советтік даласын, кербез Көкшесімен жанаттай Жетісуын, асқар

Алатауын сүйсіне шебер жырлаған суреткер. Ілияс шығармаларына жаңарған жердің, соның ішінде жаңа Жетісудың еңбек адмдары ардактала сипатталады.

Қазақ Совет поэзиясының бастаушысының бірі ардагер ақын Ілияс Жансүгіровтың қалдырған тамаша мұралары алдымыздағы қазақ әдебиетінің он күндігіне зор үлес болып табылады. Бұл асыл мұра біздің әдебиетіміздің әрқашанда игі қазынасы болып қалады.

Төлеген БАЙМҰРАТОВ

ЖАНСҮГІРОВТІҢ ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ СҮЙІКТІ БЕЙНЕ

Ұлы Октябрь социалистік революциясының жеңісі нәтижесінде азаттықа қолы жеткен әйел-ананың бақытын жырлау - бүкіл Совет әдебиетінің, жекелеп алғанда, қазақ совет әдебиетінің үлкен парызының бірі болды. Атап айтарлық бір жайт: теңсіздік бұғауынан босап, бақыт құшағына енген әйел-ананы профессионалды ақындардан бастап, «көкірегінде көзі барларға» дейін толғана, сүйсіне жыр етті. Әсіресе жиырмасыншы жырлардағы газет-журналдар бетінде жарияланған жүздеген өлең-жырлар біздің бұл пікіріміздің айқын дәлелі бола алады. Демек, шығыс тарихында тұңғыш рет теңдікке, тең праволылыққа қолы жеткен әйел-ананың қуанышы – бүкіл еңбекші халықтың ортақ қуанышы болды. Міне, сол азат әйелдің бақыты туралы жырдың желісі күні бүгінге дейін үзілген жоқ. Қайта кезең, уақыт талабына қарай жаңаланып жалдана түсті. Бұл заңды да. Өйткені жаңа заманның бақыт шұғыласына бөленген әйелдің өскелең өмір талабына орай жаны да, жайы да жаңарып, биіктей түспей ме. Ал оның күн санап толыға, тұлғалана түскен бейнесін жан-жақты көрсету – көркем сөз зергерлерінің зор парызы іспетті.

Күндіктен құтылып, өмірге еркін араласқан, өнер-білімге ұмтылып, ой-санасын есейткен, тіпті ел басқару дәрежесіне шейін көтерілген қазақ әйелдерінің сәтті қадамдарына шын жүректен тебіреніп сүйсіне, шабыттана жыр төккен ақынның бірі – Ілияс Жансүгіров. Ақынның бұл тақырыпты жырлаудағы революциядан бұрын жазылған «Мұңды құс» өлеңінен бастауды жөн көрдік.

«Мұңды құста» өмір шындығы астармен беріледі. Тал шыбықтай бұрала өсіп келе жатқан жас қызды ақын бұлбұл құс бейнесінде алады да, оның басынан өткерген жайларын терең пайымдайды. І.Жансүгіров жас қыздың алаңсыз албырт балалық шағын сауығы мен сайраны мол жарқын жазға балайды. Қызығы мол сол дәуреннің қысқалығын, әрі қызға қырық үйден тыйым салынып, қол-аяғы еріксіз байланатындығын, бойы өсіп, бұғанасы қатпай жатып, оның қойнына құдалық бұғауы түсіп, маңына

«қарқылдаған қарғалар, шаңқылдаған сауысқандар» үйіріле қалатындығын автор былай бейнелейді.

*Сынық қанат, мұңды құс,
Жалаңаш ағаш басында,
Ажал таяу осы құс,
Қарға, құзғын қасында.
Қанаты сынық болғанмен
Көкіректе сынық ескі ән бар.
Қу ағашқа қонғанмен
Әннің де не сәні бар?
Қарашадан хабар ғып,
Айтса-дағы кім тыңдар?
Алмай соғып, сонар қып,
Саятшылар, жылжыңдар!
(І.Жансүгіров, Шығ. 1-том, 14 бет)*

«Қарашадан хабар ғып айтқанмен» оның сөзін кім тыңдар?! Ырықты малға, ерікті дәулеттілерге берген патриархальдық-феодалдық қоғамдық құрылыс сорлы қыз – «мұңды құсты» еркіне жіберер ме?! Мал берген «құзғын қарғалардың» жетегінде арманын арқалап жылай-зарлай кете барады дейді автор. Қазақ қызының Октябрь революциясына дейінгі аянышты өмірінің шындығын ақын, міне, осылай символикалық түрде бейнелейді.

І.Жансүгіров қазақ қызының аузына С.Торайғыров сияқты «Көнбеймін өлсем-дағы енді бұған» деген сөзді салмайды, әрі бастас, әрі тұстасы С.Сейфуллин сияқты алдынан «рауандап таң да атқызбайды». Автор қазақ қызының сол аянышты халінің куәсі, соның мұңшысы ғана. І.Жансүгіровтің С.Торайғыровша, С.Сейфуллинше айтуына ол кездегі поэзиялық мәдениетінің төмендігі мен тәжірибесіздігі мүмкіндік бермеді. Ақын ол тұста айта алмағанын кейінірек, Октябрь таңы атқаннан соң айтты. Мәселен, ол 1921 жылы жазған «Жас бұлбұлдарға» атты өлеңінде: - Ал, сайра, жас бұлбұлдар! Сайра әнмен, сайра күнмен, сайра мұңмен! Еркіндік таңы атты! Қара құс, қаршығаның қанаты жоқ. Хауің жоқ енді ешкімнен. Жабығып жатқан жарлы бар, соларды маңайына тарт. Қараңғылық тұманның жарқырап атқан еркіндік таңына ұмтылыңдар! – дейді. Сөйтіп, ақын күндіктің торынан құтылған әйелдердің санасын ашатын ақыл сөзін айтуға көбірек көңіл бөледі.

Қазақ әйелдерін теңдік алуға, бостандық жолын табуға үйретіп, үгіттеген ақын ол жолдағы кедергі күштерді де орынды көрсетеді. Мұны І.Жансүгіровтің «Некешілдер», «Қазақы қорытынды», «Кім екен?», «Ала бие», «Желді күн», «Бұлақ бойында», «Бай мен бәйбіше», «Қонақтар мен қожайын», «Жүдеу жүрек» және басқа өлеңдерінен айқын көруімізге болады.

Диалогта құрылған «Некешілдер», «Қазақы қорытынды», «Кім екен?», «Қонақтар мен қожайын» өлеңдерінде ақын ескі әдет-ғұрып, салт-сананың бой көрсеткен сарқыншақтарын улы тіл, ащы мысқылмен аяусыз әшкерелейді. «Қазақы қорытындыда» қалың малға тыйым салынды деген

хабарды естігенде, «Шалдың сору да» деп, «қапаланып қан жұтқан» шалды әжуаласа, «Некешілдерде»:

*Не болса содан қорқасың,
Шариғат ісін адам жөндей ме? –*

деп, шариғат жолын бетке ұстап, күпініп барып, жүдеп қайтқан молданы, молдаға қойын сойып, қолын қусырып жағынып, жар сүймек болған әмеңгерді; «Ала биеде» жұртты жең ұшынан жалғастырып, оңай олжа таппақ болған алааяқты өлтіре сынайды.

Еске сала кететін бір жәйт: І.Жансүгіровтің жоғарыда аталған өлеңдерінен Бейімбет Майлин үлгісі айқын аңғарылады. Зерттеушілердің айтуына қарағанда, І.Жансүгіров, Бейімбет, Майлинмен үндес болуға, Бейімбет жазған тақырыптарды жарыса жырлауға тырысқан.

«Желді күн» мен «Бұлақ бойында» - бір-бірімен үндес, мазмұндас, бірін-бірі толықтыратын өлеңдер. Алдыңғысында әмеңгерлік салт бойынша еріксіз шалға тигелі отырған келіншек мұңы суреттеледі. Жас жанның күйінішін сипаттау үшін ақын күніренген жел, ызындаған бұта, шулаған шөп – бәрін қосарлап айтады. Соның салдарынан лирикалық өлең көркемдік қасиетін әлсіретіп алған. Ал соңғы («Бұлақ бойында») – тоқалдықта жүрген жетім Жамал туралы жыр. Бұл лирикалық өлеңнен еріксіз есте қалатын мына шумақты оқып сүйсінеміз:

*Сылдыр-сылдыр су сылдырар бұлақтан,
Тәңірі ме екен тауды, тасты жылатқан.
Анда-санда көңіл айтып «Көк! Көк!» деп,
Шығар даусы көкектің де жұбатқан.*

Қандай әсем сурет! Таулы табиғаттың тірі бейнелерін де, нәзік сырын да бірден жеткізіп тұр. Шерін тарқатып жылаған келіншек пен көзінен бұлақ ағызған тау егіз тұлғадай! Бұлақтан сылдыр-сылдыр аққан су үнімен бірге шыққан көкек даусының жұбатушылық қызметі адам мен жаратылысты бірлестіруші, туыс етуші күшке айналған. Бірақ автор осы жанды картинаға қосалқы оқиғаларды күштеп қосады да, солғындатып алады. Жаңағы мұңлы көзі жас тепкен, шерменді – шерлі мұң шерткен, өзін үндемей-ақ танытқан, оқушыға асыл арудай боп көрінетін Жамалды ақын:

*Жетім Жамал тоқалдыққа сатылған,
Теперішті... көрген күндес қатыннан,
Қойнына алып Қожағұл шал жататын,
Сабадай боп күнге көннен қатырған –*

деп суреттейді. Мұнысымен ақын оқушысының алғашқы ыстық сезіміне салқын леп береді. Тілі бай, сөзуар күшінің басым жағын молырақ жұмсап, поэзия мәдениетіндегі олқылығын толтырмқ болады. Осы мақсатпен кесек сөздерді үстемелей, қат-қабатымен қолдану, әйтпесе сөздерді қиындатып қалау әдісіне де барады. Бірақ бұл тәсілі бар жерде сәтті бола бермейді.

«Жүдеу жүрек» формасы жағынан жоғарыда айтылған өлеңдердің ешқайсысына ұқсамайды. Ақын мұнда тоқалы тастап кеткен еркек жайындағы мысқылды алмай, оның драмалық жағын алған. Жылауық, сылбыр, күздің тұманды көңілсіз түнінде жауын жауып тұр. Ай да жоқ,

жұлдыз да жоқ. Жүдеу түндегі жалғыз қалған жардың жүрегі де, төсегі де жүдеу. Ақын қорытынды түйінді жасамайды, оны оқушыға қалдырады.

I.Жансүгіровтің «Бет ашар» өлеңі бөлек тоқтауды қажет етеді. «Бет ашар» - берілу формасы ескі тұрмыс-салт жырларының үлгісімен берілгенмен, мазмұны түбірімен жаңа өлең. Мұнда ақын бақытты өмір сүру, семья құру жолына нық қадам басқан жас анаға санасын ашатын тәлім-тәрбиелік сөз айтып, бағыт-бағдар сілтейді. Енді бір мезет қазақ әйелінің Октябрь революциясына дейінгі өмірін, тартқан азабын, көрген қасіретін суреттей келіп, «Келмеске кетсін сол күнің, ол күнге енді бір сәлем» деп, азабы көп өткен күніне лағынет сәлемін жолдайды. Осыдан кейін қазақ әйелін бақыт шұғыласына бөлеген советтік заманды шабыттана жырлайды, қазақ әйелін сол бақыт күнімен құттықтайды.

*Тұсына туып төңкеріс,
Бағыңа туып үлкен іс.
Басыңды ашқан тұманнан,
Жылауыңнан жұбатқан,
Қабағыңнан қуантқан,
Қойныңды қаққан жыланнан,
Еркіндік берген еліңе,
Қосып сені теңіңе,
Шығарған шар-құмардан.
Ендігі сәлем шын сәлем!
Бұл күнің бір сәлем!*

«Кеше кім едің, бүгін кім болдың?» деген сұраққа нақты жауап беру үшін екі өмірді (ескі мен жаңаны) иллюстрациялық әдіспен салыстырған ақын қазақ әйелін еркекпен қатар жүріп, тең түсіп, еңбек етуге, өнер-білімге шақырады.

*Ауылда әдет әлі бар,
Қас дұшпаның, қаскөйің.
Оны жеңер жалғыз жол,
Жолың әні – оқу ол.
Өз талабың, жігерің,
Қағаз оқы, хат таны.
Сауатыңды аш, келін,
Оқығаның өкіл боп,
Әлеуметке бас келін!
«Қазаншы қатын да үкімет,
Басқарсын» деген Ленин
Ол ұранды орында,
Орындау өз міндетің.*

Жаңа заманның жаңа мазмұнды беташары, міне осындай ұранмен аяқталады.

Ақынның «Беташарды» ауыз әдебиетінің тұрмыс-салт өлеңдері үлгісінде жазу себебі, халық құлағына ертеден сіңген үлгіде ойын көпке еркін де әсерлі жеткізу болса керек.

І.Жансүгіровтің қазақ әйеліне артқан игі үмітінің ақтала бастағандығын «Қазақ қызына» өлеңінен аңғарамыз. Бұл өлеңнен біз бұрынғы бұйығы, тұйық, ошақ басындағы әйелді емес, жаңа өмірге араласып, әлеуметтік іс атқарған, сымбаты да, сыры да жаңа, «жаңа тұрмысты, жұртты жасаушылар» сипатындағы қазақ әйелінің образын көреміз. «Жаңа тұрмысты, жас жұртты жасаушылар» санатына қосылған қазақ әйелін ақын бар дауысмен шаттана да мақтана да жырлайды.

Ақынның 1925-1930 жылдар арасында жазылған «Сабын» және «Ұршық» атты екі өлеңі - І.Жансүгіровтің жас жағынан да, өнерлік жағынан да толыққан, өлеңнің түрі мен мазмұнын келістіре тауып, лирикалық жырларына эпикалық қуат бере білушілік биігіне көтерілген шағында туған туындылар.

«Сабын» өлеңіндегі ырымшыл қазақ әйелінің ойлану түрі бұрынғыша, бірақ ойы жаңарған.

*Ауру, лас, кір-қолаң,
Ауыртып еді, мазаны ап.
Арылта жуып сабындап,
Алайын бәрін тазалап, -*

дейді әлгі қазақ әйелі.

Бұл – сыртқы кір-қолаң ғана емес, рухани тазаланып, жаны да жаңара бастаған, бүгін сабын қайнатушы, ертең ел басқара алатын әйелдің бейнесі. Ақын сабыншы әйелді түсіндіру мақсатымен қосалқы оқиғалар да кіргізбейді, оған деген сезімін де айтпайды. Бірақ еңбек жыры махаббат жырынша қабылданады.

«Ұршықта» - өлеңмен жасалған жанды портреттердің еңбек жемісіндегі қимылдары мен әрі шадыман, әрі сенімді ойларының суреттелуі үлкен шеберлік дәрежеге көтерілген.

Ұршығын ұшқыр нар тайлаққа теңеген, ойы ұршығынан да ұшқыр қазақ әйелі туысымыздай таныс. Ол күлімдей сөйлеп, құлшына еңбек етеді. Оның аршынды әрекетін, қайратты қолын көріп «Бәрікелді! Осылай еңбек ету керек!» деген сөз тілімізге оралады.

Ақын ұршық иірушінің қимылын «тауды тіліп, тасты бұзып, жол салушылардың» қимылындай етіп көрсетеді. Реалистік сурет, романтикалық дәріптеу – екеуінен еңбек адамына деген үлкен махаббат шыққан.

І.Жансүгіровтің «Ана махаббаты» атты үш шумақ өлеңі бар. Осы өлеңді оқығанда ұлы Горькийдің мына күдіретті үні оралады. «Мақтасаң, әйелді мақтайық та, құрметтейік те әйелді. Әйел-ана, барлық қиындықты жеңетін сарқылмас күш, көзді бұлақ емес пе! Дүниеде әйелді құрметтеп, әйелді нұрға бөлейтін ше? Әйел-ана, дүниедегі жалғыз күш қой. Оның алдында Азияның айбарлы арыстаны Темір де, Темірді жеңген өлім де басын иеді!».

Екі көзі бірдей көрмейтін су қараңғы баланың жалғыз ғана тілегі бар: - көзіме бірер минуттай нұр беріп көріңізші, ананың дидарын бір көрейін, маған одан басқа ештеңенің қажеті жоқ дейді.

А ием! Бірақ минут көзімді ашсаң,

*Керексіз: күн, ай, жұлдыз, маған, аспан!
Бір көріп анам жүзін келістіріп
Көзімді болысымен қайта жапсаң.*

Баланың ұлылық пен даналықтың, мейрімділік пен қалтқысыз сүйіспеншіліктің көзді бұлағы анаға деген мөлдір махаббаты қандай тамаша берілген. Педагог-ақын мұны жазғанда алдына жастарды ескі патриархалдық көзқарастан арылту, әйел-ананы мадақтай да, құрметтей де білуге тәрбиелеу мақсатын қойғандығы айқын аңғарылады. М.Горкийдің әйел-ана турасындағы дабылды үніне үн қоса бастағандығы сезіледі.

Ілияс Жансүгіров басында ерік жоқ, мал бергеннің жетегіне жылай-зарлай ерген мұнды қыздың мұңшысы болған ақын жаңа заман талабына орай оны даңқ, абырой әперетін қызу еңбек ортасынан көреді, әлеумет ісіне араласу, ел басқару дәрежесіне шейін жеткендігін нанымды да қонымды етіп суреттейді. Сөйтіп, ақын күндік торынан құтылған қазақ әйелінің жиырмасыншы жылдардағы жаңару, өсу жолдарын оқушысына осылайша баспалдақтатып көрсетеді. Рас, ақын өлеңдерінің басым көпшілігі публицистикалық түрде жазылған, теңдік алуға, бостандығын табуға үйрететін, сол күндердегі саяси міндеттерге сай әдейі жазылған үгілшілдік өлеңдер. Сондықтан да ақын әйелдердің санасын ашатын ақыл сөзін айтуға көбірек көңіл бөліп отырады.

Поэзияның өзіндік үні бар, нәрі бар, айрықша қуаты бар ақынның ерекшеліктерін бір тақырып төңірегінде қамтып айту мүмкін емес. Сондықтан тақырыпқа орай ғана аз-кем сөз етуді орынды көрдік.

І.Жансүгіровтің басқа тақырыптарға жазған өлеңдері сияқты, әйел теңдігін жырлайтын өлеңдерінде де ассонанс пен аллитерация кең орын алады. Олар еркін, өз-өзінен ағылып, құйылып, отырады. Мысалы, «Жамырашы, жасашы, жас өркенім, жас өмірім» деген жолдардан ешбір дыбыс жасандылығын таппайсыз. Сондай-ақ тіленіп қосылған ырғақтар мәні мен сәні бірдей шыққан ұйқастарды да жиі кездестіреміз.

*Қаймақы қабақ, қара қыз,
Жинақы көйлек, келте шаш.*

Қараңызшы, осындағы барлық дыбыстар, сөздер бір-бірімен төгіле ұйқасып тұрған жоқ па?!

Екі жол қатар ұйқасып егіз ұйқастан дербес өлең шумағы жасалатын европалық поэзиялық үлгісі де кездеседі. Мысалы, «Желкілдейді көк майса, желіндейді мал жайса», «Шұбар ала шешектер, шудаланған көк шөптер» .

І.Жансүгіров поэзиясында халық поэзиясының ықпалы күшті. Кейбір өлеңдерінің тура халық жырының сарынымен жазылғандығын айтпағанның өзінде, халық поэзиясының ықпалы мен әсері өлеңдік үлгі түрінде, образдық сөз құралдары түрінде, ақындық мақам, машық түрінде оның көптеген шығармаларынан анық көрінеді. Сондықтан оның творчествосын қазақтың халық әдебиеті мен тілінен нәр алып дамыған творчество десек – асыра айтушылық болмас. І.Жансүгіров поэзиясының ерекше күші, әсерлілігі, оның әсем әуезділігі осы халық қазынасын творцесетволықпен мол пайдалана білуінде.

ТОҚСАН КҮЙДІҢ ТОЛҒАУЫ

Дүниеде алуан-алуан күй бар, күй бар да оның алуан-алуан толғауы бар. Күй дегеніміз жағымды-жағымсыз табыстардың әлде қандай бір еліктіргіш ағысы ғана емес, ол әуен айнасына түскен өмірдің мағыналы бейнесі, адам көңілінің ақ сағымы, алтын сәулесі. Ол - өмір туралы, адамның жан сезімі туралы сиқырлы жыр. Күйдің осы құдіретті күшін беруді Ілияс Адақтап, жалғыз шапқан жүйрік аттай”, әлі күнге дейін өзіне жан теңгермей келе жатыр. Ол тоқсан түрлі күйдің, тоқсан түрлі тілін, тоқсан түрлі әсерін төккен судың толқынындай бастырмалата суреттеп, көңіліңнің желін көтере түсіп отырады.

*Алатау күй тыңдады ауылдай боп,
Тас балқып, толқып жатты бауырдай боп.
Аңқылдап алтын күрек домбырадан,
Құйып тұр жазғы жылы жауындай боп.*

Жаныңды рахаттандырып бір күй төгілсе, енді бірде:

*Қағылды енді бір күй дабылдай боп,
Бұрқырап кетті түтеп, дауылдай боп.
Әлде күш, әлде дауыл, әлде ат шапқан,
Әйтеуір қырдан көшкен сарындай боп.*

Сол кездегі ел тұрмысынан, еңіреген ерлер бейнесінен елес береді.

*Өзінің ордасында батыр Кене,
Тарттырып домбыраны отыр Кене.
Қиялы домбырамен сыбырласып,
Жатқандай шабуыл не, жортуыл не?
Келелі кеңестер не, ақ найза не?
Не тоқтау толқып жатқан айдын көлге?
Көтерген Абылайлап ала жалау,
Шақыртты ту бола ма тозған елге...*

деп, заман шындығын да, хан жүрегіндегі қайғыны да қағаз бетіне қауғасымен төңкере салған. Ханның ақ ордасын айрандай ұйытып, әбден арбап алған күй туралы айызыңды қандыра жырлап келеді де аяғында:

*Көңілден керуендеп күй көшкенде,
Әркімнің өз көңлімен тілдескендей.
Батыр да, хан да, қыз да, қазаншы да,
Бәрі бір домбыраға мінгескендей, –*

деп, тамаша да қызықты қорытынды жасайды.

Алтын мен жібек жайған базар түсті мақпал бау, манат ойған ақ отаудың іші, алдында сиқырлы сұлу сурет:

*Күлкісі – тау бұлағы төгілгендей,
Сөйлесе меруерт, маржан себілгендей.
«Алғандай жерден пішіп», –*

деген сұлу,
 Көркіне көз тойынып, семіргендей.
 Тамсанып, ауызға бал алдырғандай,
 Күйдіріп, көкірегіне от жандырғандай.
 Қар кетіп, қу жасарып, аш тойынып,
 Кәрі жан жігер бітіп жаңғырғандай, –

Аурумен оңаша қалған соң, күйші естен айырылады. Баяғы тоқсан күйдің бірі түспей әбден болдырады.

*Жүйрікке тышқан тиді жүгірмейді,
 Домбыра тық-тық етіп, күй білмейді.
 Саусақтар шаппақ төгіл, желген де жоқ,
 Пернеге әлі бір күй келген де жоқ.
 Қаныша қарсы алдында күтіп отыр,
 Тартысың енді қашан деген де жоқ.
 Жіберді бір мезетте қағып-қағып,
 Тасқындап, тыңнан бір күй қосылды ағып.
 Батырға тоқсан күйдің бірі де жоқ,
 Жаңа күй және арынмен кетті лағып.*

Міне, осыдан кейінгі сезім алапатын айтып сұрамаңыз. Жігіттің қызға деген шексіз махаббаты, бал шәрбаттай тәтті арман-тілектері әуен болып төгіле береді.

*Аққу құс айдын көлге шомылғандай,
 Лашын құс өз бойынан қорынғандай.
 Үніндей домбыраның дірілдетіп,
 Көк тұйғын суға түсіп шомылғандай.*

Ханшаға қара басымен бата алмай қор болады. Махаббатың көк жойқын толқындары қоғамдық теңсіздіктің қара жартасына соғылып, арпалысады.

*Күй төкті күшті, қатты құмарланған,
 Көзі жоқ, орны қалды мұнарланған.
 Әлде қыз, әлде аққу, әлде марал?
 Алдында бір сұлу тұр шоғырланған.
 Қарар ма еді, әлде көкте жұлдыз болсам,
 Ілер ме ед, камшатына құндыз болсам.
 Оймақтай аузына жұтылар ем,
 Ашыған ашығыма қымыз болсам.*

Қос ішекте тербетілген ынтық арман, күйші көңіліндегі арпалыс, гүлдің мазмұны міне осындай. Ал, енді бұл күйді тыңдап отырған Ханша қандай күйде екен десеңші?

*Тарттырып іші пісіп күй тыңдады,
 Күй шіркін ылпылдады, биыңдады.
 Күйшінің ауруы күйден туған,
 Жыбыршып ханыша да құтыңдады.*

Япырым-ай, неткен жігіт күйі тәтті?

*Күй бар ма екен күйігі мұнша қатты.
Өмірдің бар қызығы домбыра екен,
Жалмап жеп жүрегімді қайда тартты?*

*Соғады кейде суық, мұздың күйі,
Мұз жапқан қарлы Алатау құздың күйі,
Осы-ақ қой жаза басып жаңылмасам,
Толғанған жар сағынып қыздың күйі.*

*Не болды, ауырдым ба, жындандым ба?
Жоқ әлде түңіліп жауып, ұрлармын ба?
Төсіме құл басымен шықса мынау,
Сүйекке кетпес таңба ұрмаймын ба?*

Домбырадағы арыстандай аласұрған іңкәрлік үнді сұңғыла сұлу да қапысыз танып, қатты толқиды. Енді де неше күн, неше түн жан күйзелісіне түсіп, шексіз қиналды. Екі кеудедегі жұлқынған екі жүрек бір-біріне жете алмайды. Қыз жанының қиналғандығы соншалық:

*Соқ жігіт! Соқ! Соқ! Соқ жігіт! күйіңді тарт!
Тоқтатпа тарт” дегенім – қылғаным шарт,
Толғауы тоқсан күйдің бір-ақ күй бар,
Сылқылдат! бастыр, бастыр, қадам, қадам!
Сөз жоқ, соқ, соқ жігіт, күйіңді тарт!
Безілдет, сарнат, зарлат, үздіктіріші,
Керегі жоқ лақтыр әрі, қысқарт, қысқарт!*

деп, албырт та асау тілектің кульминациясына – шырқау шыңына жете алмай, шарт сынып отырады. Қанша түндер ақ жастықты құшықтап, ағыл-тегіл жылаумен өтеді.

Табиғат заңы ханға да, қараға да бірдей. Ұлы махаббат күші, сол махаббатты тудырған күйдің күші – күйшінің өнері бұл дастанда асу берместей аса биік жырланған. Кейбіреулер жеткізіп айта алмай діңкеңді құртады. Ал, Ілекең нені айтса да мейіріңді қандырып, армансыз ғып айтады, аршындай шауып, асып төгіліп жатады.

Ілияс Жансүгіровтің күйшісі Баймағамбет сұлтанды жеңген Шернияз ақын сияқты. Бұл шыныда да домбыраның Шерниязы. Ол күйменен хан ордасын намазға ұйығандай” ұйытады. Импровизатор күйші өзінің жаңа күйімен Қарашашты өзіне ғашық етеді. Ақыр-аяғында күйдің күшімен басына азаттық алып, Сапақ Сұрмен сар даланы дүрсілдетіп бара жатқан дархан күйшіні көресің.

Күйші де – ақын, ол – сыйқырлы әуен сарынының ақыны. Ақынды ақын, поэзияны поэзия ғана жеткізе алады десек, біздің бұған Күйші” поэмасын Ілиястың ақындық дарынына байланысты тек бір қырынан ғана әңгімелеп отырмыз, бұл бір ғажайып, көп қырлы, көп сырлы, асыл тас сияқты шығарма. Ал Ілиястың ақындық рухы жан жайлауынан шалқып соққан самал жел сияқты, Аңқылдап алтын күрек домбырадан” есіліп отырады.

Мамытбек ҚАЛДЫБАЕВ

ІРІ ДАРЫН

Ілияс Жансүгіров есімін халқымыз әрдайым ардақ тұтып, зор алғыс, құрмет сезіммен еске алады. Соның бір айғағы жер-жерде ақиық ақын творчествосына арналған түрлі кездесулер мен әдеби жиындардың, оқырмандар конференцияларының жиі өтіп тұратындығы, мектептерде, жоғары оқу орындары филология факультеттерінде Ілияс творчествосы арнайы оқылатындығы. Бұл ретте: «керең құлақ болмаса, келең құлақ болмаққа, қай қазақтың құлағы Құлагер дегенде елең етпейді? Қай құлақтың Құлагер әні құрышын қандырып, қандай жүрекке Ақан арманы мұңлы сарын құймайды?» деп тебіренбеу мүмкін емес.

Шын мәнінде, Ілияс - туған әдебиетіміздегі поэма жанрын дамытуға өлшеусіз үлес қосып, оны көркемдік әлемнің шырқау биігіне көтере білген ақын. Оның «Дала», «Күй», «Күйші» поэмалары қандай! Ал, «Құлагердің» орны мүлде бөлек. Біздіңше, ол А.С.Пушкиннің «Евгений Онегинінен» кем соқпайтын дүние.

Ақиық ақын проза жанрында да құнды шығармалар берді. Оның «Жолдастар» атты көлемді романы, шағын әңгімелері, очерк, фельетондары да рухани қазынамызға қосылған асыл дүниелер. Әрине, олар жөнінде аз жазылған жоқ. Сол себепті біз бүгін І.Жансүгіровтің публицистикасына көбірек көңіл бөлгенді жөн көрдік.

Ақын өз очерктерінде жаңа өмір орнатушы бейнесін жасау үшін тың ізденістерге құлаш ұрған. Бұған тереңірек көз жеткізу үшін «Жаңа жолдар» очеркіне назар аударайық. Мұнда оқиға арбамен, машинамен, поездбен жүрген жолаушы көңіл-күйін, оның жаңа өмірге көзқарасын ашуға арналған. Жолаушы үш көліктің ішінен поезды ұнатады. Автор осы салыстыру әдісі арқылы жаңа өмірдің артықшылығын әр жүрекке бейнелі ұялатады.

Ілияс публицистикасы дегенде ерекше көзге түсетіні – сатиралық, уытты фельетондары екені аян. Бұл оның көп қырлы, көп сырлы талант иесі болғанын дәлелдей түсетін фактор.

Ілияс 1920 жылы Ташкенттегі қазақ-қырғыз институтының мұғалімдер даярлайтын төрт жылдық курсына түсіп, оны бітіргеннен кейін туған жері – Талдықорған уезіне оралып, бала оқытады. 1922 жылдың аяқ шенінде Алматыға келіп, «Тілші» газетіне қызметке орналасады. 1924 жылы сол газеттің хатшысы, кейін редакторы болады. 1925 жылы Москвадағы Коммунистік журналистика институтына оқуға аттанады. Онда үш жыл оқып, білім алып, рухани есейген ол «Еңбекшіқазақ» (қазіргі «Социалистік Қазақстан») газетіне әдеби қызметкер болып орналасады. Осында 1931 жылға дейін істейді де, кейін тікелей жазушылық творчествомен айналысады.

Көріп отырғанымыздай, Ілиястың ақындық, жазушылық творчествосының жаңа заман талабына сай дамуына, халқымыздың рухани

бай қазынасына өзіндік үлес қосуына,оның газетте істеп, өмірмен, адамдармен қоян-қолтық араласуының үлкен септігі тиген. Ол республикамызда публицистика жанрын дамытып, қалыптастыруға да белсене ат салысқан.

Академик М.Қаратаев мынадай пікір білдіреді: «Ілияс Жансүгіровтің совет тұсында...үздіксіз шаттықпен жырлаған жаңа даласында ұлы өзгерістермен қатар,шырмауықша оралған ескіліктің қалдықтары да болды. Олар: арылып болмаған қараңғылық,уын жайған діншілдік,ескі феодалдық-патриархалдық қоғамның әдет-ғұрпы мен салт-санасының қоқсық сарқыншағы, сондай-ақ паракорлық, мансапқорлық, пәлекорлық, екіжүзділік сияқты жағымсыз, жексұрын мінез-құлықтар мен міндер – бұлар әрқашан ақынды жирендіріп, оның талай уытты, сыншыл, сықақшыл өлеңдері мен фельетондарын туғызды». Бұл пікірді автордың өзі де қуаттайды. «Әдебиеттің күлкі-сықақ түрі – бізде өспеген, өнбеген түрі. Бұл жөнінде де біраз еңбек істеп келем. Осы түрді туғызу үшін әдебиет түрінен «Сықақ» атты кітап жиып шығардым. Осыған ыңғайым бар. Кезінде ұсақ-түйек жазып отырамын. Менің фельетондарым, сықақ өлеңдерім – біздегі жоқ әдебиеттің сықақты түрін туғызуға істеп жүрген қызметтерім», - деп жазғаны бар. Бұдан біз Ілиястың фельетон жанрына жайдан жай емес үлкен мақсатпен, яғни заман талабы биігінен табылуды мұрат тұтқан ниетпен келгенін көреміз.

Уақыт революциялық қырағылықты күшейтуді, тап жаулары – бай мен би, қожа, молда, болыстардың қастандық іс-әрекетін,асыра сілтеушілік, совет заңын бұрмалаушылық, салақтық секілді жат психологияны әшкерелеп, еңбекші халықты олардан жиіркентіп ,революция ісіне берілгендік рухында тәрбиелеуді талап еткен болатын. Мұны Ілияс терең түсініп, өткір, уытты фельетондар жазды. Бұл біздің бүгінгі жас қаламгерлерімізге, әсіресе журналистерімізге тағлым боларлық үлкен мектеп.

Профессор Т.Қожакеев: «Творчестволық жолына, өмір белестеріне қарай Ілиястың сатириктік қызметін екі кезеңге бөліп қараған жөн. – Біріншісі – 1920-1925 жылдар, яғни оның «Тілші» газетіндегі кезеңі. Екіншісі – 1928 жылдан бергі аралық. Москвадан оқып келгеннен кейінгі «Еңбекші қазақта» істеген және онан соңғы жылдары. Бұлай екі кезеңге бөлуге негіз: ең алдымен, ол 1925-1928 жылдарда Москвада оқуда болуына байланысты сықақ жазбаған. Арада үш жыл үзіліс оның сықақшылық қызметін еріксіз екіге жарып тастайды. Екіншіден, «Тілші» газетінде ол облыс көлемінде ғана фельетонист, ал «Еңбекші қазақта» республика сатиригі ретінде танылды.Үшіншіден, автордың 1925 жылға дейінгі сықақтары мен 1928 жыдан кейінгі сатирасында тақырыбы жағынан да, көркемдік жағынан да бір-бірінен үлкен айырмашылық бар». Біз бұл пікірге толығымен қосыламыз. Жалпы Ілияс Жансүгіров публицистикасын зерттеуде ғалымдар М.Қаратаевтың, Т.Қожакеевтің, М.Дүйсеновтың, журналист Е.Естаевтың жемісті еңбек етіп жүргенін құрметпен айту орынды. Осы зерттеушілердің еңбегінің нәтижесінде Ілиястың алғаш сықақ-фельетондарын Матай, Балгер, Жаңа, Ағын, Салпаңқұлақ, кейіннен Таңқыбай, Сақа, Құйқалық деген

бүркеншік аттармен жарияланғанын қалың оқырман қауым жақсы танып білді.

Ілияс Жансүгіров фельетон, сықақтарында өміріміздің әр саласындағы кемшілік атаулыны жинақтап, типтендіре бейнеледі. Кейіпкерлерінің аты-жөні көркем шығармалардағыдай шартты түрде алынды. Оның өзі публицистік көркемдік жинақтаудың биік шыңына көтерілуіне мол мүмкіндік жасады. Мысалы, «Сөз – Қамысбаевқа» деген фельетонына көз жүгіртелік. «Бір мезгілде буаз портфелін көтеріп, өкіл Қамысбаев киіп-жарып, көптің ортасына келді. Жиналып тұрғандар жым-жырт болды. Ортаға келі алдырып төңкертті. Бір шумақ кілтті қоңырау орнына жұмсамақ болып алдырды. Келінің екі жағына сүйеніп, Қамысбаев үстіне шықты»... Осы кішкене көрініс арқылы автор даңғой, есерсоқ, мансапқұмар жандардың типтік образын жасайды. Келі – күлкілі, өткінші құбылыс. Оның бұлт ете қалып, жер қаптыруы оп-оңай. Мұндай ерекшелік ақынның басқа фельетондарында да жиі ұшырасады.

Ілияс фельетондарының тілі туралы профессор Т.Қожакеев: «Терең идеялылықтың, тапқырлықтың, сұлу сөздің неше қилы үлгілерін көрсете жазған. Бірде термелеп, бірде тақпақтап, енді бірде мақалдап, тағы бірде өлеңдей үндестіріп әкеткен. Оның сықақтарының тілі оқығанды тамсандырып, тартып отырады. Сөйлемдері қысқа-қысқа, үнді, үйірімді, ойлы. Сыртына шырыны шыққан соны сөздер, ақын ойын бейнелі де терең жеткізіп жатқан ұтымды тіркестер мол-ақ», - дей келіп, оны нақты талдаулар арқылы дәлелдейді.

Дегенмен осы орайда зерттеушілеріміз ескерсе деген талап-тілекті ортаға сала кетсек деген ниеттеміз. Ол – Ілияс публицистикасын Сәкен, Бейімбет публицистикасымен қатар алып, салыстыра зерттеудің қажеттігі. Бұлай деуіміздің себебі үш алып қаламгеріміз бір кезеңде өмір сүріп, қоғамдық өзгерістерді бірге бастан кешірді. Бірақ олардың айнала қоршаған дүниеге, ортаға, қоғамдық құбылыстарға көзқарасында, қарым-қатынасында және дүниетанымында өзіндік ерекшеліктер болмай қалған жоқ, болмауы мүмкін де емес. Оның үстіне сезген, түйген, түсінген жайларды көркем образға айналдыруда да әрқайсысының өзіндік творчестволық, суреткерлік шеберлігі, бағыт-бағдары, шыңы мен еңісі бар. Осы жайларды салыстыра отырып ғылыми тұрғыдан үш қаламгеріміздің ерекшелігін аша түссе, жас публицистерімізге көп көмек жасаған болар едік.

Тағы бір ескерер жай, зерттеушілеріміз тарапынан: «Ілияс осындай шебер сатираға өзіне дейінгі орыс, батыс, шығыс, қазақ сықақ үлгілерін меңгеру арқылы жетті» деген пікір кездеседі. Ол үлгілерді қалай меңгерді деген сауалға да әлі толық жауап таба алғанымыз жоқ.

Ілиястың сықақ өлеңдерінде Абаймен тақырыптас, мазмұндас келіп жататын жайттардың кездесетіні, оның себеп сырын терең, жан-жақты ашудың да мезгілі жеткен сияқты. Мысалы, ақын «Шенқұмар» деген сықағында мансапқор Әкім психологиясын Абайша былай шенеген:

Бойың бұлғаң,

Сөзің жылмаң,

*Ақылың арам, арың жоқ.
Елді бөліп, иттей төніп,
Алғаның пара-алым боп,
Я – работник,
Я – советник, -*

деп көкірегіңді қағасың...

Осы жолдардағы Ілиястың Абайға еліктеушілік сыры неде деген мәселе де өз зерттеушісін күтулі.

Ілияс ізі, Ілияс әсері деген мәселе де назар аударарлық жай. Бұған да әлі бірде-бір зерттеушіміз тереңдеп бара алған жоқ. Рас, Т.Қожакеев зерттеуінде бұл мәселе тезис ретінде ған сөз болады.

Ақиық ақынның драматургиясында да жас қаламгеріміз үйренер жай жеткілікті. Колхоздастыруға қазақ даласына теміржолдың келуіне байланысты «Турксиб», «Кек» тарихи тақырыпқа «Исатай – Махамбет» пьесаларын жазуы – творчестволық ізденістің тамаша үлгісі.

Өнер зерттеушісі Қ.Қуандықов Ілияс драматургиясын талдай келіп: «Асқақ үнді ақын өзінің драмалық шығармаларында поэзиялық, әрекет тілмен жазған...Ілияс драматургиясына да кең тоқтау, оның өзіне тән ерекшеліктерін аша түсу – алдағы жұмыс», - деген ой білдіреді.

Біздіңше, Ілияс драматургиясынан да оның жалынды публицист ретінде замана шежіресін жасауға белсене араласқанын көру қиын емес. Бұл ретте ақын творчествосының жан-жақты дамуына газетте, істеуінің көп пайдасы тигенін ерекше атап айтқан жөн. Жалпы оның өнеріміздің дамуына ақындық азаматтық жалынымен, бай қиял, зерделі оймен, бүкіл жанымен қызмет еткенін, зор сүйіспеншілікпен атап айтамыз.

Ілияс Жансүгіров творчествосы азаматтық, гуманистік сырға бай, өр рухқа толы. Ол ұрпақтан ұрпаққа рухани қызмет ете беретін болады. Оған кәміл сенімдіміз.

Қалихан АЛТЫНБАЕВ

АҚЫН ЖӘНЕ СЕМЕЙ

Қазақтың әдебиет әлеміндегі аса көрнекті тұлғалардың бірі Ілияс Жансүгіровтің дүниеге келгеніне бір ғасыр толып отыр. Оның 1937 жылдың құрбандығына шалынғаны белгілі. Солай бола тұрса да «Өлді» деп айта алмайыз. «Құлагер», «Күй», «Күйші», секілді жауһарларын артына қалдырған. Қысқа өлеңнің жанр – жаналықтарын дамытқан дарынды тұлға халық санасынан еш уақытта өшпек емес. Тіл шұрайы ойшылдығы мен көркемдігі қатар жымдаса өрілгендігі жөнінен ол қазақ даласында Абайдан кейінгі екінші орында. Оның бірнеше ұйқас қыйындармен екілендіре, екпіндете төгіп жіберетін тәсілі бертінде жазылған «Ақан сері», «Батыр Науан», «Ақсақ құлан» тәрізді Қалижан Бекхожиннің күдіретті

туындыларына тікелей ықпалын тигізді. Менің 1984 жылы Алматыда өткен Семей-Жамбыл облыстары ақын жыршыларының телевизиялық сайысында «Үш бәйтерек» тақырыбында табан астында толғағаным мәлім. «Үш бәйтерегіміз» Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин еді. Сол жылы «Үш бәйтерегіміздің» де 90 жылдығы аталып өтті. Сол толғауымда Ілияс туралы

*Мойыны озық Ілиястан Абай ғана,
Басқамыз оған жақын маңайлама.
Алатаудай асқақтап ол тұрғанда,
Қолға қалам ұстармын қалай ғана?!
Қазақта ақын жетпес Ілиясқа
Жетсе де Ілиястың орны басқа.
Санамнан «Құлагері» өшер емес
Қашалып түсіргендей мәмер тасқа –*

деп көсілуімнің мәнісі содан. Жалғыз менің емес, «Құлагер» поэмасы жұрттың құрметіне бөленген. Сол себепті жуықта «Қазақ фильм» теледидар арқылы «Ас» аталатын фильм көрсетті. Шынында, «Құлагер» поэмасын оқығанда, енді міне киносын көргенде сол астың ішінде өзін бірге араласып жүргендей әсерленесің. Бұл – ақынның сөз құдіреті.

Ілиястың тіл байлығы мен шеберлігі бүкіл қазаққа аян. Сондықтан мадақтауды қысқадан қайырып, ұлы ақынның творчествосы мен өміріндегі Семейге қатысы бар тұстарды ғана теріп өтейін. «Құлагер» поэмасында мынадай шумақ бар:

*Асына Өскенбайдың жұрт жиналды.
Бас қосып үш жүз түгел мұнарланды.
Хан Шыңғыс Көкшетау мен Қу бойында
Қалың қол бұлтша шөгіп жатып алды ...*

Мұндағы Өскенбай – кәдімгі ардагер Абайдың ұлы атасы. Оған 1850 (кей деректе 1848) жылы бүгінгі Абыралы ауданына қарасты «Қамбардың Көкшетауында» ас берілген. Автор осынау ұлы оқиғаны Сағынайдың асына кіріспе ретінде келтіріпті. Бұрын -соңды даламызда ондай жиын болмағанын ескертіп өтеді. Көнеқұлақты дарынның Семей өлкесіне деген бұл бір ілтифаты.

Біз Ілиясты көбінесе ақын ретінде танимыз. Асылында, Ілекең керемет ақындығына қоса қара сөздің майын тамызатын шебер де ғой. Оның «Жолдастар» атты романын қызыға бас алмай оқып шығасыз. Сол романда айтылатын көптеген кейіпкерлер біздің Семей топырағынан жаралғандар. Мәселен, романдағы Шеркешқали, шындығында, Абыралы ауданының төлтума азаматы Мұхамедқали Тәтімов, әйгілі төңкерісшіл Угар (Мұқатай) Жәнібек болса, Шұбартау ауданының перзенті, Боранқұл палуан Садыров – бүгінгі Жарма ауданының Абай ауданымен шектесетін жеріндегі «Қарасай» қыстағында туған. Ертістің арғы - бергі жағалауына даңқы жайылған палуан әрі батыр адам. Ол туралы «Абай жолы» эпопеясында (Дондағұл деген бүркеншік атпен) және Мұхтардың Ә. Тәжібаевпен бірігіп жазған «Аққайың» либреттосында айтылады. Ол 1921 жылы оба дертінен кетті. Керуен тонаушы

Самалық батыр бүгінгі Шұбартау (ескіше «Жондағы Жобалай») ауданында туып – өскен. Зираты да сонда. Романдағы Тәукен Мустафиннің (Ел ішінде «Саптыаяқтың немересі» деген атпен белгілі) руы Тобықты, оның ішінде Қарамырза табынан. Ол кезінде әрі жаужүрек батыр, әрі сері болған. Пушкиннің Дубровскийінің қазақ даласындағы қайталанған типі.

Романда Тәуке мен Самалықтың Қоянды жәрмеңкесінен Жетісуға бара жатқан байлардың керуенін талағаны, тау ішіндегі сейіл – серуені суреттеледі. Келесі бір эпизодта бұл екі батырдың Аягөз түрмесінен Жетісудағы Қапал түрмесіне бара жатқан сәті сипатталған. Жолшыбай ел жігіттеріне жолыққан Тәуке бірнеше ауыз өлеңмен қоштасып, ел – жұртқа сәлем айтады. Міне, мұның өзі кейбір зерттеуші ғалым ағамыздың: «Тәуке батыр» қиссасын, «Тәуке мен келіншектің айтысын» Уәйіс Шондыбаев деген ақын шығарып беріпті - міс. Тәукенің өзі ақын болмаған» - деген жорамалын теріске шығарғандай. Өйткені әндердің әуенін де, өлеңін де өзі жазған адамды «Поэзиядан мүлде құралақан» деп қалай айтарсың. Уәйіс үнемі оның қасында бірге жүріп, түрмеге де бірге жатқан жоқ қой. Ал, «Жолдастар» романында келтірілетін қоштасу шумақтары кәдімгідей сезімге әсер етеді. Онша керемет дарын болмаса да авторының орта қолды ақын екені беп-белгілі. Тіпті «Тәуке батыр» қиссасы мен «Келіншекпен айтысы» да осы деңгейлес шығарма. Қорытып айтқанда, бұл туындыларды Уәйіске телімей, Тәукенің өзінікі деу дұрыс сияқты. Қысқасы, Ілияс Жансүгіров бастаған халық ұлдарының ақталып, өмірге қайта келгеніне, мерей тойын атап өтіп отырғанына шын жүректен қуаныштымыз.

Ләззат ӘДІЛБЕКОВА

ҒҰМЫРЛЫҚ ПЕН СҰЛУЛЫҚТЫҢ ТОҒЫСЫ

Арқалы ақынның театр туралы мақаласы «Еңбекші қазақ» газетінің 1929 жылы 30 қыркүйегінде жарияланған. Ол қазақ ұлттық театры дүниеге келісімен оның әрбір тыныс-тіршілігіне дем беріп, үлкен жанашырлық көрсеткен азамат. Тек қана рецензиялар жазып қана қоймай, қазақ театрының репертуарын байытуға да өз үлесін қоса білді. Оған дәлел өзі жазған «Кек», «Түрксиб», «Райхан», «Мін де шап», «Мектеп», «Исатай-Махамбет» сынды драматургия жанрындағы пьесалары. 1933 жылы Ғаббас Тоғжановпен бірге Қызылорда қаласында «Қазақтың театр өнері туралы» атты кітабын шығарды. І.Жансүгіров театрда сұлулық пен ғұмырлықтың, тоқсан түрлі өнер мен таланттың толысып, бір арнадан төгілетін ұясы екенін дер кезінде бағалай, көре білді. Ол өзінің бір сөзінде: «Өнерлі кәсіп, ауыл шаруашылығы бес жылда қанша завод салса, ал театрдың бес жылдықтың ішінде көпшіліктің сана-сезіміне орасан зор тәрбие беретіндігін естен шығармаған абзал», - деген еді. Сондықтан да театрды тәрбиенің күшті құралына

айналдырудың бірден-бір жолы тездеп осы жұмысты қолға алуда екендігін баса айтып отырған және де сол кездің өзінде артистердің образ сомдауындағы жетістіктеріне, шеберліктеріне, режиссердің шығармашылық ізденістеріне профессионалдық түрде баға беріп отырған. Қай істе болмасын тұлпардың міні, бүтіннің сынығын дәлдігімен айтып көрсете білген. Бұл дегеніміз тума таланттың, телегей теңіз білімінің жемісі болса керек.

Ілиястың жалпы сол кездегі қазақ актерлеріне айтқан сыны да, ескертпе, ұсынысы да дұрыс, туралығымен орынды. Мысалы, ол былай деп жазады: «Қолдағы бар актерлеріміздің көбі ойынша емес, тойшы, әуесқойлар бар қатарлы әншілер, күйшілер, өлеңшілер - Иса, Әміре, Бісмілда, Құрманбек, Базарбай, Манарбектер артист емес, айқайшылар, театрда жаратылысынан жорға артист жоқ. Қалибек, Серке, Ерубай артист деп ауыз толтыратындарымыз осылар...»

Ән-күйдің халқымыздың рухани өмірінде ежелден берік орын алғаны баршамызға мәлім. Ғасырдан ғасырға жалғаса келе орындаушы күйшілерді, әншілерді, музыкалық шығармаларды елге танытуда музыка зерттеушілердің атқарған еңбектері ұшан-теңіз. Осы қыр - сыры көп жұмыста қазақтың дүлдүл ақыны І.Жансүгіровтің музыка саласындағы зерттеулері айтулы орны алды.

Ілияс Жансүгіров – қазақтың күдіретті күйі мен дәулескер күйшілерін, олардың асыл бағасын ерте түсініп, сол мұраның ертеңі үшін аянбай еңбек еткен қайтаркер ғалым. Қазақтың бірегей күй, күйші тарихын зерттеушілердің бірі, оның осы еңбектері тек көркемдік - тематикалық жағынан ғана емес, ғылыми жанашырлығымен де құнды. Қазақ музыка қорының алғашқы қарлығышындай сол жылдары жарық көрген Затаевичтің «1000 әнін» қуана қолдаған Ілияс, барша жұртты осы кітапты үлгі ете отырып, тез арада бар қазақтың бар күйлерін жинауға, Затаевич сынды музыка мамандарын пайдаланып қалуға шақырды. Осы орайда, ол 1931 жылы «Ән, әншілер жайында» деген көлемді мақала жазады. Бұл уақытта қазақ арасынан қазақ әндерін жинап, зерттеген білікті музыка мамандарының әлі шыға қоймаған кезі-тұғын. Ілияс ел музыкасын, қазақ әндерін үлкен үш салаға бөліп, топтайды, олар – ой музыкасы, сөз музыкасы, қимыл музыкасы. Сонымен қоса, ол ел музыкасының екі түрлі қасиетіне де тоқтала кеткен. Оның бірі- халық әндерінің түбінде бір адам шығарғанын мойындай отыра, ауыздан ауызға, құлақтан құлаққа, иесін керек қылмай көшіп отырған, ауыз әдебиетіндегі ортақ мұраға айналып кеткендігі. Бұған Ілияс Бұқар жырау әндерінің толғау ырғағында дүниені кезіп жер жаннатын іздеген Асан Қайғы әндерінің безілдеу, зарлау сарындас келетінін, бұған Біржан мен Әсеттің өрлемпаз келетін, Жаяу Мұсаның жаңа сарынын мысалға келтіреді.

Ілияс Жансүгіров сол кездегі қазақ әншілерін екі топқа жіктеген. Бірінші топқа дала музыкасының әрі актері (салушысы), әрі авторы (шығарушысы) бола білген музыка таланттары, ән шығарушыларға Біржан, Ақын, Әсет, Жаяу Мұсаларды кіргізеді. Артына тамаша ән мұрасын қалдырған бұл дала композиторларын «Әнді тыңнан салу» қасиетіне қарай топтаса, екінші бөлігін «әнді тыңнан салмай, бар арнаны қолдай салушылар»

деген айдармен Әміре, Қали, Балабек, Бісімілда, Манарбек сияқты әншілерді атайды.

Ақынның қазақ әндері мен әншілеріне жасаған классификациясы күні бүгін де маңыздылығын жойған жоқ. Оның музыка өнері жөніндегі еңбектері келер ұрпаққа зор септігін тигізері сөзсіз. Музыка тілін қара сөзбен жеткізе білген Ілияс Жансүгіров – мәдениет әлемінде зерттеуші ретінде өз үлесін қосқан ерен еңбек жасаған талант иесі.

Данышпан ақын Ілияс Жансүгіровтің шыншылдық пен ерлікке толы шығармалары біздің бүгінгі заманымызға жетіп отырғаны бәрімізге қуанышты, ол өзінің нағыз оқырмандарын, мақтаныш етер ұрпағын тапты. Халқымыз оның шығармаларын жоғары бағалап, қадір түтіп отыр.

Розалина ШАХАНОВА
Ләззат ӘДІЛБЕКОВА

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТЫҢ «ЖОЛДАСТАР» РОМАНЫ ТУРАСЫНДА

Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры дерлік кезең - XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихи оқиғаларға да, сан алуан көркем шығармаларға да бай кезең болып табылады. Қазақ әдебиетін әлемдік деңгейге көтеруге ат салысқан ұлт жанашырлары бұл жолда аянбай тер төкті. Кейбір кенжелеп қалған әдебиет жанрларын әдебиетке алып келуде ақын-жазушыларымыз тыңнан жол салды, жаңа тақырыптарды игеріп, көркем әдебиеттің өзегіне айналдыруға күш-жігерін жұмсады. Өзіне салсаң, мүмкін, тек поэзия майданынан табылар «қазақ поэзиясының құлагері» Ілияс Жансүгіров те өз замандас, қанаттас, қаламдастары сынды сахналық пьеса үшін драматургияға, жұртын дүниежүзілік классикалық шығармаларымен таныстыру үшін аудармаға, қазақ прозасын дамыту мақсатында роман, повесть, әңгімеге, фельетондар жазу үшін сатираға қалам тартты. Ілияс қаламының ерекшелігі - қай салада қаламгер қалам тартпасын, қайсысы да шебер, көркем тілді, терең ойлы шығармалар қатарынан табылды. Мақалада ақынның «Жолдастар» романының жазылу тарихы автор тағдыры мен байланыста қарастырылады. І. Жансүгіров шығармашылығы бүгінге дейін зерттеліп келгенімен, ақын романының көркемдік сипаты мен ұрпақ танымындағы алатын бағасы бүгінгі күн тұрғысынан әлі де тереңіне үңіліп, аша түсуді қажет етеді. Ғылыми мақалада негізінен І. Жансүгіров романының жазылу әрі зерттелу тарихына қатысты материалдарға талдау жасалып, маңызды анықталады. Сонымен қатар мақалада І. Жансүгіровтың суреткерлік шеберлігі қарастырылады. Қазақтың әрлі де нәрлі асыл сөздерін тереңінен меңгерген ұлы тұлғаның прозалық шығармасының көркемдік сипаты жоғары дәрежеде. Сондықтан да бұл шығарма өз құндылығын жоймақ емес.

XX ғасыр басы қазақ халқы үшін де тарихи дүрбелеңмен бірге ақын-жазушыларымыздың дүл-дүл шығармаларының дүние есігін ашқан кезі. Әдебиеттің бар жанрында дерлік қалам тартқан айтулы кезеңнің алып тұлғалары Стендальдің сөзімен айтқанда «үлкен жолдағы айна» саналатын көлемді жанр романдардан да кенде болған жоқ. Революциялық әдебиет болсын, жалпы орыс әдебиеті болсын сол халықтың ұлы жазушысы әрі ойшылы саналатын Максим Горькийдің: «Дегенмен байқаусыз түрде бізде шын мәнісіндегі және аса көркем тарихи роман жасалды... Революцияға дейінгі әдебиетте мұндай роман болған жоқ» - деген пікірі геосаяси тұрғыдан ортақ тағдыры бар көп ұлттарға да тиесілі еді. Ағылшын жазушысы Джеймс Олдридж: «Менің Михаил Шолоховқа алғысым шексіз. Кеңес Үкіметінің немен тыныстап, қандай қиындықтардан өткенін 1938 жылы «Тынық Донды» оқығаннан соң ғана түсіндім», - деген екен. Бұл тұрғыдан «Тынық Дон» сынды ірілі-ұсақты революция тақырыбынан туған шығармалар қаншама? Бұл шығармалар әр түрлі деңгейде болды, әрі өз кезеңіндегі уақыт, дәуір талабына өз деңгейінде жауап беріп жатты. Романның, көркем шығарманың міндеті - күнделікті өмірде, тарихи уақиғада болатын барлық кездейсоқтықтарда бөліп алып, өмірдің қойнына, жүрегіне сүңгу - деп көрсеткен еді орыс сынының классигі В.Г.Белинский. Бұл пікірді ғалым Айқын Нұрқатов: «... романшының негізгі мақсаты - өзі бейнелеп отырған дәуірдің рухын аңдату, шешуші сипаттарын көрсету. Осының нысанасына жету жолында ол өзінің творчестволық қиялы арқылы ойдан шығаруға, яғни көркемдік әсірелеуді (художественный вымысел) қолдануға ықтиярлы, өз кезінде Пушкин де: «Қазіргі уақытта роман деген сөзді - әсіреленген баяндау арқылы өрбітілген тарихи дәуір деп ұғамыз», - деп негіздей түседі. Б. Майлиннің прозасын жан-жақты сараптай отырып Т. Нұртазин «Роман мен повесть таңдаулы поэзия мен қатар қарапайым прозаны да, тіпті сүреңсіз хабар, хроника мен цифрларды да бойына сыйыстырып, жарасым дарытып, тамаша көркем поэзия болып шыға береді. Ендігі поэзияның күші - роман мен повесте қалды» - сынды ұлы сыншының пікіріне қосылатындығын жеткізген.

Қаламгер Ғабит Мүсіреповтің романның ішкі талабына байланысты: «Бірінші - әрбір шығарманың ішкі мінездемелері, сыртқы сипаттаулары, жаратылысты суреттеулері сияқты егжей-тегжейлілердің бәрі де шындылықпен көрсетілуге тиісті, екінші - типтілік образдарға да, образдардың әрекет етер жағдайларына да бірдей қойылатын талап, екінші сөзбен айтқанда, типтік характерлер қай уақытта да типтілік жағдайларында жасалуға тиісті», - деген пікірі күні бүгін де көнере қойған жоқ. XX ғасыр тарихынан саяси репрессияға ұшыраған қаламгерлердің екі мүшелдей ақын халық санасынан алшақтатылғандығы белгілі жайт. Жылымық кезең келіп, азаматтарымыз қайта оралған сәтте ақын Ілияс Жансүгіров туралы алғаш сүбелі зерттеу еңбек жазған ғалым Мырзабек Дүйсенов болатын. Демек Ілияс Жансүгіровтың «Жолдастар» романы туралы айтылатын ой-пікірде М. Дүйсенов еңбегіне тоқталу заңдылық болса керек. Біз де келесі кезекте «Ұлы Октябрь социалистік революциясы жеңіп, жаңа қоғам орнату күресінде де,

социализмнің тиянақты орнығу кезінде де жаңа дәуір жазушыларға өзекті тақырыптарды алға көлденең тартты. Революция, сол кездегі шиеленіскен халықаралық жағдай, социалистік құрылыстың алғашқы жеңістері, ауылдағы тап күрестері, еңбекке деген көзқарас, мәдени революция, санадағы өзгеріс, тағы басқа көптеген қоғамдық мән-мағынасы бар мәселелер күн тәртібінде ерекше тұрды. Уақыт тудырған тақырыптың өзін таңдай, талғай білу, оның көркемдік шешімін табу жазушының идеялық бағытымен тығыз байланыста жатады. Совет ақыны бүгінгі өмірге тікелей қатысы бар делік жайларды сөз етіп, оны пролетариат диктатурасының үстемдік алуы, социализмнің жеңуі тұрғысынан жырлайды. Ілиястың «Жолдастар» романы да осылай туған дәуір жемісі» - деп бағалаған ғалым пікірін басты назарда ұстайтын боламыз. Ілияс «Жолдастар» романының үзіндісін алғаш рет 1934 жылы «Әдебиет майданында» жариялаған. Бұл «Ақ вексель» бөлімі болатын. Ал 1935 жылы «Жолдастар» роман ретінде 583 беттік бірінші кітап болып жарыққа шықты.

Романның жоспарланып жазылуы жайлы ақынның жұбайы Фатима Ғабитованың естеліктерінен көп мәлімет алуға болады. «Жаз айларында (соңғы жылдар) дем алатын орнымыз Алматының күн жақ шығысындағы тау бөктеріне орналасқан оқытушылар қаласы болатын. Сол төңіректе киіз үй тігіп, үш айдай (июнь, июль, август) отыратынбыз. Ілияс «Жолдастар» романының бірінші кітабын 1935 жылы осы оқытушылар қаласында жазды. ...»Жолдастар» - трилогия болатын, бітпей қалған екі кітабының материалдары бұл күні Ілиястың өз архивінде сақтаулы», - сынды мәлімет пен ақын мұрағатындағы роман тақырыбына қатысты жиналған материалдар шындығында да «Жолдастар» романының трилогиялық туынды ретінде жоспарланғандығын дәлелдейді. Кейінгі зерттеушілердің бұл романды екі не үш томдық деп жорамалдар жасауына да автордың алғашқы жарық көрген романына «Бірінші кітап» деп баса көрсетуі ықпал етсе керек. Ілиястай әдебиетіміздегі ірі тұлға жоспарлаған үлкен романның аяқталмай қалуы, әлбетте, өкінішті-ақ. Қазақ поэзиясы Құлагерінің қара сөзбен де бәйге алар көрікті ойларының халық игілігіне жаратылып, халық қазынасын толтырмағаны романның өз дәрежесінде бағасын ала алмағандығына алып келгендей.

Қазақ әдебиетінің көркемдік объектісіне айналмаған дала капитализмінің іске асырылу жүйесі, бірінші дүниежүзілік империалистік соғыс тұсындағы қала тұрғындарының тұрмысы, 1916 жылғы маусым жарлығынан кейін соғыстың қара жұмысына жіберілген қазақтардың майдандағы ауыр жағдайы сияқты күрделі оқиғалар романда алғаш рет көрсетілген. Автор ой-мақсатын романның әр тарауында біртіндеп көркемдік кейіпке келтіріп, нақтылы жүйеге түсірген. Романның негізгі кейіпкерлері Сатан мен Мәмбет, Мардан образдары толық сомдалып шыққан. Бірінші тарау Сатанның Шалматай байдың үйінде жалшылықта жүрген кездегі тірлігін бейнелеуге арналса, екінші тарау Сатанмен тағдырлас Мәмбет пен Маржан есімді жарлы-жақыбай жастардың жалшылық өмірдегі көрген қорлығын суреттеуге арналған. Қаламгер қаһармандары уақытпен бірге өзгере бастайды, нақты уақиғалар ішінде ойлары өсіп, дүниеге көзқарастары

жетіле түсіп, аңғал, сенгіш Мәмбеттерден «табандасқан жерде тартысқа белді, Кавказдың қара ала қанжарындай» өткір, өжет жігіттер шыға бастауы шынайы суреттеледі. Омбы қаласындағы алғашқы қазақ жұмысшыларының тұрмыс-тіршілігі, 1916 жылғы маусым жарлығы, бірінші империалистік соғыстағы қазақтар өмірі мен 1917 жылғы ақпан төңкерісінің ықпалымен елге оралғанғандардың Қазан төңкерісіне белсене қатысуымен романның бірінші кітабы аяқталады.

1967 жылы шыққан академиялық «Қазақ әдебиетінің тарихы» «Жолдастар» романының тілі бай, жазушы табиғатты, адам портретін беруде үлкен шеберлік көрсете алғандығын көрсете келе, «романның жалпы көркемдік сапасындағы ала-құлалықтар - сол кездегі прозалық шығарманың күрделі түріне тән ортақ құбылыс еді», - деп түсіндіреді.

Романды оқи отырып, бір дегеннен-ақ М. Горькийдің «Ана» романын, немесе 1926 жылы жарық көрген Ж. Аймауытовтың «Қартқожа» романымен тақырып ұқсастығын көреміз. Роман басындағы қараңғы, қара жұмысшы баласы Павка Власов пен роман соңындағы революционер, пролетариат жұмысшысы Павел Власовты алыңыз. Немесе, кедейлік пен жетімдік қысып, білімге талпынған ауыл баласынан сауатты, еңбегін еліне арнаған, жаңарған елдің жас жұмысшысына айналған Қартқожаны алыңыз. «Жолдастар» романында «Ана» романындағыдай сомдаған, типтелген, негізгі герой Власовтай қатар сомдалып, революцияға келу жолы бір уақыттағы әр орта, әр жағдайдағы бірнеше Власовты кездестіресіз. Роман композициясын осындай қиын жолмен ала отырып, Ілияс үлкен шеберлік, тапқырлықпен көздеген нысанасына жете білген.

Қазақ прозасы, романдары туралы зерттеулерде «Жолдастар» романына қатысты «кейіпкерлердің толыққанды бейнелерінің жасалмағандығы» туралы бірді-екілі сындар баршылық. Ескеретін жайт, біріншіден, бұл болашақ трилогияның бірінші бөлімі. Екіншіден, романдағы оқиғалар өткен кезең - 1913 жылдан 1917 жылдың 26 қазанына дейінгі аралық болса, Ілиясқа кеңес өкіметінің белсенді қайраткерінің бейнесін жасай қоймадың деу - кеңестік идеологияның әдебиетке артқан келеңсіз салмағының салқыны деп түсінген жөн болар. Ілияс өз кейіпкерлерін тарихи жағдай, орта оқиғалары мен байланыстыра отырып, диалектикалық үйлесімді өсіре білген. Пролетариат жазушысы өзге ұлттарға үлгі ретінде таратқан әйгілі романында бір Власов емес, бірнеше Власовты өмір соқпағының әр сүресімен жүргізе отырып, революцияға жеткізген. Бұл мектептің әсерін Ілияс қаламынан да сезінесіз. Бұған қоса Ілияс романды тақырыбына роман суреттеген дәуірге сай, жатық тілмен жаза білген. Ілияс сөйлемдері жеңіл, әрі көркем, поэтикалық сұлу өрнектермен молынан әшекейленген. Ырғақты прозаның да сан алуан салтанатын көріп, тұшына оқып отырасыз. Әлбетте, романды мүлдем кемшіліксіз деуден аулақпыз. Әйтсе де Ілияс Жансүгіровтың «Жолдастар» романы қазақ романының алғашқы қарлығаштарының бірі, өз кезеңіндегі әдебиетіміздің үлкен жетістігі. Осы жағынан-ақ «Жолдастар» романының қазақ романдарының қатарынан алатын орны бөлек. Роман төрт тараудан тұрады: «Бастау», «Ағын»,

«Толқын», «Тасқын». Әр тарау шағын тақырыпшалармен бөлінген, әрбір шағын бөлігі жинақы, тиянақты әңгіме іспеттес. «Бастау» осындай отыз бір тақырыпшаға бөлінген; «Ағын» - отыз алты; «Толқын» - жиырма алты; «Тасқан» - отыз жеті тақырыпшаға бөлінген. Әңгіме Қоянды жәрмеңкесінен басталады.

«Қоянды, жолың қатты, наның тәтті.

Айдаймыз ақсақ қойды, артық атты.

Айдаған осы жолға кедейшілік

Арқаның арқамызға қатты батты».

Осы бір өлең шумағы бүкіл оқиға арқауынан хабар беріп тұр. «Қояндыға» бай не үшін барады, кедей не үшін барады, бір ауыз сөзбен баяндалған. Бар болғаны бір қоңыр сиыр, төрт ешкі мен қалған Сәтбалаға үлкен баласы Тәжи: «Байдан қой алып қыстасақ, аман қалармыз ба» - деумен, «Ақ вексельге» отыруға көндіреді. Сәтбаланың көнгісі жоқ. Әйтсе де қу кедейшілік, күнкөріс қамы, екінші жағынан қабырғасы қата қоймаған кіші баласы Сатанды жалға беру жанына батқан әже ұлына келісімін береді. «Байға не айтамыз? - деген бөлімінде қыс бойы «Ақ вексілге» алған жиырма қойы мен өзінің аз-маз тұяғының бәрі қырылып, үш-төртеуі ғана аман шыққан Тәжидің жақындап қалған жәрмеңкеден қашуы айтылса, келесі бөлімінде - Шалматай байдың повесткасымен шақыртылып алынған Тәжидің «Ақ вексель» құнына жалғыз кәк құнаны мен інісі Сатанды бір жыл жалшылыққа беріп, бәтуаласуы баяндалады. Бұдан кейін оқиға малшылыққа, жаңа ортаға кеткен Сатанға байланысты өрбиді.

XX ғасыр басындағы қазақ даласынан есе бастаған капитализмнің алғашқы лебі, оның қоғамдық өндірістік қатынас пен санадан көрініс таба бастау элементтері - Ілияс романында Сатан және басқа кейіпкерлер арқылы ұтымды көрініс тауып, дамытылған. Қазақ даласындағы алғашқы өндірістік қатынас та кең өріс тапқан. «Ақ вексіл» операциясы бәрімізге таныс ұғым болғанымен, оның мәні неде, ол қалай өтеді, қалай жасалады, қалай жүргізіледі - деп жіктейтін болсақ, бұл дәуір туралы жазылған еңбектердің ешқайсысынан толық жауабын ала алмайсыз.

Ал «Жолдастар» романында жылына жәрмеңкеге жетпіс мыңнан кем қой салмайтын дала капиталисі Шалматай саудасы арқылы бұл операция алақанға салғандай суреттелген. Әрі бұдан осы бір дала капитализмі механизмінің іске асу жүйесін жазушының терең білгендігін аңғаруға болады. Әлбетте, байлардың жәрмеңкеге әкелген мыңдаған, он мыңдаған қойлары бір базарда түгел өтіп кетпейді. Саудаға жарамай қалған ақсақ-тоқсақ, ауру-тұрақ мұндай қойлар жылда жәрмеңке тарқарда аманатқа алушыларға таратылып отырады... Бай «бағамын» дегеннің аты-жөнін нотариус алдында жаздырып, «ақ вексель» деп бере-береді. Бұл істің «Ақ вексіл» аты да осыдан шықса керек. Жазушы жәрмеңкеге жылына жүз мыңға жуық қой айдаған ірі көпестің, тиыннан тиын туғызған қу тұяқ саудагердің малдарының қалай құрылып, қалай сатылатынын оқырманға қолмен қойғандай түсінікті әрі көркем тілмен жеткізген.

Мал құрау жолы сан тарау. Мысалы, «Бойдақтың бірсыпырасы қолма-қол ақшаға алынған. Ол ақша түрлі алушылардың қойны-қойнында жүріп, талай елді аралаған болады. Әрине, ондағы қой алынған баға - мұндағы бағаның үштен біріне де жетпейді. Қойдың енді бір тобы - өткен жылғы сауданың несиесіне жиналады. Қойды жаз шығарып беруге кезде неден, шай қанттан, бас, ұлтаннан бай несие берген болады. Қойдың төртінші түрлісі - қызыл қозыдан құрылады. Ол қызыл қозы дегеніміз - тумак түгіл әлі күйегі алынбаған қошқардың беліндегі қозыға байлар теңгелеп-тебіндеп берген болады. Ол ақшалар өзінен өзі қоздап, бұзаулап мал болып, Шалматайдың жәрмеңкеге айдар кезінде маңырап, мөңіреп, жидашының алдына түседі. Одан арғы қойлар кезден кертіп жеп, қолма-қол сатқан товардан, даудан өнген, несиелі малдан, бірі екі болып өндірілген тіл-хаттан, айып-анжыдан күнде балалаған парадан, қойшы-қоланың ақысынан, тағы-тағы басқалардан сәті түсіп, өніп, қорланып, қой болатын еді, бұл қойлардың басқа мындаған ірі қарамен, банкені буындырған ақшамен, тері-терсек пен, жүн-жабағы, қыл-қыбырмен келіп, Шалматайлар осы «Қоянды» жәрмеңкесіне килігетін еді. Жәрмеңкеде жаздай жатып, малын саудалап, базарды қолдан таратып, көп товар мен Шалматай сықылды Жетісу байлары кейін қайтатын еді. Қайтарда саудадан бұрақ қалған ақсақ-тоқсақ, ауру қойларды ондап-жиырмалап, Қоянды манындағы елге «ақ вексілге» тарататын еді. Мына Тәжидің Шалматайға келіп, аламын деп өтініп отырған қойы осындай брак қойлар еді».

Шалматайда екі жыл, Шаяхмет байда бір жыл жұмыс істеген Сатан көп нәрсеге үйренеді, өмірді көреді. Жазушы кейіпкерін тек қой соңына салып қоймай, өмір мектебінің түрлі белдеулерінен өткізіп, ысылтып, небір шытырман оқиғаның қан сорпасына түсіріп, пісіреді... Сүйгеніне қосылмаған Нәзипаның жайы, басына түскен күндестік хал, көзі ашық, дүниеге материалистік көзқараспен қарайтын Балабай уезінің татары Фазыл Жиянгелдин мен ауылдың қожа-молдалары арасындағы тартыс, шербешнай съездерге қатысу, Шалматайдың жұмсауымен барымтаға, Досайдың жүйрік аттарын ұрлауға араласуы - қой аузынан шөп алмас Сатаннан ысылған, пысық Сатанды өсіріп шығарады. Шаяхмет байға қызметке келіп, Құсайынның бала-шағасымен Жетісуға келе жатқан Сатанға халық арасына аңыз болып тараған, байлардың қас жауы Тәуке, Самалық сынды батырларды кездестіруі, Тәуке батырдың асау сөздері көп ой тастайды. Осылайша ұтымды композициялық құрылым арқылы Ілияс кейіпкерлерін шынайы шыңдай түседі.

Ілияс Жансүгіровтың «Жолдастар» романы Б. Майлиннің «Азамат Азаматыч», Ж. Аймауытовтың «Қартқожа» романдарымен тақырыптас 1917 жылғы революцияға дейінгі қазақ халқының өмірі мен тұрмыс-тіршілігімен, замана адамдары психологиясы мен халықтың салт-дәстүрі мен қазақ қоғамының этнографиялық тұрмысынан мол мәлімет беретін, сол кездегі қазақ тұрмысының тарихи ортасынан қайнап шыққан білгір, көреген жазушының көркем шығармасы болып табылады.

ЖАНСҮГІРОВТІҢ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ТУЫНДЫЛАРЫ

Бұл мақалада қолда бар кейбір тарихи деректер мен архив материалдарын пайдаланып, І. Жансүгіровтің қазақ совет балалар әдебиетін қалыптастыруға келу жолына, сіңірген еңбегіне талдау, жасамақпыз.

1927 жылы Қазақстан Оқу комиссариаты балалар әдебиеті мәселесін қозғап, «Жаңа мектеп» журналына «Жас балалар кітабына қойылатын шарттар» атты нұсқау хат жариялайды. Бұл документтің алдыңғы бөлімдерінің бірінде Мазмұн жағынан балаларға” арналған кітапшалар жазу үшін ел әдебиетін пайдалануға болады. Бірақ олардың ішінен тәуірін, керегін іріктеп алу керек» делінген.

Осы кезде Москвада оқып жүріп І.Жансүгіров 92 беттік «Өтірік» атты ауыз әдебиетінен алынған өтірік өлеңдер мен өтірік ертегі, ұсақ әңгімелер жинағын шығарады. 50 жылдан былай қарай бұл кітапша қайтадан жарық көрмеген. Өтірік” кітабының алғашқы беттерінде «Жинаушыдан» деген атпен берілген автордың кіріспе сөзінің мазмұнын кейін біз Қазақ Мемлекеттік орталық архив қорынан кездестіргенімізде, І.Жансүгіровтің балалар әдебиетінің шын қамқоршысы болғанына көзімізді жеткіздік. «Бұл жинақтың ішінде жинағандарым, -деп жазады автор өзінің жазған кіріспе сөзінде, — балаларды жұбатқанда, ойнатқанда басқа жаратылысты, түрлі хайуанаттарды еліктеткенде... әйтеуір қандай да болса бала қоғамының өмірінде жатталып,айтылып, шашылып кеткен, біздің ел әдебиетінің бір түрі. Мен мұны нәзік, ең қымбатты дүниелер деймін. Себебі бұлар баланың ой-мөлшері, ұғым-санасына қарай соны түрі, жан азығы”

Өзімен қатарлас басқа ақын жазушылар сияқты І. Жансүгіров те алғашқы еңбек жолын халық-ағарту қызметінен бастаған. Қазақ жастарын оқуға шақыратын «Жастар», «Жалпы жасқа», «Жас бұлбұлдарға» деген өлеңдері өзі оқытушылық еткен Талдықорған ауданының Белтоған мектебі оқушыларының аузында ұрандай жатталып жүрген. Бұл шығармалардың құндылығы терең идеясында. Ақын балаларды баласындай, үлкен міндеттерді орындауға шақырады. Еңбекшіл, қоғамшыл болуға, қырандай қырағылықпен ел бірлігін қорғауға, ленинизм ісін жалғастыруға, елге басшы боларлық біліммен қарулануға үндейді.

Талғамы зор І. Жансүгіров - балаларға арналған шығармалардың тәрбиелік ролі өте ықпалды болуын басты міндет етіп қойған. Авторлық осындай ойы 1929 жылы жазған «Бөбек бөлеу» деген өлеңінде айқын көрінеді.

*«Бөл-бөл бөбек, бөл бөбек,
Бөріден бөстен ки, бөбек.
Ерінбей еңбек ететін,
Еліңе бол елгезек.
Бөл-бөл бөбек, бөл бөбек,
Бөгелмей білім біл, бөбек!*

*Білмеген білім бекерсің,
Бет алдыңа кетерсің.
Елге есті ер керек,
Ер жет! Есей ертерек!*

Былдырлай сөйлей бастағанға дейін баласын бесікке бөлеп келген ана сәбиіне қоятын осындай талабын бірден айтпай, онымен ерекше ілтипатпен тілдеседі. Алдымен төрт есікті бедерлі бесігіне өз отауына” енуін өтінсе, сосын анасы баласының саусақайын, салбыраған қос білегін» тамашалайды, бөлегенде жөнге келуін, тіл алғыш болуын талап етеді. Баланың «қос жұлдызын» жұмып, жақсылап дем алуын, ұйықтағаннан кейін ерте тұруға үйренудің де пайдасы зор екендігін ескертеді.

І.Жансүгіровтің ғасырлар бойы сақталып келе жатқан бесік жыры негізінде жазылған бұл өлеңінің маңызы зор. «Бала бақшасы тәрбие программасында» балаға ең кіші сәбилік шақтан сезімдік тәрбие беру міндеті көзделеді. Бөбек бөлеу” өлеңінің бұл орайда; яғни балаға деген ана мейірімін ақын асқан шеберлікпен жеткізеді.

Баланы жан-жақты дамытудың тиімді жолы — айналасындағы қоршаған ортамен таныстыру, Әсіресе, оған табиғатты таныстыру бала тілінің көркемдік жағының дамуына, эстетикалық сезімінің қалыптасуына ықпал етеді. 1928 жылы балалар әдебиеті жаппай қолға алына бастаған кезеңде І. Жансүгіров «Жаңа мектеп» журналының тоғызыншы санына жыл мезгілдері туралы «Жазғытұрым», «Жазғы шілде», «Күз», «Жауында» деген өлеңдерін жариялайды. Автор балаларды табиғат сырларымен қарапайым түрде ғана таныстырады. Өлеңде суреттелген жылына бастаған күн, жылы-жылы жел, жылғалардағы су («Жазғытұрым») өлеңінің айтылу ырғағына үйлестіріле беріліп, қай жастағы ойын баласы болмасын, бойына тартып тұрады. Ақынның мектеп жасына жетіп қалған балаларға оқып беруге немесе өздеріне жаттатқызуға лайықты өлеңдері «Күз» және «Жазғы шілде» өлеңдерін алып көрейік:

*Ой балалар, балалар,
Қоңырқай күз болыпты.
Қурап жапырақ солыпты....
Ой, балалар, балалар,
Шілдем, шілде, шілде айым,
Шырылдап торғай күн сайын.*

Екі өлеңде де балаларды жаттап алуға ынталандырып тұратын бір ырғақ бар. Бұған қарап, Ілияс Жансүгіров сөздерді бала түсінетіндей сүйкімді етіп жазған дей аламыз.

1929 жыл І. Жансүгіровтің балаларға арнап өндірте еңбек еткен кезеңі. Автор «Жорық» «Малта», «Шәркей», «Одақ» атты төрт суретті кітапша шығарып, «Жұмбақ» жинағын баспаға дайындаған. Бұл шығармалардың әрқайсысына ақын ерекше көңіл аудара жазған. Алғаш рет әлемге аты шыққан челюскиншілер жорығы туралы ақын толғанысы өз кезінде тартымды шығарма болды. Ал түрліше жазылғанмен, мазмұны бір-біріне

ұқсас «Малта» «Шәркей» атты шығармалары «Бала бақшасы» тәрбие программасынан әлі де өз орнын алып келеді.

Балаларға арналған шығармаларының ішінде тағы да бір көңіл аударатын ақын мұрасы - 1930 жылы «Қазақстан» баспасынан шыққан жұмбақтар жинағы. «Үй сайманы», «Жаратылыс құбылысы», «Құрал-сайман» деген бөлімдерден тұрады.

Ірі суреткер, эпик ақынның драматургияда қалдырған ізі балалар әдебиетінде де кездеседі. Мектеп сахнасына арналып жазылған пьесаның мазмұны тек мектеп оқушыларына ғана емес, мектепке енді барайын деп жүрген бүлдіршіндерге де лайықты. Пьеса Мектеп” деп аталады. Білуге, білмеуге ұмтылу жатып-ішердің кәсібі емес, елгезек, ұғымтал балалардың қасиеті екендігін автор кішкентай геройлары арқылы айқын аңғартады.

Қазіргі заман талабына қарағанда шығармада баяндалатын уақиға өте карапайым көрінеді. 1934 жылы жарық көрген бұл суретті жинақта көзге түсетін тартымды жаңалық — І.Жансүгіровтің Қазақстан Жазушылар одағының председателі сияқты жауапты қызмет атқара жүріп, кітаптың кіріспе бетіне қуыршақ театры туралы дәйектеме жазуы.

Қуыршақ театры тарихында саусаққа түрлі кейіпкерлердің образдарын бейнелейтін қалталар киіп, балаларды таң-тамаша етерлік дауыс үнімен оларды сөйлету 40-жылдарға дейін көшіп-қонып жүріп, қызық көрсететін өнер иелерінің кәсібі болғандығы айтылады. Қазақ жұртшылығына әлі таныс емес өнерді І.Жансүгіровтің ертерек танып, оны пайдалана білу жолдарын дәйектемеде түсіндіріп жазуы автордың ұрпақ алдындағы азаматтық борышын қалай ақтағандығын көрсетеді.

І.Жансүгіров – ақын, драматург, жазушы ғана емес, әрі педагог десек те орынды. Өзінің төл шығармаларымен баланың жан-жақты тәрбиеленуіне үлес қосқан ақын, қазақ оқушыларына арналған көркем оқулықтар жазуға да ат салысқан. Оған дәлел: 1933 жылы Қазақстан баспасынан Ғ.Мүсіреповпен бірігіп жазған Көркем әдебиет хрестоматиясы”. Бұл мақалада І.Жансүгіров творчествосына шолу жасай отырып, автордың балалар әдебиетін әр қырынан дамыту мақсатында сіңірген еңбегінде тоқталдық.

Қазіргі әдебиет сыны - кенже қалып келе жатқан жанр. Балаларға арнап шығарма жазып жүрген авторлардың оқып үйрену мектебі боларлық қазақ балалар әдебиеті жайлы сын-еңбектер жоқтың қасы. Әлі күнге дейін мектеп жасына дейінгі балалар әдебиеті оқулығының жоқтығы да танымал жазушылардың балалардың жас ерекшелігіне байланысты жазылған еңбектері сарапқа түспей жатқандығынан.

Балалар жазушысының жасалуы үшін көп, аса көп жағдай керек: ол мейірбан, сабырлы, ақкөңіл, ізгі, бала сияқты ақпейіл жан болуға тиіс... Әрине балаларды сүю, баланың жас ерекшеліктеріне қарай қасиеттерін, өзгешеліктерін терең білу – аса маңызды шарттардың бірі” деген болатын ұлы ойшыл-демократ В.Г.Белинский.

ИСА МЕН ІЛИЯС АҚЫНДАРДЫҢ ТІЛІНДЕГІ ИНТОНАЦИЯЛЫҚ МӘНЕРЛІЛІК

Арқалы ақындардың ерекше сезіммен жырлайтыны қазақ жанына бататын уақиға, оған араласатын халық өкілдері және табиғат көріністері болып келеді. Иса Байзақовтың қай поэмасын алсақ та, халықтық «ұлттық элементтерін-ұшқыр да бай поэтикалық қолданыстардан қарапайым сөйлеу тіліне дейінгі тілдік формаларды, яғни ұлт тілінің бар айшығын» байқайсыз.

Солардың ішінде «Құралай сұлу» дастанын ақын халықтық дәстүрлі соқпақты сақтай отырып, ондағы тіл маржандарынан өзінше тере жазған:

*Қабақты, қара торы, «ұзын бойлы
Кірпікті, бурыл сақал, терең ойлы*

*Бұрылып үлкен мұрын, ойлы түспен
Халқына бір жағалап қарап қойды.*

*Әр-бері ойға кетіп отырды жәй,
Жұрт күтті не дейді деп, қимылда май,*

*Күрсініп жерден басын алды дағы
Сөйледі жұртқа қарап содан былай.*

Көз алдымызға ел ежелден сыйлайтын шешен билер бейнесі тұра қалады. Қарапайым, артық ауыз сөзі жоқ, ойланып барып сөйлейтін Монтай би бейнесін Иса Байзақов осылай суреттеген. Жаны қасиетті өлеңімен бірге ақын кәдімгі қара өлең үлгісінде Монтай бидің сөзін «Уа, жұртым!» деген қаратпа сөзбен салмақты бастатқан да, дарындарға тән нөпірлі төкпелілік сарынымен 7-8 буынды арнау үлгісіне салған. Ел ақылшысының ойын кесіп айтуы / «Ер туса елден тумақ...»/, ойланып, толғанып сөйлеуі /»Ер туып, жоқ елді бар қыла алмайды. Ел болса, ер туғызбай тұра алмайды»/, айтар ойын ескерте отырып жеткізуі/» Тұсында Ер заманның бір сұрқылтай/» ішіндегі зардың, шердің қара тұманын көрсеткендей болса, жеделдете халыққа арнай айтылған сөзге ауысқан кезінде өзіне де, елге де басу айтқ бар және ол сөзді мәнерімен оқи жөнелсең, алдыңғы қара бұлт сейіліп жүре береді. Ақындық шабыттың әсерінен туған поэтикалық стиль оқушысына эстетикалық қуат беріп, поэманың мазмұнына қызықтыра түседі.

Лингвостилистика ғылымында «интонациялық мәнерлілік» деген тіркес бар. «Құралай сұлуды» оқи бастағанда-ақ, І.Жансүгіровтың «Күй» поэмасының ыпғағы мен Молықбай бейнесі еріксіз еске оралады. Иса, Ілияс атты қос пайғамбардың есімімен аталған қос дүлдүл осы екі поэманы өрнектеулері жағынан поэзия тұлпарына мінгендей әсер береді және жәй мінбеген, ерттеп мінген. Ерттеп мінген де шапқан, шапқан сайын қыза түскен. Шығармалардың оқылуындағы интонациялық мәнерден біз осыны байқаймыз. Ілияс ақынның басты кейіпкері:

*Қобызшы-Молықбай шал Матайдағы,
Матайда – Кенже, Тұңғат Сақайдағы
Қазақта қобызшының қалғаны сол,
Жорға еді маймаңдаған бақайшағы...*

*Еңкейіп екіндідей күні кеткен,
Жұқарып, нашарланып күйі кеткен
Қобызшы ол – «Ақ көбікті» аңыратқан
Боздатып «Бозінгенді» күңіренген.*

*Қобызшы ол – «Көк көбекті» күрілдеткен,
«Дүлдүлін Ер Әлінің» дүрілдеткен
«Онсан мен Орманбеттің айрылғанын»,
«Жыласқан ноғай-қазақ» күйін шерткен.*

*Қобызшы ол – «Қорамжаның» күйін тартқан,
Зарлы қыл қиялын қиындатқан.
Қалыпты қолда қоңыр көне қобыз,
О баста сырнайлатқан, күміс шапқан.*

І.Жансүгіров бұл дастанын 1928 жылы Мәскеуден журналисттік мамандыққа оқып қайтқан кезінде жазған. Келе «Еңбекші қазақ» газетінде фельетон, сын бөлімін басқарады, қоғамдағы кертартпа әрекеттерді әр түрлі псевдоним аттармен әшкерлей жазады. Бай, кулактар делінген қазақ елінің жақсыларының қудалануы, ел ішіндегі жыр сәйгүліктері жайында алып-қашпа сөздерден сақтану мақсатында Иса мен Ілияс ақындар тарихи аңыз шығармаларға тақырып арнағандықтары байқалады.

*Мындаған оркестрді көргем топты,
Жырлаған жаңа өмірдің күйін соқты.
Жуылған жүректен у сол күйменен
Аршығам көңілімді басқан топты...
Сонымен сол барғаннан кейін қайтқам,
Мен дағы жаңа тапқан күйді тартқам.
Бағыстан жарлы жұртқа жүрек жырын,
Байқамай, жыр айтам деп, сырымды айтқам.*

Жазылу кезеңі сәл кейін І.Жансүгіровтің дастанында кеудені кере сипаиалған қуаныш жоқ. Мақсат құдіретті күйдің тауды, тасты бұзатын, шындықты жасыра алмайтын күшін көрсетуінде, осындай астарлы ойды келтірілген үзіндінің соңғы жолдарында байқаймыз. Қазақ елінің тұрмысына салқыны тиген саясаттан бойын аулақ ұстаса да, ақын «қобыздан құздың күйін, мұздың күйін» тыңдап өскеніне мақтанатын сияқты.

*«Толғау» деген өлеңінде:
«Көңілдің күйі келмесе,
Көп мылжыңға мен сараң.
Көтерілем ән салам»*

деп өзі жылрлағандай, ақындар саясат аумалы-төкпелі сәттерде ойларын өздері айтпай, кейіпкерлеріне айтқызған, бұған қоса байқайтынымыз – екі ақынның шығармаларының ішкі мәнерінде, сөйлеу ырғағында, дауыстың күші мен қарқынынан түсінілетін астарлы ойлары көп. Поэмада аз көрінсе де, Иса ақынның әсерлі суреттеген Монтай би бейнесіне тағы оралайық. Оның әрі толғай, әрі арнай сөйленетін сөзінде бір басына жинаған қаншама тұнғыық, таза тұжырымдар, философиялық пайымдаулар тұр. Оқушы жастар зерделей оқыса, қаншама дидактикалық ақыл-кеңестер түюге болады. Ескертеріміз – осы дастан жазылған уақытта Иса Байзақов та Қызылордада оқып жүрген, «Сыр елі-жыр елі» аталатын мекенде Монтай би туралы аңызды қағып алып дастанға айналдыруы – сезімтал жүректі ақынның ғана қол жеткізетін табысы. Шешендік ақынның ғана қол жеткізетін табысы. Шешендік өнер - өнердің ең биігі десек, өнер адамдары жайында алғашқы суретті образды бейне жасаған – Иса ақын деуге әбден болады.

*Үйірінен бөлінсе,
Құланның күйі болар ма,
Өз тобынан бөлінсе,
Батырдың бағы жанар ма,
Қара басын қайырса,
Биде әділдік болар ма?*

Шартты бағыныңқы сөйлем құрылымымен берілген өлең тармақтары орта шеніне дейін риторикалық сұраулы сөйлемдерімен, мәтінге экспрессиялық, яғни сезімдік реңк беріп тұр. Бұл тәсіл арқылы ел кеңесшісінің ойын ойып айтатын, сөйлесе, жерінде жеткізе сөйлейтін мінезі ашылған. Қысқы да нұсқалы қайырылған жолдар қайталау аллитерациялау, ассонанс тәсілдерімен құлпыра түскен. Мысалы:

*Мейлің, мырза, мейлің, құл,
Бұқарасы болған сол
Бұрынғы қамын жемей ме?*

Елінің «қамын жеу», «салтынан айырылмау», «мұңдана беруден, қамсыз қайғыдан сақ болу» сияқты афоризмді тіркестерді аузына сала отырып, И.Байзақов би, шешен бейнесінің қалтқысыз қатал қалпын сомдайды.

*Қартайғанда басқан ой
Қара бастың қамы емес.
Көңілді серпіп ашпс ой
Мұңдана беру сән емес.*

«Қ» дыбысын ойната жеткізілген алдыңғы тұжырым кесіп айтылса, соңғы тармақтағы пікірді қабылдау үшін, «ашпас» сөзіне «а» дыбысын қосып, «ашпаса» деп оқу сұралып тұр. әрі қарай мәтінде қай заманда да, қандай да мұң шалған адамды сергітіп тастайтын жолдар тізілген:

*Мұңдана беру сән емес,
Қамсыз қайғы қапалық
О да ақылдың заңы емес.*

Ақын осылайша кейіпкерінің әр сөзіне салмақтап, келелі, түйдек-түйдек ойлар айтқан. Осы жолдарда «қапалы» сөзінің соңына «қ» дыбысын жалғап, жол бойы аллитерация жасаған. Дәстүрлі қолданыста «қапалық» сөзі болмаса да, бұл тіркесте ерсі көрініп тұрған жоқ, қайта қайғыға «қамсыз» сөзімен бірдей эпитетке айналған. Дыбыстық үйлесімдер арқылы жасалған осы интонациядан, бейнелі мәнерден экстралингвистикалық қолданыстардың мәтін мазмұнын жеткізудегі маңызы байқалады.

Монтай би сөзінің соңғы жолдары:

*Арманы жоқ ел көрсем,
Арымастай болар ем.
Азбайтын тату ел көрсем,
Тұғырға қайта қонар ем, -*

деп аяқталады.

«Арман» сөзіне «ұйқастырылып», «арымастай» делініп алынған теңеу мәтінде ұғынылатын окказионал сөз. Ол «шаршамайтын, шалдықпайтын» деген мағынада емес, «іштегі аурудан тазалану, ауырмау» деген мағынаны береді.

Монтайға параллель алынған кейіпкер Келден – ақын тілінде «шыбын жанын қайғымен күйреткен» кейіпкер. Келденді арманда қалдырған Құралайды алайық, Келденді алайық, қалмақ басып алған қазақ жерін, қиналған, шашылған, сендей соғылысқан қазақ елін алайық – барлығы Иса ақынның тек жан сезімін, толғанысын жеткізетін образдар, бейнелер. Жыраңыз түрінде Келденнің атынан айтылатын әңгімеден ауызекі тілдегі «бір тайпы ел», «үзілтіп ән салу», «мал иіру», «ағызу», «шабу», «омақата жығылу», «қалбау ойнау», «құл мен құтан», «қарлық іске долдану» деген қолданыстар ұшырасады. Бұл қолданыстар қазақ халқының ат құлағында ойнаған ерін, оның ерлік әрекеттерін әсерлі жеткізеді.

*Өкінтіп өшпес қайғы уын берді
Дарига-ай. «ұмытпаймын сондай жерді
Жасты жаспен ағызып жуа бердім
Шыдатар әйел күйі қандай ерді?»*

Бұл – қалмақтың қазақ әйелінен туған Құралай сұлу атты қызының босатуымен азат болған Келденнің көңіл шері. Бостандықты, махаббатты, әділдікті бүкіл табиғат қоштағандай. Иса ақын бұл көріністі «күн қолтығы тасалады», «тас құлағын салғандай бұқты», «қараңғы түн жығылып», «таулар бас иеді тәжім ғылып», «сылдыраған бұлақтың даусы ашты», «жел бетті желпіп, мүйіп тұр» деген бейнелі тіркестермен жасалған егіздеу, яғни параллельдеу тәсілді суретеулерде жеткізеді.

*Анасы махаббаттың жер құлпырды,
Нұр түгіл жер-жаһанға күн құлпырды,
Теңбіл аспан тесіле қарағандай,
Далада тағыға еріп кім құлпырды?
Жұмбағын сол күндердің жұтып өткен
Құлдары махаббаттың жас құлпырды.
Адам деп соны да мен ойлармын ба,*

Түсініп тыңдамаса мұндай сырды...

Келден – елін қалмақ шапқыншылығынан қорғау үстінде қолға түскен тұтқын. Тері қапшықта буулы тұрып, батырлық айбатынан қайтпайды, жауының алдында жығылмайды. Осындай қазақ батырын Құралай сұлудың сүймеске лажы жоқ және шешесінің аманаты бар. Екі жас тағылы тауда, далада жүріп қосылады. Бірақ адам тағыларынан қашып дала тағысына Құралай жем болады.

Аңыз оқиға болсын, осы поэманың сезім қылын шертер тұстары ара-тұра акын И.Базақовтың өз атынан, интонациялық мәнерлілікті сақтау арқылы айшықтала беріліп, аңыз кейіпкерлерінің сөзімен поэманың соңына таман баяулап барып үзіледі. Композициялық құрылысы мен мәнері жағынан Ілиястың «Күй» поэмасына өзектестігі – қайғылы уақиғаны баындауға себепкер болған екі поэмада екі балаң, көңілдері әр кез беймаза, алаң жігіттер бар. Иса акынның Келдені мен Ілияс акынның лирикалық кейіпкері өзара ұқсас. Бұл – бір, екіншіден, «Құралай сұлу» поэмасында Монтай бидің шерін тындасак, «Күйде» Молықбайдың да шерлі әңгімесі тыңдалады:

*Жайлауда ала қарлы, Аман текше,
Қарлатып жаңбырлатып нөсер төксе,
Тоқсыртып кәрі аршаны, от маздатқан
Шал үйін сағынушы ек біз ерекше.*

Иса Байзақов:

*Өмірдің алды жарық, соңы қара,
Талайға түсірді зой бітпес жара.
Келденнің арманына ой жіберіп,
Менің де жүрегім пара-пара!*

Десе, Ілияс Жансүгіров:

*Көп жүрген көңілім жүдеп, жаным жадап,
Жабыққам, жатырқағам, тартқам азап.
Сонау күй жүрегімді тыншытпаған
Пышағын кейде салып, кейде қадап,*

деп акындардың сезімтал нәзік жүректеріне түскен сезім жараларына медеу болар күй күтеді.

Екі акынның – қос дүлдүлдің жыр кестелері өздері сияқты қиянатқа қарсы тұра білетін, кейіпкерлерімен бірге қиналған мазмұнды жеткізген:

*Шіркін-ай, шыдамайды-ау, жаны құрғыр,
Елестен өткенді айтсаң, бір терең сыр.
Өткенге ой бөлмей-ақ қояр едім,
Жанымды жегі еткен осындай жыр.*

Иса акын өткеннің қанды уақиғасынан сырт қала алмағанын айтса, Ілияс акын:

*Ол ма еді күйік зарлы заман?
Жанышқан зарлы ма еді зар жылаған?
Күйініп күйін тартып, күйдірген шал,
Кім еді? Білмей тұрып кінәламан,-*

деген болатын.

Ал «Құралай сұлу» поэмасын И.Байзақов:

Жазалы кім, жазасызды күйдірген кім?

Тексеріп өткендердің әрбір ізін,-

деген оралыммен аяқтауы, өзі көшін бастап берген жүрек жырларын Ілиястар, Сәкендер жалғастырып, өткенді олардың да қалай жырландығын «Ашыңдар, қазыңдар!» деп тұрғандай. Біздіңше, Ілияспен қатар поэзия шыңына бойлай білген Иса Байзақов кеңес дәуірінің ықпалымен жаңа заманның өнерін кеңес сахнасында насихаттауға ығжбүр болмаса, кең сахараның аспанында еркін қалықтар еді, серіліктің нышандары бар шығармалардан ұрпақ талай сусындар еді. Ақындардың кейіпкерлерінің тағдыры, бүгінгі заман көзімен қарағанда да, осыны байқатады, «Сарбаз ақындарымыз-ай, жандарың қандай таза еді?!» - деп сүйсінесің.

1930 жылдардың орта шенінде І.Жансүгіровтың өнер адамдары жайлы поэмалары туралы айтыс-тартыстар болғаны белгілі. Сондықтан, І.Жансүгіровтың «Күй» поэмасында Молықбайдың дүниеден өткені, ескі қобыз орнына мыңдаған оркестр келгендігі сипатталады. «Байқамай, жыр айтам деп сыр айтып қойған...» Ілиястың лирикалық кейіпкері өз қазанын өзі жаба ұстады, кеңес дәуірінде солақай мазмұнын сақтап қалды, ал Исаның турашылдығы, нөпір жырды төкпелілігі көңілімізден Монтай бидің ақыл-кеңесін, Құралай сұлудың сындарлы сырын, Келденнің мәңгілік жырланатын махаббат, арман жырын еш әкетпейді. Дүлдүл ақындар қашан да сыршыл, турашыл, шынайы сөз шеберлері күйінде есте болады, тек қана олардың шығармаларының ішкі мәнерін түсіне қабылдау керек.

Төлеутай АҚШОЛАҚОВ

АҚЫНДЫҚ ӨНЕР СӨЙЛЕСЕ

«Құлагер» поэмасы Х класта өтіледі. Бұл поэманы өту үстінде Ілиястың идеялық-эстетикалық тереңін ақындық мүсіншілдігін шәкірттерге тануға әбден болады. ал оын таныту мұғалім шеберлігіне байланысты. Оның талғам-сезімін талдау білгірлігіне байланысты. Егер мұғалім тек оқулықтағы талдау үлгісінен аса алмаса. «Құлагер» сияқты көркем туынды өзінің балшырын-ләззатымен, шырай көркімен, тұнық-мөлдірімен, құпия терең сырымен көріне алмайды.

«Құлагер» поэмасы, сырт қарағанда, Ақанның сәйгүлік тұлпарының өліміне арналған сияқты. Ақынның: «Әңгіме Ақан емес, Құлагер ғой, Осынан бастамақшы ек сөздің басын» - деген өлең жолдары да бізді шығармаға өзек болған негізгі желіге мегзеп тұрғандай. Бірақ суреткердің осы сөзін пәтуа тұтып шығарманы сол тұрғыдан талдаса онда Ілияс поэмасының бүкіл мән-мазмұнына үлкен нұқсан келген болар еді. Өйткені Ілиястың «Әңгіме Ақан емес, Құлагер ғой деп айтуында мынандай бір себептер бар сияқты. Ол поэманың бір жерінде:

*Өзгеге ұғындырмас өзі бұзбай,
Сыншыдан сақта құдай сорта тұздай.
Шатасқан шалдуардан жиіркене
Елімнің ескісінен сөз айтқызбай... -*

дейді.

Ілияс осы өткенге тыжырына қарайтын қайсібір сыншыдан сақтық жасағандай. Ол кезде біздің әдебиеттану ғылымын көптеген ескі әдеби мұраларымыздың әлі беті ашылмаған еді. Соның ішінде Ақанның әдебиеттегі, өмірдегі орны да толық айқындалмаған-ды.

Ілиястың эстетикалық мұраты – ақан тағдыры. Поэманың ішіне терең үңілсек, оны айқын аңғарамыз. Ақын Ілияс үшін Құлагер Ақан символы, ал Ақан Құлагер символы. Екеуі де жүйріктің дүлдүлдіктің белгісі. Халқымыз Құлагер десе, Ақанды еске алады. Ақан десе, Құлагерді еске алады. Ілияс поэмасынан біз оны анық аңғарамыз.

Ілияс идеялы - өмірден сұлулықты, әсемдікті, әділетті аңсаған ақын әлемі, «Теріс азуларға», «Қылмысқа, қиянатқа» үн көтерген өткір үн қатқан ақын әлемі.

Ілияс өзінің бұл эстетикалық мұратын поэманың «Толғану» деген кіріспе тарауларында әсерлі ашып көрсетеді. Мұнда ақындық толғаныс - тебіреністер мол. Ілияс - жаңа заман ақыны. Оған шабыт беріп шалқытып отырған да, сол заман. Ол соның атынан сөйлейді, ол сол бүгінгі биігінен өткенге көз салады.

*Шат көңіл шадыман жұрт ақынысың,
Жүйріктің жұрт қуантқан жақынысың.
Баласың бақытты елге түс майданған,
Халқыңның қайратысың, ақылысың,
Тілісің, теңіз көңіл, батылысың,
өткір ой сезгір сезім, батырысың,
Желіндей қуаныштың жеделдей соқ,
Өлеңнің өзені бір сапырылсын.
Халқымның қуанышты бұлбұлымын.
Жұртымның жүйрігінің дүлдүлімін...
Шат елдің шешеніміе, дағдылымын, -*

деген жолдар арқылы Ілияс ақындық үлкен топшылау жасайды. Ие, Ілияс ақын арқадан ашылмаған сыр, айтылмаған жыр» іздеді, оның асылына тереңдеді. Ақын Ілияс асқақ, әсем ән-күйімен, мырза табиғатымен халқына, әйгілі сұлу Көкшеге көз тігеді, «көкем-ай» дер ән төккен, аты еліне аңыз болған ақан серіні іздейді.

Ілияс бір Ақан басындағы трагедия арқылы заман трагедиясын көрсетпек болған. Өйткені ақын басына бүкіл замана шермендесі сиып тұрғандай. Ән қанатымен ащы жыр, азалы үнімен жалпы қазақ сахарасына тараған.

Ақан бесігі – Көкше, Бурабай әсем табиғат, соның саясында өсті. Оның ақындық, әншілік қиялын оятып, қанат бітірген де солар. Көкше өзінің сымбатты көркімен ерекшеленеді.

*Көк кілем балаусалы балбыраған,
 Көк жібек жапырағы жалбыраған.
 Ақ қанат аспандағы сонда жауын-
 Бал бұлақ таудан бастап орғылаған.
 Көк оман, көктем тоғай маужыраған.
 Сұлудың көзіндей көп жаудыраған
 Малта тас, маржан, ахық, меруерт тас.
 Төгіліп көл жиекке саудыраған...
 Көкшетау жер жанатты жеке біткен.
 Бұл сұлу кең далада бойын күткен.
 Жомарт тау дастарханды, момақан тау,
 Шипа тау тазартатын барлық дерттен,
 Көкшетау көп жердің бір көркем жері
 Қыз орман. Бурабайдың мөлдірлері.
 Жамылып жасыл барқыт, асыл құндыз
 Түрленген тоты құстай тау көркемі...
 Алқапқа бетегедей киіз төсеп,
 Оранған орманды тау ағашына.*

Ғажап мінсіз суреттер. Көкшені көп саңлақ ақын жырлаған. Ал Ілияс өзінше өрнектей білген. Осындағы «Ақ қанат аспандағы сонда жауын». «Алқапқа бетегедей киіз төсеп, оранған орманды тау ағашына» «шипалау» сияқты бейнелі сөздер Ілияс қаламынан туған тың өрнектер. Ақын оны табиғат көрінісін де өзінің эстетикалық мұратына орай алып отыр. Көрікті көркем табиғат Ақан жырының бесігі. Оның жыры да, өмірі де осындай пәк. Ол осындай көрікті өмірді көкседі, осы табиғаттай жаннат пен жомарттықты аңсады. «Сұлулықты көзіндей... жаудыраған» сымбаттылықты іздеді. Оның ән-күй, жырының өзегі де осылар. Оның жігіттік өмірі Көкшенің аясында өтті, ол мырза табиғаттың, әлдилеген елінің құшағында.

Оған көң-қоқыр, былыпыт өмір жиреніші. Ол «дүниенің нәтижесінен» бойын аулақ салады. Ол билікті де, байлықты дамұрат еткен емес, «мешіт салып, зекет алған» молда да болған емес. Ендеше Ақан мұраты не? Ілияс оны былай түйіндейді.

*Текті құс тазалықты қолына алып,
 Арманы-ақ, сұлулықты сүю деген.*

Ілияс осы екі жол арқылы Ақан арманын терең ашқан. Адалдық, арлылық, халалдық, асылдық, пәктік, әділдік – міне ақан бойындағы кіршіксіз мөлдір қасиеттер. Ілиясты Ақан осы биік адамгершілігімен, асқан өнерімен ынтық етеді. Әсем табиғат аясына «Ауылы Сырымбеттің саласында, ғашық боп Ақсұңқардың баласына» деп әуелете ән шырқаған, жалпақ елге мәлім Ақанға замана өгелік жасайды.

Қаламгер Ақанға озбырлық, жалғыздық көрсеткен сол заманды былай суреттейді.

*Заманда сонау сарсаң Ақан туған,
 Ол заман, елге тұсау, зорға думан.
 Жалмап жеп айналасын аш кенедей,*

*Семірген жұрт қанына нелер жуан.
Хан қабан – халық құлағын бұрап тұрған,
Бүйі би – билеп төстеп сұрап тұрған...
Қанды кек ел арасын ұшықтырған,
Қорқауды, қол табылмай тұмсыққа ұрған.
Асыл ер, арманда жар опық жеген,
Албасты әлсіз жанды тұншықтырған.*

Мұғалім осы жерде бір-біріне қарама-қарсы екі жағдайға шәкірт көңілін аударар кенткені орынды. Бірінші көкшені, «Сал күрең» саңлақ мініп, сұлу сүйген» өмірден асылдықты, пәктікті, әсемдікті, адамдықты армандаған ақанды суреттеген жеріне, екінші «кір өмір, тікен тұрмыс, улы өсек» мендеген хан қабан, бүйі би заманын суреттеген жеріне шәкірт көңілін үңілдіру керек. Ілияс қап-қара түнек дүниесі мен аппақ нұрдай адамгершілік дүниесін салыстыра береді. Осы қарама-қарсы жайлар арқылы Ақан трагедиясының себебін балаларға аңарту оңайырақ соғады. Мұғалім ақынның толғаныс – тебіреністеріне Көкшеге, Ақанға озбыр дүниеге байланысты магнитофонға жазылған жерлерінен келтіріп отырса немесе өзі келістіріп оқып берсе шәкірттердің эмоционалды-эстетикалық сезімдерін оятар еді, ал бұл ақын шығармасына деген олардың ынта-ықыластарын арттыра түсер еді. Неғұрлым шығарма сөйлесе, соғұрлым шәкірт ұйиды. Сол ғұрлым ләззатына тереңдейді.

Ілияс Ақан тағдырын орыстың сөз зергерлері Пушкин мен Лермонтов тағдырына ұқсатады. Олар да феодалдық заманның қара ниет топан күштеріне, озбырлығына көнбеді, ортасын олқысынды. Ақыры, еркіндік аңсаған ел асылдары, өнер таланттары бейзаманның құрбаны болды.

Ілиястың:

*Лермонтов болмағанмен біздің Ақан,
Кісі ме ед ақындықтан құр алақан.
Ортасын олқы көрген бұл да дара,
Имеген иттерге бас сері, жарқан.
Лермонтов, Пушкин көктен атылған құс,
Түскен бе Көкшетауға көлеңкесі, -*

деген жолдары поэмаға енгізу арқылы «ортасын олқы көрген» өр ақынның қасіретті тағдырын солармен ұқсатады да, Ақан трагедиясының әлеуметтік сырын тереңдетеді.

Мұнан біз поэмаға енген осы детальдің арқалап тұрған эстетикалық жүгін аңғарамыз.

Бұл жерде мұғалім шәкірттерге мына бір жайды ескерте кеткені жөн. Ілияс Ақанды Пушкин мен Лермонтовқа ұқсаттырғанда, талант биігі тұрғысынан емес, тағдырлары, өнер адамының ортасынан көрген өгейлі, қаскөй заманның құрбаны болғаны жағынан ұқсатады.

Өз халқының өнер арланы Ақан да Пушкин, Лермонтов сияқты қара күш, қаңқу сөздер кеселінен опық жеді, жалғыздық көрді, жабырқап жапан түзде жалғыз кезді», ол «тауқыметті болыс-биден» артты.

Поэманың бұл кіріспе тарауларында ақынның эстетикалық мұрат-мақсатқа айқын ашылады. Мұнда ақынның өткен өмір көріністеріне, өнер иесі Ақанға, оны қоршаған ортаға, сол заманға деген көзқарасы айқындалады. Бұлар тек поэмаға апарар баспалдақ, кілт сияқты. Әлі оқиға жоқ, тартыс жоқ.

Оқиға «Ас» тарауынан басталып, өрбиді. Енді Ілияс шығарманың сюжеттік-композициялық бейнелі құрылымы арқылы өзінің эстетикалық идеясын қалай бере алған. Ақан характерін қалай ашқан, ақынның мүсіншілдік шеберлігі қалай көрінген, мұғалім осыларды поэма арқауына сүйене отырып аша түсуі, талдай түсуі керек.

Ақын «Ас» тарауында нені көрсетпек болған, оны шығрама арқауына неге енгізген, ондағы мақсаты не? Ақын осы тарау арқылы не айтқан?

«Ас» Ілиясқа фон ғана емес, фокус. Сол Сағынай асы үстінде ақын Ақан өмір сүрген кзеңді, ол өмір кешкен ортаны, қазақ ауылының әлеуметтік шындығын көрсетпек болған. Сағынай асына қазақтың асқа мен жайсаңдары дегендері түгел жиналған. Ал енді сол Сағынай кім?

*Білмеймін кім екенін Сағынайдың,
Кім білсін, қай жыл өтті, өлді қай күн?
Малы мол, малайы көп, қатыны көп,
Әйтеуір болуы анық бірі байдың.*

Сағынай сорпасына жиналғандар оның аруағы үшін емес, әрқайсысы өз абырой-даңқын шығармақ үшін, дәулет-салтанатын көрсетпек үшін, «пәленшелігін», бақ-дәрежесін үш жүзге мәлім еткелі ағылып жатыр. Әрқайсысының ойлайтыны өз бағы, өз төбесі, өз биігі.

Ақын сол асқа жиналған «әр жақтың қошқарлары, марқаларын» әр елдің «бұқалары,өгіздерін», «саба-құрсақ семіздерін» (498) нәндері мен дөйлерін, ақсақал-қара сақалдарын сипаттап сахнаға шығарып қанды қоршаған феодалдық ортаны көрсетеді.

Сол суреттеулерде сахараның «қаймаққа шығарларының сыры, ұрқия пішіні, жексұрын мінезі ашылады.

*Тояттап қазы, қарта түйе кекірік,
Қып-қызыл билер жатыр қымыз құсқан.*

Міне «түйе кекірік», «қымыз құсқан» адам емес, атан болған, би сиқын ақын осылай бейнелеп көрсетсе, ал екінші бір жерде сол «қаймаққа шығарларды» қыл сақал, қымыз сасып, қолпаң киім» (501) деп сипаттайды.

Үстем тап өкілдерінің ақын қаламынан тыс қалған жоқ. Байын да, болысын да, бәйбіше биін де, алыпсатар саудагердің де, ояз-старшинін де, сөзін сатқан жарамасақ ақынын да, молдасын да, - десек, сол қауымның «күшігенін, қарғасы мен құзғынын» түгел кейіптеген.

Ақ патшаның қазақ даласындағы оң көзі – ояз бен жасауылы. Осы тойға олар да келген. Ақын:

Оязы Қара өткелдің Измаилов.

Бір үйде ләйліп отыр арақ ішіп, - деп оның жиренішті бейнесін алға тартады.

Ал жасауылды да ақын ат аударып алып жүрген озбыр күш ретінде бейнелейді.

Адамгершіліктен жұрдай, рухани тіршіліктен аулақ, ішкен-жегеніне мәз, байлығына, бағына мас, жаны тоғышар биік арман, ұлы мақсат жоқ, күшіне, қулығына сенген қуыс жандар өмірін «ас» тарауында ақын осылайша суреттейді. Олардан адамгершілік биік идеал көрмейсің, әңгімелері «дүние нәжісі» төңірегінде, ел дауы, жесір дауы, байлығын асыру, бағын асыру – міне «зиялылар» дүниесінің арман-мүддесі ұшар ұшпағы, тіршілік-тырбанысы осы күйкілік, бәсеке-бақ аясынан асып көрген емес. Осы жолда аянары жоқ, арды да, адамгершілікті де сатады, жиренбейді.

Ақын «зиялылар» дүниесінің осы сияқты тоғышарлығын, пасықтығын көрсету арқылы өзінің эстетикалық идеясын биіктетеді. Осынау түнек, лас, қуыс кеуделер әлемінде Ілияс өз кейіпкерінің өрін, өрісін, қиял-үмітін, асқақ арманын, арлылығын кіршіксіз тазалығын – демек, бүкіл адамгершілік абзалдығын ойлайды. Ақын сол нысанасынан шықты. «Зиялылардың» ойсыз, рухани жадау, қуыс, өмірін суреттеу арқылы еркіндікті, өнерді, өмір сұлулығын іздеген Ақанды биіктете алған.

Ақан осындай лас дүниеден безінеді, соны олқысынады, өктемдігіне көнбейді.

Ілияс Ақан кешкен өмірдің шындық бейнесін, сол өмірді – кеуделеп, алшаң басып, еркін еміп, сорлыны ерттеп мініп, ерді өксікке, опыққа ділгер еткен заманаға, сол «нәжіс дүниесіне» асқақ үн қатқан ақынды енді лирикалық толғаныс арқылы емес, тартыс үстінде көрсетеді.

Арқаның қос жүйрігі – Ақан мен Құлагердің келгенін жаршы хабарлағанда, жұрт құлағы түріле қалады. Осы ас үстенде барлығы да өз бағын сынамақ. Әрқайсысы өз жүйрігін, өз батырын әкеледі. Сол жүйрік, сол батыр олардың аттарын шығармақ. Бәрі дәмелі.

Құлагердің келуі күншіл қауымға үрей туғызады. Олар «хабарын көптен бері еміс-еміс естіген» сол жүйрікті көруге анталады. Үймелеген күншіл көздер жүйрікке көз сүзеді. Күншілдігіне басып дабырласып жатыр. Құлагер туралы әртүрлі сын айтады. Ақанды да, жүйрікті де мазақ ете күледі.

*Құлаиға мініп қоян атар едім,
Мен мұны жүргінішге сатар едім.
Болганиша асқа күлкі «ат қостым» деп,
Үйімде тыныш қана жатар едім.
Қойшыға мінгізіп қояр едім.
Семіртіп мен соғымға сояр едім.
Кемпірдің азасына әкеп салып,
Бата оқып, ет, қымызға тояр едім.*

Ақын күншіл қауымның осы у-шуын, шаң-шұңын беру арқылы да, олардың Ақанға деген көзқарасын, жауыққан кейпін шебер білдірген, «Құлагер» жайындағы олардың сын-әжуа репликалары зиялылар тобы мен олардың шашпауын көтерушілер характерін ашуға септігін тигізіп отырған

маңызды бір детальдардың бірі. Ал оқыту процесінде мұғалім мұндай детальдардың да эстетикалық мәніне шәкірт көңілін аудара отырған жөн.

Сонда шәкірт шығармадағы әр детальді ақынның өз мұрат –мақсатына орай алғанын аңғарып отырады.

Ақын сол көп ырду-дырду топтан Күренбай сыншыны оқшау алады. Ол «жылқының қырағысы, шежіресі». Естуге Күренбайдың байлау сөзін, Тарқамай топтың бәрі тұрып қалды» деп оның белгілі сыншы екенін аңғартып кетеді. Оның сын-байламы қандай екен? Сөзді ақынға берелік:

*Бұл тұлпар келіп тұрған әбден бабы,
Салбырап тұрғанына деме «жабы»
Маңдайы жарқырап тұр жануардың,
Ашылып тұр осы тұста мұның бағы.
Көзімнің көбеймесе бүгін ағы,
Есімнен жаңылтпаса сайтан тағы.
Егерде шын жылқыны мен танысам.
Хақ мұның қырып-жойып бәйге алмағы.*

Күренбай - әділ сыншы, ағын, адалын айтады, ар сөзін айтады.

Оның бойынан біз парасат – ақылды, малмен өмір кешкен көшпелі елдің білгірін, қалың қауым арасынан шыққан данасын көреміз. Оның құлаға берген сыны осыны анық аңғартады. Ілияс Күренбайды халық өкілі, халық даналығы бейнесінде алған.

Ат сынында Ілиястың Абай – үлгісіне ұмтылғаны әдемі байқалады. Бұ жайында әдебиетші ғалым Мырзабек Дүйсенов зерттеуінде ұтымды, дәлелді салыстырулар жасалған. Мұғалім шәкірттерге осындай салыстыруларды үйге тапсырса, шәкірттер екі ақын өрнегін аңғарар еді. Ілияс ақының ұлы Абай шеберлігін творчестволықпен игергенін таныр еді. Екіншіден, бұл сияқты тапсырмалар оларды поэзиядағы көркем бейнелі ойға үңілдірген болар еді.

Құлагер келіпті дегенде, әсіресе көктұйғынның иесі сол елдің Өр көңіл жуан кеуделерінің бірі Батыраш қатты абыржиды. Өйткені бір жағы Қаратау, Жетісу, бір жағы Қарқаралы, Кереку, Баян, Семей, бір жағы Торғай, қазақтың төрт құбылысынан келген «зиялылары» алдында Батыраш бағы тағы бір биектер кезінде Құла тап болды. Құлагер озса, Бегайдар тұқымына дақ, өлім. Бақ тайғаны. Себебі ол шешендігімен, өнерімен ел алдына шығатын кісі емес еді. Ақын Көктұйғын иесінің осы мінезін былай аңғартады:

*Иесі Батыраш бір кеппе кеуде,
Ұр-көппе, томырық мінез, намыс берме;
Осы аста сағы-сынып, бағы тайса,
Ол өзін дап-дайын тұр «өлдім» деуге*

Ілияс кіріспе-толғаныс тарауларында жалпылай берген «зиялылар қауымының» бейнесін неді іс-әрекет үстінде, Батыраш бейнесі сонау басқы тараулармен кезектесерін мұғалім еске сала отырғаны жөн. Өйткені Батыраш – «қап қарындар» өкілі.

Ақын бір ортада өскен екі жанды, осылай түйістендіреді. Екеуі – екі жағалауда. Екі өмір. Өнер мен өктемдік, кісілік пен надандық, сұлулық пен

сұмдық, зиялылық пен бейіптілік, парасат пен топастық сахнаға шығады. Антитеза, қарама-қарсылқ әдісін бұл жерде де кәдесіне небір жаратқан. Ақын жаны Ақанда. Ол ел еркесі Ақанды Батырашқа қарсы әнімен, өнерімен, биік адамгершілігімен сайыса шығарады. Ілияс «табиғат, сұлулық, махаббат – адамгершілік деп еңреп өткен қанды көз алдымызға әкеледі. Ақынның Ақанның махаббат жайлы жан сырларын білдірер ән-өлең шумақтарын поэма арқауына жымдастыра беруіндегі өнеріне сүйсінесің. Ілияс сол әсем шумақтарды беру арқылы Ақан жанының нәзік, пәктік жақтарын терең ашып көрсетеді.

Ілияс Ақанның жұртқа мәлім текстерін жұртқа мәлім текстерін енгізу арқылы әнші-ақынға көп ілтипатын аударуды көздейді, мұнан да Ілиястың эстетикалық мұрат-мақсатын аңғаруға болады. Осы жерде «Сортаң тұздай» сыншыға да тағы бір тіл қатқандай. Ақан әні – халық аузында. Оның олар өз жүрегінің лүпілші, қағысы, өз жанының мұң-шері, арманындай кереді деген ойын айқындайды.

Сонымен Ілияс Ақан характерін, ақын мінезін терең ашу үшін оны конфликтіге, тартысқа түсіреді. Ол тартыс Батыраш екеуінің арасындағы егестен бастап шиелініседі. Егеске себеп не?

Ән тоқтап, әңгіме Құлагер жайына көшкенде, біреулер Батыраштың көктұйғынын мақтап ала жөнеледі:

*Көктұйғын көптің алдын бермей-ақ тұр,
Өзге мал онан озып келмей-ақ тұр;
Шапырмай жиын сайын бәйге сұрап,
Бақталай Батыраш та өрлеп-ақ тұр...
Ат шапса ішімізде, сыртымызда.
Көктұйғын жеткізбей тұр жылқымызға.
«Бас бәйге Батыраштың сыбағасы» -
Деп тегіс қойды ұйғарып жұртымыз да...*

Осы сөз Ақан шамына тиеді. Ол құласына сенімді. Күпініп жүрген жел өкпеге жетсін дегендей:

*Естіген бұрын даңқын Көк иеменің,
«Алтайдың жүйрігі онан жоқ» - дегенін
Жолықпай иесіне жүрген болса,
Осы жол Көкшолақты бөктерермін»,-*

деп өктем жауап береді. Бұл жолдар Ақан мінезін аша түседі. Жалғызбын деп жасымайды, өр сөйлейді, батыл үн қатады.

Ақанның осы сөзін «бір қу ауыз» Батырашқа жеткізе қояды. Ілияс осы «қу ауыз» деген поэтикалық сөз өрнегі арқылы көп нәрсе аңғартады. Сол арқылы өсекшіл, бірді-бірге атыстырып, жанына күш кешіп жүрген қу, айлакер алаяқ жанды көз алдына елестетеді. Тауып қолданған бір сөз образы осыншама терең мазмұнды білдіріп тұр.

Ақын мұнан кейінгі ситуациялар үстінде де Ақан бейнесін әрі қарай аша түседі. Ақынның бұлқан-талқан боп, ашу қысқан тепсініп ақ отауға кіріп келген Батырашқа: «Жиған жоқ аяғында жатқан Ақан» деген жолы да

Ақанның бас имес өр кейпін білдіреді. Ақынның «дара берме, от мінезін» мына төмендегі жолдарда Ілияс ашқан:

*...Алтайдың кәр жыныдай бақылдаған,
Көк сақал азбансынған, бұл кім өзі?
Ат біткен Құлагердей Ақанына
Ол дайын көкті жерге тақауына.
Бәйгеден басы көзін су қып озбай,
Ат сенің қарай ма екен сақалыңа?!
Би болсаң, би шығарсаң Алтайыңа,
Тілімді терезем тең, тартайын ба?!
Көгіңді бөктермесем ат сенікі
Шапса да әкең мініп байталыңа!*

Ілияс «кәр жынындай бақылдаған», «көк сақал, азбансынған» деген поэтикалық сөздер арқылы Батыраштың кейпін аша кетеді. Екіншіден Ақан би, бай деп Батыраштан қаймықпайды, улы тілін оұған қадап-қадап алады. Жұрт алдында абыройын айрандай төгеді. Бұл өлең шумақтар арқылы Ілияс Ақан шоқтығын онан әрі көтереді. Ақын шендестіру тәсілін де екі кейіпкердің мінезін ашуға орынды қолданады.

«Балуан бәйге» тарауында да ақын өзінің эстетикалық мұрат-мақсатына орай алған. Ақын мұны революциядан бұрынғы қазақ ауылының этнографиялық суреттерін көрсету үшін ғана ала салған емес. (Әрине, мұның қазіргі жастарымызға елінің өткенін білу үшін керек екені де даусыз). Бірақ бұл тараудың онан да гөрі атқарып жүрген үлкен әлеуметтік жүгі бар. Балуан күресін де күштілер бақ-даңқын, өз руының аруағын көрсету, дәріптеу үшін пайдаланады. Өнер сайысын олар ру сайысына айналдырған:

*Алысып Арғын, Найман күш сынасып,
Атты айдап азаматпен шайқасуға.*

Екі балуан – екеуі де күш иесі. Бірақ екеуінде де ерік жоқ. Екеуінің де тізгіні екі рудың дәйінің қолында. Солар «ноқтасын сыпырып» топқа – балуан бәйгесіне қосып отыр. Соларға «әлде жалшы, әлде малшы» болып жүрген осы екі күш өнер иесінің тағдырларына ортақтасқандайсың.

Ақын жаршы аузымен суреттеу арқылы екі балуанның да елден асқан күш - өнер иесі екенін танытады.

*Сияқты бірі жуан, бірі жұқа,
Өкіріп сүзісіп жүр екі бұқа.
Тап берді қара қабан сар мысыққа
Жеп-жеңіл, қаршығадай, сары шаршы,
Үйелмен, үлкен дәуге жүрді қарсы.*

Ақын қара күш иесі, аусар балуанның адамгершілік әділдігін де көрсетеді.

*«Дәл жықпай даулы бәйге алмаймын» деп,
Байларды бітпес дауға қылды қара.*

Немесе:

*Мен де адам, расында ол – дағы адам,
Бір-бір қойшы шешемізді қалжалаған.*

*«Шығар» деп дәу қараның дікектеуі
Тимейді тіпті жеңіл ол да маған»*

деген жолдар екі балуанның да намыскер мінезі мен аңғалдығын аңғарта кетеді.

Ал Арғын мен керейдің күштілері бұл кезде екі ұдай болып бәйге жанжалында жүр. Олардың әділетсіздіктерін ақын осы тұста тағы бір байқатады.

*Бір қойдың бара жатыр біреу алып,
Бір қойды кетіп қалды біреу қағып.
Жұлысып бір шаршыға екі сақал,
Бір-екеу ырылдасты ит сықылданып.*

Ілияс осы бір штрих арқылы олардың дүниеқоңыз, уақтығын көрсетеді, адамгершілікті малға сатқан арсыздар дүниесін керемет елестетеді.

Демек, Балуан бәйгесі – күрес шығарманың бүкіл қан тамырына іштей еніп тұр. Шығарманың бүкіл сюжеттік – композициялық желісіне іштей кірісіп, оның идеялық сарынын тереңдете түскен. Бұл оқиға поэманың осы құрылымында оқшау емес, соның арқауымен бірге өрілген.

Ілияс оқушысын ылғи жетелеп отыр. Оқиға ширай береді. Ат шабысын суреттеген тараулар да делебе қоздырады. Осындағы ақынның лирикалық толғаныстары да шебер.

Ілияс бұл арауларда да сөз маржанын төгеді. Ат жарысының суреттерін қапысыз береді.

*Шаңы – бұлт, екпіні – жел, аттар – қаңбақ,
Балалар ұран салып, бірде зарлап.
Шапқан ат, салған ұран-күңіренеді Арқа,
У-да шу, ұлан-ғасыр болды жан-жақ...
Шаң көкке өтрегендей шумақталды,
Ат терге шомылғандай суды ақтарды...
Жарысты өңшең тұяқ жолды сойып,
Төрт кетпен келе жатырдабылды ойып,-*

деген сияқты кесек көркем образдар жасаған. Осындағы ұластырулар, теңеулер қандай ғаламат. «Шаңы – бұлт, екпіні жел, аттар-қаңбақ», «Шаң көкке өртенгендей шумақталды» деген жолдардағы поэтикалық сөз қолданыстар таң қалдырады. Бәйге көрінісі көз алдында. Ал «Жарысты өңшең тұяқ», «Төрт кетпен» деген сөз образдары да ірі. Өлеңнің бір шумағынан екінші шумақтағы асып түседі. Ақын бәйгеге шапқан тұлпардай өзі де еркін көсіледі. Ақын бар жан сезімімен беріле суреттейді. Сондықтан оқушы эмоциялық-эстетикалық ләззат құшағына бөленеді. Оқушы ақынмен бірге толғанады, оның жүрек лүпілімен бірге тыныстайды. Аттар көмбеге жақындағанда, бірі – қылаң, бірі – бараң болып, бірде төртеу бірде үшеу болып, бірде олар көзден тасаланып кеткен жерлерге жүрек соғысы жиіліп, қайсыс алға шығар екен? «Әсіресе Құла қайтер екен» деген дегбірсіздік пайда болады. Ақын сері Құла тағдырына ортақтас етіп қойған. Өйткені Құла тағдыры – қаны тағдыры, Ақан тағдыры. Бар жаның соның үстінде.

Сол кезде:

*Жұрт көрді ат үшеу-ақ бірі қалды;
«баран жоқ бағанағы» - деп шулады.
Тырмысқан төске таман үш желді аяқ,
Дегенше әні-міне келіп қалды.
Көктұйғын келе жатқан екен алды...
Қайқайып қарақшыға кете барды... –*

деген жолдарды оқығанда, жүрегің мұздап кеткендей. «Құлагер қайда, не болды?»

*Нән, жуан, мен-мен кеуде, намыс ері
Суық қол Батыраштың жібергені...
Жанасып Құлагерге қалғаныда...
Сақ етіп, айбалтасы құланы ұрды...*

Ілияс ат жарысы үстінде де қарама-қарсы екі дүниені түйістіреді. Озбыр, қара күш дүниесі мен сол озбырлыққа қарсы пәк өмір іздеген арманшыл Ақан дүниесі. Байлық пен парасат топастық пен ар сайысқа түскендей. Қайсысы озбақ? Ал сол заманда жүйрік озар ма? Өнер оза алар ма? Олар озыққа, өнерге, жүйрікке жол берер ме?

Ілияс ат жарыс бөлімінде осындай биік ойды білдірген.

Ілияс Ақанның Құлагер өлімі үстіндегі қайғы-зарын, күйініш-күйігін тебірене жырлаған. Құлагер Ақанның жары да жалғызы да, жолдасы жа. Жанс серігі, алданары сол Құлагер ғана. Енді міне ол бөрік астындағы мейірімсіз жаудың қолынан қаза тапты. Ақанның бар үміті кесілгендей. Құлагерге жұмсаған айбалта Ақанға жұмсалған айбалта Ақанға жұмсалған айбалта. Сұм дүниенің, озбыр қара күш дүниесінің ақынға атқан оғы. Әділетсіз заман – «ащы тіл- асау мінез» ақын үнін мәңгі өшіріп, оның сұлу да сырлы әні мен жырын осылай көмбек болады. Асыл ақынды олар осылайша мерт қылады. Жау қанжары жаны осылай жаралады.

Ақан Құлагердің басын құшақтап, жалғызынан айырылған жарлыдай еңіреп жас төгеді.

*Құлагер қорқырайды қапыменен,
Ақан да шырқырайды жаныменен...*

Сол жан күйігі үстінде «Құлагер» әні дүниеге келеді. Ақан Құлагерін жалғызындай жоқтайды, ішінен шыққан перзентіндей оған егіледі. «Құлагер, айналайын, жүлде алғаным»...

*Құлагер қолда өсірген құлыным-ай,
Ішінде омыртқамның жұлыным-ай.*

«Қарағым шабушы едің, Құлагерім» деген сияқты жолдар ең жақыны, ең аяулысы қаза болғанда айтылар сөз. Сол жолдарға жан егіледі.

Ақын қайғысының тереңдігін білдіру үшін Ілияс бүкіл табиғатты Ақанмен бірге егілдіреді. Бүкіл өлі тірі табиғат Ақан мен Құлагер деп күрсінеді:

*Жел жылап, жел күрсініп жатқаны не,
Таудағы «ой бауырымдар» неге сулар?
Ой мен қыр, орман-тоғай неге шулар?
Аң мен құс күйініп жүр, не үшін бұлар?*

*Арқаның аяулы аты өлгеніне.
 Аспан, жер аза тартып тұрған шығар!
 Жалпылдап жапырағымен сергелдеңде
 Селкілдеп қайыңдар да тұрды желде,
 Егіліп қара тастар қайыршық боп,
 Жылаған бұлақтармен кетті көлге...
 Қояндар қайғырысты кеуегінде
 Көбелек күйіп ұшты бірден-бірге*

Ақын табиғатты адам алып, оларды да «ой бауырымдайтын» селкілдете «сергелденге салып» егілдіріп, күйіндіреді, олардың барлығы Құлагер өміріне аза тартады. Олар «қашаннан көңілі қаяу сері Ақан» қайғысына елжіреді. Ілияс осы жерде табиғатты тамаша сөйлете білген. Табиғаттың осы көрінісі оқиғаны, Ақан трагедиясын қоюлата түскен. Ілияс табиғат сипаттарын өзінің эстетикалық идеялын ашуға ұтымды пайдаланған. Оқиға өрбісіне қарай сұлу табиғат реңі жадау, күңгірт тартып, ол да мүлгіп камығады. Ілияс ақынның мүсіншілігі бұл тұста да айқын сезіледі.

Табиғат суреттерін ақын сөзуарлық үшін емес, өзінің эстетикалық мұратына қарай алғанын Ілияс поэмасын талдау үстінде шәкірттерге танытса, мұғалім ұтар еді. Әдеби-теориялық ұғым шығарманы нақтылы талдау процесінде қалыптасқан болар еді. Оның үстіне шәкірт әрбір элементтің, әр эпизодтың шығарма арқауындағы мәнін, эстетикалық жүгін байқар еді. Ал бұл басқа шығармаларды талдау кезінде оларға үлгі-өнеге болмақ.

Ақан қазасына халық ортақ. Әділетсіздік, озбырлыққа олар да үн қатті.

*Қазақтың қалың елі-жұрты күңіреніп,
 Үстіне қанды – қолдық бұлттай шөкті.
 «Қылмысқа, қиянатқа мұндай айқын»
 Күңіренді ел Ақанды танымайтын»
 Күйінді бұл қорлыққа Керей жағы.
 Кіжінді Керейдің де кедей жағы.
 Ашынды ашу қысып азаматтар,
 Күңіренді ерейменді ел аймағы...
 Ұрыға азу басып іздеді жұрт:
 «Қолға бер, Құлагердей қызылдаймыз»...*

Ақын бұл жерде әділетсіздікке би-болыс, әкімдер қарсы емес,

Кедей қауым, көп қауым, әділдік сүйген азаматтар қарсы болды, олар бұл зомбылыққа жаны күйіп шиыршық атты дегенді айқын аңғартады. Бірақ олардың қолынан ештеңе келмейді. Заман тізгінін қолына ұстаған Батыраштар оларды баса-көктеп, омыраулап, бел алып кетеді. Сөйтіп бас көтергендердің үнін сөйлетпей өшіріп тастайды.

Жетім ұл, қу басты өңгеріп алып, Ақан да еліне қайтты. Бүкіл тау-тасты, аспен мен жерді, ой мен қырды, тоғайы мен орманын күңіренде «Құлагер», әніне бай-байлатып келеді.

*Шер даусы ен далада шықты қатты,
 Түн, дала, ол төсекте тыңдап жатты.*

*Құлақ сап қырда қоян, қорада қой.
 Жылқылар жайылыста ішін тартты,
 Бесікте бала оянып, ұйып қапты,
 Кемпір, тишал жамбасына зарлы үн батты.
 Қыз, келін қой күзеткен айтақтамай,
 Түнгі ауыл зарлы әнді тыңдап жатты.
 Зарлатты, аңыратты, жорғалатты.
 Күйік ән көкке серпіп, сорғалатты.
 Азалы ащы дауыс зарлағанда,
 Жұрт бірге жоқтап жатты өлген атты.
 Керең түн, кең даланы күңіrentті.
 Бай-байлап «құлагерге» бара жатты...
 Тау мен тас жоқтағандай кер құла атты,
 Бал бұлақ көлге суға бауырымдатты.
 Кірсіз жер, кінәсіз жел жылы ұшырап,
 Құланың қазасына көңіл айтты.*

Осы шумақтар, біріншіден, Ақан трагедиясын тереңдетеді, бір ғана лексикасына көз жіберелікші: шер, зар, күйік ән, азалы ащы дауыс, күңірену, бай байлау, қаза, керең түн – мұның бәрі Ақанның Құлагер қазасынан кейінгі көңіл-күйіне, шер-мұңына орай алынған. Екіншіден, бұл шумақтар «Құлагер» әнінің құдіретін, соны шығарған Ақан өнерінің құдіретін танытады. Міне ақын осы сияқты бейнелі сөз бедерлері арқылы Ақан қайғысының, оның өнер тәңірісін бере білген. Ақан трагедиясы соншама ауыр, соншама зілді болса, ал өнер туындысы соншама нұрлы, әсем.

Құла өлді, Ақан жаны жараланды, бірақ өнер өлмеді. «Құлагер» әні дүниеге келді. Ілияс өнерге, өнерліге өлім жоқ деген түйін жасайды. Өйткені «керең қыр, керектү түн, соқыр түн» ішінде «құлегр» әні жалпақ сахараға канат қақты. «Құлагер - Ақан» қазақ сахарасына самғады. Батыраш – Қотыраштар дүниеге келе береді, кете береді. Бірақ олардан із жоқ. Ал Ақын «Құлагер» әнімен мәңгі жасайды, өнер өміршең, Ілияс – нысанасы осы, сол ойыл өрнектей алған. Поэма:

*Лагнат оқыды әнмен өткен күнге
 Сол сұмдық қайтып қырда болмасын, -*

деген жолдармен аяқталады.

«Құлагер» поэмасын өту үстінде, көркем шығарманың тіліне байланысты өздігінен жұмыс жүргізу ұтымды. Бұл поэма нелер сөз өрнектеріне толы. Бір есте болатын нәрсе шәкірттер көбіне көркем сөз образының ішкі, астарлы мәніне терең бармай, бетінен қалқиды. Бұл жер қыртысын көтермей, бетін тырмалап, егін еккенмен, кеннің көзіне бойлап бармай, бетін қалқығанмен пара-пар. Сондықтан мұғалім сөздің қалың қтппарына, ішкі мағынасына балаларды үңілдіре үйрету керек. Оқушы неғұрлым тереңдеп барса, соғұрлым ол шығармадан күшті әсер алады.

Шығарманың идеялық, көркемдік сапаларын талдай-тануға байланысты проблемалық сұрақтар қою ұтымды. Тілдік бояу шығарманың композициялық құрылымына байланысты. Мұны «Құлагер» поэмасын талдау

үстінде шәкірттерге таныта кету керек. Топ алдында ән салып, думан қылып отырған Ақанға байланысты сөз кестелері бөлек болса, Батырашпен егес үстіндегі сөз кестелері екінші, ал Құлагер өлімі мен сонан кейінгі Ақан азасы тұсындағы сөз кестелері, бояулары тағы басқаша. Біріншіден:

*Бақырамай домбыраны көкке бұлғап,
Аққудай әсем дауыс – үн сыңғырлап.
Қышуын жанымыздың майда қысып,
Тербетер жан көңілін биязы ырғақ.*

Ақан сері - әнші. Барлық сөз бояулары төгілген өнер, соны әсем дауыспен биязы өрнектеген әнші жайлы жарқын, ашық, сұлу кестелермен көріктенген. Ілияс бізді бұл жерде өнер, сұлулық әлеміне енгізді. Ақанның әсем-әсем әнімен шығарады. Өнерлі Ақан, махаббат құшағындағы, қызық-думан әлеміндегі Ақан. Ілияс беріле сөз маржанын төгеді. Жүрек елжірете, жан сүйсіндіре өрнектейді. Поэтикалық жолдарда ақын характері елес беріп отырады. Өйткені ол оны селқос, сүлдерсіз, жансыз баяндаушы емес, ол сөз поэтикалық жолдарға өз жүрек лүпілін қосады. Оның әр сөзінде, әр жолында, әр шумағында, әр дыбысында, әр қозғалысында ақын жүрегінің соғысы, дем-тынысы бар. «Құлагер» поэманың өн бойында Ілияс ақынның жан құбылысы да көрініп отырады. Ал, егер шәкірт осы поэмадағы Ілияс жүрегінің соғысын аңғармаса онда поэманың нәзік пернелері жанға жылу бергені. Бүкіл поэма бойында Ілиястың өз қан тамыры сезіледі. Ол барлық тарауды мырза да бай, сырлы да сұлу жанымен көрінеді. Оның жүрегінде қалтқы жоқ. Ақан деп егіледі. Ақанмен бірге тіршілік кешеді. Оның бар жаны Ақанда. Өйткені ол – елінің өткеніне ілгеріге ұмтылған өнерінің өрі, прогресшіл, адамгершілік лебі, арманшыл ойы.

«Құлагер» поэмасы қазақ совет поэмасында өзінің эстетикалық биігімен оқшау тұрады. Мұнда ақынның нәзік сыршылдығы, «ұзаққа жүгіретін өнер жүйріктігі», жезтаңдай бұлбұл ақындығы бой көрсетті. Ақын «сөздердің асыл, көркем тасын қалап», сөз маржанынан «бір сұлу сарай» тұрғызып кетті.

«Құлагер» поэмасы – ақын туралы, ақын трагедиясы туралы дастан.

I.ЖАНСҮГІРОВТЫҢ «ГИМАЛАЙ» ӨЛЕҢІ

I.Жансүгіров «Гималай» өлеңінде Гималай биіктігін, ерекшелігін шебер нақыштау нәтижесінде тау тәрізді заңдылыққа ие боларлық күші бар халық мүмкіндігін тұспалдауды, сөйтіп бостандық үшін айқасу қажеттігін ишаратпен ұғындыруды жүзеге асырған.

Мұның бәрі, әсіресе, мектептің соңғы он бірінші сыныбында шығарманы жалаң мазмұндау пайдасыздығын, туынды көркемдігін ашу нәтижесінде барып, өлең нәрін оқушыға дәйекті жеткізуге болатынын дәлелдейді.

I.Жансүгіровтің «Гималай» өлеңіне кірісерде мұғалім оқушыларға мына сауалдарды ұсынады.

1. Тау басындағы қар молдығын білдіретін сөзді тауып, оының мәніне тоқталайық.
2. Тауда ылғал мол екенін, сол арқылы тау ерекшелігін танытарлық бейнелеу үлгілерін кім табады?
3. Алғашқы шумақтағы, не түйдектегі «алтын» көріктеуші (эпитеті) мәніне кім үңіледі?
4. Гималайдың ерекше қамқорлыққа бөленлі екенін қайдан көрдік?
5. Осы өлеңдегі әр шумақ неше тармақтан тұратынын кім дәлелдейді?
6. Өлең ұйқасын кім талдайды?
7. Өлеңдегі дыбыс үндестігінің, мәселен, аллитерацияның, дауыссыз дыбыс қайталауының мәнін кім сараптайды?
8. Екінші шумақтағы бояу түрлішегінің, алма-кезектесіп, бір-біріне карама-қарсы қойылуы рөлін кім дәйектейді?
9. Өзеннің ағыс екпіні ерекше қатты екенін бейнелеген сөз тіркестерін тауып, оның өлең идеясын дамытудағы орнын кім ашады?
10. Соншалық тегеурінді өзеннің «иықта жіптей күрмеліп» бөгеулі нені аңғартады?
11. Табиғаттағы дыбыс ерекшелігі қалай берілген?
12. гималайдағы өсімдік ерекшелігі қалай суреттелген?
13. Таудағы жалпы тіршілік салтанатын кім тауып, дәлелдеп айтып береді?
14. Гималайда бір қиналыс, азап барын айтқанда, ақын нені тұспалдап отыр?
15. Сол қиналыс, азапты ақын қалай, қаншалық дамытып, әсерлі өрнектей білген?
16. Шығармадағы көріктеуіш өздерді тауып, оның қызметін кім анықтайды?
17. Тенеулер сырын безбендейік.
18. Ауыстыру (метафора) үлгілерін саралау.
19. Кейіптеу, табиғатты жандандыру, әсері.
20. Астарлау (символ) жүгі.

21. Дерексіз ұғымды заттандыру салмағы

22. Ұлттық өрнек ықпалы.

Ықтимал жасаулар.

1. Тау басындағы қар көптігін алғашқы тармақтағы «ақшалап басын қар көміп» деген суреттемедегі «көміп» сөзінен көреміз. Себебі «көму» сөзі белгілі бір затты, не денені жұқа бүркей салуға емес, тереңдеп қазып жасыруға байланысты қолданылады. «Көму» сөзі көбінесе жасырылған өлікті аң қазып алып жемес үшін оның бетіне топырақты мол үюге байланысты падаланатынын ескерсек, мұнда сол арқылы көптігін, демек сонша қарды басына жинаған тау биіктігін анықтай аламыз. Ал, Гималай заңғарлығына үңілту шығарманың басты идеясына, езілуші көпшілік бірігіп, қаһарланса, сол тау тәрізді еңселі болып, азаптан құтылуы мүмкіндігін ишараттауға әкеледі.

2. Сөзбе-сөз ұғынсақ, «Аспанның төсін арда еміп» тармағы бір жылмен шектелмей, бірнеше жыл қатарынан көк төсін емуді, демек ылғалды аса көп пайдалануды байқатады. Бұл озықтықты «Сел жіберіп бір жуып» жолы одан әрі биіктете түседі. Себебі бір жуынғанының өзіне сонша көлемді су, су арналса, тауда ылғал мол екені шегелене түседі. Бұл да Гималай ерекшелігін, алыптығын, сол тау арқылы меңзелген халық мүмкіндігі мол екенін тұспалдауды дамыта түседі.

3. «Алтын» сөзінің жеке өзі-ақ ерекше бағалылық өлшемі бола алатынын байыптасақ, жерге жарық беруші, тіршілік көзі күннің өзін ажарлап, әшекейлеуі күн қадірін ғана арттырып қоймай, соның қамқорына бөленген тау беделін өсіреді. Бұл да шығармадағы жетекші идеяны өрістете түсуге бағытталған.

4. «Анасындай алтын» күннің: «Сел жіберіп бір жуып, Жел жіберіп бір желпіп, Ауық-ауық құшақтап, Әлсін-әлсін нұр сеуіп» - Гималайға айырықша қамқор болғанын көргесін барып, тау ерекшелігі, құдіреттілігі арта түседі.

5. Шумақтағы тармақ санын, шумақ бітімін анықтау үшін белгілі ғалым З.Ахметов пікіріне жүгінеміз: «Шумақтың тұтастық-бірлігін күшейтіп, жекеленіп бөлінуіне себін тигізетіндер: айтылған ойдың белгілі дәрежеде тиянақталуы; Сөйлемдер синтаксистік құрылысы жағынан алғанда толық аяқталып, дауыс толқынының тынуы. Соынмен бірге шумақты туғызатын елеулі шарттың бірі ондағы тармақ санының тұрақтылығы» (Өлең сөздің теориясы, А., «Мектеп», 1973, 142-б). Осы талап көзімен бағаласақ, шығармадағы бастапқы шумақ – 11, екіншісі – 9 жолдан, ал қалған он шумағының бәрі 10 тармақтан тұратынын есептейміз де, негізінен алғанда, өлеңнің әр шумағы он тармақтан тұрады деп межелейміз.

6. Туындыда қатар тұрып та, жол тастап та ұйқасу орын алғанын безбеңдеп, тұтастай алғанда, бөл өлең аралас ұйқасқа негізделген деп түйін түюге болады.

7. Шығарманың екінші шумағының алғашқы бес тармағындағы алты сөздің «б», үшіншісі алтыншысы жолындағы төрт сөздің бірдей «с», сегізіншінің төртіншісіндегі үш сөздің «ж» дыбысымен басталуы, т.т. ақынның дыбыс үндестігіне мән беру үлгілері. Бұл да – І.Жансүгіров стилінің

көрінісі, дыбыс әуенділігі арқылы өзіндік әсер тудыру ерекшелігі. Тек бұл шығарма емес, басқа да туындыларында осылай дыбыс қуу, дыбыс әуезділігін ту ету орын алатыны белгілі.

8. Шартты түрде жіліктесек, екінші шумақта бояу түрлішегін: бірде қысымды, бірде жұмсаруды алма-кезектестіріп пайдалануды көреміз. Атап айтқанда, біресе: «Бұлттанып, бұрсанып,...Бірде ашулы томсарып» көрініс берсе, ара-тұра: «Бірде жылы, нұрланып,...бірде торғын жұмсарып» ықпалетеді. Бұлай жарыстыру да бірқалыптылық, өзгермеуді емес, тынымсыздық, ауысу, өзгеріс атаулыны әспеттеуге бағындырылған.

9. Үшінші шумақтағы алғашқы жеті жолдың алтауы өзен ағысына, оның ағын екпініне және суы молдығына арналған: «Ырғалып, тулап, тербеліп, Тербетсе асқар күңіреніп, Жазықта аттай жарысып, ...Тауды бұзып, тасты айдап, Сылдыр-сылдыр сөз сөйлеп, Өзендер салған неге айқай?» Осы үзіндідегі өзеннің ырғалып, тулаумен шектелмей, асқарды күңіренте тербелуі орасан екпін күштің аңғартады. Себебі жай бір қалқаны емес, асқар тауды қозғау, оны тербетіп, күңіренткен үн шығару – бәрі алапат тегеурінді: су молдығын және ағыс екпіні қаттылығын дәлелдейді. Бұл мықтылықты су ағысы тездігі сондай, жазықта аттай жарысуы; жай бір бөгетті емес, таудың өзін бұзуы, ауыр тасты өз аяғымен жүретін мал тәрізді жеңіл көтеріп айдап жылжытуы – бәрі дамыта түскен. Түйіп айтқанда, су екпініне тәнті етудің бәрі, соншалық тегеурінді өзені бар Гималайдың алыптығын, демек сол тәрізді халықтың да берлесе алса мүмкіндігі, күш-қуаты мол екенін аңғартуға арналған.

10. Соншалық тегеурінді өзеннің: «Иықта жіптей күрмелуі» де тау аумақтылығын, биіктігін аша түседі. Тау көлемді, орнықты болмаса, сонша екпінмен келе жатқан өзенді жіптей күрмеп бөгей алмас еді. Демек жіптей күрмелу де тау заңғарлығына, сол арқылы халық мүмкіндігіне бас игізуге бастайды.

11. Жоғарыда келтірілген: «Сылдыр-сылдыр сөз сөйлеп, Өзендер салған неге айқай?» ағыс екпінін ғана емес, дыбыс қаттылығын да жайып салған. Сонымен бірге бесінші шумақтағы «күңіренеді» сөзі де Гималайдағы дыбыс сипатын аша түседі. Дыбыс сипаты да шығармадағы өзекті идеяны, халық қаһармандығы мүмкіндігін аша түсуге итермелейді.

12. «Жемісі жерде мәуелеп, Трегі көкке тәуелеп» жолдарныда жемістің толысуы, теректің биік өсуі де Гималайдағы өсімдік әлемінде де кемелділік белгісі бар екенін танытып, негізгі идеяға үндес алынуымен көзге түседі.

13. «Тағысы таста ойнаса, Қиядағы қыран әуелеп, Аңыздап ара бал сорып, Шешегін шымшық көбелек, Құндағы - ну қарағай» тармақтарының бәрін Гималайдағы жалпы тіршілік салтанатының белгілері деп топтастырамыз. Себебі онда тіршілік бәсең болса, тағысы таста ойнап, «қияда қыран әуелеп» ұша алмас еді. Сонымен бірге араның «андыздап» бал соруы да, көбелектің шешегін шымшы да, тау құндағының «ну қарағай» болуы да – бәрі де Гималайдағы тіршіліктің биік деңгейін дәлелдейді. Бұл үлгілер де туынды идеясына өзіндік үлес қосуымен бағалы.

14.Ерекше алып Гималайдың өзінде бір қиналыс барын дабырлау нәтижесінде І.Жансүгіров ұйымдасса, осы тау тәрізді алапат мүмкіндігі бар халықтың қазіргі мүшкіл халіне, езгіде, бұғауда екеніне үңілтуге жетелейді.

Гималай қиналысын ақын сөз арасында айта салмайды, әр шумақта соған қайта оралып, алғашқыдағы ойды кейінгіде ұштай, өткірлей түсіп, өзекті идеяны тұлғаланта түсіруді жүзеге асырған. Мәселен, бастапқыда Гималай қиналысы:

*«Сол күннен нұр ала алмай,
Басы мұнар, бауыры тар...
Гималай асқар неге олай?»-
деп берілсе, екінші шумақ соңында:
«Сол анадан сүт алмай,
Көзі соқыр, көңілі тас,
Гималай асқар неге олай?»-*

деп өрілген. Бұл қиналысты үшіншінің аяғындағы:

*«Сол сәулетке оранбай,
Борбайы борша, арша арқа,
Гималай асқар неге олай?»*

жолдары үдете түседі де, бесінші шумақ тұтасымен сол азапқа шұқшиюға құрылған:

*Бұлт тамшылап, қамшылап,
Бұрқақтатып күн шығады.
Сол бұрқақтың астында,
Қиналған бір үн шығады,
Қиналады да, күңіренеді,
Асқар әлде тұншығады.
Басқан оны қай құдай?
Түсті ме екен найзағай?
Жатыр ма екен жау жайлап,
Гималай асқар неге олай?*

Шығарманың алғашқы «Сұрау» бөліміндегі шумақтардың бәрі «Гималай асқар неге олай?» сауалымен бітіп, соған баса назар аударуға қызмет етсе, туындының «Жауап» бөлімінде бұл қиналысқа деген күйзеліс жоталана түскен. Кейінгі сауалдарға жауап барысында «Жауап» бөліміндегі де көріктеуіш (эпитет), әр теңеу, әр ауыстыру (метафора), әр кейіптеу, әр астарлау (символ), әр дерексіз ұғымды заттандыру т.т. иық сүйесе келе, Гималай азабын жан-жақты ашуға қызмет еткенін кейінгі жауаптарда дәлелдемекпіз. Міне, мұның бәрі, Гималай қасіретін суреткердің қаншалық әсерлі өрнектей алғанын дәлелдейді.

Алғашқы шумақтағы «Анасындай алтын күн» тармағындағы «алтын»; «Есейген асқар Гималай» жолындағы «асқар»; екіншіден «Бірде жылы нұрланып» ішінде «жылы», «бірде торғын жұмсарып» дегенді «торғын» - бәрі де негізгі идеяны, Гималай артықшылығын әспеттеуге арналған көріктеуіш (эпитет) үлгілері. Сонымен бірге туындыда көріктеуіштердің ұлғайған түрлері, көсемше, есімше көмегімен жасалып, күрделенген түрлері

отау тіккен. Мәселен, «Буырқанып, бұрсанып» деп басталатын екінші шумақтың алғашқы бес жолы, «Ырғалып тулап, тербеліп» тармағын маңдай еткен үшіншінің бастапқы алты тармағы, бесіншінің «Бұлт тамшылап, қамшылап» күйінде өрілген бірінші жолы: «Тауды, тасты қашатып» жолымен өрістеген оныншының алты тармағы – бәрі көсемшеге иек артып, түйдектеліп, тізіліп кеп, көріктеушінің (эпитеттің) өзіндік күрделі түрін ұйыстырумен назар аудартады. Ал, жетінші шумақтағы:

*Күнін көміп, батырған,
Өзенін тас қатырған,
Құзын, мұзын шеңгелдеп,
Тегеурінін батырған
Апшысын аяз қуырып,
Қақалса қан қақырған
Бар бір басқан тұмандай, -*

жолдарына үңілейік.

(Біраз ретте кітаптарда бұрын орын алып келген нүктелерді үтірмен ауыстырып, сол арқылы сөздердің ұйысу, қиысу, матасу тәртібін шынайы қалыпқа келтіруді жөн көрдік. Соның нәтижесінде бастапқы жолдарда айтылғанның бәрі кейінгі тұман сипатын ашарлық күрделі анықтауышқа, яғни күрделі айналды – Қ.Ж.). Зерделесек, бастапқы жолдардың әр екіншісіне нүкте қоюға болмайды. Себебі онда айтылғандардың бәрі оқшау қалмай, қанаттасып барып, кейінгі тұман сипатын ашуға септігін тигізуде. Міне, осы таразымен өлшесек, біз келтірген көріктеуіш (анықтауыштың бәрі бола бермейтінін ескерсек те –Қ.Ж) үлгілері. Себебі Гималай басқан жай бір тұман емес. «Күнін көміп батырған, Өзенін тас қатырған» т.т. тұман деп есептесек қана ақынның сөз қолдану, сөз өру шеберлігін тани да, таныта да аламыз. Сөзбе-сөз ұғынсақ, күнді көміп батыру да, өзенді тас қатыру да үлкен алапат күшті, әсерлі танытады. Сонымен бірге шығармадағы бар өлең шумақтарын қатар алып қарастырсақ, бәрінде де бастапқы жолдардағы ойлардың тізбектеле келе соңғы сауалға маңдай тірейтінін, бұл бірлікті, үндестікті есептемей, шығарманы толық түсіну мүкін еместігін бағамдай аламыз. Рас, бұл көріктеушілерді күрделентпей, жіліктеп, яғни оның ішінде жеке эпитет, теңеу, символдық белгі, метафора барын т.т. ажыратуға болады. Әйтсе де шығарма идеясын қабылдау үшін одағайланған, оқшау тұрған метафорадан т.т. гөрі ұйысқан, күрделенген көріктеуіш үлгілері пәрмендірек қызмет етсе, біз оны ескеруіміз керек.

Шығармадағы күрделі деп тапқан көріктеуіштерді жеке қалдырмай, одан кейін шаңырақ көтерген теңеуге біріктіріп, бәрін күрделі теңеу деп, бар көріктеуішті соған бағындыруға да болады. Мәселен:

*Буырқанып, бұрсанып,
Бұлттанып, құрсанып,
Бірде жылы нұрланып,
Бірде ашулы томсарып,
Бірде торғын жұмсарып,
Көк үйірілген анадай –*

жолдарын алып, оның бастапқы бес жолын көсемшеге иек артқан күрделі көріктеуіш деп те, жоқ, бәрі жұптаса келе соңғы жолдағы теңеу ішіне кіргендіктен де, осы алты жолдағының бәрі күрделі теңеу үлгісі десек те еш қателеспейміз. Бұл да ақын шеберлігі, көріктеуіш пен теңеуді қанаттастыра өріп, өз ойын әсерлі жеткізу шеберлігі дер едік. Ал, алтыншы соңындағы:

Ол – құлаған құландай,
Күшіген, қорқау, құмайдай.
Жемтігіне жабысқан, -
Гималай сорлы, сор маңдай –

дегенде де (үтір, сызықшаны біз өзгертіп қойдық – Қ.Ж.) бастапқы үш жолдағы ой Гималай сипатын ашарлық ажарлау үлгісі ме, жоқ әрқайсысы өз алдында тұрып, өз мәніне өзі ғана жауап бере ме, - осыны бажайлау керек. Біздіңше, соңғы тармақты бөліп алмай, бұған дейінгі және кейінгі шумақтардағы дәстүрмен, яғни өзіне дейінгілермен бірлікте алсақ қана шығарма көркемдігін, ақынның сөз қолдану шеберлігін кең пайымдай аламыз. Сонда бастапқы «құлаған құландай» теңеуі өз алдына отау тіккенімен, кейінгі теңеу: «күшіген, қорқау, құмайдай», «жемтігіне жабысқан» көріктеуіші ішіне кіріп, жалпы көріктеуішті тұлғалантуға қызмет етумен ерекшеленеді. Міне, бұл да шығармадағы ажарлау, тұспалдау құралдары арасында «қытай қорғаны жоқтығын, бірінің ішінде екіншісі отау тіге беретін, тек қайсысы үстемдік етуіне қарап, оны ажарлау, тұспалдаудың т.т. белгілі бір түріне жатқызуымыз іске асатынын дәлелдейді. Сол межемен өлшесек:

*Жерін жайлап, у қылған,
Ерін қанап құл қылған,
Елін талап, еңбегін.
Жалмап, теуіп, жүн қылған.
Құлдың қанын қылғыған,
Бар бір зәрлі жыландай...
Сол жыланның жылжымай,
Қабағы жабық, қаны арық,
Гималай сорлы, сор маңдай, -*

түйдегіндегі бастапқы алты жол аяғы есімшемен тұйықталған анықтауыш, яғни көріктеуіш үлгілері бола тұрып, - бәрі жұптасып, Гималайды иеленген, қиналтқан жылан сипатын ашуға бағындырылғандықтан да, бастапқы жеті жолды тұтас алып, теңеудің ұлғайған түрі десек жөн болады. Себебі Гималайды анау-мынау жылан емес, «жерін жайлап, у қылған т.т. жылан жайлағанын діттесек, ауыртпалық салмағын кең қамтып межелей аламыз да, оның өлең идеясын ашудағы рөлін анықтау мүмкіндігіне ие боламыз.

Екінші шумақтағы «Сол анадан сүт алмай, «Көзі-соқыр, көңілі-ас», үшіншідегі «Қабағы – құз, мұрны -мұз»; алтыншыда «Гималай – көктің кіндігі, Гималай – жердің түндігі» тармақтарындағы «сүт», «көзі», «қабағы», «мұрны», «кіндігі», «түндігі» сөздерінің бәрі ауыспалы мағынада қолданылып, ауыстыру (метафора) қызметін атқарып тұрғаны анық. Бұл ауыстырулар да Гималайды күшейту құралдары ретінде әсерлі.

Бастапқы шумақтағы: «Аспанның төсін арда еміп», «Жел жіберген бір желпіп», «Әлсін-әлсін нұр сеуіп», екіншідегі «Бірде ашулы томсарып», үшіншідегі «Ырғалып, тулап, тербеліп, Тербетсе, асқар күніреніп, Жазықта аттай жарысып, ... Тауды бұзып, тасты айдап,, Сылдыр – сылдыр сөз сөйлеп, Өзендер салған неге айқай?», бесіншідегі «Бұлт тамшылап, қамшылап» тармақтарына үңілейік. Алғашқыда таудың жан иесі тәрізді аспан төсін арда емуі, ізінше Күннің жанданып тауды желпуі, нұр себуі; ауа райының адам сияқты томсаруы, үшінші шумақта өзенге жан біткені сондай, ырғалуы, тулауы, асқардың өзін тербетуі; асқарға да тіл бітіп, оның күңіренуі, өзен суының аяғы бар жүйрік малға айналып, аттай жарысуы; енді бірде сол өзеннің қолы бардай, тауды бұзуы, бақташы секілді тасқа аяқ бітіріп айдауы, соңынан өзенге ауыз бітіп, оның сылдыр-сылдыр сөз сөйлеп, айқай салуы, кейіннен Күннің бұлтты қамшылауы т.т. бәрі – жансыз табиғатқа жан салу нәтижесінде Гималайды асқақтату үлгілері.

Шығармада астарлауда (символға), астарлау (символдық) белгісіне көп жүк артылған. Атап айтанда, алғашқы шумақты басы «Басы мұнар, бауыры тар» тармағындағы «мұнар» сөзі белгісіздік нышаны екені мәлім. Сондай-ақ екіншінің «Көзі – соқыр, көңілі - тар» дегендегі «көзі», «көңілі» сөздері ауыспалы мағынадағы ауыстыру (метафора) (дәлірегі – метафоралық тіркес – «Тау көзі», «Тау көңілі» ретінде – Қ.Ж) болса, оған іргелес «соқыр», «тас» (расында, мұнда таудың тасы туралы әңгіме болып тұр ма?) сөздері де ауыспалы мағынаға жуық болса, оны астарлау (символ) белгісі деп алуымызға болады.. Сонда «соқыр» сөзі білімсіздіктің, «тас» сөзі өзгермеудің дайын нышаны, астарлау белгісі болып шығады.

Сонымен бірге жетіншідегі «Күнін көміп батырған» жолындағы «Күн» сөзі бостандық нышаны болса, «Апшысын аяз қуырып» тармағындағы «аяз» сөзі тұмшалаушы мықтының астарлау белгісі екені анық. Ал, сегізіншідегі «Жерін жайлап, у қылған» дегендегі «у» сөзі зұлымдық, қастандықтың тұрақты қызметін атқарса, тоғызыншыдағы «Тұман әдет» тіркесіндегі «Тұман» сөзі жай көріктеуіш емес, астарлаушы көріктеуішке (символдық эпитетке) айналған. Сол тәрізді тап осы шумақтағы: «Сол бір дертке ем қонбай» дегендегі «дерт» сөзі белгілі бір зиянды әдеттің, ауыртпалықтың астарлау белгісі ретінде берілген. Сонымен бірге он біріншідегі «Қол алдында бір ту бар» дегендегі «ту», «Құл ауызында бір шу бар» дегендегі «шу», «дерт», «жыланнан, тұманнан» тармағындағы үш бірдей сөз: «дерт», «жылан», «тұман» - астарлау үлгілері. Атап айтқанда, «ту» күрес, мақсаттың, «шу» көпшіліктің ұйымдасуының «дерт» зиянды әдеттің, «жылан» қаскүнемдіктің, «тұман» белгісіздіктің дайын нышандары. Мұны он екіншідегі «от», «улы оқ» сөздеріне қатысты айтуға да болады. Ежіктесек, бұл күрестің аяспауға негізделгенін шегелеу міндетін атқаруда. Мұның бәрі – бостандық үшін айырықша күрес қажет екенін дәлелдеу үшін келтірілген өрнектер. Ендеше, өрілген нақыштардың бәрі шығарманың өзекті идеясын ұштай түсуге бағытталумен ерекшеленеді.

Дерексіз ұғымды заттандыруды да қаны шебер пайдаланған. Мәселен, сегізіншідегі «Құлдың жанын құм қылған» жолын зерделейік. Жанның қолға

ұстауға келмейтіні, демек, біршама дерексіз екені, ал соның құмға айналу нәтижесінде көзге түсуі, дерексіздіктен деректіге айналғаны айқындалады. Сондай-ақ тоғызыншыдағы «Дертке дене толғандай» жолына кідірсек те, осы іспетті ізденісті кездестіреміз. Дерттің де көзге көрінбес ұғым екенін салмақтасақ, белгілі бір ыдысқа толғандай көрініс беруі дерексіздіктен заттылыққа айналуы екенін бағамдаймыз.

Шығармада ұлттық өрнек (национальный калорит) бедерлері мол пайдаланылған. Алғашқы шумақтағы «Аспанның төсін арда еміп» тармағы күн көріс малмен байланысты қазақ ұғымына аса жақын, түсінікті болумен көзге түседі. Иесін алғашқы жылы ғана емес, түрлі себеппен екінші жыл емуі мүмкін жабағыны, тайыншаны көріп өскен адамдар үшін «арда еміп» мәні тез қабылданатыны анық. Сондай-ақ үшіншідегі «тербетсе» сөзінің жеке өзі – баласын бесікке бөлеп ұйықтататын қазақ үшін тым таныс көрініс. Немесе сол шумақтағы «тасты айдап» тіркесін бөліп, алсақ, ол да мал бағып тіршілік ететіндерге аса жақын сурет екені мәлім. Сонымен бірге алтыншыдағы тауды түндікке, туырлыққа, көшпелі шаруашылықта жиі ұшырасатын бұйымдарға балау да сол халыққа жақын ұғымды - өрнектеу шеберлігінің айнасы. Мұны сегізіншідегі «жерін жайлап» тіркесі туралы да айтуға болады. Көп елдердің көшпелі шаруашылықпен айналысатынын, бір жерге тұрақтап қоныс теуіп отыратынын, оларды қыстау, жайлау ұғымдары болмайтынын дәйектесек, «жайлап» сөзі де көшпелі қазақ тірлігіне таныс сөз ретінде әсерлі естіледі. Қысқасы, ақын өз ойларын жеткізу үшін басқа да сөз нақыштарымен қатар ұлттық өрнек үлгілерін де шебер пайдалана білген.

Қуандық МӘШҰР ЖҮСІП

I.ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚҰЛАГЕР» ДАСТАНЫН ОҚЫТУ

Орта мектептің XI сыныбында соңғы 40 жыл бойы I.Жансүгіровтің «Құлагер» дастаны арнайы талданып, бұл туынды бойынша шығарма жазу да жоспарланып келгені мәлім. Әйтсе де осы дастанды оқытуға арналған үлкенді-кішілі (кітабы, мақаласы бар) еңбектердің бәрінде шығарманың идеялық-тақырыптық негізін мазмұнымен, басқа үлгілермен салыстырумен т.б. шектеліп, туынды көркемдігіне үңілте алмай келгеніміз де рас. Біз осы мәселені шешуді, шығарма құдіретіне ден қоюға оқушыларды бағыттауды мақсат еттік. Алдымен поэмада әспеттелер идеяға тұғыр іспетті табиғат көрінісі, орталық қаһарман Ақан мекен еткен, оның өнеріне, өміріне шабыт берген Көкшетауды неғұрлым көркем нақыштаған мына бір үзіндіні оқушылардың сабаққа дейін жазып келуін ұйымдастырған жөн:

*Көк орман, көркем тоғай маужыраған,
Сұлулық көзіндей көл жаудыраған.
Малта тас, маржан, ахық, меруерт тас,*

*Төгіліп көк жиекке саудыраған.
 Көк кілем, балаусасы балбыраған,
 Көк жібек жапырағы жалбыраған.
 Ақ қанат аспандағы сонда жауып,
 Балбұлақ таудан, тастан орғылаған.
 Оқжетпес оқшырайған өрлеп кеткен,
 Кеудесін керіп көкке сермеп кеткен.
 Қия құз, жақпар сарай, бура тастар,
 Тәртіппен көлді айнала сәндеп шөккен.
 Көкшетау көп жердің бір көктем жері,
 Қыз орман, Бурабайдың мөлдірлері.
 Жамылып жасыл барқыт, асыл құндыз
 Түрленген тоты құстай тау көркемі.*

Мәтін дайын болғаннан кейін мұғалім мына сауалдарды жаздырады, немесе оның үйлестірілген дайын үлгісін ліпі қояды.

1.Жалпы тіршілік салтанатын білдіретін сөз бен сөз тіркесінің астын сызып, үстіне «І» деген сан көрсеткішін қою (Ескерту: әрі қарай алдымен реттік сан, ізінше сұрақ көрсетілсе, әр сауалға орай қажет сөздер, не сөз тіркестері үстіне сол сан қойылып, мұғалім сұрағанда, оның себебін ауызша дәлелдеу тапсырылады)

- 2.Тыныштық белгісі.
- 3.Пәктік, күнәсіздік нышаны.
- 4.Жұмсақтық деңгейі.
- 5.Рең әдемілігі.
- 6.Су тазалығы
- 7.Су екпіні және молдылығы.
- 8.Тау бикітігі
- 9.Көріктеуіш (эпитет)
- 10.Теңеу.
11. Ауыстыру (метафора).
- 12.Алмастыру (метанимия)
- 13.Кейіптеу.
- 14.Ұлттық өрнек.
- 15.Көптік белгісі.
- 16.Қарабайыр сөз.
- 17.Тәттілік сипаты.
- 18.Дерексіз ұғымды жаттандыру.
- 19.Дерексіз ұғымды жандандыру.
- 20.Шарттылық.

Осы орайда ауызша «Кім айтады?» деп сауал қойып, қол көтерушіден сұраумен шектелу сыныптағы орташа, нашар үлгеретіндердің ізденбеуін негіздейтінін еске саламыз. Міне, соны ескергендіктен де, мұғалім бар оқушының өз алдындағы үзіндіге өзіндік белгілерін, демек өз ұйғарымдарынқойып шығуын қадағалайды. Алдымен нашар үлгеретінді тұрғызып белгілі бір сөзге, не сөз тіркесіне қандай белгі қойылғанын сұрау,

кейін оның жауабын басқалардың толықтауына, демек әркімнің өз әріптесінен қаншалық қалып қойғанына бағамдауына мүмкіндік береді. Мәселен, алғашқы тармақтағы «көк орман» орманындағы «көк» деген сөзге бір оқушылардың дұрыс, ал екіншілерінің не теріс, не тіпті белгі қоймауын анықтап, мұғалім өз журналына не «оң», не «теріс» белгілерін қойып шығады. Не болмаса өзі тексерген 2-3 балаға белгі қоюмен шектеліп әрі қарай басқа оқушыларға да кезек жететінін аңғартады. Осы орайда бір сабақта үш рет тек «теріс» белгілерін алса, екілік қойылатыны, керісінше үш рет «оң» бағалауына жетсе, «бесікті» иеленетіні, ал «оң» мен «теріс» алма – кезектесе, бірін-бірі жойып отыратыны ескертіледі. Осы дайындықтан кейін аталған сөзге әрі «5» әрі «9» санын қондырған оқушының біреуін тұрғызып, сол сандарды келтіру себебі сұралады. Ол оқушы толық дәлелдей алмаса, «Кім толықтырады?» деп, басқалардан сұрап, ақыры мына түйінге тоқтайды.

-Себебі мұнда алдымен рең әдемілігі көзге түседі (ол «5» санымен белгіленген), оның «орман» сөзін ажарлап тұрғанына («9» санымен көрсетілген) назар аударамыз.

Мұғалім сөзі:

-Енді осы тармақ соңындағы «маужыраған» сөзіне 2,9,13-сандарын қойған оқушы түсіндірмесін тыңдайық.

Ықтимал жауап.

- «2» белгісін қойғаным – ол алдымен тыныштықты танытып тұр. «9» - осы сөздің есімше түріндегі «көріктеуіш» екенін межелесе, 13-кейіптеуді, яғни жансыз тоғайдың жан иесіне лайық әрекетке ие болуын айғақтайды.

– «Сұлудың көзіндей» (2-тармақтағы) баласына неге 10 санын қойдық?

-Себебі ол – теңеу.

-Екінші тармақ аяғында «жаудыраған» сөзіне 3,13 сандары белгіленуі мәнісін кім түсіндіреді?

-Мұнда пәктік, күнәсіздік белгісі («3»), кейіптеу, («13») қатар отау тіккен.

- «Малта, маржан, ахық, меруерт» сөздеріне «9» саны орнауын дәйектеу керек.

-Бұл сөздердің бәрі көріктеуішке жатады.

- «Төгіліп» сөзіне «15» саны келтірілуі себебі?

-Көбінесе су немесе белгілі бір сұйық төгілетінін білеміз.

Ал, бұл арада негізгі емес, біршама ауыспалы мағына арқалап, асыл тастардың молдығы сондай, «төгіліп» көрініс беруі көмегімен белгілі бір көптік ұғымын әсерлі жеткізуі бар.

- «Кілем» сөзіне неге II қойылған?

-Мұнда жерді көмкерген өсімдіктің зейнеттілігі соншалық, ол ажарлы бұйым кілемге ұқсастырылып, ауыстыру (метафора) қызметін атқарып тұр.

-Ал, осы «кілем» баламасына іргелес «балаусасы» сөзін неге ауыстыру демей, алмастыру («12» саны) деп атадық?

-Себебі ол «кілем» тәрізді ұқсастыққа негізделмей, өзіне іргелес тұрарлық «шөп», «ағаш» тәрізді сөздердің түсіп қалуы нәтижесінде сол жанасуға лайық кейінгілермен жалғастық, іліктестік міндетін ғана атқарады.

-Осы тармақ соңындағы «балбыраған» сөзін 4,9 сандары иеленуін сараптайық.

-Мұнда қыссаң, езіліп кетердей жұмсақтық (4) та, белгілі бір құбылысты безендіре түскен көріктеуіш (9) те қатар өрілген.

-Алтыншы тармақтағы «жібек» сөзін ауыстыру емес, көріктеуіш, ауыспалы мәндегі көріктеуіш (метафоралық эпитет) болып саналады.

-Осы тармақтағы «жапырағы» сөзі түсіп қалып,, «көк жібегі жалбыраған» түрінде алынса ше?

-Онда «жібегі» сөзі өзінен кейін қоныс тебуге сұранған ұғыммен жалғастыққа иек артқандықтан да, алмастыруға (метонимияға) айналар еді.

Бұдан әрі оқушылардың бірі бастап, екіншілері өрбітуі, мұғалім жетектеуі, түйіндеуінің бәрін ықтимал жауап есебінде жинақтап ұсынамыз.

- «жалбыраған» сөзінде әсемдіктен гөрі қарадүрсінділік басым болғандықтан, оны «қарабайыр сөзі» (16)деп табамыз. Осы орайда Абайдың «Жаз» өлеңінде көркем көріністер: «бұлтылдап», «былқылдап», «сыңқылдап» т.б. арасында «ыңқылдап», «шыбындап», «жалпылдап», «қарқылдап» тәрізді ажары кемсін сөздер орын алуы тегін еместігін, қайта бір жарқын мен солған алма кезектесуінен де өзіндік бір табиғилық, жарасымдылық өрістейтіні туралы баспа бетінде бұрын жариялағанымызды қайталап еске саламыз (Қ.Ж.). «Қант» сөзі ауыспалы мағынада (расында, аспаннан қант жаумайтыны белгілі) қолдашынылып, ауыстыру (II) міндетін атқарса, «жауып» қант көптігін (15) (аз болса, «жауып» деп айтпас едік) дәлелдейді. Сегізінші тармақ соңындағы «орғылауған» сөзі су екпінін, молдылығын (7) да бедерлеген. Аз су болса, оның жерді ойып, орғытып аға алмайтыны мәлім. «Оқшырайтып» таудың басқалардан бөлек бітімін, демек биіктігін (8) паш етсе, «өрлеп кеткен» (8) сол көріністі өрбіте түседі. «Кеудесін» дегенді тау кеудесі есебінде қабылдап, ауыспалы мағынада (расында, кеуде тауда емес, адамда, малда – жан иесінде ғана болады ғой) алынғанын ескеріп, ауыстыруға жатқызамыз. «Сермеп кеткен» - жан иесіне тән қимыл түрі есебінде кейіптеу (13), «қия», «жақпар», «бура» сөздері (он бірініші жолдағы) – көріктеуіш (9), «көлді айнала» сөз тіркемі – тас көптігінің (15) (аз болса, белгілі бір кең аумақты қамтитын көлді айнала алмас еді) дәлелі. Он екінші тармақтағы «шөккен» сөзі – ұлттық өрнек (14) жемісі. Себебі шөгу тек түйе малына, яғни күнкөрісі малға байланысты қазақ ұғымына неғұрлым жақын тұруымен ерекшеленеді. «Қыз орман» тіркесіндегі «қыз» сөзі көріктеуіш те, ал «мөлдірлері» әрі су тазалығы (6), әрі алмастыруды (12) білдіреді (себебі «мөлдір су» немесе «мөлдір көл» делінбей, соңғы сөз түсіп қалуы нәтижесінде, кейінгі ұқсау емес, тек іліктестік жүзеге асып тұр). Он бесінші тармақ басындағы «жамылып» сөзі жансыз тауға жан иесі әрекетін дарытқандықтан да кейіптеу (13) де, соған ілесе орнаған «жасыл» - әрі көріктеуіш (9), әрі рең, әсемдігі (5) айнасы. Ал, соның іргесіндегі «барқыт», «құндыз» сөздері өздерімен жалғас орын тебуге

лайық «мата», «тері» тәрізді сөздердің түсіп қалуына, демек қысқартылған кейінгілермен іліктестікке табан тірегендіктен де, алмастыруға (12) жатады.

Міне, осындай ізерлеп нақты талдай білулерден кейін барып, оқушылар табиғат әсемдігіне, ақынның сөз қолдану шеберлігіне ден қойып, шығармадағы негізгі идеяны, зейнеттілікті, озықтықты сақтау идеясын қабылдауға дайындалады. Оқытушы бұдан кейін әрі табиғат сұлулығын, әрі ақын бейнесін танытарлық үзінділерге көңіл бөлгізеді.

*Сұлулық жерден өніп, көктен жауған,
Тапқан ол тыныштықты таза таудан.
Шомылып мөлдір көлге, орманда ұйықтап,
Жақсы жер жұмбақ жанын аялаған.
Қарағай, қайың, талдар – қалың орман,
Тау мен тас жеке жанға болған қорған.
Қиқулап өлең айтып, күйлер тартып,
Сері үшін құс, көбелек қылған думан.
Таза тас сияқтанған күміс кесек,
Жапырақ секілденген таза төсек.
Жүрегін жуықтаса жаралаған:
Кір өмір, тікен тұрмыс, улы өсек.
Жасынан туып, өсіп менен қылған,
Жерінен патша құған, қала отырған.
Ел інін суга алдырған суырдай боп,
Жойқын жұрт – сұрапылда малын қырған.
Арманды ел ақ патшаға арыз қылған,
Арыздан борыш басып, қарыз құған.
Жер мұңын, елдің шөрін өлең қылып,
Ақан да жанның бірі жаны ауырған.
Және де жақынынан жарды сүйген,
Сол үшін ауыл-аймақ, безген үйден.
«Алам» деп Ақмарқаны алас ұрып,
Ала алмай ақырында жаны күйген.
Серінің сүйген жары – ақмарқасы,
Көліндей Көкшетаудың жан қалқасы.
Сол ма екен елден айдап ән салдырған,
Жүрегін күнде шауып қыз балтасы
Бақырмай домбыраны көкке бұлғап,
Аққудай әсем дауыс – үн сыңғырлап,
Қышуын жаныңыздың майда қасып,
Тербетер жан көңілін биязы ырғақ.
Көкшеден құйылғандай бір бал бұлақ,
Тәтті әнге халық қанды, ел сусындап.
Соққандай жаздың желі Арқа жақта,
Елжіреп жүрек әнге, жусап құлақ.*

Бұл үзіндінің әр оқушы алдында көшірілген түрі бар екендігіне көз жеткізген соң, мұғалім әрі осының алдында берілген сауалдар бойынша, әрі

кейін қосылған сұрақтарға байланысты жауаптарды қабағат әзірлеуді тапсырды. (Ескерту: белгілеу кезінде алдыңғы сандармен шатастыру болмас үшін сан реті әрі қарай жалғастырылып, «21» санымен басталады). Сауалдар.

21.Ақанның табиғатқа арқа сүйеп, одан сүйеніш табатынын бейнелеген сөз, не сөз тіркестерін тауып белгілеу.

22.Ақанның жерінен айрылу қасіретін ашарлық сөздер.

23.Ақанның сүйіктісінен ажырау мұңын танытарлық үлгілер.

24.ақан үн, әні келістілігі белгісі.

25.Жалпы Ақан күрескерлігі

26.Ақан қиналысы.

Ықтимал жауаптар:

-Алғашқы тармақтағы «Өніп» сөзінен әрі тіршілік салтанатын (1), әрі дерексіз «сұлулық ұғымының заттанғаны (18) сондай, өсуін көреміз. Ал, сол тармақ аяқталымындағы «жауған» сөзі әрі көптікі (15) (аз болса, жауа ала ма), әрі дерексізді заттандыруды (18) (деректіге айналмаса, жауғаны көрінбейді ғой) әйгілейді. Сонымен бірге бастапқы екі тармақты қосып бағамдасақ, Ақанның табиғат науандығынан, тазалығынан біршама сүйеніш табуын (21) аңдаймызқ. Бұл әсерді «шомылып», «ұйықтап» (үшінші тармақтағы), «аялаған» (төртіншідегі) сөздері одан әрі өрістетте түседі. Ал, «мөлдір» сөзінен (үшіншідегі) рең әдемілігі (5), су тазалығын (6),көріктеуіші (9) қабағат кезіктіреміз. Алтыншы тармақ соңындағы «қорған» сөзінде әрі ауыстыру (11), әрі Ақанның табиғатқа иек артуы (21) бар. Жетінші, сегізінші жолдағы «сері үшін» «қиқулап өлең айтып, күйлер тартып», құс-көбелектің думан қылуы – жалпы тіршілік салтанаты (1)болумен бірге ақынның табиғатқа арқа сүйеуіне (21) де жарық түсіреді. Тоғызыншы, оныншы тармақтарда тасты күміске, жапырақты таза төсекке балау теңеуге (10) жатады. Он біріншідегі «жаралаған» сөзі және ілесе берілген: «кір», «тікен», «ұлы» - көріктеуіші көмегімен Ақан азаптануы (26) жоталана береді. Сонымен бірге осы аталған көріктеуіш «өмір», «тұрмыс», «өсек» деген дерексіз ұғымдарды заттандырып (18), оның әсерлігін арттырған. Он төртіншідегі «патша қуған» тіркесі жерден ажырау (22) күйігін салмақтауға бастаса, келесі «інін суға алдырған суырдай» теңеуі (10), «жойқын жұт – сұрапылда малын қырған» суреттемесі – бәрі сол зобаланды (22) ширата түседі. Он сегізіншідегі «басып» сөзі дерексіз ұғым «борыш» сөзіне белгілі бір салмақ қосқандай (салмақсыз баса алар ма) заттандырумен (18) бірге соншалық жүк арқалаған ел тауқыметі көптігіне (15) деген Ақан наласын (26) қоса өрнектеген. Сол тармақтағы (қуған) сөзі де дерексіз ұғым қарызды заттандырып (18), жандандырып (19) (заттанбаса, жанданбаса, оны қуу мүмкін бе), қорланған ел тақсіретіне деген Ақан желінуіне («өлең қылып», «жаны ауырған») (26) ұласады.

Алтыншы шумақтағы: «безбен» (үйден безу оңай ма), «алас ұрып», «жаны күйген» сөздері Ақанның сүйіктісінен айырылуына байланысты қасіретін (23) ашады. Сонымен бірге «көліндей Көкшетаудың» теңеуі (10), «елден айдап» сөз орамы (23) (мал сияқты айдалу оңай ма), қыз балтасының (11) жүрегін күнде шабуы, яғни шарттылық (20) (расында, шауып, кескендігі

емес, сол тәрізді екендігі) көмегімен қан ағызғандай ауыр азапты елестетіп, Ақан шерін (23) әсерлі нақышталған. Отызыншы тармақтағы «сыңғырлап» сөзі Ақан үні келістілігін (24) бедерлейді. «Тербетер» сөзі «отыз біріншідегі»-әрі дерексіз ұғым ырғақты (ырғақты естісеңіз де, ол тербетердей зат емес) заттандыру (18) жемісі. Сонымен қатар екінші бір дерексіз ұғым көңілді тербетіп, оны да заттандыру (18) арқылы Ақан үні әсерлілігі (24) арта түседі. Бұл жарастылықты «Көкшеден құйылғандай бір бал бұлақ» теңеуі (10) де, тек естілуі мүмкін әнді сусын тәрізді ішкізіп, яғни заттандырып (18) (халықтың сусындап қануы) тұлғаланта береді. Осы ғажап үйлесімге қоса «соққандай жаздың желі» теңеуі (10), шақтылық (20) нәтижесінде жүректің дербес жан иесіне айналып елжіреуі, құлықтың дербес жан иесі мал тәрізді жусауы (мұнда ұлттық өрнек (14) те бар) – бәрі Ақан әні күдіретін жайып салады. Бұл келістілердің де дастанның өзекті идеясына, үздікті, тамашаны қорғай білуді насихаттауға бағындырылғанына мұғалім қайталап назар аудартады.

Мұғалім бұдан кейін ат жарысы алдында айтқан Ақанның мына сөздеріне көңіл бөлгізіп, одан ақынның қай сипаты көрінетінін әр оқушының өзінше айқындап, дәптерге жазып көрсетуі керектігін ескертеді.

- *Естісем бұрын даңқын Көк неменің,
«Алтайдың жүйрігі онан жоқ»-дегенін.
Жолықпай иесіне жүрген болса,
Осы жол Көк шолақты бөктеремін!*

Ықтимал жауаптар:

- Намысқор, өжет, турашыл, бірбеткей, мақтаншақ, өр, асқақ, т.б.

Мұғалім жауаптары жинақталып, қорыта келе айтылған ұйғарымдар ішінде Ақанда әрі намысқорлық, әрі аздап мақтансүйгіштік те орын алғанын атап көрсетеді. Одан әрі оқытушы Батыраштың дөң-айбат білдіруінен кейін есе жібермей қайтарған Ақан жауабына үңілтеді

- Өңгүдік, әкірең қаққан, албыт сөзді,
...көк ешкінің жыртық көзді,
Алтайдың, кәр жынындай бақылдаған,
Көк сақал, азбансынған, бұл кім өзі.

Ықтимал жауаптар:

- Өткір тілді, мысқылшыл, шақпа тілді, турашыл, қайсар, асқақ, намысқор, т.б. Мұғалім бұл байламдар арасынан «намысқор, шақпа тілді» түйіндеріне жүгіну керектігін мәлімдеп, келесі үзіндіге байланысты пікір сұрайды.

Ат біткен Құлагердей Ақанына,
Ол дайын Көкті жерге тақауына.
Бәйгеден басы-көзін су қып озбай,
Ат сенің қарай ма екен сақалыңа!
Би болсаң, би шығарсаң Алтайыңа,
Тілімді терезем тең, тартайын ба...
Көгіңді бөктермесем атым сенікі,
Шапса да әкең мініп байталына!

Бұл жолы да түрлі жауаптар ішінен мұғалім Ақанның шақпа тілді, намысқор екеніне үңілтеді. Одан әрі ат жарысы басталар тұста Құлагерге мінген балаға айтқан Ақан сөздерін бөліп алып, оған баға беру тапсырылады.

Бұл айдау - қырғын жорық, байқап отыр,
 Барғанша бұлаң құйрық, шайқап отыр,
 Жел жақта шаң қаптырма, ұрма қалқам!
 Тек қана тізгін қағып жайқа да отыр.
 Қайтарда тізгінін ді тежеп отыр,
 Тақымды қамшы салмай безеп отыр.
 Бол да отыр бірдің соңы, ызаң озба,
 Тек қана бір мөлшерді көзде де отыр.
 Көрдің бе сонау жатқан көк өзекті,
 Өткенде сол өзектен салшы тепкі,
 Қоя бер басын сонда, қарғатайым!
 Өзі алар онан кейін қалған бетті.

Ықтимал жауаптар арасында «Ақанның бапкерлігі көрінеді», - деген байламның оңтайлылығы дәлелденуі керек. Ал, атты бәйгеге жіберер алдында Ақанның «Ажырап мен сендерден қалдым жалғыз, // Алла өзің аман келтір екі ермекті», - дегенінен оның Аллаға сенетіні айқындалатыны да назардан тыс қалмауға тиіс. Мұғалім одан әрі соққы тиіп, өліп бара жатқан Құлагер қасында Ақан қайғысына көңіл бөлгізеді.

Құлагер қорқырайды қаныменен,
 Ақан да шырқырайды жаныменен...
 Егіліп, төгіледі Ақан сері,
 Зарлаған Құлагердің әніменен.
 «Не болды-ай, бай-бай, саған Құлагерім!»
 Суалдың, сорлы иеңнің бұлағы едің?
 Тірегі көңілімнің, бәтерегім,
 Бұл жерге қалайынша құлап едің?|

Осы үзіндіге байланысты мұғалім сауалдары:

1. Ақан күйзелісін әсіресе қай сөз қалай ашып тұр?
2. Мұндағы ауыстыруларды кім табады? Ауыстырулардың әсерлі естілу себебі неде?
3. Кейіптеу бар ма? Ол қаншалық жүк көтерген?

Ықтимал жауаптар:

1. Әсіресе «шырқырайды», «егіліп» сөздерінде Ақанның қатты шерленуі өрнектелген.

2. «Сорлы иеңнің бұлағы», «тірегі көңілімнің» - ауыстырма тіркестер (метафоралық тіркестер) болса, «бәтерегім» - ауыстыру. Себебі бұл сөздер шартты ұқсастыққа негізделген, ауыспалы мағынада алынған баламалар. Ал, бұл ауыстырулардың ерекше әсерлі естілу себебі - сөйткен бұлақтың суалуы, соншалық

сүйеніш ағаштың құлауы, - бәрі орны толмас апатты жайып салады.

Мұғалім одан әрі мына үзінділерге мойын бұрғызады,

Құлагер, жаз жайладым, қыс жайлалым,

Артына қызды ауылдың көп байладым.
 Жеріңе қамшы тимес, пышақ тиіп,
 Құшақтап қу басыңды ойбайладым...
 Құлагер, айналайын жүлде алғаным,
 Басындай Арқарлының күн шалғаным!
 Барғанда ақыретке пырағым бол,
 Қызығын көре алмадым бұл жалғанның.
 Құлагер, құлыныңнан маған біттің,
 Төрт бөліп түн ұйқымды баптап күттім,
 Жылқыны қыл құйрықты елде көргірі!
 Қандай жан шекесінен қағып өттің.
 ...Құлагер, жас күніңнен құнаным-ай,
 Сүйегің, еті таза бұланым-ай!
 Қасыңнан бөлек жерге жатпаушы едім,
 Айрылып, Ақан сенен, қуардым-ай!
 Көзіңнен айналайын тостағандай,
 Қияр ем сені не ғып тастағанға-ай,
 Басыңды итке неге иіскетейін,
 Ерте-кеш құшақтамай жас баламдай!

Мұғалім сұрақтары:

1. Шендестіру бар ма? Оның мәні?
2. Ауыстыруды кім тауып, талдайды?
3. Ақан бапкерлігі қайдан көрінеді?
4. Теңеу не қызмет атқарып тұр?
5. Ақанның атқа деген ерен сүйіспеншілігін қайдан көрдік?

Ықтимал жауаптар:

1. «Жеріңе қамшы тимес, пышақ тиіп» - нағыз шендестіру үлгісі. Қамшы жұмсауға Ақан бармағанда, басқаның пышақ/дәлме-дәл айтып, нақтыласақ, айбалта/ тигізуі өте аянышты.

2. «Басындай Арқарлының күн шалғаным» - күрделі ауыстыру. Арқарлы тауын көрген адам оның қаншалық биік екенін елестетіп, Құлагер мәні хақында сондай заңғар ұғымға келері анық.

3. «Төрт бөліп түн ұйқымды баптап күттім», «Қасыңнан бөлек жерге жатпаушы едім», - жолдарын поэзиядағы шарттылықты ескеріп, сөзбе-сөз түсінбесек те, одан Ақанның атқа қаншалық қамқор болғанын байымдай аламыз.

4. «Көзіңнен айналайын тостағандай» - дегендегі «тостағандай» теңеуі көз әсемдігін кескіндеумен бірге оны өлімге қимастықты да негіздеп тұр.

5. «Жеріңе қамшы тимес...», «қандай жан шекесінен қағып кеттің», «Басыңды итке неге иіскетейін, // Ерте-кеш құшақтамай жас баладай», - деген сөздерінің бәрінен Ақанның Құлагерге деген ерекше сүйіспеншілігі көрінеді.

Мұғалім бұдан кейін төмендегі үзіндіге тоқталып, пікір сұрайды.

Шүйке шал, аузы ұрадай опырылған,
 Су мұрын, қу мұрт, ұрты шұқырйған,

Боз бура бір күндегі тасқа шөгіп,
Шал отыр қу қайында мықырайған.

Ықтимал жауаптар:

- «Аузы ұрадай опырылған» - әрі қартаюын, әрі соншалық жүдегенін ашса, «ұрты шұқырайған» орамы сол ккріністі нақтылай түседі. «Боз» көріктеуші оның шашын қаншалық ақ басқанын елестетсе, «тасқа шөгіп» күші қайтқандықты шегелейді. Тіпті отырған ағашының да»мықырайған» қалыпта болуы Ақанның күйкі тіршілігіне сәуле түсіреді.

Мұғалім Батыраш бейнесін талдатарда да алдымен дастаннан үзінділер келтіріп, оқушылардың өзіндік ұйғарымдарын білдірулеріне өріс тудыруы керек.

Есітіп Батыраш боп бұлқан-талқан,
Көкжалды қысып кетті ашу, сайтан,
Тепсініп ақ отауға келді кіріп,
Жиған жоқ аяғын да жатқан Ақан.
Қалған жоқ қорқауыңнан қауіп, қайқаң,
Дауысы Батыраштың шықты қатаң.
Қамшысын бүктеп, шарт жүгініп шал
Ақанға сөзі мынау сондағы айтқан
- Қаңғырып Қарауылдан асқа кепсің,
«Осы аста абиырым басқа»-депсің.
Өзіңе өз аузыңмен бәйге әперіп,
«Атыңды басқаларың қоспа!»-депсің.
Атаң аз Алтайымнан қалай көпсің?
Алдымнан бәйгемді алып көрген жоқсың.
Сорпасы Сағынайдың бу болды ма,
«Алтайдан озамын!»-деп,...жепсің.
Алтайда мен ақиық ұшқан қонбай,
Қарамды көре алмайтын сендей торғай.
«Бөктерем Батыраштың Көк атын!»-деп,
Оттапсың ауызыңа ие болмай.
Қарауыл, қайрат қашан бітті мұндай?
Басуым көңіліңді тіпті оңай!
Төренің атын ерттеп өскен ел ең,
Өзіңе ат бітіпті-ау, байғұсым-ай!

Мәтінмен таныстырылғаннан кейін мұғалім оқушылардың Батыраш туралы жазған байламдарын саралай келе, былай қорытады - «Ашушаң», «қатыгез» дегендерде дәлдік жетіспейді. «Өркөкірек» ұйғарымында біраз жақындау бар. «Ожар, долы, қиқар, сынар езу, көкбет, күйгелек, т.б.», - деген тұжырымдармен келісе отырып, оның бәрін мына түйінге бағындырайық. Ол - астамшылық.

Одан әрі Батыраштың Құлагерге баға беруі кестеленген мына үзіндіде келтіріледі де, баға беру тағы оқушы еншісіне қалдырылады.

Жануар, бітісің де ерек екен!
Сүйегің алқа-салқа бөлек екен!

Көргем жоқ көріп жүріп мұндай атты,
 Жүгірсе шаба ма екен, желе ме екен?
 Бұл кәріп жылқы ма екен, нене екен?
 Осы алыста алдымен-ақ келе ме екен?
 Алдына ат салмаған Көктұйғынға
 Бір пәле Көкшетаудан келген екен!
 Жылқыдай селт етпейді, не мінезі?
 Жай, салаң, мінезі ме - бой күйезі?
 Естушы ем сұмырайдың сырттан даңқын,
 Жайлы емес, не қылса да келген кезі.
 Отты екен жануардың екі көзі!
 Перінің пырағы ме мұның өзі?

Мұғалім түйіні:

-Иә, дұрыс белгілепсіңдер, бұдан біз сырт тұрқына қарап, ат сипатын Батыраштың жете танығанын, бапкерлігін, білгірлігін байқаймыз. Тек осы бақылаудан екінін берілген «ТҮтігіп, қап-қара боп тұрды Батыраш//Жалғыз-ақ ««Қап, Қап! болып айтқан сөзі», - суреттемесінен Батыраштың өзімшіл, ішітар екенін де аңдаймыз.

Мұғалім сауалы:

-Құлагерге қастандық жасалғаннан кейін, соны мойындау орнына қарсы дау салған Батыраштың мына сөздеріне қарап, қандай баға бересіздер:

«Е, Керей! Азған Арғын, Уақ, Найман!
 Сендерде ненің буы қоқырайған?
 Өлді деп қарауылдың бір жылқысы,
 Ұрыны қанды мойын таптың қайдан?
 Аулақ тарт, аттың басын Алтайымнан,
 Келмейтін Керей-серей бақайымнан.
 Жала қып, барымтаға бәйгемді ұстап,
 Жеріңді көріп тұрмын бата айырған!
 Мойныма ат өлімін болсаң қойған,
 Бір жылқым қарауылдан тартып сойған?
 Кесіп ал күшің болса, құлағымды,
 Әйтпесе болғаның не сонша ойран?
 Күшіңді көрем бәйге бермей қойған,
 Тартылар өз табағын астан, тойдан.
 Шыдап көр қонысында тыныш отырып,
 Есемді ел шапсам да алмай қойман!»

Ықтимал жауаптар:

- Пәлеқор, суайт, ашушаң, қаскүнем, аяр, томырық, дүңк, шадыр, кекшіл, о жар, дүмше, бопсашыл, зорлықшыл, қайямпұрыс, адуын, т.б. Оқытушы осы байламдар ішінен: «адуын, пәлеқор, бопсашыл», - деген шешімдерді бөліп алады.

Осылайша дастандағы Ақан, Батыраш бейнелерін саралап тамамдаған соң шығарма идеясын кең ашу үшін жүйріктіктің, озықтықтың символдық белгісіне айналған Құлагер бейнесін де арнайы талдатуына болады. Мұнда да

алдымен үзінді ұсынылып, ізінше оқушы жауабы талап етіледі. Мәселен, атақты ат білгірі, бапкері Күреңбай сыншы Құлагерге былай баға береді:

Келіскен кескін мынау, омыраудың
Өзі айтар, қаратам, - деп, - қазақ қаумын.
Сом аяқ, быртық бақай, болат тұяқ
Тасындай шұбар ала Көкшетаудың.

Ықтимал жауаптар:

- Бұдан аттың мықтылығын, төзімділігін біраз байқаймыз. Ал, мына үзінді ше:

Шүйделі, шоқтығы өргек, шідерлігі,
Серке сан, желмаядай тілерсегі,
Тау желін тартса жұтқан талыс танау,
Тынысты кеңде жатыр кеңірдегі.
Жүрсе де жаздай құры болмайды тек,
Кез жарым кесер баста кесім ет жоқ.
Қақпан бел, қалбағайлы, үңгір сағақ,
Шапса жел, мінсе жайсаң, тұрса селсоқ.

Ықтимал жауаптар:

- «Кесім ет жоқ», - дегеннен аттың бәйгеге жеткілікті жаратылғанын көрсек, «Тау желін тартса жұтқан талыс танау», - жолынан ұзаққа шапса талмайтынын анықтаймыз.

Мұғалім сөзі:

- Ақан еске түсіруімен берілген мына үзіндіге үңілейік:
Құлагер шапсаң бауырың жазылатын,
Жерошақ тұяғыңмен қазылатын.
Құшақтап қу далада қалдым жылап,
Жазым боп жау қолынан жалғыз атым!

Ықтимал жауаптар:

- Құлагер тұяғынан жерошақ қазылуы аттың шабу екпінін жүйріктігін дәлелдейді.

Мұғалім сөзі:

- Ал, мына үзіндіден Құлагер өліміне аса аяныш тудыратын жекелеген сөздер мәнісін кім ашып дәйектейді:

Қорқырап Құлагер ат жатыр құлап,
Шүмектеп шекесінен қан бұрқырап.
Шіреніп төрт аяқты, танау қағып,
Ыңкылдап өліп барады ат қырқырап.

Ықтимал жауаптар:

- «Қорқырап» сөзінен қан ағудан шыққан дыбыс нақты естіледі де, қиналған атқа аяныш сезімі туады. Ал, «шүмектеп», «бұрқырап» сөздерінен қанның тез ағуы да дәл өрнектеліп, Құлагерді өлімге қимауға жетектейді. Сонымен бірге «төрт аяқты шіреніп», «танау қағып», «ыңкылдап», «қырқырап», әрекет етуінің бәрі аттың өмір үшін жанталасуын нақты нақыштап, оған деген күйзелісті жоталантуға қызмет етіп тұр.

Мұғалім одан әрі оқушыларға үй тапсырмасына шығарма тілі бойынша арнайы мысалдар теріп келуді тапсыру үстінде үлгі ретінде бірер үлгіні өзі талдап көрсетеді. Мәселен, «Алапқа бетегедей киіз төсеп, Оранған орманды тау ағашына», - деген жолдардағы «оранған» сөзінің астын сызып, оны ағаш көптігінің белгісі ретінде алады. Себебі ағаш аз болса, белгілі бір көлемді аумаққа ие болған тау орана алмас еді. Демек біз «Көптік ұғымды білдіретін сөздер», - деп, тапсырсақ, онда белгілі бір санды белгілеген, немесе «көп», «мол» деп жалпылама айтыла салған сөздерді термейсіңдер. Қайта осы ұғымды неғұрлым нақты ашқан, жеке өзінде сурет. Көрініс жатқандай әсер қалдыратын, бейнелі сөздер мен сөз тіркесулерін тауып белгілеу қажет. Мына дәйектелген мысал сол үлгіге жатады. Бұл талап біз ұсынған басқа да тақырыптарға тән.

Ал, екінші сабақта оқушылардың бірі сәтті, бірі сәтсіз дегендей, жазып келгендерін сараптап, жүйелей келгенде, мынадай ықтимал жауаптар бекітілуі керек:

1.Көптік ұғымды білдіретін сөздер:

1.Тасқында, тау суындай көңіл жыры. (254-б)

2.Желіндей қуаныштың желедей соқ,
Өлеңнің өзені бір сапырылсын. (254-б)

3.Қапасты құмырсқадай қырға қазақ. (266-б)

4.Жетісу осында көп құйып жатыр,
Арқаға арнап шөкті Қаратауды. (266-б)

5.Арғада аударылды ас дегенге
Лақылдап Балқаш, Арал теңіздері. (227-б)

6.Кісіге шыпылдады зақ ордалар,
Қалып ат ер-тұрманы етін жалт-жұлт (267-б)

7.Көп асқа қыр қазағы құстай қаптап,
Топырланып қонып жатыр үйге тарап. (268-б)

8.Жан-жақтан топ-тобымен төгілген мал. (269-б)

9.Ас тегіс алды, артына қалды үймелеп,
Көруге Көкшетаудың Кер пырағын. (271-б)

10.Ақ отау топырлады Ақан түскен,
Қалың жұрт кетті керіп сырттан, іштен. (276-б)

11.Шаң басқан қотарылған жер мен көкті,
Арқаның елі тегіс ат ерттетті (281-б)

12.Қара жер қайысқандай қалың жиын,
Қыбырлап құмырсқадай жүрді қаулап. (282-б)

13. Жиын жұрт жүйріктерді тамашалап,
Аттардың алды-артына кетті толып,
Әр жақтың санлақтарын сұрап көріп,
Дүрілдеп ұмытылып жүр соңына еріп. (285-б)

14.Бәйгеде бәсекемен бақ сынасқан
Қалың ат көлді айнала кетті қайнап. (288-б)

15.Атқа еріп ел төгіліп алыс кетті;
«Қайт!»«Қайттап» елге әңгірлеп шабар жетті.

Көруге ат қайтқанша өзге ойынды
 Теңіз топ толқып, қалқып, бұрды бетті. (288-б)
 16.ҚҰжынап құмырсқадай сала-сала...(288-б)
 17.Ұқсаған жазды күні жауқазынға,
 Тізілді ел Ерейменнің алқасына; (288-б)
 18.Керей жақ бергізбестен кетті кернеп:
 «Тижығыс! Мынаның да жыққаны аз ба?»
 18.Түрілді, апталап жұрт, ел құлағы,
 Ортаға төрт баланы алды-дағы.
 Кеулесіп Керей, Арғын – сендей сүріс,
 Болуға айналып тұр үлкен ұрыс. (314-б)
 2.Ат жүрісін білдіретін сөздер, не сөз тіркестері:
 1.Лақабы - әлде әулие, әлде пері,
 Арқаның атақтысы Ақан сері.
 Көкшеде сұлу сүйіп, өлең айтқан,
 Бұландап тақымында Құлагері. (261-б)
 2.Қайрып қыстай баптап Құлагерді,
 Осы астың дақпыртына Ақан келді.
 Мінгізіп бәйге бала, жайтаңдатып,
 Аулына ас берагеннің тақау келді (270-б)
 3.Мен дағы мындай кезде жылман қаққам,
 Мінгемін не саңлаққа сумаң қаққан. (298-б)
 4.Көк аты Батыраштың келді зулап. (303-б)
 5.Ызғытып ат келе жатты көл айнала,
 Ат күткен көмбедегі көрді қара. (304-б)
 6.Тебелеп басқа, көзге Тұйғын келед,
 Шайқалып, шарқ аяқтап, түсті жарға. (305-б)
 7.Бөріні бөрік астынан білмей қалды,
 Ойнақтап өте берді жау алдынан. (306-б)
 3.Үн, дыбыс байлығы танытарлық нақыштар:
 1.Сөздердің асыл, көркем тасын қала,
 Ұйқасы өлеңімнің сыңғырасын. (255-б)
 2.Астанам Алатаудан саңқылдасам,
 Жетпей ме жер жүзіне жаңғырығым? (255-б)
 3.Ескі күн-елдің жылап өткен күні,
 Ескі ән, күй сондықтан қалған боздап. (255-б)
 4.Аспанда ақиығы шаңқылдаған.
 Құздардың құламалы астында өстім. (256-б)
 5.Жарлыға, жалқыға да дес берді ме,
 Жыландай ысқырынған зәһар заман. (259-б)
 6.Жаңғыртып Сырымбеттің күллі алабын,
 Серіңіз серпіп көкке ән шырқасын. (265-б)
 7.Бір үйде қобыз даусы шымырлаған,
 Күңіреніп кейде, бірде ыңылдаған;
 Бір кезде бебеу қағып, күшіктей боп,

- Қыңсылап, сыңсығандай күй жылаған.
 Бір үйде домбырада ыңыраған,
 Қыр күйі құлдыраған, бұлдыраған;
 Қос шек «Қосбасарды» сылқылдатып,
 Жүректі жұлып жеуге күй жыныданған. (268-б)
- 8.Көлеңке үй, күрпілдетіп саба піскен.
 Ас қандай әңгімешіл қымыз ішкен. (276-б)
- 9.Бақырмай домбыраны көкке бұлғап,
 Аққудай әсем дауыс – үн сыңғырлап; (277-б)
- 10.Жаршылар осылайша кетті сарнап,
 Бәйгенің болар жерін жұртқа жарлап. (282-б)
11. «Тез шығар балуаныңды!»-деген дауыс
 Атойлап, қыр көрсетіп, жамырасты. (289-б)
- 12.Сияқты бірі жуан, бірі жұқа,
 Өкіріп сүзісіп жүр екі бұқа. (294-б)
- 13.Сонымен балуанның бәйгесі өтті,
 Оташы мерттікенді бебеулетті. (297-б)
- 14.Шаңы – бұлт, екпіні – жел, аттар – қаңбақ;
 Балалар ұран салып, безді зарлап (299-б)
- 15.Күңіrentті ойды, қырды өңшең күлік.
 Арқаны дүбірлдетті дүбір қылып. (299-б)
- 16.Қорқырап Құлагер ат жатыр құлап... (307-б)
- 17.Құлагер қорқырайды қаныменен,
 Ақан да шырқырайды жаныменен... (307-б)
18. «Алыс жер, апарма!»-деп қақсап еді,
 Қарармын енді қала йел бетіне...»
19. «... Осыған ұры бізді қыласың!» деп,
 Күш айтып, Керейлерге зіркіл салды. (313-б)
20. Қылмысқа, қиянатқа мұндай айқын. (313-б)
 Күңіrendі ел Ақаныңды танымайтын. (313-б)
- 21.Шырқырап Ақан отыр ат басында,
 Шығарып шерлі даусын құлындағы. (316-б)
- 4.Қимыл түрлішелігін анықтайтын мысалдар:
- 1.Шалқар көлдің шортаны
 Сең соққандай сілкінді. (292-б)
- 2.Алысты арс-ұрс етіп екі арыстан
 Таласты, бірін –бірі алып, жұлып. (293-б)
- 3.Түспеді ол допша қарғып, мысықша ырғып,
 Дегендей «Күшің болса алып қара!»
- 4.Бұлтылдап жыққан жерде жатпайтұғын,
 Басқаға бастырмайтын балық бала. (293-б)
- 5.Бұлқынды шайнастырған бурадайын,
 Жұлқынды жұтпақшы боп суда жайын. (293-б)
- 6.Жата ма, серке сары, кетті шоршып,
 Жерді шаң, өзін қан қып, етін жырта. (294-б)

7. Дөңгелек айналдырып, серендетіп,
Жерге алып ноқталыны ұрып қалды. (294-б)

8. Аударып және Жақып, және басты,
Допша атып бірін-бірі домалатты. (294-б)

9. Қараны қайыстырып бұрағанда,
Құрт етті... бір гәп болды жілігіне... (296-б)

5. Дерексізді заттандыру үлгілері:

1. Бақ буын тұрғанда ұстап бүгін қазақ,
Көңілі судай тасып, оттай маздап. (255-б)

2. Сапырған сырлы сөзді сар қымыздай,
Заманның отырғам жоқ салтын бұзбай;
Асылын арамынан аршып алдым,
Қашаннан қазынаға халқымыз бай. (256-б)

3. Жаралап ер жүрегін жау қандары,
Ысқырып жылап өмір жанын шаққан (260-б)

6. Метафоралық тіркестер:

1. Шарықта шар тарапқа қиял құсы,...
Көңілдің кеп тұрғанда күнді алғысы. (254-б)

2. Ақтарып асыл сөздің алтын, жезін
Салатын дүкеніме бар мінезім. (255-б)

3. Қызықтың айдынына құлаш ұрып,
Армансыз қаздай қалқып, құдай жүзген. (262-б)

4. Тірегі көңілімнің, бәйтерегім,.. (308-б)

5. Құлазып күзді күнгі Көкшетаудай,
Қызықтың көшіп кеткен – сар жайлауы. (230-б)

7. Кейіптеулер:

1. Жан-жақтан ағытылды сабаны артып,
Түсіріп, дүрілдеп жүр табақ тартып. (267-б)

2. Лек-лек топ, ағытылды адам аңдап,
Теңіздей толқын жанға толды жан-жақ. (282-б)

3. Күңіrentіп, кең даланы дүбірлетіп,
Төгілді ат Ерейменнің саласына. (287-б)

«Құлагер» дастанының көркемдік ерекшеліктері, тілі талданып болғанна соң, мұғалім оқушыларға қорытынды сұрақ қояды: - Енді дастанның өзекті идеясын кім ашып дәйектейді?

Оқушылардың сәтті, сәтсізі аралса түрлі тұжырымдарын тыңдап болғаннан кейін, оқытушы мына түйінге жүгінтеді:

-Өзекті идея: «Жүйрікті күндеме, оған қастық қылма!» - дегенге саяды. Батыраш жіберген адам бәйгеде алға шығады деген Құлагерге айбалта сілтеді. Одан әрі Құлагер шекесінен «шүмектеп», «бұрқырап» шыққан қан ат қиналысына деген оқырман аянышын туырыуы, - бәрі асылды қимастық сезімін өрбітіп жүр. Қазіргі өскелең заман биігімен бағамдасақ, күншілік, қаскүнемдік ол кезде Ақан мінген Құлагерді мерт етсе, кейін соны 1936 жылы нақыштап, аяушылық білдіріп: «Озыққа тиіспе!» - деп дабыл қаққан Ілиястың өзін арада екі жыл өтер-өтпесте құрбан қылды. Құлагер – ат үздігі

болса, оны әспеттеген Ілияс – ақынжүйрігі еді. Екі дәуірде екі тұлпар да қастықтан опат болды. Тек Ілияс емес, басқа да ақын-жазушылар, мәселен, Сәкен Сейфуллин төніп келе жатқан жазалауды алдын-ала сезіп, оған дейін: «Халқым, өз асылыңды сақтай біл!» - идеясын көтерді. Атап айтқанда, С.Сейфуллин «Ақсақ киік» өлеңінде табиғат аруы киікті. «Аққудың айырылуы» дастанында – аққуды сақтау мәселесін ту етті. Сәкеннің де, Ілиястың да әсемдік, үздіктік символын аяулы мәнін тек өткендігі тақсыреттермен байланыстырумен шектелмейміз. Ол болашақта да бар халықтар үшін де сабақ бола береді деп пайымдаған жөн. Яғни Құлагер арқылы меңзелген Сәкен, Ілияс, т.б. трагедиясы қайталанбас үшін адамдар санасы кемелденуінің мәні зор.

Әнеш ДАЙЫРОВА

ІЛИЯС ШЫҒАРМАЛАРЫНАН ОҚУШЫЛАРҒА ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖАЙЛЫ

Эстетикалық тәрбиенің негізі — өмірдегі әр алуан әдеміліктерді сезіну, ұғыну, оған қызыға қарап, жанның рахаттануы. Табиғаттағы көркем көріністер немесе адам баласы жасаған әдемі туындылар адамның сезіміне, ойына ерекше әсер етеді, әдемілікті түсіну сезімін, эстетикалық талғамын күшейтеді. Эстетикалық тәрбиенің негізі адамның сәби кезінен басталса, ал мектепте ол кеңінен жүргізілетіні белгілі. Ендеше көркемөнердің әр саласынан мектепте жүргізілетін сабақтар мен әдебиет, музыка үйірмелері оқушылардың эстетикалық сезінуін, әдемілікті ұғыну қабілетін, көркемдік талғамын дамытуға көмектесулері керек.

Жастарға эстетикалық тәрбие беруде көркем әдебиеттің ролі ерекше. Сондықтан әдебиет сабағын оқытқанда оқушыларға тек жалаң фактыларды білдіру, не шығармалардың ерекшеліктерін түсіндіру, құрылысын таныту, идеялық мазмұнын айтып беру жеткіліксіз. Біз бұлармен қатар көркем шығарма оқушылардың талғамын арттыратындай болуын көздеуіміз де керек.

Біз бұл мақаламызда әдебиет сабағында (нақтылы бір материалына) оқушыларға эстетикалық тәрбие берудің кейбір мәселелеріне тоқталмақпыз. Дәлірек айтқанда, талантты ақынымыз Ілияс Жансүгіровтың «Гималай» атты өлеңін, мысалға ала отырып, оның эстетикалық тәрбие берерлік жақтарын оқушыларға қалай жеткізу туралы сөз етпекпіз.

Программа бойынша Ілияс Жансүгіров монографиялық түрде X класта өтіледі және оған 10 сағат уақыт бөлінген. Осы 10 сағат ішінде арнайы талданатыны «Дала», «Құлагер» поэмалары. Бірақ негізгі тоқталатын жоғарғы екі поэма болса да, оған шейін Ілиястың өмірі мен шығармалары жөнінде жалпы мәліметтер беріледі, лирикалары сөз болады. Ақынның

жалпы лирикасын, әсіресе саяси лирикаларын өткенде, алдымен тоқтайтынымыз — «Гималай», Өйткені «Гималай» Ілиястың лирикалық өлеңдерінің ішіндегі биік шыңы. Оны біраз әдебиетшілер «поэма» — деп те атап жүр. Дұрысына келсек, жанры жағынан «Гималай» — саяси лирика, оның ең үлгілі түрі.

Бұл өлең Ілиястың ақындық таланты толысқан, кемеліне келген кезінде, көркемдік шеберлікті меңгерген шағында туды. Осы өлеңді оқушыларға оқытқанда оның идеялық мазмұнын, көркемдік қасиетін аша отырып, оқушыларға эстетикалық әсер беретін жағын қамтуы керек.

Өлеңді оқығанда еске алатын нәрсе: өлеңнің жазылу түрі, құрылысы, шумағы, ырғағы, ұйқасы, тіл көркемдігі (образы), логикалық екпіндері, интонациясы болуы. Бұлардың барлығын мұғалім күні бұрын біліп және даярланып алуы керек. «Гималай» — сұрау және жауап түрінде жазылған арнау өлең. «Гималайда» ақын, негізінде, сұрай арнау мен ж а р л а й арнауды қатар қолданған. Кей жерінде зарлай арнаудың да элементі кездеседі. Сұрай арнаудың жауап күтетін және күтпейтін түрі (риторикалық сұрау) бар. «Гималайдағы» сұрай арнау—жауап күтетін түрі. «Гималайды» талдаған кезде, міне, осылар негізге алынуы шарт.

Өлең үш бөлімнен құрылады: сұрау, жауап, қорытынды.

Бірінші бөлімде (сұрау) әр көрінісі көңілді лепіртіп, қиялды шарықтатқандай, бойды сергітіп, ойды тебірендетіндей бай табиғат суреті беріледі. Ақын оқушылардың сезімін серпіндірерлік дәрежеде суреттеген табиғаттың әдемі көрінісіне түнере, тұнжыраған Гималайды қарама-қарсы қояды. Осылай шендестіру арқылы, оқушының ішкі сезіміндегі қуанышы мен күдігі беріледі және өлендегі әр шумақтың соңғы төрт жолы күдікті сұраулы болып келеді. Мәселен

«...Қиналған бір үн шығады.

Қиналад та, күнренед.

Асқар әлде тұншығад

Басқан оны қай құдай?,-

дейді. Бірақ ақын бұл сұрауларына жауап берместен, бірінші бөлімді күдік үстіне күдік туғызумен аяқтайды. Осы ретпен оқушыларын өлеңнің екінші бөлімін оқуға (не тыңдауға) біртіндеп, сатылай алып келіп, психологиялық даярлық жасайды да, екінші бөлімінде (жауап) Гималайдың неліктен ауыр халге душар болғанын және оның сыры мен шынын ашады.

Жерін жайлап, у қылған,

Ерін қанап, құл қылған,

Етін талап, енбегін

Жалмап, жсеуіп, жүн қылған,

Құлдық жанын құм қылған,

Құлдың қанын қылғыған

Бар бір зәрлі жыландай...

Сол жыланнан жылжымай,

Қабағы жабық, қаны арық

Гималай сорлы, сор маңдай.

Гималайды басқан зіл қайғы — ел қайғысы, жер қайғысы екендігі өлең шумағының осы жерінен ашылады да, жоғарыда, өлеңнің бірінші бөлімінде қойылған сұрақтарға жауап беріле бастайды. Бұған шейін шендестіру арқылы жасалған әдемі суреттерден, бір жағынан, табиғат көркінің сұлулығына таңданып, екінші жағынан, Гималайдың қайғылы халін сезініп, күдіктеніп отырған оқушыларда Гималай халқының ауыр тұрмысына жаны ашу, аяушылық білдіру сезімі оянады. Елді арбап жатқан «Зәрлі жылан» мен құлданушы зор құдайдың кім екендігін білуге ынтығады, оларға деген өшпенділігі өрши түседі.

Өлеңнің соңғы бөлімінде бастапқы сұрау мен жауап қорытылады. Шығыстағы зорлыққа, езушілікке ұшыраған қалың шу «коминтерн» туының астына жиналса, сол туды езушілер қолға алса ғана, ауыр азаптан құтылады деп ақын қорытынды шығарады да, солай болатындығына сенім білдірді және оқушыларын да осыған сендіреді.

*...»Гималайда қуат бар,
Қозғалды оны құрауға
Гималайда ұлы от бар,
Таянып тұр, тұтауға.
Гималайда ұлы оқ бар.
Құл атады құдайға
Болса болар, болғандай...
Көксең күн мен көк орай
Дейтіндерге неге олай?
Айтар сонда Гималай!» —*

деп, ақын өлеңін оптимистікпен, Гималайдың болашағына үлкен сеніммен бітіреді.

Бұл айтылғандардан өлеңнің әр бөлімі әр түрлі дауыс құбылысын, әр алуан интонацияны керек ететіндігін сеземіз. Мұғалім өлеңді көркемдеп оқып шыққанда, мұның бәрі ескерілуі керек.

Өлеңді мәнерлеп оқығаннан кейін мұғалім әдеттегіше өлеңнің тақырыбы мен идеялық мазмұнын айқындап береді. Ақын бұл өлеңінде «Гималай» деп атап, символ түрінде Европа алпауыттарының отарында жаншылған бүкіл шығыс халықтарын меңзейтіндігін айтады, осы шығарманың тууына себеп болған тарихи әлеуметтік жағдайларды түсіндіреді. Осыған байланысты мына фактілерді еске түсірген жөн. Ұлы Октябрь социалистік революциясының тегеурінді күші, өз бостандығын қамтамасыз еткен Россия еңбекшілерінің үлгісі ұлттық, колониялық езгіде келе жатқан дүние жүзі еңбекшілеріне орасан зор әсер етті, олардың саяси сана-сезімін оятты.

Көркем әдебиеттің негізгі құралы — тіл, сөз образы. Осылай көркем тіл, қиыннан қиюласып келетін көз айшықтары Ілиястың «Гималайында» да көптеп кездеседі.

Әңгіме, мұғалімдердің ақын шығармаларындағы осы тіл байлықтарын, ондағы көркем образдарды оқушыларға жеткізе білуінде.

«Гималайдың» көркемдік күшін оқушыларға жеткізу жұмысына кіріскенде ең алдымен өлеңнің табиғаты мен суреттеу әдісін ескерген жөн.

Өлеңнің әр шумағы—өмір картинасы. Ақын не айтпақ болса, сол құбылыс өз кескінімен оқушының көз алдында тұрады. Өлең табиғаты деп — біз шартты түрде осыны айтамыз. Ал осы картиналарды жасаудағы қолданған негізгі әдісі — шендестіру де, қолданған поэтик тілі, негізінде, кейіптеу.

Мәселені өлең табиғатына негіздей отырып шешпек болғандықтан, мұғалім өлеңнің бірінші шумағын толық оқып, балалардың көңілін Гималаймен байланысты табиғат картинасына аударуы керек.

*«Ақшалап басын қар көміп,
Аспаннын төсін арда еміп,
Анасындай алтын күн,
Сел жіберіп бір жуып.
Жел жіберіп бір желпіп,
Ауық-ауық құшақтап,
Әлсін-әлсін нұр сеуіп,
Есейген асқар Гималай...
Сол күннен нұр ала алмай,
Басы мұнар, бауыр тар...
Гималай асқар неге олай! -*

деген шумақты оқып шыққанда, оқушылардың көз алдына табиғат көрінісі жанды түрде елестей қалады. Толық назар аударып, қиял жүгірте ойлаған оқушы мұндай сөз арқылы жасалынған әдемі суретке қызықпауы, толқып, әсерленбеуі мүмкін емес. Енді осы картинаның қалай жасалып, неге әсер ететіндігін түсіндіру мұғалімге оңай.

Өлеңнің бірінші шумағын талдауда табиғаттың әдемі сурет картинасы арқылы оқушылардың қиялдап ойлау негізінде эстетикалық сезімін оятып және ол сурет поэтик тілдің қайсы түрін қолдану арқылы жасалынғандығын білдіру, сөз образдарының күшті құдіретін таныту жүзеге асырылмақ. Бұдан әрі мұғалім осы бастаманы дамыта, ілгерілетіп түсуі қажет. Енді жеке шумақ емес, жеке жолдар, жеке образдар айналасында әңгіме құруға болады. Сол арқылы ғана олардың көңіл күйлеріне әсер ете отырып, оларды таңдану, тамсану, әр сөзді жүрегімен сезіну (эмоциялық сезіну) дәрежесіне көтеруге мүмкіндік туады.

*«...Жемісі жерде мәуелеп,
Терегі кекке тәуелеп,
Тағысы таста ойнаса,
Қиядан қыран әуелеп,
Аңыздап ара бал сорып,
Шешегін шымшып көбелек
Құндағы ну қарағай
Сол сәулетке оранбай:
Борбайы борша, арса арқа,
Гималай асқар неге олай? —*

деген үзіндіні алайық. Осы бір шумақтың ішіне бүкіл табиғат көрінісі сыйғандай. Мұнда Ілияс поэтик тілдің әр түрін шебер қолдану ретімен, бір

жағынан, табиғат құбылысының тамаша бір картинасын жасаса, сол картинаға қарама-қарсы қойылған екінші құбылыс — қоғам құрылысын ашады.

Оқушыларға өлеңнің эстетикалық қасиетін, күшін жеткізуде тағы бір еске сақтайтын нәрсе, ол — осы өлеңдегі шендестіру (антитеза). Бұған айрықша тоқталған жөн. Өлең шумағының қайсысында болсын әр түрлі кескін-кейіпте берілетін Гималай тауының ерекше мәні бар. Бір жағынан, Гималайды қоршаған ерекше табиғат, екінші жағынан, сол байлық, әдеміліктің бірде-біреуінен пайдалана алмай «борбайы борша, арқасы арса» болған Гималай. Өмірдегі осы екі құбылысты контраст түрінде бір-біріне қарама-қарсы қою әр шумақта кездесетін өмір картинасын айқындап, өлеңнің адамның сезіміне тигізерлік әсерін күшейте түседі. Адамда шаттық сезімін туғызарлық әдемі көрініске қайғы, азап, мұңмен жүдеп, күңіренген Гималайды шендестіру, оқушыларға «Неге олай?»— деген сұрақты көлденең тарту оларды осындай қайшылықтың жауабын іздеуге итермелейді, тіпті оны іздемеуге оған саналы ой жүгіртпеуге мүмкін емес те. Өлеңнің эстетикалық күш, қуаты арқылы оқушылардың сезімін қозғап, соның нәтижесінде оларға ой салу - дегеніміздегі бір әдісіміз, міне, осы.

Өлеңнің екінші бөлімшеде де (жауап) ақынның қолданған әдісі — шендестіру. Бірақ өмір құбылысының картинасын жасаудағы қолданған поэтик тілі-бұл жерде кейіптеу емес, метафора. Мұндағы картина бір нәрсені екінші нәрсеге тікелей балаулар арқылы жасалып тұр.

«Гималай — көктің кіндігі. Гималай — жердің түндігі...» т.б.

«Гималайдың» үшінші бөліміндегі (қорытынды) ең соңғы шумағы жігерлі, қажырлы үлкен ақындық пафоспен аяқталады. Бұл шумақ ұлы дүбір, салтанатты жеңістің болатындығына ақынның өз көзі әбден жеткендігі, ондай күштің «тұтануға таянып тұрғандығы» үлкен оптимистікпен суреттеледі. Тұтас алғанда осы соңғы шумақ болашақ салтанатты жеңістің гимні сияқты, ол өз оқушыларына да жеңіс қуанышының нышанын жақындата, оларды да құлшындыра, жігерлендіре түседі.

Сонымен, әдебиет сабағында өлеңдерді немесе басқа да көркем шығармаларды да оқытқанда, талдағанда, оқушылардың эстетикалық сезімін, көркемдік талғамын арттыру мұғалімнің негізгі мақсаты болмақ. Бұл мақсатты іске асыру мұғалімнің білім дәрежесіне, оның педагогтық шеберлігіне байланысты.

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Ілияс Жансүгіров қазақ поэзиясының «Құлагері», сөзбен музыка, әуен, әуез әлемінің сұлу сарайын соққаан, күй жаршысы; сыршыл, сыншыл, әрі талғампаз лирик, кең тынысты, биік өрісті, шыншыл эпик ақын. Ғажайып суреткер, көркемсөз мәдениеті, әдеби тіліне ерекше үлес қосқан әдебиет қайраткері, жазушы, драматург, сатирик-публицист, шебер аударушы, әдебиет, өнер зерттеушісі, халқын сүйген, сол жолда жазықсыз жазаланған ұлтжанды азамат.

Өмірі:

а) ұшқан ұя, тәрбие, үлгі алған орта:

— өнерге, білімге ұмтылыс, сол жолдағы сапарының басталуы.

— ақындық өнерінің, сөз өнерінің бастау, бұлақтары: ауыз әдебиеті мен ұлы Абай мұрасы, әлем әдебиеті екендігі.

— еңбек жолы, яғни өнер жолының хроникасы,

— жазықсыз репрессияға ұшырауы, халқымен қайта қауышу,

— ақынды тану ғылымы айналасындағы еңбектер, жемістер негізгі мәселелер.

Лирикалары:

жоспар тақырыбына жазылған лирикалық шығармаларына шолу («Жалпы жасқа», «Жастар ұраны», т.б.). Ақынның ағартушылық идеясы. Жастарды оқуға, білімге үгіттеу, жана қоғам құру кілті — оқуда, білімде, өнерге деген пікірі.

— Ақын лирикасындағы өнер тақырыбы.

Оқуға, талдауға: «Бұлбұлға», «Әншіге» (Ән салсаң Әсеттей оал аңыратып) «Жас бұлбұлдарға», «Домбыра» (Домбыра сенде мін бар ма?). Өз беттерімен оқуға: «Тұңғыш тоғысу», «Әнші», «Күй». Ақынның өнер жайындағы эстетикалық сезімі, талғамы Абайға үндестік. Өнер, өнер адамы халыққа, туған елге қызмет етулері керек деген ойы. Әнге, әншіге қояр эстетикалық талабы. Өлендердің көркемдік ерекшелігі әннің, әншінің ән айту, ән салу сипаты. Әннің сиқырлы сазы, ән қуатын ақынның сөзбен жеткізе білу құдіреті. Өлендеріндегі нөсерлеткен, селдеткен қуатты леп, ақын шабыты, көтеріңкі көңіл-күйі, өнерге деген лирикалық кейіпкердің сүйіспеншілік сезімі).

Табиғат лирикасы.

Оқуға талдауға: «Жаз — құдаша». Жазды сипаттаудағы өзіндік ізденістері. Жаз — мандайы жарқ еткен көңілді, әрі ерке, әрі сұлу жас құдаша бейнесінде. «Жазға салым», «Жазғытұры», «Жазғы шілде», «Қыс», «Жел» өлендері (өлең құрылысындағы жел жылдамдығындай қысқа, қауырт қайырымдар), «Ағынды менің Ақсуым», «Ақшам», «Мезгіл суреттері». Табиғатты суреттеудегі ақынның өзіндік қолтаңбасы — жалаң табиғат емес, оны тіршілік әлемімен аастастыра ала отырып, мезгілдің өзіндік ерекшеліктеріне сай оларды әлеуметтік өмірмен байланыстыра көрсету. Мезгіл суреттерін өз бояуы, өз нақышымен кестелеуде адам мінез-құлқы, іс-әрекетімен, көңіл-күйімен байланыстыра отырып беруі. Өлендердегі

ықшамдық, тұжырымдылық — суреткерлік таланты. Ақын қазақ поэзиясында бұрын жоқ тамаша бейне, образдар жасауы. Мысалы, «Тайпандаған тайпақтай», «Ақиланып жату» («Ағымды менің Ақсуым»). «Танды тұман бөкселеп, өзен төлі жамырау («Ақшамда»)). Ілияс табиғатты суреттерде, табиғат көріністерінің ғажап полотносын жасауда әсіресе, тіл айшықтары жағынан алдына жан салмайтын ірі құбылыс.

Еңбек тақырыбы.

Оқуға, талдауға: «Ұршық», «Қырман» «Егінші», «Алтын қазан», «Орак науқаны».

Өз беттерімен оқуға: «Бесжылдық ерлері», «Екпін күйі», «Қырман».

Еңбек адамын қадірлеу, еңбекті үндеу, мадақтау. Тіршілік тетігі, өмір сүру негізі — еңбекте деген пікірі. Қарапайым еңбек адамынан, оның еңбегінен ләззат іздеу, сұлулық табу — ақын табысы.

«Ұршық» — тоқтамай, сарқылмайтын, талмайтын, мәңгі жасар еңбектің символы. Зырылдаған ұршық — заман екпіні, заман қимылы. Еңбек жырларындағы диханның, егіншінің бейнесі. Олар — тіршілік, өмір тұтқасы.

Ақын лирикасындағы дала тақырыбы. (Отан, туған жер), халық тағдыры.

Оқуға, талдауға: «Боранда», «Не күйде», «Ел шетінде, жау бетінде», «Жетісу суреттері», «Бүгінгі дала», «Жаңа дала».

Ақын лирикасындағы «дала» деген ұғым — Отан. Қазақ елі деген ұғым екендігі. Өлеңдердегі риторикалық сұрақтар, әсірелеудің молдығы. Жаңа заманнан, төңкерістен күткен үлкен үміт.

Ілияс — сатирик ақын. Сықақ өлеңдеріне шолу «Некешілдер», «Ескі молданың өсиеті», т.б. сатирасындағы юмор, келемеж, диалог, өткір сын.

Поэмалары.

Оқуға, талдауға: «Күй», «Күйші», «Құлагер», «Рүстем қырғыны».

Өз беттерімен оқуға:

«Исатай», «Дала». Ілияс — эпик ақын. Қазақ поэзиясындағы поэма, жанрын дамытудағы орны ерекше. Поэмаларының көтерген тақырыбы жағынан әр алуандығы, әрі маңызы. Бірнеше поэмасының аяқталмай қалу тарихы. Поэмаларының халықтық, әрі тарихи сипаты (халық аңыздары, әңгімелеріне жүгіну, мысалы «Күй», «Күйші»).

«Күй» поэмасы.

Поэма арқауы екі мәселе: а) Молықбай шал — қазақ өнерінің қасиетті абызы, оның мұңлы, зарлы күйі «Жарғақшал, жарық қобыз, жалғыз дауыс — салған «Бозінген» тарихы. Ботасынан айрылып боздаған бозінген, саудаланған құл.

ә) Мыңдаған оркестрлі жай күй — жана өмір күйі, «даланы дүркіретіп оятқан күй» құдіреті. Күй мазмұнының өзгеруі, оның сазынан Бақыт, Азаттық, Тендіктің естілуі. Екі күй сарыны — екі өмір көрінісі.

«Күйші» поэмасы.

Поэмада қоғам — өнер — өнер адамының тағдыры проблемасының көрінуі. Ақынның эстетикалық көзқарасы, нәзік сезімі.

Өнерді, өнер адамын марапаттау, күй құдіретін өлеңмен, сөзбен әшекейлеу. Өнер туралы, оның қасиетті иесі туралы психологиялық поэма-толғау екендігі. Поэмадағы психологиялық толқыныстар. Қарашаш күйді, күйші өнерін мойындау, ғашық болу; махаббатқа берілмеу, асқақтық, тәкаппарлық, қатыгездік, өнер алдындағы әлсіздік, жеңіліс.

«Күйші» сұлулыққа, махаббатқа табыну, бір сәттік әлсіздік, өнерге, туған елге деген, қуатты сезім.

Азаттық бостандықты аңсау, оның қатыгездік, қаталдықты, махаббатты жеңуі.

Сезімдер тартысы: махаббат, сүйсіну, күйіну, еліту, елігу, жирену, жалыныш, күйініш, тебіреніс, реніш, ашу, сабыр. Күй құдіретін, күйші қасиетін сөзбен жеткізе білу. Поэма түйіні — өнердің жеңбейтіні жоқ, өнер алдында бас имейтін күш, жан жоқ. Халық өнері, өнер адамы мәңгі өлмейді, жеңілмейді. Азаттықтан, бостандықтан, туған елге деген махаббаттан жоғары махаббат жоқ. Поэма — халық өнері — күй туралы толғау. Поэма — Отан туралы, туған жер, туған ошақ туралы толғау. Поэма — адам бостандығы, еркіндігі туралы толғау. Поэманың аңыздық сипаты.

«Құлагер» поэмасы.

Поэманың негізіндегі аңыз бен тарихи шындық. Негізгі мәселе — өнер жүйрігі, ат жүйрігі, олардың тағдыры, сахара жауыздығы, үстемдік. «Толғану» бөлімінде поэманың ең негізгі буының жатқандығы «Жат елдің шешені, даңғылы» болып тұрған ақын тағдырының «сарсаң заманда» туған Ақан тағдырымен салыстыра алынуы. Поэма аты «Құлагер» болғанымен негізгі идея — Ақан айналасы екендігі. Негізгі тартыстар; дала тағылығы, күншілдік, менмендікке қарсы — өнер, ән, өнерпаз тағдыры, жүйрік тағдыры. Құлагер өлімі — Ақанның рухани өлімі, үміті сенімі, өнерінің өлімі. Құлагер өлімі — Ақанның рухани түлеуі, Батараштар әлемінен кетуі, ел емес, «жерден тыныштық іздеуі», табиғаттан пана табуы Құлагер — Ақан — Ілияс тағдырындағы үндестік, ұқсастық.

Поэманың ұқсастық ерекшелігі.

Ілияс — суреткер ақын (табиғат суреті, туған жер көрінісі, портреттеу, мүсіндеулер, ат сыны).

Ілияс — психолог ақын. Поэмадағы психологиялық тебіренісі (ақын толғауы, тебіренісі Ақанның ішкі жан дүниесі Құлагерді жоқтауы, халық ашуы, халық зары, Құлагерді Ақанмен бірге іштей жоқтаулары). Қазақ поэзиясының «Құлагері» - Ілиястың Абайдан кейін аттың сынын сөзбен түсіндірген тендесі жоқ мүсінші ақын екендігін танытты. Поэманың өн бойындағы жалындаған патриотизм, халық деп соққан, өнер деп соққан ыстық та, қуатты леп. «Бай, бай, Құлагерім» — заманаға лағнет айтқан өнер зары, өнерпаздар, жүйріктер зары, Қамбар ата азасы, киесі. Ақанның Батыраштарға қарсы атылған жан айғайы, қарғыс таңбасы. Ақынның поэмаға Ақанның атақты «Құлагер» әнін тиімді пайдалануы. Поэма негізіндегі шындық, реализммен бірге өршіл романтиканың да астаса келуі. Сыншыл реализмнің тиімді пайдаланылуы (ас беру көріністері, күншілдік, құр мақтан, орынсыз мал шашу, еңбексіздік, дарақылық іс-әрекеттерге қарсы өткір сын,

сатарик). «Құлагер» — әлем әдебиетіндегі классикалық поэмалар қатарында өз орны бар поэма, қазақ поэзиясының құдіретті туындысы.

«Рүстем тағдыры».

Поэма арқауы — рулық тартыстар, жүз-жүзге, ру-руға бөлініп, бір-бірінің жазықсыз қанын ішіп, іштей ыдырап, береке-бірліксіз өмір кешіп, қансырап жатқан дала трагедиясы. Елді осы жайға итермелеп отырған ел билеушілер. Поэма идеясының өміршендігі, әрі терең шыншылдығы. Рүстем төре рулық — патриархалдық құрылыстың дала жауыздығының, қан ұрттаған қарақшылардың жиынтық бейнесі. Рүстемге, жауыздыққа қарсы халық қарғысы, әлсіз күні.

Прозалық шығармалары.

Оқуға, талдауға: «Күң өлімі», «Мерген бөкен», «Жедел жәрдем».

Прозасына шолу. Ілиястың әңгіме, роман жанрына да қалам тартқандығы. Прозалық шығармаларының тақырып жағынан әр алуандығы, маңызына тоқталу. Әңгімелерінің қысқа, әрі салмақты болып келуі. «Жолдастар» романындағы тарихи оқиғалардың сөз болуы, сол кездегі өмір шындығы.

«Күң өлімі», «Жедел жәрдем» әңгімесі. Әңгімелерде әлеуметтік теңсіздік, әйелдердің ауыр тағдыры, надандық, тағылықтың суреттелуі, ауыр мұң, ащы шындық

«Мерген бөкен» Ілиястың сол кездің өзінде-ақ табиғатты қорғау мәселесіне назар аударғанына тоқталу. Әңгіме желісі — Шыршық мергеннің сұмдық ісі. Шыршық жауыздығы — сұлулыққа, әсемдікке қарсы бағытталған, тіршілікке қарсы (бөкен ананы елтіру) бағытталған жауыздық.

Публицистикасы.

Оқуға, талдауға: «Қуыршақ», «Құқ» фельетоны. Елдегі асыра сілтеу, білімсіздіктен туып отырған келеңсіз іс-әрекеттерді сынау, өткір сатира, өткір сын ащы сатира астындағы юмор, әжуа.

Әдеби-зерттеу мақалалары. Оқуға, талдауға: «Абайдың сөз өрнегі». Қосымша оқуға: «Асан туралы». Ілияс — Абайды алғаш зерттеушілердің бірі екендігі. Мақалада Абайдың поэтикасының тілін, Абай жаңашылдығын ғылыми тұрғыда терең талдауы, ол талдаудың абайтанудағы маңызы (мақала көлемі аз болғанымен, мазмұнының тереңдігі).

Драмалық шығармаларына шолу.

Аудармалары: Ақын - шебер аудармашы. Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Горький және батыс әдебиетінен аудармалары. Ілияс — талантты драматург екендігі. Соның ішінде «Исатай — Махамбет» трагедиясының қазақ драматургиясындағы рөліне тоқталу.

Қорытынды. Ілияс және қазақ поэзиясы.

Ілияс және ауыз әдебиеті. Ауыз әдебиетінен сусындау, сөздің інжу-маржанын шығармаларына пайдалану.

Ауыз әдебиетінің қалыптасқан дәстүрлі ұйқас, ырғақ, дауыс екпінін жаңарта пайдалану, өзіндік түр іздеу, сол жолдағы табысы: төрт, жеті-сегіз буынды жолдар, төрт, алты, жеті буынды, сегіз буынды өлендер, төрт және жеті буынды тармақтар, т.б.

Әдебиет теориясынан берілетін ұғымдар: дәстүр мен жаңашылдық, түр мен мазмұн бірлігі туралы ұғымдарын тереңдету. Эпикалық баяндаудағы лирикалық сарын. Фельетон (трагедиялық пьесалар, психологиялық толғаулар туралы білімдерін дамыту).

Өлең түрлері (құрылысы жағынан).

Ілияс кіргізген өлең түрлері: ассонанс, аллитерациялар, тропа, фигура түрлерін еске түсіру, түсініктерін дамыту.

Сын-зерттеу еңбектері:

1. М. Дүйсенов, «Ілияс Жансүгіров».
2. Т. Әбдірахманова, «Ақын сыры».
3. М. Қаратаев, «Алғы сөз» I том 1986 ж.
4. Ә. Тәжібаев, «Өмір және поэзия» (Ілияс туралы бөлімі).

Естеліктер:

1. Қ. Жұмалиев, «Жайсаң жандар».
2. Ф. Ғабитованың естеліктері.

Икем дағдысы, іскерлігіне қойылатын талаптар: — лирикалық шығармаларды талдай білу дағдыларын жетілдіру.

- зерттеу әдісіне негізделген салыстырмалы жұмыстар, т.б. іздендіру жұмыстарын жүргізу (Абайдың «Аттың сыны» мен Құлагер сипатын салыстыру, Ілиястағы Көкше көріністері мен Сәкеннің Көкшесін салыстыру, ақын поэзиясындағы Абай әсері, т.б. Абай туралы зерттеу мақаласын талдау, т.б).

- Ілиястың сөз өрнектерін Абай, Сәкен сияқты ақындар өрнектерімен қатар ала отырып талдау, сол арқылы Ілияс жеткен биікті, ақын табысы жөнінде өз беттерімен пікір қорытындылауға жетелеу.

- Ақын поэмаларында әңгіме болатын күйлерді тындай отырып, (мүмкіндігінше) оның сөзбен өрнектелуіне назар аудару, пікір айту, дәлелдей білу.

Ерлан ҚАСЕНОВ

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ ҰСТАЗДЫҚ ЖОЛЫ ТУРАЛЫ НЕ БІЛЕМІЗ?

Халқымыз бастан кешірген аласапыран төңкерістер, ашаршылық, қудалау ең алдымен елім деген ер азаматтарды әуре-сарсаңға салды. Халқым деген ерлер қай кезеңде болса да замана қиындығын бастан өткере отырып, барлық салада қайрат жұмсап, еңбек ете білді. Өркениет көшінің өткеніне назар салған өрелі азаматтар өзінен кейінгі ұрпақтың заманының озық ойлы, көкірегі ояу, тәрбиелі тұлғасы болуына күш салды. Әсіресе, оқу-ағарту саласында атқарған еңбектері өлшеусіз. Осы ретте Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсыновтың, М.Жұмабаевтың, М.Дулатовтардың еңбектерін айрықша

атап өтуге болады. Міне, осы салада халқымыздың біртуар ұлы Ілияс Жансүгіровтың да алар орны ерекше. Замана шындығын, дәуір келбетін өз туындыларындашынайы бейнелей білген қарымды қаламгер халық сауатын ашып, білім нәрінен сусындатуда ұстаздық жолды қалап алды. Оның осы жолға бет бұруына «Мамания» мектебінде өзі дәрісін тыңдап, өнеге үйренген Барлыбек Сырттановтың әсері мол болған.

Тарихқа көз жүгіртсек, Жетісу өңіріндегі Қапал уезінде «Туземная школа», «Якобия» атты татар қыздар медресесі, орыс ер балалары мен қыздарына арналған «Приходская школа», төрт кластық жоғары бастауыш мектебі, т.б. оқу орындары болғаны белгілі. Ал осы оқу орындарына қызметке келген орыс, татар мұғалімдерінің әкелген тың жаңалықтар мен өзгерістерін көкейге түйіп, кейіннен Санкт-Петербург университетінің шығыстану факультетін бітірген Барлыбек «Мамания» мектебінде мұғалімдік қызметте жүріп, талапты жас Ілиястың алғырлығына тәнті болып, оған өзі Санкт-Петербургтен ала келген әлем әдебиетінің асыл жауһарларынан сусындауға мүмкіндік жасайды. Бұған Барлыбектің баласы Кәкенің өз естеліктерінде: *«Ілияс Жансүгіров Барлыбектің кітаптарын алып оқып, сақтап жүретін»*, - деп жазғаны дәлел.

Зерттеу еңбектерде Ілияс Жансүгіровтың ақындығы, жазушылығы, туындыларының тақырыптық, поэтикалық ерекшелігі, тілі үнемі айтылып жүр. Ал оның ұстаздық еңбегіне кеңінен тоқталып, атқарған істері жөнінде талдап айтар зерттеу еңбектер жоқ деуге болады. Зерттеулерде ақын өмірінің осы бір белесі арнайы қарастырылмаған. Бар білетініміз, «басты байлық-білімде» деп білген талапты жас Ілияс Жансүгіров Қарағаштағы «Мамания» мектебін бітіргеннен соң, 1920 жылы Ташкент қаласындағы мұғалімдер даярлайтын қазақ-қырғыз институтының екі жылдық курсына түседі. Кейіннен 1921 жылы Талдықорған уезі Белтоған ауылдық мектебінде алғашқы мұғалімдік жолын бастайды. Шын мәнінде, І.Жансүгіров- оқу-ағарту ісінде өзіндік үлесі бар педагог. Алматыдағы қазақ-қырғыз педагогикалық институтында қызмет істеген 2 жылғы уақыт ішінде қарапайым мұғалімнен институт директоры болып тағайындалуы қарақты жанға көп нәрсені аңғартса керек.

Жан-жақты талант иесі І.Жансүгіровтың 1923-1925 жылдары осы елдегі оқу-ағарту ісіне белсене кіріскенін кейбір мұрағат құжаттары дәлелдеп отыр. Ол Алматы уезі мектептерінің желісі, уездер және ұлттар бойынша мектеп желісі, губерниялық ағарту инспекциясына ғимарат бөлу, т.б. оқу-ағарту саласындағы істерге етене араласқан. І.Жансүгіров 1923 жылы Алматыдағы қазақ-қырғыз педагогикалық институтында қазақтың белгілі қоғам қайраткері, ағартушы, методист, ақын, драматург Біләл Сүлеевпен бірге қызмет атқарған. Табиғи таланты мен биік талғамның арқасында 1924 жылдың 23-інші ақпанынан бастап осы оқу орнының директоры қызметін әрі клубтық жұмыстарын басқарады. І.Жансүгіров Халық Ағарту Комиссариаты Жетісу губерниялық инспекциясының 1925 жылдың 19 наурызындағы N 27 бұйрығымен Жетісу губерниялық ағарту инспекциясының инспекторы болып тағайындалды. Ілиястың осы кезеңдерде еліміздегі оқу-ағарту ісіне еш септігі

тимеді деп мүлде айта алмаймыз. Осы ұстаздық қызметте жүріп, нендей игілікті істер атқарды, оқу-ағарту саласындағы еңбегі қандай деген сұраққа тосыламыз. Тосылатын себебіміз, Ілиястың оқу құралдарын жасауда сүбелі үлесі болғанына нақты дәлел, қажетті мәліметтердің жоқтығы қолбайлау болып отыр.

І.Жансүгіров Мәскеудегі Коммунистік журналистика институтына оқуға аттанғанға дейінгі аралықта ұстаздық ете жүріп, көңілдегі көрікті ойларын қағаз бетіне түсіреді. Оның халық игілігі үшін жазылған еңбектері сол кездегі «Кедей еркі», «Тілші» газеттерінде жиі жарияланып тұрған. Ол қараңғылық пен надандықтан шығарар бірден-бір жол – оқу-білім екенін өзінің «Жаңылғаным», «Талғамалар», «Маңым», «Жыбырлық», «Замандасқа» атты өлеңдерінде баса айтты. Мәселен,

*«Әйел- еркек, жалпы жас!
Көтеріл, көрін, көзіңді аш!*

Немесе,

*Өнерге ұмтыл,, өнерді біл замандас!
Қамдан, жатпа, заманыңнан хабарлас!
Ынта салсаң, білім туын қолға алсаң,
Теңдік тиер, ешкім күйе жаға алмас!-*

деп, өнер-білімге ерекше ден қою керектігін үнемі айтқан.

Халық ауыз әдебиетінің нәрінен сусынын қандырып, өзіне үлгі еткен Құлагер ақын – Ілияс қай салада болмасын ұстаздықтан алысқа ұзаған жоқ. Ұстаздық қызметінде халық тәлім-тәрбиесін өнеге тұтты. Тіпті, өзінің балаларға арналған «Тас шешей», «Сабын», «Ұршық», «Оқимын» атты поэзиялық шығармаларын жас жеткіншектердің ойына жеңіл, тіліне жатық, әдемі сурет бедермен бнруге тырысты. Мұндағы негізгі мақсат - өлең өрімі арқылы жас ұрпақтың жан дүниесін байытып, ізгілік дәнін егу. Бұл – Ілиястың халық педагогикасын өзіне үлгі ете отырып ұрпаққа саналы тәрбие беруді көздегенінің жарқын дәлелі.

Есберген ЕСТАЕВ

ЖАНСҮГІРОВ ЖӘНЕ ЕЛ ӘДЕБИЕТІ

Айлы, ұзақ түнде,салқын самалда отырып қонақ айтатын әңгімені, әжелердің үнді әуезін,қыз бен жігіттің астарлы айтыстарын, әкесінің ертегін, мысалдары мен сын-сықақтарын қызыға тыңдап, құлшына жаттап есейді, ер жетті Ілияс Жансүгіров.Ауыл арасында,ел ортасында болып жататын жиын-тойларды жағалап,әзіл оспақтың,ұшқыр ойдың суырып салма шеберлері тудырған тапқыр сөздерді,ойлы нақылдарды,төгілмелі толғауларды тамылжыта орындауға талпынды.Қос ішекке тіл бітірген ақпа күйші мен ат құлағында ойнаған сайыпкердің өнеріне сүйсінді.Өзі де соларға еліктеп

домбыра үйренді, қоңырлатып ән салды. Қасен молдадан қаратанып, Қарағаштағы қазақ-татар бастауыш мектебінен сауатын ашқан соң батырлар жыры – Алпамысты, Қобыландыны, Ер Төстікті, Ер Тарғынды, Ер Сайынды, Шораны, Құламерген мен Жоямергенді; махаббат дастандары – Қыз Жібекті, Қозы Көрпеш – Баян Сұлуды; Шығыстың хисса-әңгімелерін – Мұңлық пен Зарлықты, Мың бір түннің үзінділерін, Тотының тоқсан тарауын жатқа соғатын болды. Хат білген соң, - дейді Ілиястің өзі жастық күндері туралы, - өлең кітап оқитын болдым. «Қыз Жібек» хиссасын мен айтқанда талай адам жылайтын. Кейін аймағымыздың ауыл бозбаласының өлеңшісі болдым. Жарып той бастап, тандап әріптестес алып айтысып құтырған, күндер өтті. Түнгі тойды таңға таркатпай ауыл әлеуметін ауызға қаратқан түндер жетті.»

Ілияс жастайынан-ақ ауыз әдебиетінің асыл үлгілерін тыңдаумен, білумен, жаттаумен, айтумен шектелген емес. Білімі молайған, ақылы толған сайын халық қазынасын құрметтеуге, оның мәні мен мақсатын терең түсінуге мықтап назар аударды. Орайы келгенде кейбіреулерін қағазға түсіріп, солардың әсерімен өзі де қолына қалам алды. «Бұлбұлға», «Әншіге», «Замандасқа», «Ғазизаға» деген тырнақ алды туындыларын жазды.

Ілияс 1920 жылы Алматыға келіп, мұғалімдер дайындайтын үш айлық курста оқып жүргенде қоғамдық істерге, күрделі мәселелерге араласады. Себебі бұл кез аз ұлттардың мәдениетіне қамқорлық жасау жайындағы тарихи маңызы зор қауырт істердің қарсаңы еді. Коммунистік партия мен Совет үкіметінің 1917 жылғы 3 декабрьдегі «Россия мен Шығыстың барлық мұсылмандарына арналған үндеуін» басшылыққа алып, мәдени-ағарту мекемелері мен ұйымдары үлкен мәдениеттің бір тармағы – ауыз әдебиетін жинауға жаппай кіріскен кез болатын. Осыған сәйкес Түркістан республикасы Халық ағарту комиссариатының жанынан 1920 жылы құрылған ғылыми комиссияны белгілі тюрколог-фольклорист Әбубәкір Диваев басқарды. Ол ел ішіне шығатын экспедицияның мүшелері үшін арнаулы программа дайындап, оны Қазақ АССР Халық ағарту комиссариаты арқылы жер-жерге таратты. Игі іске интеллигенттердің, сауатты азаматтардың, жастардың жаппай қатынасуын сұрады. Өзі Жетісуға келіп, ел әдебиетін жинайтын арнаулы экспедицияның мүшелеріне басшылық жасады. Солардың қатарында болған І. Жансүгіров Лепсі мен Қапал уездерін аралады. Халық арасында сақталған тұрмыс-салт жырларын, мақал-мәтелдерін, өтірік өлеңдерді, Бақтыбайдың, Сүйінбайдың, Түбектің, Құлдың, Сараның айтыстарын жазып алды. Сөйтіп, Ілияс Жансүгіровтің білімдар ғалыммен сырлас, пікірлес болуы оның ауыз әдебиетіне деген көзқарасын біржола қалыптастырды. Кейінгі жылдары, алғаш Ташкентте, соңынан Москвадағы Мемлекеттік журналистика институтында оқып жүргенде осы мәселеге ден қойып, ол жайындағы теориялық білімін толықтыра, молықтыра түсті. Сондай-ақ өздеріне дәріс берген білімдар мамандардың айтуы бойынша Россия Географиялық қоғамының мүшелері жинаған қазақтың этнографиясына, экономикасына, шаруашылығы мен тарихына байланысты

материалдармен танысты.Осының бәрі І.Жансүгіровтің халқымыздың тарихын жақсы білуіне,елінің өткендегісі мен бүгінгісін салыстыра қарауына,жеке аңызға,оқиғаға байланысты шындықтың сырын дұрыс түсінуіне көмектесті.Әсіресе ақынның жүрген ортасы,Отанымыздағы күнделік жаңалықтар мен өзгерістер,орыс халқының ұлағатты ұлдарымен пікірлес болуы ауыл азаматының ойын өсірді,білімін тереңдетті,эстетикалық талғамын арттырды,ең бастысы,өмірге деген көзқарасын қалыптастырды.Осы жайында І.Жансүгіров: «...Менің «Оқимын», «Зауытта» деген өлеңдерім коллективтескен еңбекші жұмысшының ортасында тұрып жазған арғы-бергімнің шегі арасындағы өлеңім болып табылады.Міне,осыдан былай менде белгілі пікір,өзге көзқарас,тұрақты мақсат болды-ау деп білем. Бұл 1925 жылдың күзі еді», - дейді.

І.Жансүгіровтің ел әдебиетіне деген көзқарасы да осы жылдары өзгерді.Әдеби мұраға таптық тұрғыдан қарауға,баға беруге талаптанды.1917 жылғы «Тілек», «Сарыарқаға» деген өлеңдерінен бастап,күнделікті баспасөзде жиі көрініп жүрген жас талант енді ел әдебиетінің асыл нұсқаларын жинап,ой елегінен өткізіп,көпшілікке ұсынуды мықтап қолға алды.

Балдырған күнінде әкесі Жансүгір мен ауыл ақсақалдарынан естіген өлеңдер мен жырларды,Алқа әжесінен тыңдаған ертегілерді,Әсет пен Молықбайдан үйренген әндер мен күйлерді қағазға түсірді.Күнделікті сөз арасында айтылатын әдемі тіркестерді,мақалдар мен мәтелдерді,өтірік өлеңдерді ерінбей-жалықпай тәптіштеп жазып жүрді.

Жетісудағы кедей-батырақтар тобының ұйғарымы бойынша,1923 жылғы 9 июньде Ұзынағаш селосында облыс ақындарының айтысы өткізілді.Оған «Тілші» газетінің редакторы Шымғали Сарыбаевпен бірге І.Жансүгіров те белсене араласты.Жамбыл Жабаевтың,Жартыбай Елікбаевтың,Арғынбай Көпешевтің,Қарабек Өтепбергеновтың,Үмбетәлі Кәрібаевтың,Мақыш Райымбековтың,Сәдібек Мүсіреповтың,Айтбай Тайшыұлының,Әпешек Соқырұлының,Қосдәулет Досымовтың,Есдәулет Қандековтың,Кенен Әзірбаевтың,Жасымбет Шығысовтың,Өмірзақ Қарғабаевтың,Әбдіқадыр Қойшыбайұлының,Абдолла Естеновтың,Оспан Жолбарысұлының дастандарын,толғауларын,хиссаларын жазып алды. Оларды іріктеп,ауыз әдебиетінің үлгісі ретінде 1925 жылғы «Терме» деген тақырыппен кітап етіп шығарды.

Фольклорист ретінде алғашқы қадамын осындай ірі-ірі оқиғадан бастаған І.Жансүгіров игі жұмысты күнделікті ісіне,халқы алдындағы азаматтық борышына айналдырды. Москвада – Мемлекеттік журналистика институтында – оқып жүргенде,көне мұрамыздың көлемді саласы – «Өтірікті» баспаға дайындады.Оған алғысөз жазып,1927 жылы Кеңес Одағындағы елдерінің Кіндік баспасынан жариялады.4500 данамен басылған кітаптың көлемі шағын,бар-жоғы 104 бет.Жарияланған өтіріктердің жалпы саны – жиырма жеті. Олар:өтірік өлеңдер, Бұқабай мергеннің, Байсарының, Мейірманның, Ығай мен Сығайдың өтіріктері және Былғақ тентек, Ағаш пен ұшықтың ажырасқаны сияқтылар.

Қазақ жұмбақтарын жинастырып, көпшілікке ұсынған да І. Жансүгіров еді. Ол 1930 жылы Қызылорда қаласында жарияланған жаңа жинағына алпыс жеті жұмбақты пайдаланды. Оларды үй сайманы, жаратылыс құбылысы, құрал-сайман тақырыптарына топтастырды. Алғашқысында – үйдегі мүліктер, екіншісінде – табиғаттағы күрделі көріністер, соңғысында – адамның өмір сүруіне қажетті еңбек құралдары жұмбаққа айналдырылды. Олардың бәрі сәбиді қоршаған табиғаттың көрінісімен, халықтың тұрмыс-тіршілігімен ұштасып жатқандықтан, бүлдіршіннің ұғымына лайықты, ойлануына жеңіл, шешімін табуына оңай, дүние танымын кеңейтуге қолайлы, ойын ұштауға әсерлі. Сондықтан «жетпіс кемпір жер тістеп жатырды» - кереге; «Бір шұңқырда мың шұңқырды» - оймақ; «Жайсакедей, жиса-жеңдейді» - шымылдық; «жүргенмен ізі жоқ, сойғанмен қаны жоқты» - қайық; «Ай далада ақ отау, аузы-мұрны жоқ отауды» - жұмыртқа деп оңай шеше қояды.

Ақын бұлардан басқа «Жас қазақ» журналында жаңылтпаштарды, «Жаңа мектеп» журналында Албан Асан (Бәрменбекұлы – Е.Е.) мен Бөлтіріктің сөздерін жариялады. Ойы кемелденіп, әр жылдары жинаған материалдары молайған соң Асанның, Сүйінбайдың, Құлдың толғауларын, арнауларын, айтыстарын және жеке өлеңдерін ой елегінен өткізіп жеке-жеке кітап ретінде көпшілікке ұсынды. Шаруа календарын дайындады. Сондай-ақ атақты «Қозы Көрпеш – Баян Сұлудың» бірнеше нұсқаларын қағазға түсіріп, олар жайындағы өзінің пікірін көпшілікке ұсынды. Орыс ақыны Г.Н. Твертиннің «Песнь о Козы Корпече и Баян Сулу» деген поэмасына алғы сөз жазып, халық қазынасының әлеуметтік мәнін ашты, көне мәдениетіміздің тарихындағы алатын орнын анықтады, ғашықтық жырдың тамаша үлгісі екендігіне айрықша тоқталды.

І. Жансүгіров өзінің ойын өсіріп, өмірге көзқарасын қалыптастырған, ақындық талантының кемелденуіне қатты әсерін тигізіп, ықпал жасаған сүйікті ұстазы Абай өлеңдерінің толық жинағының жарық көруіне лайықты үлес қосты. Ұлы дарынның творчествосы туралы алпыс сегіз беттік ғылыми еңбек жазып, кітаптың алғы сөзі ретінде жариялады. Онда, негізінен, Абай туралы ұзақ жылғы айтысқа баға берді, ақынның тәрбие алған, өскен ортасына жан-жақты тоқталды, өмірге көзқарасын анықтады, ақындық ерекшелігін атап көрсетті.

Аяулы азамат, талантты әдебиетші, дарынды ақын ел әдебиетінің барлық үлгілерін, әндері мен күйлерін өмір бойы жинаумен, оларды өзінің күнделікті ісіне шебер пайдаланумен ғана шектеліп қалған жоқ. Сөйлеген сөздерінде, жасаған баяндамаларында, газет-журналдарға жазған мақалаларында, халқымыздың мәдени мұрасының барлық түрін жинау керектігін, онан үнемі үйрену қажеттігін ақындарға, жазушыларға оқыған азаматтарға өзі үлгі тұтқан ұстазы, Совет әдебиетінің атасы Максим Горький сияқты үнемі ескертіп отырды.

Мысалы, Қазақстан Кеңес Жазушыларының 1934-жылғы 12-18 июльде өткен тұңғыш съезінде жасаған баяндамасында қазақ совет әдебиетінің жайына тоқтала келіп, былай деді: «Ескіден келе жатқан ел әдебиеті – біздің

қымбатты қазынамыз. Оның күрделісі сөз, оның неше алуан ауыз әдебиетімен бірге тараған.

Оның түрлерінде де сан жоқ: ертегі, жыр, мақал, тақпақ, жар-жар, беташар, жұмбақ, жаңылтпаш, айтыс, өлең, қара өлең, ата өлең, тау өлең, өтірік өлең, жоқтау, шежіре, билер сөзі, ақындар айтысы тағы да толып жатқан ел сөздерінің бұтақтары бар. Бұлар сала-салаға бөлініп тексерілген жоқ. Бұл тексерудің тілге де, бүгінгі әдебиетке де көп пайдасы тиер еді. Бізге осы асыл қазынаны жинап, аршып, қорыту керек, ішіндегі керекті дәнін алу керек».

Халық қазынасы туралы І. Жансүгіров аянбай еңбек етті, бойындағы қуаты мен талантын танытуға барлық күші мен жігерін жұмсады. Кейінгі ұрпағына ұмытылмастай, ұмытпастай үлгі қалдырды. Қазақ ССР Ғылым академиясының сирек фондысында қолжазба ретінде сақтаулы тұрған ел әдебиетінің мол қорын қарастырғанызда, солардың көбін Ілияс Жансүгірұлының жинағанына, жүйелегеніне, редакциялағанына, бірсыпырасын баспаға дайындағанына көзіміз жетті.

М. МОЛДАТАЕВА

І. ЖАНСҮГІРОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ НЕГІЗДЕР

Ұлттық әдебиетіміздің өркендеуіне лайықты үлес қосқан қарымды да дарынды қаламгер Ілияс Жансүгірұлы басқалар сияқты халқының мұрасына қамқор болып, халқынан үйреніп, халқының ұлылығынан тәлім алды. Халық шығармаларын бойлай оқып, сөз маржандарын оқып үйренді. Білгені мен көңіліне ұялағанын ой елегінен өткізіп, оны өңдеп, халқына қайтадан ұсынды.

Ақынды ауыз әдебиетін сүюге тәрбиелеген де халық. Ол ақындар айтысын құлай тыңдап, қызыға жаттады. Қос ішекке тіл бітірген күйші мен әншілердің өнеріне сүйсінді. Өзі де балалық шағынан домбыра тартып, қоңырлатып ән салды. Қолаң шашты, қиғаш қасты, қаракөз аруларға өлеңдетіп хат жазды.

Халқының аңыз-әңгімелері мен батырлар жырын, дастандарын және шығыстың хисса-әңгімелерін, ақындардың, әсіресе, есімдері елге мәшһүр болып, кеңінен тараған Кемпірбай, Шөженің, Сүйінбай мен Тезектің, Жамбыл мен Құлмамбеттің, Біржан мен Сараның, Жанақ пен Түбектің, Әсет пен Ырысжанның айтыстарын, Абай мен Әріптің өлеңдерін, Құл ақынның қағытпаларын оқығанда талайлардың көңілін босатты. Сондай-ақ Алдаркөсе мен Жиреншенің, Сара мен Қосай шешеннің сын-сықақтарын, Төле би мен Бөлтірік шешеннің сөздерін жатқа айтты, ол жастайынан-ақ ауыз әдебиетінің асыл үлгілерін тандап, жаттаумен оны тыңдаушы жұртшылыққа айтумен

шектелген емес. Білімі молайған сайын халық мұрасын құрметтеуге, оның мазмұны мен мақсатын терең түсінуге ден қояды. Орайы келгенде жазып алып, солардың әсерімен, ықпалымен өзі де қолына қалам алды. Алғашқы тырнақ алды туындылары «Әншіге», «Бұлбұлға», «Замандасқа» т.б. өлеңдерінен халықтық сарынды бірден байқауға болады.

Халықтың бай әдеби мұраларын жаттап, домбыраға қосып жыр айтатын Ілияс бертін келе суырып салып өлең шығаратын дәрежеге де жетті. Ауылда өтетін той думандардан қалмай, кейде қыздармен айтысып та қалып жүрген.

Өз ауылында өткен бір тойда Ілияс Боранбек дегеннің қызы Әлишамен айтысады, - деп жазады Қ.Шөкенов. «Біздің Ілияс» атты кітабынан үзінді келтірейік. Ілияс:

*Ойды түй, сөзіңді тап ақылдасар,
Құп алып дәл тілекті мақұлдасар.
Осымен қош айтысып тарқасалық,
Өмірге күн туады жақындасар.*

деген өлеңімді қуа:

*Келерде дәреттеніп жалынып кел,
Мойныңа дұға тұмар тағынып кел.
Қыз әулие болғаны есіңде ме
Ақ-қара бас қой айтып табынып кел,-*

деді Әлиша. Тыңдаушылардың Әлишаға тілектес жағы шоқтығы көтеріліп, дүрілдесе қалды. Маған тілектес жағы сәл үрпиісіп қалды. Отырғандардың бәрі де орындарынан бір-бір қозғалысты. Мен сонда, іркілместен:

*Арманың, есі-дертің әулие ме,
Қазақ қызын бермейді әулиеге.
Халқынан әулиені тәуір көрсең,
Нарға мін де кете бер әулиеңе!-*

дедім.

-Қарағым, Ілияс жамандаспай айтыңдар. Сен жеңдің, жол сенікі,-деді, Әлишаның шешесі мені арқадан қағып. Әлиша үні шықпай, іркіліп қалды. Дәл осы кезде табақ тартқыш Әбіш келіп:

-Ал ыңғайлана отырыңыздар, тамақ дайын болды,-деді өлеңді жалғастыра төгіп отырған маған. Мен тағы да:

*Ақылды адам сертінен таяр ма еді,
Мақтанып әулие атақ жаяр ма еді.
Өлеңнің енді қызған кезі еді ғай,
Ойбай, Әбіш, тамағың даяр ма еді, -*

дедім.

Бұл 1912 жылы күзде болған айтыс еді. Бір болыс елдің көлемінде Ілиясқа ешкім шақ келмейтіні байқалған болатын. Ол жиын-тойларда өзінің шығарған әнін домбыраға салып шертетін. Өзінің шығарған той-бастауын айтып, айтыстарға да қатысқан.

«Ілияс Жансүгіров әнші еді. Ол ән салғанда оның даусына ерекше бір қасиет пайда болатын. Даусы өте таза, сонысымен құлаққа жағымды болып шағатын», - дейді, Бейсенбай Кенжебаев.

Ал Құсайын Шөкеновтың «Біздің Ілияс» атты естелік кітабынан келтірілген үзіндіден байқағанымыз ақын халқының ән өнері мен сөз өнерін сүйіп өскен, жас тебіренгіш жүрегімен беріле ынтыққан. Оның айтыс өнеріне де бейімі болғандығы байқалады. Халық шығармаларына қамқоршы болды. Халықтың сол асыл мұраларынан тіл ұстартудың сиқырлы құдіретін үйренуді мақсат еткен. Өз ұлтының мәдениетін меңгеру, халықтың ауыз әдебиетін ертегілер, әндер, аңыздар, батырлар жырлары және елдің тарихы арқылы қоршаған ортаны танытты. Құнарлы қазына фольклордан сөз маржандары мен сөз өрнектерін табуға мүмкіндік туды. Халық шығармасы Ілияс Жансүгіровтің әдеби шығармасының қайнар көзі болды. Халқымыздың ежелден бері сақтап келе жатқан фольклорлық мұралары, яғни тарихи жырлардың тақырыбы мен сюжетін негізге ала отырып, «Исатай», «Рүстем қырғыны» «Байқал», «Мақпал» т.б поэмаларын жазғаны белгілі Бұл аталған шығармаларында халықтық сарын өте басым. Ақын фольклорлық шығармалардан көп үйренді, одан сан ұрпақтың мұрасы болып келе жатқан асыл қазынаны, оның нағыз халықтық формасын ғана таңдап алды.

Фольклор ақынның тарихи нақты образдар жасауына, халықтық рухты бойына сіңіруіне себепкер болды. Сонымен қатар заманға лайық жанрлық формалар табуына көмектесті. Атадан балаға мұра болған асыл қазынадан жаңа түр, әдемі бедер, өрнекті сөз маржандары тізілді.

Ілияс Жансүгірұлы поэзияларынан қазақ лирикасының жасалу, дүниеге келу жолы өте айқын көрінеді. Бір аяғымен халық шығармасына, екінші аяғымен жазба әдебиет дәстүріне сүйенуінен жаңа поэзиялардың жетілу процесі танылады. Өз ұлтының сарқылмас қазыналарынан қымбат дүние тапты.

Ақын шығармаларының дені поэзия. Оның шығармашылығы бастан-аяқ халық шығармасы мен тілінен нәр алып дамыған. 1930 жылы жазылған «Дала» поэмасы қазақтың фольклорлық шығармасындағы үлгіге, лирикалық толғауға жақын келеді. Бұл шығарма қазақтың халықтық тарихи жырларының жалғасы ретінде ауыз әдебиетінің дәстүрлі үлгісімен жаңа мазмұнда жазылған.

Қазақтың сөз қасиетін бағалайтын майталман ақын Ілияс Жансүгірұлы өзінің «Дала» дастаны арқылы поэзия даласында жаңа самал соқтырып өтті.

Ілияс Жансүгірұлы уақиғаны тарих шалды ала отырып өрбітеді, осының өзі-ақ ертегі - аңыздардағы ақылгөй, көнекөз қарияларды еске түсіреді. Барлық оқиға желісі дастандағы тарих шал арқылы дамиды. Объективті герой мен лирикалық герой өзара тұтастық табады. Ол кейде «арнау», кейде «толғау» деп поэмасында кіріспе сөз беріп отырады. Ақын жырлағалы отырған тақырыбының қысқаша мән-мағынасымен таныстырып, қазақтың белгілі жырауларынша өзіне-өзі дем беріп, ақындық шабытын шақырады. «Дала» поэмасының «Арнау» деп аталатын кіріспе бөлімінде ақын былай жырлайды

*Туған, өскен, есейген,
Еңбек тулы ел-балаң.
Бұрынғы өткен күніңді,
Берейін жырлап елге, анам.*

Поэманың осы арнауын да ақынның туған жерге деген сүйіспеншілігі елін, жерін аңсаған батыр бейнесін елестетеді. Ақын даланы ана бейнесінде алады да кең даланың өткенінде телегей - теңіз тарих бар, ал бүгінгі күнгі ел өмірі өз алдына бір тарих. Қазақ тарихындағы елеулі кезеңдерге шолу жасайды. Тарихи-философиялық толғауы жалаң топшылау, баяндау түрінде емес, аңыз, ертегі түрінде ақындық суреттеулер, образдар арқылы берілген. Мұны тараулардың атауларынан да көруге болады. Мысалы, «Ақтабан», «Құл көгені», «Құрбандық», «Атаман ойнағы» т.б. Қазақ халқының «ақтабан шұбырынды алқакөл сұлама» оқиғасына байланысты тудырған тарихи өлеңі жұртқа белгілі

*«Қаратаудың басынан
Көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ
Бос келеді» деген күн.
«Қарындас пен қара орын,
Қалғаннан соң дариға,
Қара көзден мөлтілдеп
Жас келеді» деген күн.*

Осы жолдар арқылы заман ауыртпалығын көрсетеді. Батырлар жырындағы баяндалатын шапқыншылық, одан үдере көшкен ел елес береді. Поэтикалық синтаксистің қайталау үлгісін Ілияс мол пайдаланған. Қайталау тәсілі әнмен айтылған өлеңдерде, халықтық толғау, термелерде жиі ұшырасып отырады. Халықтың ауыз әдебиетін жақсы білген, одан көп үйренген Ілияс Жансүгірұлы шығармашылығында қайталау үлгісінің мол жүруінің бір себебі де оның фольклормен тығыз байланыстылығында.

«Дала» - толғау үлгісіндегі поэма. Қазақ даласындағы өмір белестерін көрсету үшін әдейі осы үлгіні таңдап алған.

«Толғау» - қазақтың бұрынғы поэзиясында қалыптасқан форма. «Дала» поэмасы толғау түрінде жазылған. Ізденгіш ақын І.Жансүгіров осы толғау формасын жаңа идеялық көркемдік принципте барынша ұтымды пайдаланғандығы әр шығармасынан көрініп тұрады.

*Азан-қазан қыр үркіп,
Кімдер қалмай далада.
Талай көшті сыр жұтып,
Ауғын болды ақтабан.
Жылдар шулап ұлардай,
Шұбырынды болды күн.
Қайың сауа, ши шайнай,
Бақа, жылан қақтаған, -*

деген шумақтарды оқығанда халықтың айтатын «Қаратаудың басынан көш келеді» деген өлеңінен алатын әсерді аласың. Мұнда сурет пен үн ұштасқан

секілді - сурет үн шығарып, үн сурет жасап тұрғандай. «Дала» поэмасындағы халықтың бұрынғы қасірет жыры да, қазіргі қуаныш жыры да халық поэзиясының айқын образды сөз өрнегімен, әуенді үнімен, ашық бояуымен шығарманың идеясын жарқыратып көрсетуге жақсы қызмет еткен. Әсіресе, поэманың «Той бастау» жыры тікелей фольклор жанрының өрнегімен жазылып, шығарманың эмоциялық әсерін асыра түскен. Терме түрінде жазылған бұл жыр поэманың бойына жараса енген. Бірде ақын той бастаушысы ролінде өзінің сезіміне, тіліне, қаламына ерік беріп, шексіз шаттықпен шабыттана жүрек жырын төгеді.

Қимылда, тіл, қимылда!

Еңбекшінің дұшпаны,

Ежелгі жау құғында!

Қимылда, тіл, қимылда!

Бұл жолдардағы қаратпа сөздер мен лепті сөйлемдердің әлденеше қайталануы ақынның аңқылдаған желдей екпіні мен қарқынын аңғартып, өлеңге көтеріңкі үн мен қуат беріп тұр. Қаратпа сөздер мен сөз тіркестерінің қайталануы халық шығармасындағы көптеп кездесетін үлгілер. Поэзия дүлдүлі Ілияс Жансүгірұлы «Той бастау» тарауында өзін халық жыршысы, қызметшісі деп біліп, біресе той бастаушы шешен, біресе жыр ағытатын ақын, яки жырау, біресе бәйгеге қосқан жүйрік бейнесінде алып, халықтың қуанышты сәтін жырлау үшін бар пәрменімен шарқ ұрады. Поэмадағы халықтық дәстүрлер жаңғырған түрде құлпырып беріледі.

Арынды асқақ ақын халық поэзиясының қазынасын емін-еркін пайдаланып, оқушы көңіліне қонымды да нанымды үлгілер жасайды.

Қазақтың дәстүрлі толғауына сюжетті поэманың элементтерін араластыру арқылы ақын поэма жанрына жаңалық қосты. Фразеологизмдер мен шешендік сөздердің үлгілерін тамаша пайдаланып, поэма жазудың жаңа бір түрін танытқандай болды.

«Дала» поэмасында сөз нақыштары, ой айшықтары да өте мол. Сонымен қатар жыр толғауларды жиі кездесетін риторикалық шумақтар ұшырасып отырады.

Фольклор жазушының лиро-эпикалық халықтық формасын табуына, халық эстетикасының рухында азаттық сүйгіш нанымды образ жасауына көмектеседі. Мысалы:

*«Асан қайғы бастаған,
Жолшыбай көмір тастаған,
Жиделібайсын» жері бар.
Шаңырағына мың түйе,
Жолына үш қоздайтын,
Қой біткен құтты елі бар,
Қулы, нулы көлі бар.
Жалғыз түп қана шиені,
Айғыр-үйір жылқы ығар.
Сондай шүйгін шөбі бар,
Көшудің саған жөні бар.*

Бұл жолдар түп-тура эпостық жырлар (батырлар жыры) үлгісімен жазылған. Қайталанатын сөздер мен сөз тіркестері шебер үйлестік тауып қолданылған.

Фольклор Илияс Жансүгірұлының әдеби шығармаларының қайнар көзі. Халық әдебиетінен алған нәрі мен барын ол әдеби шығармаларында молынан пайдаланады. Оның әдеби туындыларының әрбір бетін ашқанда бұрын соңды фольклорлық жинақтарда кездеспейтін ауыз әдебиетінің өрнекті кестелері, бейнелеу тәсілдері көз алдымызда жайнап шығады. Ол әдеби шығармаларында ауыз әдебиеті үлгілерін сол қалпында кіргізе салмаған. Оны өзінің идеялық мақсатына бағындырып, жазушылық лабораториясынан әбден қорытып барып қолданған. Сондықтан І.Жансүгірұлының әдеби шығармаларындағы фольклорлық материалдар өгей дүние секілді оқшау тұрмайды. Керісінше, шығармашылық туыстық тауып, мидай араласып жатады. Өз халқының фольклорын аса жетік біліп, еркін меңгерген дүлдүл ақын халық әдебиетін қалай пайдаланғысы келсе де қисынын таба білді. Бұл ретте ол өзін қазақ фольклорының жай ғана еліктеушісі емес, шын мағынадағы мұрагері екендігін танытты.

Халықтың ежелден бері сақтап келе жатқан фольклорлық мұралары батырлық, ғашықтық жырларының тақырыбы мен сюжетін негізге ала отырып, көптеген поэмалар мен өлеңдер жазды. Ауыз әдебиетіндегі тақырып пен сюжетті әдеби шығармашылық әдісімен меңгеруі нәтижесінде оларға жаңаша мазмұн берді.

Ақындақ рух-мәңгілік, өйткені, ол-өнер. Өнер еш уақытта өлмейді. Фольклор - бұл да өнер, дәлірек айтқанда, сөз өнері. Олай болса, халықтың рухы фольклор арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғаса береді. Елінің тарихын, оның аңыз-ертегілері мен батырлар жырын, айтыстарын бала кезінен жаттап, оған қамқор болып ғұмыр кешті. Ақынның тарихи-философиялық толғаулары жалаң топшылау, баяндау түрінде емес, ақындық суреттеулер, образдар арқылы беріледі. Мұны поэма тарауларынан да көруге болады. «Ақтабан», «Құл көгені», «Құрбандық» «Отырар жорығы», «Жиделібайсын», «Аласапыран», «Атаман ойнағы» т.б.

Поэманы оқып отырғанда көне заманның күңгірт оқиғалары көлбеңдеп, көз алдыңнан тізбектеліп өткендей болады. Қыр басында отырған тарих шалмен бірге сенің де құлағыңа әр заманның үні шалынып, әлдеқайдан ызың, шу, дүбір естіледі. Бұлар эпостық жырларды, дастандарда кездесетін құбылыстар.

*Азан-қазан қыр үркіп,
Кімдер қалмай далада,
Талай көшті сыр жұтып,
Ауғын болды ақтабан,
Жылап-шулап ұлардай
Шұбырынды болды күн,-*

деген жолдар халық шығармасына ұқсас келеді. «Дала» поэмасында ұлтымыздың қанына сіңген қасиеттер көрініп, фольклордағы ең бір озық үлгілерді барынша пайдаланылған. Халқының қалың ортасынан шыққан

дарынды, асқақ ақын Ілияс Жансүгірұлы құнарлы халық шығармасының барлық байлығын бойына жинай білген. Абай салған үлкен жолмен әдебиет деген дүниеге қадам басып, талантының шарықтап өрлеуіне шексіз мол мүмкіншілік алды. Туған халқының жалынды жыршысы кең арналы эпикалық, терең сырлы лирикалық салаларында жарық жұлдыздай жарқырады. Ол фольклорды негізге ала отырып, нағыз ұлттық поэзияның өрнекті үлгілерін қалдырып кетті.

Бибігүл СЫДЫҚОВА

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ЛИРИКАЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘНІ

Қазақша ішсе сусын, жесе тамақ, кесе киім, мінсе көлік, жаудан елді қорғауда батыр туған ерлердің қанаты, талмас серігі болған төрт түлік мал – бәрінен де ыстық, қымбат. Сондықтан да, қазақ біреумен кездесіп қалса да амандық сұраудың басы: «мал-жан аман ба?»-дан басталады. Жаннан гөрі «мал» бірінші аталуының өзіндік сыры бар. Ұлтымыз үшін тіршілік, өмір сүрудің басты көзі – мал. «Нан болса - ән боладыңыздың» мән-мағынасы да осыған меңзейді. Диханшылықпен шұғылданбаған елдің «наны» - ішіп-жемі малдан алатын өнімдері ғой. Мал бағу диханшылық азабынан неше есе артпаса, кем түспейді. Ертеңді-кеш мал соңында салпақтап жүрген қазақ үшін көктеу, жайлау, күзеу, қыстаудың бірін-бірі қайталамас ерекшелігі бар. Тіршілігі малға таңулы орташа шаруа Жансүгірдің жанұясында дүниеге келіп, тал бесікте тербеліп өскен Ілияс сол көктеу, жайлау, қыстаудың мән маңызынан жете хабардар.

Мәселен, ақын «Көш-қон» атты өлеңінде:

*Буалдыр бұлт ыдырап,
Суңгілі су сылдырап,
Сабылған сабыр кепкенде:
Бөртіп бұта бүрленіп,
Төлдеп түлік түрленіп,
Көгерші гүл төккенде,
Ел қыстаудан көшеді, -*

дейді. Демек, қызуы шамалы «буалдыр бұлт ыдырап», күн қызуы артқанда тау, сай-саладағы қар мен мұз еріп, бұлақтар бұлқынып, өзендер арасынан асып төгіп, «Түйе боздап, қой қоздап, қорада шу» аяқтала, ел қыстаудан көшеді. Қаншама әрекет-қимыл, табиғаттың жасампаздық құдіретін паш етеді ақын. Табиғат аясында романтикалық күн кешкен ата-бабаларымыз оның сұрапыл стихиясымен күресе жүріп, жеңіп, көктеуге қоныс аударған шақтағы арқа-басы кеңіген сәтін Ілияс шебер өрнектеген.

Мал төлдеп аяқтанғаннан кейін ел жайлауға беттейді. Бұл қазақтың нағыз арқа-басы кеңіп, көңілі жайланып, бір малы екеу боп еселеніп, енді соны семіртіп, өзі де жас ет жеп, қанын қыздырған қымызбен шөлін қандырып, қызыққа кенеліп тынығу үшін жайлау төріне беттейді. Қазақтың жыл он екі айда өзін бір еркін сезініп, уайым-қайғы, ауыр еңбектен арқасы бір босап, еркіндікті бір сезінетін мезгілі осы жазғы жайлауда өтетін күндері. Ілияс сол «Жайлаудың» көрінісін келістіре бейнелеген:

*Айналған аспанында алғыр бүркіт,
Қатындар күлпілдетіп піскен іркіт.
Әуені анда-санда бұлтты торлап,
Жайлауды шомылдырар жұпар бүркіп...*

Қазақ ұғымында арыстап – күштің, жолбарыс – қайсарлық, қасқыр – жыртқыш, қатігездіктің; түлкі – қулықтың, үкі – даналықтың, бүркіт – қырағылық, ерлік, күштіліктің, алғырлықтың символы. Демек, қазақ жайлауының аспанын алғыр бүркіті шарлап ұшып жүруі қорғанының мықтылығына меңзейді. «Қатындардың күлпілдетіп іркіт пісуі» - жайлау бейбіт істің, еңбектің, тоқшылықтың негізі екендігін аңғартады. Бұлт торлап, жаңбыры сіркіреп «жұпар бүркіт тұруы» - тазалықтың, ізгіліктің, жылдың жемісті, мерейлі болатынына кепілдік береді. Жері – байдың елі бай. Жайлауы көптің – тойлауы көп. Бейбіт ойын-сауықтың жайлау төсін дүбірлетуі ынтымақ, бірліктің жарасуына, дархандық, даралық, кеңпейілдікке қатысты. Үзіндідегі «күрпілдетіп піскен іркіт» ол –қазаққа тән қанына сіңген еңбектің түрі. Атадан балаға жалғасып келе жатқан жайсаң тірлік. Соны бүгінгі ұрпақ та қастерлеп өріс ашқанына мерейленесің. Ал, «әуені анда-санда бұлтты торлаған» жайлау кешенің ескі салтты жаңаша мазмұнмен байытуы, аспан астын сұлу ән, сұлу күйге толтырып бұлтты торлап, сілкіндіріп, еміндіре, елжіретіп жерге жұпар иісін бүркіттіруі де ақын қаламының қуаты.

І.Жансүгіров жайсаң жаздағы елдің жағасы жайлау, көңілі көл болуының басты белгілерін «Жазғы шілде» өлеңінде одан әрі тереңдете кестелейді. Тоқтықтың, молшылықтың көрінісі тек жайлауды жайлап жатқандардың ғана емес, етектегі «еміп» отырғандардан да байқалады:

*Жапырақтар жалпайды,
Жас қозылар марқайды.
Ұшты көкек сай құлдай,
Сайда пісті таң құрай,
Құрт, ірімшік қайналды,
Құлындар да байланды...*

Осы үзіндіде таза табиғат құшағында өмірі өтіп келе жатқан қазақтың туған табиғатын тануы қарапайым детальдармен жеткізе бейнеленеді. Жазға қарай түрлі өсімдіктердің жапырағы жетіліп, піседі. Кеше туған қозы шұрайлы жайылымда бағылып шапшаң марқаяды, тойынған көкек түлеп, сай қуалай «көкегіне» басып жүр, малға мың да бір жұғымды таңқурай пісіп, ақ қоюланып, төрт түлік шелдене, жоны жылтырай бастады... Сауын малының сүті молайып, қоюлануы шаруа әйелінің тиімді уақытты өткізіп алмай, құрт,

ірімшік қайнатуға белсене кірісуі де сол қазақ тұрмысының этникалық менталитетіне сай құбылыс. «Құлындардың байлануы» да жай емес. Түрлі шөптердің бойына нәрін жинаған жаз күні иісі мұрныңды жарған қою да бал қымызға кім қызықпасын... Қазекен соны ескеріп, асау құлындарды байлап, мама биелерді күлпілдетіп саууға, қымыз ашытуға кірісті. Нағыз идиллия. Құлпырап, күшіне енген жаздың құшағына еніп, қызығын қызықтағандай тоқ сезімді бастан шешетіндейсің. Ілияс табиғатты жалаң суреттемейді. Оны адамдардың іс-әрекетімен үндестіре бейнелеп, адам тұрмысынан оған ұқсастық табуға тырысады. Айталық, «Күз» атты жырында:

*Көлің анау,
Насыбайлы түкірік,
Күнің мынау,
Ауылнайдың мөріндей, -*

деген жолдарды ұшырастырамыз. Көктемде тасқын кезінде аннан-мыннан қашқан су ойпатқа жиналып пайда болған көл қазір ноқатқа айналған. Әлі әрі тая қоймаған жап-жасыл жапырақ, шөптің түр-түсімен боянған аспанның сәулесі түсіп, «насыбайлы түкірікке» ұқсайды. Ілияс өмір сүрген кезде шалкемпірлер ғана насыбайға әуес еді, жастар, балалар оған көз де салмайтын. «Насыбайлы түкірік» солардікі. Ақын көзі көрген нәрсемен көлді салыстыра мүсіндеген. Қызуы қайтқан, балқып тууынан мұнарлануы басым күнді қағазға баса-баса сиясы өше бастаған, шенқұмар «ауылнайдың мөріне» теңелуі де тосын, бірақ қазақы мінез бен әрекет, әдептен, сөз саптаудан сыр тартқызып тұрған жылы деталь.

«Күн шыққанда» атты өлеңінде Ілияс бір шаңырақтың астында тұрып жатқан жандардың күнмен таласа оянып, отбасы мүшелері өздеріне қатысты іске жұмыла кіріскен тірлігін қаз-қалпында бейнелеп береді. Үйдің апасы қазыққа байлаулы сиырын босатып, өріске жібереді; аналар ұршығын алып иіруде; келіндер қымыз сабасын қызылдап, киіз үйдің туырлығын жамап сапырылысуда; тәтесі матаға «оқа қойғыштап», «орамалын оймыштап» кестесін тігіп жатыр. Демек, бәрі іс-әрекетке қызылтанау боп кірісіп жатыр да, тек мектепке баратын «көкекші» ғана ұйқы құшағында. әжесі болар, әйтеуір «мықтыға» жақын біреуі оны шошытып алмай, еркелете аймалап:

*Мал масайрап өрісте,
Құрт-құмырсқа бәрі істе.
Тұр көкешім, күн шықты,
Малда ағаң, әкең егінде,
Тәтең кергіш керуде.
Иірді анаң ұршықты.
Қаларсың ұйықтап, қарағым,
Қалады-ау сенің сабағың,
Жуын, жүгір мектепке, -*

деп ұйқысынан оятады. Тіршіліктің бәрін өлеңмен, әнмен «тербететін» қазақы салт пен әдет оқуға баратын баланы да оятып, білімнің бұралаң жолына аттандыруда да үлесін қамтыған. Ұлы Абай насихаттайтындай: «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» екеніне ана жырымен

баланың бойына есебін тауып сіңіреді. І.Жансүгіров осы қатал салт пен дәстүрді «Бөбек бөлеу» деп аталатын жырында тағы да еске салады:

*Бөл-бөл бөбек, бөл бөбек,
Бөлейін бері кел, бөбек.
Бедерлі бесік, төр есік.
Төгілте салдым төр төсек.
Бөпешім, бесік-отауың
Отауыңа кір бөбек.*

Ананың уызына, бесік жырына қанбаған қазақ баласы – жарымжан. Сондықтан, әр ана сәбиін уызымен жарытып, құлағына бесік жыры арқылы жарық дүниенің мәні мен мағынасын терең сіңіруге тырысқан. Қазіргі балалардың қайырымсыз, қисық-қыңыр боп өсіп, мінезсіз, суық бауыр, ата-анасына иілмейтін безбүйректігі, бізше, сол ұлттық салт-сана, әдет-ғұрып, ұлтжандылыққа, өнер, білімге, күрескерлікке уағыздайтын бесік жырын естімей өскендігіне де байланысты шығар. «Бедерлі бесікте, төгілте салынған төр төсекте» «шірене жатып», төр есікке басын беріп, «отауында» анасы мен әжесінің жырын, әнін тыңдап, ертегісіне құлақ түрген бала бәрін ұқпағанмен, кішкене жүрегіне дарқан даласының бұлбұлы мен бозторғайының үнін, өзен-көлінің сарынын, сахарасының аптабын дарытпақ, қанына берілген ерлік рухтың қуатын сезіне бермек. Аналық, аталық, ұлттық махаббаттың қуатын сәби жасынан санасына сіңіреті хақ. Тал бесікке тәнтіліктің сыры осында жатыр. Халқымызда «есік көргеннен» безу деген ұғымға, жиреніштілікке кеп тірелгендіктен, Ілияс «Қарындастарыма» атты өлеңінде оның сырын да жеткізе кестелепті. Енді соған көңіл аударалық:

*Сыр-сипат, өнер, білім бойында көп,
Ол-дағы ғашық отқа жанған-дағы.
Сыр-сиық, мінез-қылық үйлеспесе,
Кәдірсіз қымбат басың арзан-дағы...*

Терең философияға жетелейтін шумақ. Арудың «сыр-сипат, өнер, білімі, бойында болғанымен», іс-әрекеті, мінез-құлқы үйлеспесе, өмірде бақытты болуы, жақсы жар жолығуы, жолыққанмен тұрмыс құрулары екіталай. Цицеронның «ақыл, білім, өнер – сұйық, мінез – оның ыдысы» деуінде терең сыр жатыр. Ыдыссыз сұйықты ұстай алмайсыз. Ендеше, бәрінің тағдырын шешетін – ыдыс. Демек, «ыдысыңыз» – мінез. Ілияс жаңа өмірде бет бұрған қарындастарына бет-әлпетіңе өнер, білімнің сай болсын, әсіресе, «сиық, мінез-қылығына» баса көңіл бөл, осылар үйлессе, «ғашық отың» маздап жанып, өмірің нұрлы болады, «қымбат түйін бүгінгі «қарындас» – қыдарына да ауадай қажет.

Ілияс ақын арудың сыртқы сұлулығынан ішкі сұлулығын артық санаған. Мінезді бірінші орынға қойғанын жоғарыда айттық. Өйткені, мінез-мәңгі құбылыс, байымаса, арнасы кемімейді. Сыртқы бет-бейне-баянсыз, көктемгі гүлдей ғұмыры шолақ. Оны ол «Тұңғыш тоғысу» атты өлеңінде соқырға таяқ ұстатқандай етіп портреттік деңгейге жеткізе өрнектепті:

*Байсалды бәйбіше отыр бөстегінде,
Екі айна айналыпты төстегі інге.*

*Секілді күйген тері беті бопты,
Итиген иек, ауыз түскен көрдей.*

Бір уақыттағы мінсіз сұлу өткелеңдерден, өмірдің ыстық-суығы, бораны мен бұрқасынынан өте келе көнерген, көрген қиыншылық бетін күйген терідей бырыстырып, терең әжіммен аямай айғыздаған, нұрлы көздер нұры тайып, төмен түсіп, «төстегі қарауытқан қос інге» айналған, маржандар тістер түсіп, ауыз қуысы бұдырая қарауытқан көрдей, итиген иек бір кездегі бұғағы бұлтиған, жұмыр мойын сұлудан еш белгі қалдырмай тонап, аздырып кеткен. Бір кезде Абайды ынтық еткен Тоғжан, Естайдың есін алған Қорлан, Балуан Шолақты аласұрғызған Ғалия, Ақан серіні еңіреткен Ақтоқтының да осындай болған, осылай болады да. Бірақ «осылай болғанын» еске салатын қазақы мінез-құлқы, сымбатына сыйынар арттығы қалар үздік қасиеттері бөлектеніп тұрғанына не жетсін... Ілияс «Алыс-беріс» атты мысқыл өлеңінде Қазақ қыздарын саудаға салған, жылатып, қасіретке батырған қалың малдың сиқы мен оның соңғы қырсығын ащына сынға алады. Екі жарлы құда болса, бір-бірімен дорба алысар, Екі малды құда болса, бір-бірімен жорға алысар... Айтпағы, «бай байға құяды, сай сайға құяды». Теңіне жібермей, малға телінген қыздың көз жасы қайда құйыларын ойламаған қорқау ата-ананың жеткен жері әлгіндей. Кедейге барма, барсаң «байға қолыңды созға» меңзейтін керағар уағыз ғасырлар бойы қыздардың бағын байлап, ерте солдырып келді. Ілияс одан әрі сараң құдалар, екі есепші құда, екі зәкүншік құда, екі жомарт құда, екі ұры құда, екі мейірімді құда, екі құзғын, екі араққой құда бір-бірімен болашақта қалай қарым-қатынас жасайтынын байыптап береді. Құданың жақсы болуы тегіне, қанына, тәрбиесіне байланысты. Арманы-алу, көздегені-есеп, баққаны-қулық, ішкені арақ құдалардан балаларға жақсылық күту қиынның қиыны. Ілияс екі жомарт, екі мейірімді құдадан басқасына іші жібімейді, камшының сабындай қысқа ғұмырда байлық пен есепке, зорлық пен қиянатқа есесін жіберіп, есінен адасып жүретін алдамшы бейдауа тірліктен сақтандырады. Өкшенді басып, өсіп келе жатқан ұрпағынды жаман қылық, әрекет, пиғылмен ауыздандырмай, адамшылық диханы болуды мұрат тұтуға үндейді. Қазақ «құда – мың жылдық, күйеу – жүз жылдық» дегенде, осы осы жасампаз жолға шөп шықпауын қалағандықтан айтқан шығар. Құда түсіп, қыз ұзатуға ұлттық әдет-ғұрыпта қалыптасқан бай дәстүр бары белгілі. Ақын алыс-берістің түрлері арқылы құдалықтың қай жолы прогрессивті екенін аңдауды оқырманның өзіне қалдырған.

Қазақ шеберлері күнделікті пайдаланатын ыдыс-аяқ, ат әбзелдерін жасауда көшпелі өмірдің талабын қатал ескерген. Мәселен, қазақы ер таза ағаштың безінен ойып жасалынып, құрастырылған. Ат аунағанда арқасында батпайды, шапқанда тоқымын терлетпейді. Көшпенді тірлікке стекло мен фосфордан жасалынған ыдыс-аяқ қолайсыз. Оған ағаштан, темірден, қалайыдан жасалғаны ғана тиімді, берік. Сол берік ыдыс-аяққа жататыны – саптыаяқ. «Саптыаяқ» жайлы Ілияс былайша толғана жырлайды:

*Қарынсау, қара тегештей,
Қара қоңыр саптыаяқ.*

Дөңгелек қарын, кемештеу,
 Ақ жем ермеу, ақ қабақ.
 Шығыршығы шыңғырлап,
 Айнымайды арбыздан.
 Тау суындай салдырап,
 Құйылса қымыз құндыздан.
 Бауырдай қатық балбырап,
 Қоймалжың қою құйып құрт
 Жұмып көзді жұтқанмын,
 Мөлтілдетіп малып мұрт.
 Қабаққа біткен қайыңның
 Беріші еді, безі еді
 Өтіндей-ақ аюдың
 Әкемнен қалған көзі еді...

Міне, осы біз қысқартпай толық алған жыр жолдарында саптыаяқтың көлемі, бітімі, қазіргі қалпы, сыйымдылығы, тиімділігі, қандай жерде өкен қай ағаштың нендей бөлігінен жасалғаны, оның лирикалық кейіпкерге неге ыстық көрініп, ерекше бағаланатыны тәптіштелінген қуатты өлең жолдары арқылы оқырмандарын ынтықтыра тартады. Көшпенді өмірдің ең қат ыдыстарының бірі – саптыаяқ, тамырын тереңге жіберіп, ылғалды алыстан тартып, қабақта өсіп тұрған қайыңның дінінен күн ыстықта шымырлап шыққан шырыны ойыққа жиылып, беріш боп қатқан шапса балта жүзі батпайтын, арнаулы құралмен ғана үйіріліп алынған безінен жасалынады. Қарбыздай (арбыздай) домалақ, қолға ұстайтын сабы, іліп қоятын арнаулы шығыршығы бар ішті ыдыс. Безден жасалғандықтан, ол аса төзімді, иесіне ұзақ қызмет етеді. Онымен қымыз, айран, езілген қою құртты, қандай сұйықты да құйып ішуге ыңғайлы. Ілиястың саптаяғы көзіне ыстық көрінетіні – әкесі тастан түйін түйетін шебер Жансүгірдің қолынан шығып, өзіне мұра боп қалуында. Сондықтан оған «аюдың өтіндей» қымбат, басқа ыдыс оның орнын толтыра алмайды. Аюдың өтін қолға түсіру жүздің біріне ғана бұйыратын қауіпті, қиын іс санасақ, «қарынсау тегештей» қара қоңыр саптыаяқ та Ілиясқа «әкеден қалған көзі», қолының табы бар жәдігер. «Ұршық» өлеңінде бір халықты киіндірген «фабриканың» тарихы, қызметі екі шумаққа сыйып кеткен. Демек, ұршықты ақын саналы түрде жырына арқау еткен. Жас ұрпаққа оны асқан шеберлікпен бейнелеп, «жезбұйдалы желмаяның» өнеріне қызықтырады. Ата-бабаларының қарапайым затпен ең басты қажетін өтеп отырған өнепаздығына құрметпен қарауға, ауыр еңбекке төзімділігіне сүйсіндірмек.

Ілияс – жастар тәрбиесі тақырыбына дендеп барған ақын. Отбасында инабатты, ибалы, әдепті, үлкенді сыйлап, көнбіс болып ауырпалықты көтере білуге, қарияларға құрмет, жастарға ізет көрсетуге, ақылды, ұстамды, ауыр еңбекке төзімді болуға шақырғаны мәлім. Сый-құрмет жасанды, қамқолық есепке негізделмеуін талап еткен. Екіжүзділік, жағымпаз, жылпостық сатқындық адамды аздыратын мінез-құлыққа жататынын, ол әсіресе жастарға тілемейтін жексұрын әдеттер саналатынын жылдарында да, поэма,

романдарында да, сын-сықақ әңгімелерінде де талмай еске салып келгені мәлім. Бірақ кейбір жастардың бойынан, бәлкім, шыққан ортасынан алған тәлімінің салдарынан шығар, жігерінді құм қылар жағымсыз мінез байқалып қалатыны өкінішті. Мәселен, Ілиястың «Шал мен келін» атты жырында әлі басынан желегі алына қоймаған уыздай жас келін төсекте сал боп жатқан атасын қатты күтеді:

*Шалда түнде жоқ дамыл,
Тынбай сусын сұрайды
Жылап, зарлап, келін жүр,
Көзінен жас бұлайды.
Шалды айнала жүгіріп,
Кемсең-кемсең жылайды.
Түнде тұрып жығылып,
Дат қылады құдайды...*

Ауру атасының асты-үстіне түсіп, сусынын уақытында беріп, «жылап зарлап атасын айнала отбасынан шыққан қандай аяулы бала деп ішің жылып, өз бала келіндеріне оны үлгі тұтуға кеңес көтеріп, атасы үшін түн ұйқысын төрт бөліп, жанын сала күтіп, шалмен бірге күйзеліп, жылап, зарлап, ауыр қайғыға батып жүрген «адал келінге» абысын ажыны көңілін демеп, қайғысын сейілту үшін «ауырған адам өле бере ме, байқұс жазылып қалар» деген уәж айтқанда ол оларға:

*Сорлатқаны құдайдың,
Осы әтиім тезірек өлмегенге, –*

деп өзгертіп, тоқымын тіліп, қосылған қосағына сөз келер қиянат жасайды. Елдің көзін алдап, екіжүзділігімен төңірегін үркітіп, босаға аттамай жатып аярлығын андатып қалады. Өлмелі адамға көрсеткен құдай қарғаған адам қызметі, күні ертең қосағының басына іс түссе қайталанатыны еш күмән тудырмайды. Аярлық, екіжүзділіктің өрісі – сатқындық. Шаңырағына сатқын бұйырса, үйіңе даланың сұр жыланы ұя салғанмен пара-пар емес пе? Міне, отбасы бақытсыздығы осылайша Ілияс жырынан көрініс табады. Мысқыл, әжуа жыр мазмұнына жылылық енгізгендей көрінгенмен, келіннің қылығы, «қылмысы» ашылған соң сарказм белең алады. Ілияс, сөйтіп, жауыздылықты тек қару ұстап, пышақ кезегінен күте бермей, кейде үндемей жүріп, үйдей пәлені астыртын жасап жүретін жымысқы жандарға да қарауға шақырады. Ал, ұлттық салт-санасына, әдет-ғұрпына, ұлы Даланың дәстүріне сатқындық жасаған, бұзған Отанына опасыздық жасағанмен тең дәрежеде. Ілияс осы жыры арқылы жастарды ұлтжандылыққа, оның ғасырлар бойы атадан балаға мирас боп қалған менталитетіне адалдыққа, көздің қарашағындай сақтауға шақырады. «Күнәдан» сабақ алуға үндейді.

Сонымен ұлы ақын Ілияс Жансүгіровтің жырларының танымдық және этнопедагогикалық мәні зор. Біз оның табиғат, адамгершілік, отбасы тақырыбына қатысты кейбір туындыларын ғана сөз еттік. Егер оның поэма, прозасына бойлап енсек, халқымыздың тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, әдет-ғұрпы, дәстүрі дәріптелетін небір жарқын мысалдарды кездестіре едік, кең талдап, көсіле сұхбат құрар айдын ашыларына ешкім күмәнданбайды.

Сәкен ЖҮНІСОВ

ПУШКИН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

А.С.Пушкин есімінің қазақ даласына тұңғыш рет келуі қазақ халқының жаңа әдебиетінің тууы мен тығыз байланысты. Орыстың ұлы классигін еске алғанда ең алдымен Абай Құнанбаевқа соқпай өте алмаймыз.

Қазақ халқының мақтанышы Абай Құнанбаев шығармаларының ең бір толысқан, кемеліне келген шағы, идеялық күші мен поэзиялық көркемдігінің нағыз биік шыңға көтерілген кезі ақын жасаған өткен ғасырдың 80-жылдары болып есептелінеді. Бұл ақынның жер ортасы жасқа келіп, ақыл-ойы да, көргені мен түйгені де молығып, үлгі-өнеге, ұлағат айтатын ел ағасы болған кезі еді. Бірақ, осыған қарап, Абай шығармаларының құндылығын, поэтикалық күшін оның жас мөлшеріне ғана байланыстырсақ, мүлдем жаңсақ пікір тудыратынанда дау жоқ.

80-жылдарға Абай өлеңдерінің бұрынғы шығармаларынан сыршыл, қуатты өлеңдерді сезетін бір себеп бер. Ол – бұрын Фердауси, Низами, Фмизули, Навой шығармаларымен ғана таныс болып келген ақынның, енді орыстың демократ жазушыларының шығармаларымен танысып, нәр алуымен, ақынның өз сөзімен айтқанда «күн шығысының батыс болуымен» ұштасып жатыр. Әсіресе Абай шығармасынан жаңа леп, тың күш байқалуы А.С.Пушкиннің атымен тығыз байланысты. Өз ортасына, өз тұстарына «орыс ғылымын үйрен, орыс ғылым – ниетінің кілті» деп ұғындырған ақын, қазақ халқын сол орыс халқының алдыңғы қатарлы прогресшіл ойшылдарының шығармаламен таныстыра да білді.

1889 жылы Абай «Евгений Онегин» романының үзінділерін аударды. Сол арқылы тұңғыш рет қазақтың кең сахарасына отырыстың ұлы ақыны А.С.Пушкин қазақ тілінде сөйлей келіп, өзінің жаңа оқушыларын табады. Абай аударған «Онегиннің сипаты», «Татьянаның Онегінге жазған хаты», «Онегиннің Татьянаға жауабы», «Онегин сөзі», «Онегиннің Татьянаға жазған хаты», «Ленский сөзі» ауыздан-ауызға таралып, қазақ жұртшылығының көкірегіне ұялап, жадында тоқылады. Думан, той, бас жиындар бола қалса, жаңа төлдің басы - өрімдей жастар бұрынғы жар-жар, бұғыбай айтысының орнына Онегин мен Татьянаның сөзін айтыстың құралдарына айналдырады. Бір-біріне қолы жетпей, ескілік ноктасынан босана алмай жүрген екі жас, көңілдегі бар ынтығы мен шерін осы өлең арқылы шығарып, бір серпілер еді.

Пушкин шығармаларын зейін қоя оқып, іштей талдау жасаған Абай енді өлеңнің қоғамдағы орнын айқындап, оның мәнін тереңірек аша түседі. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңдерінен ұлы ақынның поэзияға деген көз қарасын, озық ойын аңғару оңай емес. Қазақ әдебиетіндегі Ы.Алтынсариннан кейін Абай кең

дамытқан табиғат лирикасы да («Қыс», «Жаз», «Жазғытұрым», «Күз») орыстың классикалық шығармаларының үлгісі екенінде дау жоқ. Пушкиннің «Ескерткіш» атты өлеңін аудару арқылы, 1895 жылғы жазған «табиғат өлсе өлер, адам өлмес» деген өлеңімен Абай да Пушкиннің «ақын өлсе өлер, бірақ оның сөзі мәңгі өлмес» деген қағидасына үн қосады.

Абай пушкиннің ұлылығын сонау XIX ғасырдағы қараңғы қазақ халқына ұғындырып, оның есімін мәңгі есте қалдыру жолында, сол арқылы карама-қарсы екі түрлі Россияны ішіндегі адам адам баласына бауырлас келетін үздік мәдениетін, әдебиетін таныстыру жолында тек аудармамен ғана шектеліп қоймайды. Жазба өнері әлі дамымаған, шала сауатты қараңғы елдің көзін жалаң аударса арқылы ғана ашу жеткізіксіз болар еді. Сондықтан да жиын, отырыстарда Пушкиннің «Дубровский» сияқты шығармаларын ақының әңгімелеп беруі де, «Евгений Онегин» романы бойынша «Амал жоқ қайттып білдірмей», «Тәңірі қосқан жар едің сен» деген ән шығаруының да мәні зор. Қазақ халқы енді жаңа сөз, тың ой естумен бірге, жаңа ән, тың әуенге де ие болады. Татьянаның әндері бұрын-соңды қазақ даласында айтылмаған, әндік нормасы бөлек бола тұра, ертеден ән сүйетін қазақ халқының құлағына жағымды, көңіліне қо нымды етене әндер болып, сіңіп кетті. Олай болса, Абай Пушкин шығармаларын аудару арқылы қазақ поэзиясын байытты десек, ұлы классик шығармаларын әнге түсіру арқылы өз халқының музыкалық мәдениетіне де үлкен өзгеріс енгізді. Жаңа белеске көтерді. «Туғанда дүние есігін ашады өлең» (бұл жерде өлең деп отырғаны ән С.Ж.) деп әннің мәнін өте жоғары бағалайтын Абай, енді «кей өлеңнің басы ащы» басталатынына сын көзімен қарап, әндік әуенінің жүрек, қылын тебіренерлік әдемі нақышты болуына зер салады.

Пушкин шығармаларын қазақ тіліне аудары Октябрь революциясынан кейін бұрынғыдан бетер мықтап қолға алынды. Қазақ оқушылары 1937 жылы ақын шығармаларының үш томдығын өз тілінде оқып, поэмаларымен, пьесаларымен, повестерімен түгелдей дерлік танысты. Қазақ совет әдебиетінің негізін салушылардың бірі, өте дарынды, талантты ақынымыз Ілияс Жансүгіров аударған «Евгений Онегин» романының толық аудармасы әдебиет тарихындағы үлкен бір белес болып саналады.

Қазақ совет әдебиетінің алғашқы тамаша туындыларының қай-ақйсысына болмасын Пушкин шығармаларының игі әсері, ықпалы тигенін, бүкіл қазақ ақын-жазушылары мақтанышпен айтады. Өскелең әдебиетіміздің ішінде дүние жүзілік шығармалармен терезесі тең келетін «Құлагердегі» (І.Жансүгіров) ескі феодалдық ауылдың кері тартпа, надан күшіне лағната айтып, тау кезіп, жеке ән салып жүретін Ақанның образының «Сығандардағы» Алеко мен Кавказ тұтқынынан ұқсастығы, Сәкен Сейфулиннің аңыз-ертегілік түрде жазаған «Аққудың айырылысуы», «Көкшетау» поэмаларының «Руслан мен Людмила», «Бақшасарай фонтанымен» үндес келуінің өзі қазақ поэзиясы үшін Пушкиннің орнының қандай зор екенін айқындай түсетін фактірлер. Әрине жалғыз бұл ақындар ғана емес, күні бүгінге дейін әдебиетімізге келіп қосылып жатқан кейінгі

буын-жас ақын-жазушылармыздың қай-қайсысы болмасын Пушкиннің поэтикалық мектебінің оқушылары екені даусыз.

Міне, орыс халқының ардагер ұлы, классик ақыны А.С.Пушкиннің қазақтың көркем әдебиетінің негізін салушы Абайға еткен әсері қала берді қазақ әдебиетінің бүкіл қауымына, мәдениеттің дамуына тигізген ықпалы осындай.

Ендеше, қазақ халқы сонау ер теден табысқан ұлы достықтың маягіндей болған Пушкин есімін, қашанда өз ұлының есіміндей қадірлеп, жадынан мәңгі шығармай, үнемі мақтанышпен естеріне алып отырады.

С. ТӘШІМБАЕВА, М.ҚАРАСАЙ

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТЫҢ КӨРКЕМ АУДАРМАЛАРЫ

Әдебиеттің көкейкесті мәселелері жөнінде көп ойланып, көп толғанған жазушылардың бірі Ілияс Жансүгіров. Өзінің қоғамдық қызметінде ғана емес, ол әр уақытта ақын, азаматтық борышы ретінде туған әдебиетінің тағдырын, оның болашағын үнемі ойлап, пікір айтып отырды. Газет – журналдарда басылған мақалаларында болсын, әдебиет мәселелеріне арналған баяндамаларында болсын Ілияс үлкен бір проблеманы көтереді. Ол- халықтар әдебиетінің интернационалдық байланысы. Бұл байланыс тек мазмұн жағынан емес, түр жағынан болып келуі шарт. Кеңестік дәуірде халықтар достығы нығайып, экономикалық байланыс күшейген кезде әдеби байланыс та соның өзекті бір арнасы ретінде жүріп жатады. Бұл байланыстың түрлері әр алуан. Алдымен, бір халық жазушылары екінші халық әдебиетінің озық дәстүрлерінен үйрену, оны меңгеру арқылы жүргізілмек. Революцияға дейінгі дәуірде Абайды, Ыбырайды атамағанда, қазақ әдебиеті орыс әдебиетінің, басқа да үздік жазба әдебиеті бар халықтардың озық дәстүрлерін игеруге мүмкіндігі болмай келсе, Ұлы Қазан төңкерісінен кейін оған толық жағдай жасалды, негіз туды.

Бұл байланыстың бірден-бірден төте жолы әр ұлт жазушылығының озық туындылары өз ана тілінде ғана басылып қалмай, басқа да ұлт тілдеріне аударылып тұру керек. «Бұл әдебиеттің қорын молайтады. Қазақ оқушысын өсіреді, қазақ жазушыларын оқытады» яғни әдеби байланыс халықтар әдебиетінің жедел дамуының басты бір шарты дегенді Ілияс Жансүгіров баса айтады. «Қазақ оқушылары жалғыз өзінің Бейімбет, Қалмақадны ғана оқып, қамалып отыруға қанағаттанбайды. Горькийден бастап, татардың Ғалымжанын, өзбек, қырғыз, түркімендердің, жан-жақтың әдебиетінің барлығын оқығысы келеді. Біз осы тілекті орындауымыз керек», - дейді.

Бір мазмұнды, көп тілді кеңес әдебиетінің ерекше қарқынмен дамуына ерік беріп отырған объективтік жағдайға қысқаша тоқтала келіп,

І.Жансүгіров бұл идеяны ұстанып қана қойған жоқ, өзі де бұл аудармамен шұғыл айналысты.

30 – жылдары аударма мәселесіндегі жетістік туралы сөз болса, осы жолда өздері еңбек еткен Ілияс Жансүгіров атын атамай кете алмаймыз. І.Жансүгіров орыс тілін кешірек үйренуіне қарамастан, орыс ақындарының, орыс тіліне аударылған шетел ақындарының өлеңдерін шөліркене оқып, өз көңіліне қонған, өзін сүйсіндірген шығармаларының кейбірін ана тіліне аударып бастады.

В.Маяковскийдің «Лениншілдер» атты өлеңін 1929жылы аударып «Жаңа әдебиет» журналына 1930жылғы 1- санында, алғаш рет жариялайды, содан былай қарайғы аудармалары күнделікті баспа беттерінде, жинақтарда басылып тұрды. Орыс жазушыларынан А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.Крылов, Н.Некрасов, Г.Державин, М.Горький, Д.Бедный, В. Маяковский, И.Уткин, А.Жаров, Н.Тихонов, А.Крайский, А.Безыменский, В.Рожественский, М.Зощенко т.б., туысқан ұлт ақындарынан А.Тоқай, А.Лахути т.б. өлеңдерін аударды. Бұлардың ішінде әсіресе көбірек аударған ақындары А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Н.Некрасовтар болды.

Ілияс Жансүгіров орыс тілін ептеп біле бастасымен М.Горький шығармаларын ерекше зейін қойып оқиды. «Оның кітаптарының,- деп жазады ақынның өзі,- бірінен соң бірін таңырқап, іздеп оқыдым. Горький кітаптары жазуға жігерлендірді. Көзімді ашып, сарайымды тазалап, ілгері қарай сүйрейді, әсіресе маған ерекше әсер еткен оның асқан ақындықпен жазылған «Сұңқар жыры», «Дауылпаз жыры» сияқты өлеңдері болды. Ұлы дауылға шақырған, күреске үндеген бұл шығарманы Ілияс Жансүгіров қазақ тіліне аударады.

«Әрине, Горькийдің кітабын оқып, сөзіне сусындап жүрген шәкіртіне өзінің ұлы ұстазынан гөрі арманы аз ғана болмайды. Мен көптен Горькийдің көруді көксеуші едім. Ондай бақытты күн маған 1933 жылдың қысында Мәскеуде ұлы республика жазушыларының мәжілісі өтіп, сол мәжіліске қатысқан жазушыларды А.М.Горький қонаққа шақырады. Осы қонақтардың ішінде І.Жансүгіров те болды. Сол кездесудегі әңгімені қысқаша түйіндей келіп, ақын былай деп жазады:

«...Әсіресе Алексей Максимович қазақ халқының тарихы мен қазақ даласын жаулап алған патша үкіметінің тарихы туралы сұрастырып отырады. Сол заманда ойрат саясатымен түскен Еділ, Ертіс бойындағы қалалардың тарихы бай, қызықты материал деп сөйледі...».

А.М.Горький мен І. Жансүгіров одан кейін де бірнеше рет кездесіп, әңгімелескен, әсіресе СССР жазушыларының съезі үстінде Алексей Максимович үнемі жазушылар арасында болды.

«Мен бір жолыққанда, - дейді І. Жансүгіров,- Алексей Максимовичке қазақ жазушыларының кітабын беріп отырып, өзім аударған «Дауылпаздың» қазақшасын оқып бердім. Ол өте ықыласпен тыңдады. Мен оқып болған соң қолымды қысып тұрып:

- Мен сіздің тіліңізді білмесем де нені ұққаныңызды сеземін,- деді. Мен өте өркештеніп қалдым.

Міне, пролетариаттың ұлы жазушысы А.М.Горькиймен жүздесіп, дидактасуы, ұлы ақындардың шығармаларын оқып, одан өзіне нәр алуы І. Жансүгіровті, ұлы аударма шығармашылығына белсене араласуға себепші болды. І. Жансүгіров, бір жағынан, ұлы жазушылардың асқақ туындыларын қазақ оқушыларына жеткізуді өзінің ақындық парызы деп санаса, екінші жағынан, қазақ әдебиетінің даму, өсу процесі – осындай озық шығармалардың аударылуы арқылы да жүзеге асатынын ол жақсы түсінді.

1937-жылы А.С.Пушкиннің өлгеніне жүз жыл толуын бүкіл Одақ бойынша атап өтуге қаулы алынды. Бұл күнге барлық республикаларда үлкен дайындықтар жүргізілді. Осы датаға байланысты Пушкин өлеңдерін бұрынан аударып жүрген Ілияс Жансүгіровке енді «Евгений Онегин» романын аудару жұмысы жүктелді. Романды ақын түгел аударды (Ілияс Жансүгіровтің аудармашылығы арнайы зерттеуді қажет етеді).

Ақын творчестволық қайнар бұлақ көзінің бірі – орыс әдебиеті. Пушкин шығармалары бұдан талай жылдар бұрын, ақынның өлгеніне

*Любви, надежды, тихой славы
Недолго неждал нас обман,-
Как ждет любовник молодой,
Минуты верного свидания,*

деген А.С.Пушкин мәтінін І.Жансүгіров:

*Үміт, сүю, паң, атақ
Алдаумен аз тұрғандай
Бітті біздің жас ойнақ
Түтін, таңғы тұмандай.*

деп көңіл қамыққыш албырт ақынның романтикалық сарында жазылған.

Әдебиеттің интернационалдық байланысын күшейту туралы мәселе көтерген І. Жансүгіров қазақ кеңес әдебиетінің, қайнар бұлақ көзі болған қазақтың дәстүрлі әдебиетінің, яғни ауыз әдебиетінің бай мұрасын зерттеп, оны шығармашылық жолмен игеру керектігін де үнемі қадағалап отырып, әдебиетші, сол халық әдебиетін мол жинап, оны өзінің шығармашылығына пайдалануда да Ілияс Жансүгіров басқаларға үлгі көрсеткен ақындардың бірі бола білді.

Заман шындығын терең ашып дәуірдің қат – қабат шытырманды оқиғаларын геройдың психологиялық сезім күйлері арқылы бейнелеу Ілиястың өнер тақырыбына арналған поэмаларының көркемдік сапасын белгілейді. «Күйші» поэмасындағы Қаракөз бен күйші жігіттің өнерге еліктеген адамдық сезім осалдығы қоғамдық жіктің екі басында тұрған геройларды үлкен арпалысқа салады. Біріне – бірі бір ауыз сөз қатпастан күй тілімен түсінісіп отырған геройлар сезімін суреттеуде ақын үлкен шеберлікке көтеріледі. Сонымен бірге Ілияс Жансүгіров герой мен заманның ара қатынасын белгілеуде де тың түсінік, жаңа көзқарас аңғартады. «Құлагер» поэмасындағы Ақан арқылы Ілияс Жансүгіров беймезгіл заманда туған өнер адамының ескілікке деген өктем наразылығын көреді. Оны орыс ойыншыларын қазақ қоғамына түскен ұшқыны ретінде («Лермонтов, Пушкин көктен атылған құс, түскен бе Көкшетауға көлеңкесін») таниды.

Сондықтан да Ақанның қанша қуғын мен азап көрсе де, мойып, ешкімге бас имеген кейіпінен ол үлкен романтикалық бейне табады. Ақан өлімінің өзіне ол романтик геройдың дүниеге табынбай, өрлікпен өтуі ретінде қарайды («Тұсында пері болсын, сері болсын, ұнайды өлімімен Ақан маған»).

Ілияс Жансүгіров А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, И.Крылов, Н.Некрасов, Г.Гейнеден, В. Маяковскийлерден жасаған талантты аудармалары, бір жағынан, ол үшін үлкен шеберлік мектебі болғаны даусыз.

Ілияс Жансүгіров эпика да, лирикада да ойдың, үлкен сезімнің, ұшқыр қиялдың ақыны болды. Ол әрқашан ақын жүрегін жарып шығатын шын сезімді жырлады. Ал, ақын сезімі үнемі заман құбылыстарымен, ондағы өзгеріспен байланыста көрінеді. Оның поэзиясының халықтық, партиялық әдебиеттің алдыңғы шебінде тұруы да осыдан. Мұны мен ақынның аудармаларынан көремін. Дәуір талабының дәрежесінде болуы, ол үшін жалықпай ізденіс, шеберлікке жетілген үстіне жетіле беруі – ұлттық поэзиямызға Ілияс Жансүгіровті қалдырған үлгі. Сондықтан да қазақ жазушылары Ілияс Жансүгіров өзіне ұстаз тұтады. Оның ақындық өнеріне әр қашан табына қарайды және менің ойымша Оқырман қауым ұлы жазушының ерекшелігінің алдында бас иеді.

Сол заманда ел әдебиеті үшін өлшеусіз еңбек етіп, артына үлкен мұра қалдырған І.Жансүгіров еңбегі әлі де болса зерттеуді қажет ететін тақырып. Мақалада аударма саласына сіңірген еңбегін ғана көрсетуді мақсат еткен болатынмын. І.Жансүгіров шығармалары қазыналы мұра болып табылады.

Г. СЕЙІТЖАНОВА

ҮШ БӘЙТЕРЕК ҚАЛДЫРҒАН ҚАЗЫНА

Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин. Бұл үш есім қазақ совет әдебиетінің негізін қалаушылар ретінде жұртшылыққа қаншалықты мәлім болса, қалың оқырман қауымның сүйікті қаламгерлері ретінде де соншалықты мәлім. Сәкен жырларының оттылығы, Ілияс шығармаларының тереңдігі, Бейімбеттің ғажайып шыншылдығы әрқашан да қалың көпшілікті тамсандаруынан танбай келеді. Халқымыздың өмірден ерте өткен осынау үш саңлағының, биік бәйтеректерінің соңдарына қалдырған мұрасы әйтсе де аз емес. Олар алғаш рет алпысыншы жылдардың басында көп томдық болып оқырмандар қолына тиген болатын. Сол бір игі істің жүзеге асуы әдебиеттің алтын қорынан ширек ғасыр бойына шеттеп қалған олардың құнды мұрасының қайтадан қатарға қосылуын қамтамасыз етті. Қазақ жерінде жаңа советтік құрылыстың қанат жаюынан мол мағлұмат беретін ол туындылар кейінгі, совет өкіметі әбден нығайған кездегі жаңа ұрпақтың қолына сол мұраны ұстата отырып, олардың еншісіндегі рухани қазынаны қуанарлық дәрежеде толықтырғаны кәміл.

Сол бір көп томдықтар пайда болып, оқырмандар қуантқан кезден бастап үш бәйтерегіміздің еңбектері талай рет дербес шығармалар ретінде де, жинақ ретінде де жарық көріп келеді. Олардың қатарында Сәкеннің «Тар жол тайғақ кешуін», Ілиястың Москва қаласынан орыс тілінде жарық көрген өлеңдері мен поэмалары жинағын, Алматы қаласынан шыққан бірнеше кітаптарын, Бейімбеттің Москва қаласынан шыққан повестері мен әңгімелері жинағын, Алматы қаласында шыққан повестер жинағын атауға болады. «Тар жол, тайғақ кешу» кітабы орыс тілінде де жарық көрді. Олардың басқа да туысқан халықтар тілдеріне аударылып, басылған шығармалары баршылық. Дегенмен бұл аз еді. Өйткені бұдан ширек ғасыр шамасы бұрын шығарылған бес – алты томдық шығармалар немесе кейіннен бірлі – жарымды туындыларды қамтып шығарылған кітаптар іздеген оқырманның бәрінің бірдей қолына түсе бермейді. Ал іздеушілер аз емес. Ең алдымен, олардың қатарында жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне, мектеп мұғалімдері мен оқушыларына қажет дейтін болсақ, қатардағы әдебиет сүйетін қауым олардан әлденеше есе асып түседі. Республикалық «Жазушы» баспасы үстіміздегі жылы осы олқылықтың орнын толтырмақшы.

Өткен жылы ғана тоқсан жылдық тойлары терең толғаныс үстінде тойланып өткен бұл үш қаламгеріміздің қазақ әдебиетінде алатын орнының айырықшылығына ешкім де шек келтірмейді.

Қазақта «Темірді қызған кезінде соқ» деген қанатты сөз бар. Бұл сөз әрбір әрекеттің өзіне ғана тән жүзеге асырылар ұрымтал сәті болатындығына меңзесе керек. Сол сияқты біздің бәйтеректеріміз де өз «қаруларын» қай кезде қалай жұмсауды жақсы білген. Баспа сөзінің қуатын сарқа пайдалана алған. Рас, олардың кейбір шығармаларын оқып отырғанда тым қарапайымдау, тым асығыстау жазылғандығы да аңғарылады. Себебі олардың өз шығармаларын қайта – қайта қарап, саралап, өңдеп, артық – кемін жөнге келтіріп отыруға уақыты болмаған деген пікірдің дұрыстығы сөзсіз. Алғашқы советтік әдебиетшілеріміздің шығармалары соқырға таяқ ұстатқандай роль атқарды. Олар ел ішіндегі қалың ағартушы қауыммен тізе қоса отырып, қараңғылық түнегін енді ғана серіпкен халықтың шын мәніндегі шамшырақтары еді. Сөйте жүріп олар өздері де мемлекет істеріне араласты. Өздерін қажет еткен жұмыстың ешқайсысынан да бас тартпады.

Сәкен Сейфуллин поэзия, проза, драматургия салаларында өнімді еңбектене жүріп, әдебиеттің өткендегісі мен бүгінгісін ойлай, жат ықпалдан қорғай жүріп, сын да жазды. Оның «Әдебиет һәм оның бағыттары», «Асау тұлпар туралы», «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы», «Әдебиет майданында», «Көшпелі дәуірдегі қазақ әдебиетінің күйлерінен», «Өрлеу үстінде» атты еңбектері осыған дәлел. Ол әдебиет тарихын зерттеп қана қойған жоқ, оның таңдаулы үлгілерін жариялау ісімен де шұғылданды. «Қазақ әдебиеті» атты зерттеу еңбек жазды. «Батырлар жырын», Ы.Алтынсарин, Ақан сері, Ақмола шығармаларын жинап, баспадан шығарды. Қазақ совет әдебиетінің туын көтеріп, негізін салған, идеялық жағынан берік қалыптасуына көп еңбек сіңірген қайраткер, ақын, жазушы, сыншы, ғалым болған Сәкен Сейфуллин туралы академик жазушы Сәбит Мұқанов «қазақ

әдебиетіндегі жаңа эраның көш бастары» деген – ді. Ал Ілияс Жансүгіров болса қазақтың тіл мәдениетін дамытуға үлкен үлес қосқан. Портреттік мінездемелер жасаудың үлгісін көрсетті. Поэманың тың үлгілерін тудырды. Өлең құрылысы жөнінен асқан шеберлік танытты. Тапқыр ұйқастар, жаңа өлшемдер енгізді. Өлеңнің ішкі дыбыс үндестіктеріне көп көңіл бөлді.

Бейімбет Майлин әңгіме жанрының асқан шебері деп бағаланады. Ол социалистік реализм тұрғысында жазылған көптеген шығармалары мен идеялық – эстетикалық соны жаңалықтар ашты. Ол революциядан кейін қазақ қоғамына енген ең күрделі, басты мәселелерді көтере білді. Сондай – ақ ол журналистика саласында да қызмет етті. Очерк, фельетондарының жазылу формасы жаңа. Он беске тарта повесть, «Азамат Азаматыч» атты роман жазған. Бір сөзбен айтқанда, сөз болып отырған қазақ әдебиетінің үш бәйтерегінің соңына қалдырған мұрасы – қазақ әдебиетін барлық сала жағынан байытқан, еңсесін көтерген, мазмұнын ұлан ғайыр еткен асыл қазына. Алайда, осы тұста көңілге кірбін ұялатар кейбір жайларды айтпай кетуге болмайды. Облыстық кітап саудасы контторы әдебиетіміздің осынау үш алыбы шығармаларына 1986 жылға жазылуға ресми түрде ұйымдастырмады. Іс жүзінде жазылу жүрген жоқ. Неліктен? Бұл сұраққа тұжырымды жауап та алынбады. Өйткені облыстық кітап саудасы контторындағы жолдастардың бұған қайтарар жауабы жоқ. Олар үшін кітап сату жоспарынан есебін тауып шығып тұрса, сол жеткілікті деп айтпасқа да амалымыз жоқ. Бұдан сәл ғана бұрын кітап дүкендеріне түскен «Бес ғасыр жырлайды» атты тамаша жинақ облыс орталығы тұрғындарының біріне жетсе, біріне жетпеді. Ал Әбіш Кекілбаевтың «Үркер», «Елең алаңдары» қасқалдақтың қанынан бір де кем болған жоқ..

Сонымен дауылпаз ақын Сәкен Сейфуллиннің, әдебиетіміздің қадірменді өкілдері Ілияс Жансүгіров пен Бейімбет Майлиннің көп томдық шығармалар жинақтары үстіміздегі жылдан бастап «Жазушы» баспасынан шығарылады. Осы жайды назарға бере отырып, әдебиет сүйер қауымның сүйікті қаламгерлері шығармаларының толық жинақтарына қол жеткізулеріне тілектестік білдіргіміз келеді.

Зейнеп ОСМАНОВА

I. ЖАНСҮГІРОВ ПОЭЗИЯСЫ ТІЛІНДЕГІ ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Теңеу – тіл мен ойлау мәселесінің ауқымындағы өте күрделі құбылыс. Бұны логика пәні таным құралы ретінде зерттесе, философия ғылымында оны эстетикалық категория ретінде қарастырады, ал әдебиеттану ғылымы теңеуді көркемдеу, бейнелеу тәсілдерінің қатарында зерттесе, тіл білімінің стилистика саласында оның лингвистикалық табиғатын басты нысанаға алады.

Теңеудің бейнелілік негізі – екі немесе одан да көп зат, құбылыс сапасының ұқсас немесе бірыңғай белгілерін салыстырудан тұрады. Қазақ тіл білімінде «Теңеу дегеніміз ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік сапасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы деп анықтама беріліп келеді». (Т.Қоңыров. «Қазақ теңеулері», 1978).

«Қазақ поэзиясының Құлагері» атанған І.Жансүгіровтің тіл кестесі – арнайы лингво-стилистикалық мақсатта зерттеуді қажет ететін күрделі де көркем «тіл лабораториясы».

І.Жансүгіров поэзиясы тілі көркемдігінің бір сыры – теңеулердің қолданысы болып табылады.

Көркем шығарма тіліндегі теңеулердің қолданысы ең алдымен коммуникативтік, яғни айтылар ұғымды, ойды кеңінен тереңдете отырып жеткізу қызметін атқарады. Сөз ұғымының тереңдетілуі үшін ұқсас құбылысқа салыстыра отырып түсіндіріледі, мейлінше дәл, әрі анық салыстыру үшін сөз иесі тыңнан тапқырлық іздеп, ұқсас құбылыстардың таңдамалысын ғана елеп-екшеп алады. Демек, зерттеушілер атап көрсеткен теңеудің шығарма тіліндегі көркемдік пен бейнелілігі оның ең алғашқы тілдік коммуникативтік қызметінен туындайды.

І.Жансүгіров шығармалары теңеудің *-дай, -дей, -дайын, -дейін, -ша, -ше* жұрнақтары арқылы жасалған жалпыхалықтық тілдегі теңеулердің қатарын молайтып, қазақ әдеби тілі тарихында көркемдіктің үлгісін көрсетті.

Ақын жырлаған туған жер табиғаты, әр мезгілдің ерекшелігін суреттейтін туындыларында теңеулердің қолданысы ерекше орын алады. Табиғат суреттерін дөп басып көрсету үшін ақын үнемі тілдік салыстыру құбылысына жүгінеді. Мысалы:

*Сұрша тал – сұлу қолдың саласындай,
Қып-қызыл қайың – қаздың баласындай,
Жамылған жанат ішік, мөлдір сұлу,
Көзінің Көкше көлі шарасындай.
Көкшеге жаз көк жібек жапқандайын,
Көкшеге қыс ақ күміс шашқандайын,
Көк қыз күзде киіп қырау ішік,
Көк айна көлі қатқандайын, -*

деген өлең жолдарындағы теңеулер Көкшенің сұлу келбетін бейнелі түрде жеткізеді. Ақын *қолдың саласындай, қаздың баласындай, көздің шарасындай* деген жалпыхалықтық тілде қолданылатын теңеулерді сұрша талды, қызыл

қайыңды, Көкшенің көлін салыстыра отырып суреттеуде ұтымды пайдаланады. Ал *көк жібек жапқандайын, ақ күміс шашқандайын* деген теңеулері авторлық қолтаңбаны көрсетеді. Жансыз затқа жан бітіру тәсілі арқылы Көкшені қызға балап, оған қыраудан ішік кигізеді.

Ақынның «Мезгіл суреттері» өлеңінде жер, жел, көл, күн құбылыстарының жаз, күз, қыс жыл мезгілдеріндегі динамикалық өзгерісін тек теңеулер арқылы суреттеуі – ерекше тіл өрнегі. Жер жазда *жасыл жолақ кілемдей*, күзде *шала илеген терідей*, қыста *ақ кебенек кебіндей*. Жел осы үш мезгілде: *жігіт айтқан өлеңдей, дарымшының деміндей, ел күңіренген өлімдей*, көл – *той ғып жатқан ауылдай, насыбайлы түкірік, көк пияла темірдей*. Күн *елжіреген енеңдей, ауылнайдың мөріндей* деп салыстырылады. Жердің жаз мезгілінде жасылданып, шөптің түгі кілемдей құлпыратын суреті, күзде жасыл жердің сәні кетіп, сарғая бастап, түсі оңатыны шала иленген терідей, ал қыста ақ қарды жамылып ақ кебенек киген кебіндей болатын бейнесі тыңдаушыға жанды әсер береді. Желдің әр мезгіліндегі соғысы, екпіні де түрленіп, жазғы самал – жігіт айтқан өлеңге, күзгі жел – дарымшының (емшінің) деміне, қыс мезгіліндегі ысқырып соққан жел – ел күңіренген өлімге теңеледі. Елжіреген енеңдей болған күн көзі – жаз мезгілін, ауылнайдың мөріндей ғана болып кішірейген күн – қабағы жарқын емес күзді, түк көрінбейтін, тұмандағы күн – қысқы күнді айна қатесіз бейнелейді. Ақын адамның тұрмыс-тіршілігіне байланысты образдарды тілге тиек етіп, оны теңеулерде қолданады.

І.Жансүгіров поэзиясының шоқтығы болып саналатын «Әнші» өлеңіндегі теңеулердің қолданысы ән өнерінің қыр-сырын танытатын құрал ретінде ұтымды пайдаланылған. Ән дауысының бірде шарықтап көкке өрлейтінін, бірде баяулап қоңырлайтын немесе мұңға толып күңіренетінін ақын теңеу арқылы былай жеткізеді:

*Ән салсаң өзімдей сал аңыратып,
Жайлантып, қоңырлатып, жамыратып,
Аққудай аспандағы әнді өрлетіп,
Қондырып қоңыр қаздай мамырлатып,
Боздатып саулы інгендей күңірентіп,
Нөсердей нөпір төккен жауындатып,
Қазандай қарсы соққан дауылдатып,
Қамыстай дауыл жыққан сауылдатып.*

Әннің қалықтауы, мамырлауы құстардың қимылына, күңіренуі боздаған саулы інгеннің дауысына, арындауы қалың нөсерге, күздің кара желіне, дауыл жыққан қамыстың сауылдаған үніне теңелуі және ақынның теңеулерді қоршаған орта, табиғат құбылыстарынан таңдап алуы – оқырманның ойын кеңейтіп, әнші дауысын тыңдап отырғандай әсер қалдырады. І.Жансүгіровтің қаламынан туған табиғатпен астасқан теңеулері қазақ тіліндегі көркем сөздің көкжиегін кеңейтті. Мысалы:

*Ел інін суга алдырған суырдай боп,
Жойқын жұт – сұрапылда малын қырған,*

деген жыр жолдарындағы қолындағы бар малынан айырылып, жұтқа ұшыраған халықтың суреті іні суға кеткен суыр бейнесіне теңеліп көрсетілуі ақынның соншалықты табиғат сырын айтар ойына теңеп, терең сезіне білгенін көреміз.

І.Жансүгіров қаламынан туындаған теңеулердің бір ерекшелігі сол, тұрмыстық сөздердің өзі көркемдік жүгін арқалап, бейнелі образға ие болады. Төмендегідей өлең тармақтарында:

*Бір үйде бәйбішелер бауырсақтай,
Ауызы еттен, майдан дамыл таппай,*

*Келіншек жас жауқазын, сарымсақтай,
Қыздар да пісіп отыр қауыншақтай,
Ақ тамақ, алма бетті арулар жүр
Қыдыртқан бақалишылар сабыншақтай –*

кездесетін *бауырсақ, сарымсақ, қауыншақ, сабыншақ* сөздерімен келген теңеулер кейіпкердің бет-пішінін, жас шамасын суреттеуде шебер қолданылған.

*Сапырған сырлы сөзді сар қымыздай,
Заманның отырғам жоқ салтын бұзбай, -*

деген жыр жолдарында да сөз мәйегін төгілтуді ақын халық тіліндегі және тұрмысындағы қымыз сөзімен келген *сары қымыздай сапыру* теңеуін қолданады.

Теңеудің -дайын, -дейін жұрнақтарымен келген қолданыстарын да ақын ұмыт қалдырмаған. Мысалы:

*Жамылған қыста ақ үзік ақ қардайын,
Төселген жазда кілем мақпалдайын.
Қырдағы ел «Құлагердің» әнін тыңдап,
Былайша әңгімелер Ақан жайын.*

Теңеудің *сияқты, секілді* сөздерімен келген түрі де І.Жансүгіровтің өлең шумақтарында кездеседі.

*Таза тас сияқтанған күміс кесек,
Жапырақ секілденген таза төсек.
Жүрегін жуықтаса жаралаған,
Кір өмір, тікен тұрмыс, улы өсек, -*

дегендегі есімше формасындағы *сияқты, секілді* сөздері күміс кесекті таза тасқа, таза төсекті жапыраққа ұқсаттырып жырлайды.

І.Жансүгіров поэзиясы тіліндегі сөзбен салынған сурет-теңеулер ақын шеберлігін, тіл ұсталығын танытып қана қоймай, көркем өрілген қазақтың өлең өрімін жетілдіруде, дамытуда ерекше орын алады.

Зейнеп ОСМАНОВА

**ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ПОЭЗИЯСЫ ТІЛІНДЕГІ
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ**

Фразеологизмдер—түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде ертеден бар құбылыс. Көркем шығарма тіліндегі фразеологизмдердің қолданысы Ү-ҮІІІ ғасырда көне түркі ескерткіштерінен, ауыз әдебиеті, жыраулар поэзиясы, орта ғасырлық жазба ескерткіштер тілінен байқалады.

Зерттеушілер еңбектерінде көркем шығарма тіліндегі фразеологизмдерді қолданудың екі тәсілі керсетіледі: 1. Фразеологизмдердің жалпы халықтық формада қолданылуы. 2. Фразеологизмдердің өзгертіліп, авторлық өңдеумен қолданылуы.

Қазақтың «Құлагер» ақыны деп танылған Ілияс Жансүгіров поэзиясы тіліндегі фразеологизмдердің қолданылуында осы екі тәсіл де өнімді пайдаланылған. Ақын халық тіліндегі ойға жан бітірер бейнелі тіркестерді қолдануда ерекше шеберлік танытады. Мысалы әйгілі «Құлагер» поэмасында негізгі кейіпкер Ақанды таныстыруда мынадай тұрақты тіркестер қолданған:

*Лермонтов болмағанмен біздің Ақан,
Кісі ме ед ақындықтан құр алақан?
Ортасын олқы көрген бұл да дара,
Имеген иттерге бас сері, дарқан».*

Осындағы Ақанның мінезін танытуда жалпыхалықтық тілде бас имеу болып қолданылатын авторлық өңдеумен жұмсалған, яғни арасына образды сөз қосқан «иттерге бас имеу» фразеологизмі кейіпкердің негізгі характерін ашып, айқындап тұр. Ақанның айналасындағы «жуандарға» бас шұлғи бермейтіндігін, өзінің және дара тұлға екендігін білдіруде «иттерге бас имеу» фразеологизмі ұтымды қолданылған. Кейіпкердің тегін адам емес, ақындық өнердің кісісі екенін, «құр алақан» бейнелі сөзімен тіркескен, өлең шумағында сұраулық мәнде қолданылған «ақындықтан құр алақан кісі ме ед» тармағы арқылы автор оқырманына таныстырады. Айналасында өзінің ойын түсінер, сөзін ұғар ортасының аз екендігіне ақынның көңілі толмайтынын орыстың Лермонтов ақыны сияқты ол да дара тұлға екенін білдіруде автор «ортасын олқы көру» фразеологизмін қолданады.

«Құлагер» поэмасының «Туған жер» деп аталатын бөлігінде ақын баяндауы былай деп басталады:

*Мен өзім тауда туып, тасында өстім,
Жасымнан мұз төсеніп, қарды кештім;
Асқарда Аршалыға қозы жайып,
Бұлттың аспандағы қасында өстім.*

Ақынның жастайынан табиғаты қатал тау өңірінде ер жетуін, мұз төсеніп, қар кешу фразеологизмі бейнелейді. Ол жалпыхалықтық тілдегі «тар жол, тайғақ кешу» фразеологизмінің білдіретін мағынасымен мәндес болып келеді. Ал соңғы тармақтағы образ мүлде жаңа, соны бейне болып келеді. Ол ақын тілінің ерекшелігін көрсетеді. «Бұлттың аспандағы қасында өсу» тіркесі «таудың ұшар басында, тау биігінде, тауда өстім» деген ұғымдардың ақын тіліндегі гиперболаланған бейнелі түрі.

І. Жансүгіров поэзиясы тілінде тұрақты тіркестердің арасына сөз немесе сөз тізбегінің еніп кетуі жиі байқалады. Бұл ерекшелік - жалпы өлең

табиғатына тән заңдылық. Фразеологизмдердің арасына сөз қосылуы туралы ғалым І.Кеңесбаев «Рас, көркем әдебиетте, оның ауызша, жазбаша түрлерінде, халық тіліндегі белгілі бір фразеологизмді сәл ұлғайтып, немесе ықшамдап, өлең өлшеміне көркем тексте ұластыра өріп қолдану сәттері болып тұрады. Теория саласында бұл типтегі фразеологизмдерді перифраза (парафраза) деп атайды. Алайда бұл секілді саналы әрекет жолмен болған өзгерістер арасына бөгде сөздер енсе, дистант құбылыс деп аталады», - дейді. Ақынның:

*Кетсе де шалдың өзі көптен көрге,
Жайылған әні, сөзі жалпақ елге.
Елімнің есігінен иттер қуған,
Сорлының сүйреген ел басын төрге, -*

деген жыр жолдарында қолданылған тұрақты тіркестерді өз өңдеуінен өткізеді. Жалпыхалықтық тілде «есіктегі басын төрге сүйреу» деген тұрақты тіркес қолданылса, ақын «сорлының сүйреген ел басын төрге» деп халықтық фразеологизмнің бояуын күшейтіп, экспрессиялығы күшті «сорлы» сөзімен есіктегі кімнің басы екендігін өлең мазмұнына қарай анықтап, «сүйрейтін» қимылдың иесі «ел» екенін көрсетіп қолданған. Кейіпкердің, яғни Ақанның бұл дүниеден озса да, әні мен сөзі барша халыққа тарап кеткендігін «көптен көрге кеткен», «жалпақ ел» фразеологизмдерін қолдана отырып бейнелі суреттейді. Ортасына сыйғызбай, ақынды мұң-шерге батырған қоғамның қылығын автор «елдің есігінен иттер қуған» деген метафоралы тіркеспен көрсеткен.

Ақын халық тіліндегі мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерді қолдануда да өз өрнегін танытады.

*Ежелден ескеруші ем елдің сөзін,
Бұлақтың тазалауға тінтіп көзін,
Бар ма деп ашпаған сыр, айтпаған жыр.
Құлақты қырға түріп жүрген кезім, -*

деген өлең шумағында кәнігі «құлақ түру» фразеологизмінің дистант құбылысымен келген «құлақты қырға түру» деген тіркесі қолданылады. «Бұлақ көрсең, көзін аш» халықтық мақалының ұғымын ақын осы шумақта елдің сөзін жинап, айтылмаған жыр, ашылмаған сырды іздеп, құлағын қырға түріп «бұлақтың тазалауға тінтіп көзін» іздейді. Халықтық мақал негізінен авторлық бейнелі қолданыс жасайды.

*Түскен жан, сондай күйге сұм жалғанда
Ескеріп енді ойлансақ тегін жан ба?
Қыңыр жан қырық кісімен қырықпышақ боп,
Ел таппай өте берген неге арманда? -*

деген шумақтағы «қыңыр жан қырық кісімен қырықпышақ бояу» тіркесі «қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ» деген халықтық мақалмен жалпыхалықтық тілдегі «қырықпышақ болу» деген фразеологизмнің қосындысынан жасалған тұрақты тіркес ретінде, автордың халық тілін пайдаланудағы асқан шеберлігін көрсетеді.

«Құлагер» поэмасының «Балуан бәйге» бөлімінде кездесетін ақынның:

*Қарсы жақ кісі таппай болды жүдеу,
Көк темір болды жасыл алмас егеу.
Салбырап бет моншағы балуандардаң
Теп-тегіс төмен қарап, болды күйеу, -*

деген жыр жолдарында «қатты ұялу» мағынасын білдіретін «бет моншағы үзілу» деген жалпыхалықтық фразеологизміндегі үзілу етістігін «салбырауға» ауыстырып, балуандардың, «бет моншақтары үзіліп емес, салбырап» ұялуын ақын әрі қарай дамытып авторлық қолданыста «теп-тегіс төмен қарап, болды күйеу» дейді. Әдеби қолданыстағы «бет моншағы үзілу» фразеологизміндегі *үзілу* етістігін ақын тақырып шеңберіне қарай, яғни «таудай» балуандарға қатысты болғандықтан қарапайым сөйлеу тіліндегі *салбырау* етістігіне ауыстырған. Ақын Ілияс Жансүгіров поэзиясы тілінде көркемдіктің ажарын білдіретін кәнігі жалпыхалықтық фразеологизмдер кең қолданыс тапқандығын қаламгер шығармаларындағы төмендегідей фразеологизмдер көрсетеді: *сағы сыну, кек сақтау, көз салу, қысыр сөз, құмырсқадай құжынау, қыр көрсету, зар илеу*, т.б.

Ілияс Жансүгіров поэзиясының көркемдік-тілдік ерекшелігінің бірі фразеологизмдер қолданысы болып табылады. Фразеологизмдерді қолдануда ақын авторлық өңдеумен, жалпыхалықтық тұлғада және фразеологизмдерді бір шумақта үстемелете қолданып, ойдың экспрессиялық әсерін күшейтеді.

Сейфолла ОСПАНОВ

ДУЫРЫ ДАРА ДҮЛДҮЛ

«Қазақ әдебиетінің айнымас алыптар тобы» деп атақты сөз зергері Ғабит Мүсірепов атаған үш арыстың бірі І. Жансүгіровтің тойы Талдықорған облысы, Ақсу ауданында маусымның ортасында зор салтанатпен өткені мәлім.

*«Қобызшы — Мольқбай шал Матайдағы,
Матайда — Кенже, Тұңғат Сақайдағы.
Қазақта қобызшының қалғаны сол,
Жорға еді маймаңдаған бақайшағы.
Жар қабақ, сида, арсақай, сар шұбар шал,
Жарықшақ, үні тозған, қаңсыған шал.
Іріңдеп екі көзі, қол дірілдеп,
Аузынан азу тісін аршыған шал.
Еңкейіп екіндідей күні кеткен,
Жұқарып, нашарланып күйі кеткен.
Қобызшы ол — «Ақ көбікті» аңыратқан,
Боздатып «Боз інгенді» күңіренеткен.
Қобызшы ол — «Көк көбікгі» күрілдеткен,*

Дүлдүлін Ер Әлінің» дүрілдеткен.
 «Онсан мен Орманбеттің айрылғанын»,
 «Жыласқан ноғай-қазақ» күйін шерткен.
 Қобызшы ол — Қорамжанның күйін тартқан,
 Зарлы қыл қыр қиялын қиындатқан.
 Қалыпты қолда қоңыр көне қобыз,
 О баста сырнайлатқан, күміс шаған.
 Жайлауда ала қарлы, Аман текше,
 Қарлатып, жаңбырлатып нөсер төксе,
 Тоқсыртып кәрі аришаны, от маздатқан
 Шал үйін сағынушы ек біз ерекше.
 Құмар ек қобызшыны қолқалауға,
 Жақсы едік жалынуға, аталауға.
 Қобыздан құздың күйін, мұздың күйін,
 Құмартып келуші едік біз тыңдауға».

Міне, осылай көсіліп сала беретін қарқын, дүлдүл шабысынан еш танбайды. Дәл осы «Күй» дастанының бастамасында біріншіден, көне дүние жүйріктерінің аяқ тастасы бар. Екіншіден, туған жер тау аттарының, соларды жайлаған белгілі жандардың бүкіл мінез-құлқымен көрсетілуі суреткерлік құдыретке ұласып жатқандығы. Үшіншіден, көне тарихтың күңіренген үнін сарнататын күйші шалдың ұсқыны негізгі салмақты, мазмұны жаңа жылтырақ дүниенің көнтақа бетін айқара ашып беріп жатқандай. Төртіншіден, негізгі уақиғаға апаратын жолды дәл осылай көсілтіп апармаған жерде, ар жағындағы төгінді нөсер жырдың да сәні онша келе қоймай жатар еді. Бесіншіден, үйлескен үннің сазы сөздің құйылма сазымен құтырына жұтынып, жан дүниендегі қан тамырыңды сан толқытып, сығымданған сәулелі көңіліңе дүбірлеген дүмбілез дүниені емес, күмбірлеген күмбез көңілді орнатып, орамды да ор текедей ойнақтаған сөз сыйқырының құпия құбылысын төгіп жататындығы дер едім. Бұл қасиет ақынның қай шығармасын алсаң да буы бұрқырап, жұпары жер-жәһанды алатын алапат табиғи құбылысты берерінде сөз жоқ. Бірақ ақынды тұсап сала беретін дүние тағы бар. Ол ақынның шағын өлеңдерге жығылған жайлары болса керек. Бұл мұндай ұлы ақын шабытының сабасына сыймай тасыған асау шабытынан емес, бір сәт жылт етіп көзді алып, артынан өмірде болмағандай із-түзсіз жоқ болып кететін қызғалдақ іспеттес шығармаға бой ұрғандығын білдірсе керек. Шындығында кеше ғана іргесі қаланған Совет өкіметінің бүгінгі жетпіс жылдығында жоқ боп, сол дүниенің қызғалдақ өмірін беріп тұрғаны ақиқат. Оның тек бір ғана өкініштісі сол, сол жетпіс жылдың жартысында жасатпай жатып, осындай ұлы тұлғалардың дәннің қауызындай қаусатып, жанын жәһаннамға жібергендігі. Бірақ өзінің өзекті дәніндей жемісі — творчестволық еңбегі артында қалып, кеш болса да кеше ұрпақтарына жетіп дегендей жетіскендік танытып-ақ жатыр. Бұл да болса көңілге дәт, бойға қуат дегендей күй кешеді. Түсінгенге кешегі ата ұрпақтардың сілемін әкеліп, осынша кең байтақ жердің сәніндей жарасқан мұндай шығармалар болмаса, осынша өлкенің өз үні әлдеқашан әдірем

қалған да болар еді. Иә, бұған әсіресе төрт тағандай әдебиет құдыретін табандап көтерген ақынның төрт дастаны маған алып жерді мүйізімен көтеретін ертегідегі көк өгіздей боп елестейді. Ол— «Дала», «Күй», «Құлагер», «Күйші» дастандары. Бұл дастандар байқап отырсыздар, атына заты сай ғаламның ажар-бедеріндей. Оған ешкімнің дауы жоқ болса керек.

«Дала» дастаны ақынның тарих бедерін берудегі тапқан жолы. Әрине ақын шығармаларының қай-қайсысын алсақ та уақыт тынысы, заман лебі есіп тұрады. Уақыт тынысы дейтініміз заман ағымының ыңғайы қалай бет алса, солай қарай ығу, түбі тұңғыық алдамшы саясаттың ар жағы патшалық Ресейдің уақытынан келе жатса, бір жағы Совет заманы деген бүркеншік саясаттың негізгі арнасы бір жерден тоғысатын тағдыр трагедиясы талай ұлттың таңдайын бостандыққа шықтық деп түп-тамырын өзін-өзіне құртқызу тәсілі екендігін ел енді біліп жатыр. Ал екіншіден, заман лебіміз де біздің елдің бұйығы тірлігін бұзып, жаңадан ене бастаған техниканың залалды да өнімді тірлігімен алданып, сонау негізгі тірлік көзімізден адасуға дейін әкеп соққаны жалған емес, Міне осындай айналаның әсері қашан болсын өз түлегіне оның сана-сезімін еріксіз билемеуі мүмкін емес. Содан да болар ақын тебіренісінде уақиға желісінің бостандыққа, еркіндікке ұмтылған дүниенің бет-пердесін беру тәсілін де өзінше құрғандығы көрініп тұр. Мысалы, ақынның «Жүрегім, жырым, сенікі, Кеңесті далам, кең далам, Тудым, өстім, есейдім, Ен далам — анам, мен балаң. Туған, өскен, есейген, Еңбек тулы ел — балаң. Бұрынғы өткен күніңді, Берейін жырлап елге, анам... дей келіп: Құбақандап бозара, Көтерілді көк жиек, Нұр сәулесі көк жара, Берді аспанға тан қылаң. Сөнді жұлдыз шоқтайын, Түн түндігі түрілді, Шалқып жанған оттайын. Атты қырда жазғы таң»,—деп дүбірлеп оянған дүниені, даланың төсіндегі шежіредей алып ала жөнеледі. Бірақ мұнда зеріктіретін жәй болмайды. Қазақстанның кең даласындағы бір кездегі өзекті өртер өкініштің небір сұрқия беттерін айқара ашып жатады ақын.

Ақынның, әсіресе, өте ұтымды бастайтын мынадай тұстары, қанша қайталанса да дастан мазмұнының мағынасына нұқсан келтіртіп, керісінше кенерелі дүниенің кенеуін бекітіп, келісімін беріп тұрғандай. «Құл көгені» бөлімінде ол: «Алатауды жұлгедей Қуа соққан желдейін, Көк жайлауда бәйгедей Келді дала дабыры. Әлде жылау? Әлде ән? Бұл не дыбыс? Не сарын? Тұнды жүрек, тынды қан...» Қалды тыңдай шал мұны: немесе 1916 жылдың дүбірін, Айдаһардың зәріндей, Ақ дауылдай бұрқырап, Ақ патшаның көріндей келді дала дабыры. Әлде жылау? Әлде күй? Неткен дыбыс? Не сарын? Кетгі гулеп үн ызғи, Қалды тыңдай шал мұны». Осынцай шеберлікпен берілген дала тынысындағы азапты уақиғалар бірінен соң бірі тоғысып келіп, тобырын жазбай шалдың кәрі көкірегіне құйылып, одан қайта түлеп, өкініштің өзекті құсасы өртеніп, жауап ретінде тіл қатады. Балам, мақұл бұл ісің! Мақұл болар жөні бар, Той қылғанның, ұлысын! Атымды ұғып ал, балам! Көп жасаған көнемін... Шежіре боп талайға, Мен талайдан келемін... Тарих дейтін шал болам!

Бұл дастан сонау 1930 жылдары жаңа леппен жазылған. Мұндағы ақынның бүкіл құдыреті осы дастанның жазылу құрылымы яғни үлкен

ақынның үлгі-ұлағаттық биіктен көрінуі дер едік. Тұжырым мен тұтастық арқауы қабысып барып, қабырғасы жаңа қаланып келе жатқан беті май жаққандай жылтырақ, асты тайғанақты батпақ пәлсапаға апарып соғып, ұлт пен ұлыстарды достық деген желеумен желкесін қиып, қан айналымын беретін жүрегін алып тастау тәсілі еді. Әрине, бұл тәсілдің тұңғыық астарына түспеген жан кемде-кем, бірақ оның бір олжасы, кенезесі кепкен көп ойдың көпіршік сәулесін сүзіп алып айтудың жаңа тәсілін тауып бергендігі. Өкініштісі сол, осы қарқынмен барып, қаны тамшылаған қасап жауыздықтың ордасындағы зәрін байқауға жеткізбей көзін жою еді. Яғни ақынның өзі жоқтап, өзі қасірет көзіне айналдырып отырған шежіре-тарихындағы апаттың тура өзіне де айдаһардай ұмтылып, жұтып жіберетінін байқамай да қалған жоқ па? Осы уақиға төңірегіндегі шындықтардың жиынтығы шоғырланған сайын шоқтанып тамырын тереңге жайғанда тарихтың түп төркініндегі тұтастықтың тарау-тарау жолдары жалданып шыға келерінен бихабар еді. Жаппай қолға алған дүниенің жарығы да жалпағынан басқан ақылға жарық жол ұсына бермейтіні қаншалықты ақиқат болса, кіші халықтың да небір ақыл-парасаты кем емес боздақтарының қапы қалатыны ақиқат екендігі бесенеден белгілі. Береке-бірлікте болғанмен, бір-біріне үйлесе бермейтін тірліктің де өз шаруасы барын білмей қаншама боздақтар алданып дүниеден көз жұмды десеңізші. Болмаса Ілекең сияқты ұлы ақындар бар жан дүниесімен ақтарыла:

*Бүгін нұрға толып тұр,
Борша борбай, арша арқа
Бүгін басты құрайды!
Нұра, Торғай, Есілдер.
Емес пе еді бір күнде
Жау қолында жесірдей:
Анау жатқаи Ақжайық,
Орал, Балқаш, Әму, Сыр
Астан-кестең өмірі,
Азынаған көк дауыл...
Елдің күні — жел қайық...
Лепсі, Сарқан, Шу, Іле,
Өмірге аққан жылаумен,
Бір тасыған күніңде
Қан шомылған Жетісу...
Тілегіне жеткендей
Сорлы қоныс, жарлы жұрт,
Алатау нұр төккендей
Мына дабыр-неткен шу?-*

деп, төгілмес еді ғой. Ішқұсасы аянбай төгілген осындай зардапты шежіре ақынды шыдатпастан осы «Дала» дастанын жаздырған. Далада өзінің серігі ұлы перзентімен жарасым тауып, жарыса мұң ашқан десек оған ешкімнің де таласы бола қоймас.

Даланың көкірегін күй кернемегенде, не кернемек. Күй күмбезінің сәулелі самалы, жанды ұйытар, буынды алып балқытар шапағатты лебі біздің ұлы ақынымыз Ілекеңді де еліттіріп, еркіннен тыс билеп алып кеткендей. Оның үстіне халық санасында қалыптасқан әлемнің әлдиіне Ілекең сияқты алып тұлға әлдиленіп өспеген жерде, қаншама жерден бүтін дүние дегенмен өнеріміздің өн бойындағы бір мін болардай еді. Өйткені Ілекең бойындағы күдіретті қуат сөздің сөлді мұхитымен сусындап, күй көзге ұрмайтын сиқырлы сазынан нар жүгін арқалатуға мәжбүр еткен. Сонау даланың кеңістігіндегі тарихи шежіре бірте-бірте қуаттанып, күйдің күдіретіне суарылмағанда анадай жаратылысы бөлек нар тұлғаның нәзік жанынан сыбызғыдай шықпай, сарыны тәтті әуенге айналып алдыңнан аңқылдай соққан самалдай алапат ағынға біз құлап-сүрініп, ессіз әлдиленіп жүрмес едік бүгінде.

*«...Боздаған ботасына зар илеген, ..
Қозғалған қоңыр іңірді әлдилеген,
Екі көз жасты өзендей сорғалатып,
Төрт табан құмды қосып нан илеген.*

*Сыр суы көңілі босып сыңқылдаған,
Аспанда қаз бенен қу қаңқылдаған.
Тұнжырап жиде, жыңғыл дым үндемей,
Күйініп көкте жұлдыз, жсел жылаған...»*

деп, оқи бастағанда-ақ көкірегін ашылып, сол күйді сен өзің де бірге тыңдап, бірге мұндасып, өз шежіреңді өз санаңа сөз құдыретінің алапат қуатымен сіңіріп жібергендей толғанысқа түсесің. Шіркін, қазіргі ұрпақтар осыны түсініп оқи алса, бір-ақ түнде таза қазақ болып шыға келер еді. Бірақ әттең...

Ұлы ақынның ұялы ойы өз халқының өзекті күре тамырына, алтын діңгектей ғашықтығымен, өзін-өзі «құрбандыққа» шалып отырады. Шалып отырғандығы сонша, осынша кең даланың төсінде тұншыққан тарихтың ұшықтарының бір ұшын ой безбенінің ұршығына іліп алады да, оны қазақи үлкен пәлсапаға көтеріп, өмірі өлмес ермегін тоқып, өрліктің жалданған құлама толқынындай қарпиды. Сол қарпудың қанатында не бір күдіретті ойлар мен жал-жал сөздер ақ көбік шабыттың сәнін беріп, құлап түсіп, қайта ұмтылғандай қанатты толқынды елестеді. Біз Ілияс жырларын, әсіресе дастандарын оның ішінде жоғарыда айтқан төрт тағандай төрт дастанның айтарына келгенде, «Даланы» өз жаратылысымен былай қойғанда қалған үш дастан «Құлагер», «Күй», «Күйшіге» келгенде өзімізді-өзіміз ұстай алмайтынымыз рас. Ақын «Дала» төсінен «Күйге» құлап, енді жердің бетіндегі ғұмыр кешіп жатқан табиғат жаратылысының бір бөлшегі іспеттес жүйрік жылқы мен адам сұңқарының бейнесін береді. Бірақ сол бейне тек сурет қалпында ғана қалмай, арпалысқан сана күресінің сағымды бұлдырындай бірде сейіліп, бірде үйіріліп, тіпті керек десе бір сәт құйып өтетін қара бұлттың нөсеріндей төгіндеу құбылысын, сол қалпында бере салған. Сол уақиғаның ортасындағы торғайдай тірліктің иесі Ақан мен оны әлдилетіп ән салдыратын жұпар буы Құлагердің ғажайып достығын баяндап

береді. Мұнда тек баяндап беру емес, бір жағынан өмір пәлсапасының ішкі құбыжық астары, ал екінші жағынан жаратылыстың қас шеберлік биіктіктерін алдымызға паш етеді.

*...Дегенге «Көкшетаудан Құла келді»,
 Көруге ынтызар боп ел жүгірді.
 Біреудің тіл мен көзі тимесін»,— деп,
 Дұға оқып, Ақан жерге түкірінді.
 Дабысы бұрын жеткен Керқұланың,
 Дегенге «Келді» түрді ел құлағын.
 Ас тегіс алды-артына қалды үймелеп,
 Көруге Көкшетаудың Кер пырағын,
 ...Салбырап тұр Құлагер байлауында,
 Қарасып Құланың бас, аяғына:
 Осы ма, Құлагері деседі жұрт —
 — Жүйрігі жануардың қай жағында?
 — Салпы ерін, сала сүйек, салбыр тірсек,
 — Қаты бас, қаншыр мойын, ит өндірішек.
 — Бітісі ойқы-шойқы, орда-шорқы,
 — Пішкендей жануарды олақ өлшеп.
 — Алмайды мынау бәйге жылқы көрсек,
 Көк еті кедір-бұдыр, бөлшек-бөлшек.
 — Көкшетау шолағынша мақтайтын ел,
 Осыған ит болайық бәйге берсек.
 — Құлаға мініп қоян атар едім.
 — Мен мұны жүргінішге сатар едім.
 — Болғаниша асқа күлкі «ат қостым» деп,
 Үйімде тыныш қана жатар едім.
 — Қойшыға мен мінгізіп қояр еңім.
 — Семіртіп мен соғымға сояр едім.
 — Кемпірдің азасына әкеп салып,
 Бата оқып, ет, қымызға тояр едім.
 — Сүйегі — сиыр сүйек, қиқы-жиқы,
 Сал бөксе жазық бауыр, ұзын тұрқы.
 — Осы ма даңқы шыққан Құлагер?— деп
 Ас тегіс Ақан атын қылды күлкі.
 Сынышының келіп көрді отыз-қырқы,
 Күреңбай көріп деді: «Жаман сұрқы,
 Алдынан ұмтылғанда аң құтылмас,
 Артынан жөнелгенде жетпес жылқы»*

дей келіп, нағыз атбегінің бағасын аламыз. Міне, сізге табиғат. Міне, сізге поэзия желмаясы. Міне, сізге тәңірдің жазған тіл байлығы. Міне, сізге бүкіл бір әлемді әлдилеген қазақ деген халықтың құдіретті бет-ажары. Нағыз көріктіліктің көсемдігі, көсемдіктің көріктілігі, даналықтың майталманы, майталманның сұңғыла жүйріктігі бұдан әсте асқан емес шығар.

Бұл деген тек қана Ақан тағдыры емес, жер бетіндегі адамзат баласының сұққыласқан сұқ көздерінің бейнесі екі жақты берілген; жақсылық жағы да, жамандық жағы да қабат беріліп, бүкіл қазақ деген халықтың және оның қолындағы адал малының малынған қасиеті демеске ылажымыз жоқ. Жоғарғы үзіндідегі білімсіз елдің сандырағы төменгі үзіндідегі нағыз қас танымның иесінің бағасы бір жағы астасып жатса, екінші жағы еркін қойылып хормен мүсіндеп жатқанына шүбәсіз бас изеп, есіміз шыға мақтан тұтамыз. Бұл ұлы ақынның сонау Дала төсін Күймен тербеп, тіршіліктің көзіндей сонда жасап жатқан жаратылыстың ішкі астарын барлық қабілетімен қағидалы қасиетке айналдырып беріп отырғаны деп білеміз. Иә, табиғат та кең, Алланың құдіреті де кең, Қазақтың пейіл-ниеті де кең, құдай соған ылайық етіп осындай алыптың Өзін сыйлаған жаратылыстың кеңдігіне де шүбәміз жоқ. Шүкіршіліктің шүкәйттай шаттығы болар біздің халыққа сыйлаған.

Ақын ендігі бір сәтінде жер тәңірісінің күш-қуатын, оның зәрі мен шаттығын «Күйші» дастанымен толықтырады. Егер алдыңғы тегеурінді тұлғалы үш дастанға «Күйші» тағдыры қосылмаса, әлде бір нәрсе үлкен творчествосының бетіне шіркеудей боп тұрары анық еді. Бұл дастан ақын айтар ойдың, ақын жеткізер жыр-шежіренің мәнін тереңдетіп, жылуын күшейтіп, жарығын жарқыратып, бар болмысындағы алыптықтың табиғатын парасаттылық пен маңыздылықтың төрінен, төрінен болғанда да қас-көкіректегі тап басына тәж кигізіп отырғызбаған болар да еді. Бұл дастанда бір халықтың емес, бірегей халықтың маңдайына оңайлықпен сыймайтын көріпкел көркемдіктің, ұлан-байтақ кеңістіктің кесенелі кестесін өрнектеген өзгеше ғажап бояу орын алған. Яғни өнердің шырқау биігі үстемдік құрып, өрліктің шырмаулы өрмегінің әрбір құпиясы бір сәттік уақытқа жұмарланып келіп жұтылып жататындығы ненің де болса құнын білдіріп өтетін құтқана мешіті екендігі айдан анық. Өмір құны мен өнер құнының арбасқан да алдаспан жүзіне ойнаған сөз кестесі өз мағынасын жойып ешқандай да жалғастырусыз жарасым тауып, жалпы табиғатқа тән көңілдің көк күмбезін соққан қас шеберлікке ұласып кетеді. Иә, ақын құдіреті де осыны меңзесе керек. Діттеген мақсат күтпеген жағдайда құйылып барып, адам қолы жетпес құрметке айналу деген осындай-ақ болар. Жаратылыстың тұтас тұлғасын жарып көрсетпей, бүтіндей көрсету деп осыны айтатын болса керек шамасы. Төгілген үн, айтылған мұң, шалықтаған шаттық, аласұрған аптық, буынынды алар сиқыр — бәрі келіп сөздің сазды әуенімен бірге ұмар-жұмар құлап ағып жатқандай Ал оқырман болса сол ағыстың үстінде келе жатып, үрей мен қуаныштың арасында естен танып, елес көргендей күй кештіріп, өмірді түсіндіруі бұл ақын құдіретінің жарық дүниенің, жалғандықтың алдында тұрып, ерекше тәттілікке бой ұрғандығын қоспасыз сол қалпында беруінде.

*Ақ отау ай туғандай айдалада,
Жап-жарық отау іші, ай самала.
Ұйқы жоқ ханышада, күйші де ояу...*

*Күй тыңдап жатқан жанда жай бола ма?
 Жердегі отау көктегі ай бола ма?
 Күйден бас көп тыңдаса айнала ма?
 Оңаша отаудағы қыз, жігітте
 Шертілген күйден бөлек ой бола ма?
 Ойлантқан осыларды жалынды күй,
 Бір тілді, бір белгілі сарынды күй,
 Ермегі қыз, жігіттің екі шекте,
 Өлтірген өртей-өртей жанын бір күй...*

Міне, өмірдің бар болмысы, өзінің бар табиғатымен көрінген құбылысы. Бұдан артық өмір гимінің де, оның әмбебап тарихын да беру мүмкін емес. Міне, творчествоның толық көрінісі, сонымен бірге өз халқына берген мол мұрасы да осы. Бұдан артық олжа жоқ. Олжа емес-ау бірегей бақта жоқ. Халқымызда ертеден шапса, кешке озған деген сөз тіркесі бар. Осы тіркестің түп негізі, мағынасы осындай дара тұлғаларды меңзесе керек.

Ілекең не жазса да, бүкіл байтақ қазақ жерінің алып өңірі көз алдында елестеп отыратын болу керек. Тіпті сол өңір тұтасымен кеудесіне сиып кетіп отыратындығы айдан анық. Ал сан қатпарлы өмір құпиясының да көкжиегі көңіліне ұялап, қанаттанған шабытының шалқыма мұхитына шым батып, шырқау биігіне көтеріліп жататындығы тағы аян. Олай болмаса басқасын былай қойғанда жоғарғыдай дастандардың тууы жараспас еді. Жалпы адамның рухани биіктігі оның санасы мен қанасына байланысты болса керек. Бұл есеппен қарағанда Ілиястай ұлы ақындардың арнасы бүкіл әлемді әлдилейтін құдыретке ылайық. Оны өзінің өлмес шығармаларынан көріп отырмыз. Оған ешкімнің шүбәсі болмас.

Жаңыл ТАСТАҒАНОВА

ІЛИЯС ЛИРИКА ШЫҢЫНЫҢ БИІГІ

*Күркіреп, күңіреніп, ұласып аспан,
 Сіркіреп, бұлт тұмшалап, жаңбыр жауар.
 Дүркіреп жауқазындар жарар гүлін,
 Үлбіреп өсер шөптер, құлпырар қыр.*

І.Жансүгіров.

Көңілде көл, ойда дауыл тудырып, «жүйрік жанды жүйкітіп, жай көңілді ұйқытатын» өлең жолдарын оқығанда, «өнер алды - өлең сөз» дегенге терең бойлап, ақын деген құдірет иесінің алдында еріксіз бас иесің. Құмға құрақ өспейтіні сияқты адамның бойында өнерге арқау боларлық табиғи қабілеті болмаса, нағыз талант, нағыз дарын өсіп, дамымас еді.

Қазақ жаңа әдебиетінің бастау қайнарында тұрған құдіретті талант иелерінің бәріне тән ортақ асыл қасиет – көп қырлылық. Бұл ерекшелікті ақын, драмашы, прозашы, сатирашы, аудармашы Ілияс Жансүгіров бойынан көруге болады. Жаңа заман шындығын, өткен дәуір шырғалаңын суреттеген туындылары қазақтың көркем сөз мәдениетін дамытты, әдеби тілді байытты. Суреткер түрлі жанрда қалам тартып, мол мұра қалдырды.

Ілияс поэзиясы ұлттық әдебиеттің классикалық байлығының қатарына жатады. Ақынның терең идеясы, көркем мүсінді, эпикалық кең тынысты шығармаларының танымдық, тәрбиелік мәні зор. Олар қалың оқырманның ойына ой, сезіміне сезім қосады, қиялына қанат бітіреді, эстетикалық ләззат беріп, гуманистік, адамгершілік идеяларды толғайды. Ақынның сұлулық мұраттарының орнығуына, көркемдік талғамының қалыптасуына, өлең мәдениетін игеруіне Абай поэзиясының ықпал жасауы - әдеби тағдырындағы бақыттылық.

Табиғат лирикасы – поэзияның ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, үздіксіз жырланып келе жатқан байырғы және мәңгілік тақырыбының бірі. Әлемдік әдебиет тарихына көз жіберсек, әр ұлттың ақындары өз туған өлкесін өресі жеткенше жырға қосып келгені аян. Тіпті мәңгі-бақи тек табиғатты жырлап өткен ақындар да болған.

Табиғат лирикасы халық поэзиясынан да ерекше орын алады. Мал баққан, көшпелі шаруашылықпен айналысқан қазақ халқы шөбі шүйгін, суы мол, жайлы қоныс – жерұйықты арман ете жүре өз туған өлкесін, өз туған жерінің табиғатын да поэзияға арқау еткен.

Табиғат лирикасы қазақ әдебиетінің атасы Ыбырай, Абай поэзияларынан да ерекше орын алады. Әдебиетіміздің бұл классиктері табиғатты жеке дара, жалаң ғана жырлап қойған жоқ, оны халық өмірімен, оның әлеуметтік, экономикалық күйімен байланысты бірлікте жырлады.

Сондай-ақ орыс поэзиясының табиғатты адам бейнесінде, жанды дүние бейнесінде жырлау дәстүрін қазақ поэзиясына енгізіп, оны қазақ халқының өмірі, тұрмыс-салт дәстүрімен байланыстырып, жаңа бағытта, жаңаша жырлады. Бұл қазақ поэзиясына, әсіресе Абай әкелген алуан жаңалықтың бірі болып саналады.

Ілиястың табиғат лирикасының ішінде даралай сөз ететін өлеңінің бірі – «Жетісу суреттері». Ақын бұл өлеңде Жетісу жерінің табиғатын, тау-тасын, өзен-көлін, орман-тоғайын, жан-жануарын ыстық сезімге бөленіп, сүйіспеншілікпен жырлайды. Өлеңде Жетісудың шынайы көркем табиғатын көрсете білген ақын табиғаттың ел ырысы, игілігі, халық қазынасы екенін де жырлайды. Оны өлеңнің:

*Арқырап асқарынан құлаған су
Бауырын балбыратқан еліне иіп,-*

деген жолдарынан білуге болады. Оны ақынның «Ақшам» дейтін өлеңінің мына бір жолдары дәлелдейді:

*Жазыла есінеп жапан қыр,
Маужырап, сұлап, балбырап.
Даладан, таудан көшті нұр,*

Салбырап, сан жамырап.

Сондай-ақ мұнда Ілиястың өзіндік сөз нұсқасы, өз бояуы да жетерлік. Мысалы:

*Тауды тұман бөкселеп,
Өзен төлі жамырайды.
Көз жұмғанда көкіе көк,
Көсіліп жер тырайды.*

*Кезек – кезек қар, жаңбыр,
Қыстың күні – қос қырсық.
Кісі өлгендей шулап қыр,
Жынданып тұр, жер ұрсып, -*

деген жолдар Ілиястың бұл саладағы ақындық бейнесі мен қолтаңбасын танытады.

Ілиястың лирикасымен түгел танысып, оған ой жіберіп көрсек, мынаны аңғаруға болады. Ақынның қай тақырыпқа жазған лирикасын алсаңыз да, одан тамаша реалист суреткер жасаған көркем де сұлу табиғат суретін көресіз.

Ілиястың «Кедей тойы» дейтін өлеңінің тақырыбы – халқаралық жұмысшылар ынтымағының күні – Бірінші мамырға арналған. Өлеңнің ішкі мазмұны, идеясы азаттыққа, еркіндік, теңдікке қолы жеткен қазақ кедейлерінің бүгінгі бақытты, шат тұрмысы туралы. Сонымен қатар ақынның бұл өлеңінде:

*Тас кеуделі Алатау,
Жайдары жатыр маужырап.
Жапырақ, жалбыз, қалақай,
Ымдасты бүгін саудырап.
Көк торғындай аспан – көк
Төбедең төсін тосып тұр,
Орманы, тоғай, бәйшешек
Тойларың құтты болсын десіп тұр, -*

деген табиғат суреті кездеседі. Сол сияқты ақынның «Бұлақ бойында» дейтін өлеңінде де:

*Сылдыр-сылдыр су сылдырлар бұлақтан,
Тәңірі ме екен тауды-тасты жылатқан?
Анда санда көңіл айтып көк-көк деп,
Шығар даусы көкектің де жұбатқан, -*

сияқты жолдары бар.

Сөйтіп, Ілияста табиғат суретінсіз өлең жоқ. Әлеуметтік өмір мен табиғат Ілияста ылғи егіз, бірін-бірі толықтырып, тоғыса жырланып отырады. Біздің бұл пікірімізді ақынның «Қыс», «Жауын», «Көктемде», «Бұлақ бойында», «Жаз», т.б. -да көптеген өлеңдері дәлелдейді.

Поэзиядағы табиғатты адам бейнесінде, жанды құбылыс бейнесінде жырлау дәстүрін Ілияс бірқыдыру ілгері дамытты. Жаратылысында тілге

шебер, тапқыр ақын табиғатты суреттегенде де неше түрлі эпитет, теңеулерді мол қолданады.

Ақын кешті:

*Ақ шашты ана – ала асқар,
Оқыды сан жығыла, -*

деп бейнелесе, түнгі жаңбырдан кейін таң сәрілей жөңкіле көшіп, тау жотасына – ана көкірегіне барып тынымдаған бозғыл бұлтты балғын бөбекке балап:

*Бұл – бөбек, тау – ана,
Ана төсін аймалай,
Ұйықтай тұрсын ол бала,
Шыққанынша жел қалай, -*

дейді. Ілияс табиғат құбылысын тек адам бейнесінде ғана емес, адамға тән іс-әрекет бейнесінде де жырлайды. Мысалы:

*Жел қуалау, бұлт қашу –
Жігіт, қыз айтта, тойдағы.
Көк күмбезде күнде ойнақ,
Ойнады да қоймады.*

Мұның бәрі де Ілиястың тынысы мол, сарайы кең, қиыннан қиыстырған дарын иесі екенін танытады.

Ілиястың табиғат лирикасын жазуда тіл ұстартқан ұстазы Абай екені айқын аңғарылады. Абай екеуінің өлеңдерінде табиғатқа арналған үндестік бар. Ілиястың «Қыс» өлеңінде:

*Табиғатты құбылтып,
Денеге суық ұрынтып,
Бұл мезгілде қыс қожа.
Басындағы шалмасы
Үстіндегі салмасы
Кіршіксіз аппақ тап-таза, -*

деп, қысты елді жалмайтын жемір қожа – молда бейнесінде жырлайды.

Ал, Абайдың «Қыс» өлеңіне тоқталсақ:

*Ақ киімді, денелі, ақ сақалды
Соқыр-мылқау танымас тірі жанды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап келіп қалды.
Демалысы – үскірік аяз бен қар,
Кәрі құда – қыс келіп әлек салды, -*

деп, қысты ежелгі жұт, кәрі құда бейнесінде суреттейді.

Ақын «Мезгіл суреттері» дейтін өлеңінде жылдың әр мезгіліндегі жер бетін, табиғат құбылысын көз алдымызға барынша дәл әкеліп, қаз қатар қойып береді. Өлеңді оқығанда көз алдымызға жаздағы жасыл дала, жібек жел, аққу-қазы қаңқылдаған, той қылып жатқан думанды ауылдай көл, ашық аспаннан елжірей күлген күн елестейді.

Ілияс Жансүгіров – мәуелеу жолында өзіндік қолтаңбасын қалдырып, халқының өткені жайлы сөз маржандарынан өшпес өрнек өрген дүлдүл ақын,

дарынды ақын, көп қырлы таланттың иесі, сан қырлы шығармаларымен оқырмандарының жүрегінде мәңгі сақталады.

Айгүл ДӘРМІШЕВА

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ – ФОЛЬКЛОРШЫ

Ұлттық әдебиетіміздің өркендеуіне лайықты үлес қосқан қаламгеріміз І.Жансүгіровтің шығармашылығы жөніндегі еңбектерде Ілиястың «айлы кеште, ұзақ түнде салқын самалда отырып қонақ айтатын әңгімені, балалар айтысатын жұмбақты, әжелердің ескіден ескермесін, қыз бен жігіт сырласатын қара өлеңдерді, ұрыс-соғыс хабарларын «құйма құлағына» құйып алатындығы» туралы дерек беріліп отырады (1). Әкесі нақышына келтіріп әңгімелейтін ертегілер мен мысалдарды, ақындар айтысын құлай тыңдап, қызыға жаттағаны да оның ауыз әдебиетіне деген ынтасын айқын аңғартады. Сонымен қатар, Ілияс ақынның халық әдебиеті үлгілерін іздеп, құлақ салып, кездескенін жинап жүргендігіне өз сөзі де дәлел:

*Ежелден ескеруші ем елдің сөзін,
Бұлақтың тазалауға тінтіп көзін.
Бар ма деп ашпаған сыр, айтпаған жыр,
Құлақты қырға тігіп жүрген кезім...*

Ілияс Жансүгіровтің белгілі түркітанушы-фольклорист Әбубәкір Диваевпен кездесуі, «білімдар ғалыммен сырлас, пікірлес болуы оның ауыз әдебиетіне деген көзқарасын біржола қалыптастырды». (1). 1921 жылы Ә.Диваев Жетісу, Сырдария өңірі халқының ауыз әдебиетін жинауға шыққан экспедицияны басқарады. Экспедиция арнаулы бағдарлама бойынша ел аузындағы аңыз-әңгіме, өтірік өлең, ертегі-жыр, жұмбақ-жаңылтпаш, айтыс өлеңдер, т.б. қағаз бетіне түсіріп, кімнен, қашан, қалай жазып алынғандықтарын реттеп отыруы тиіс болады. Бұл жұмысқа Ә.Диваев мұғалімдер даярлайтын курста оқып жүрген бірнеше жасты қатыстырады. Соның бірі І.Жансүгіров еді. Ол Лепсі, Қапал уездерін аралап, Бақтыбай, Сүйінбай, Түбек, Құл, Орынбай ақындардың айтыстарын, Әсеттің әндерін және қазақ халқының өткендегі батырлар мен жер-су атауларына байланысты аңыздарды жинайды, қағаз бетіне түсіреді. Ел әдебиетін жаттап, жадында сақтай білген сөз зергерлерімен бетпе-бет жүздесуі олардың майын тамызып, нақышына келтіріп айтқан әңгімелері І.Жансүгіров кеудесіндегі отты лаулата түсті.

Ілиястың бала күнінен ауыз әдебиетін қызыға тыңдауына, жаттап өсуіне, сүюіне, әкесі Жансүгірдің, әнші-ақын Әсеттің, ақын қыз Сараның әсері – бір төбе болса, аталмыш экспедиция құрамындағы іс-әрекеттің ықпалы бір төбе. Ендігі жерде Ілияс халық әдебиетінің асыл мұраларын

көпшілікке ұсынуды жүйелі жүргізуге тиіс аса қажетті іс деп бағалайды әрі оның үлгісін өзі көрсете бастайды.

Жас шағында Ілияс халық ауыз әдебиетінің ғажайып үлгілерін тыңдаушы, жаттаушы, мәнерлеп айтушы, халық арасындағы асыл мұраларды наихаттаушы ретінде көрінсе, білім алып, әдебиетке ден қоя бастағанда ел-жұрттың даналығын қастерлеп, оның мән-мағынасын терең сезініп, түсінуге талпыныс жасайды.

Ілиястың бұл қадамы нәтижесіз де емес еді, халық әдебиетінің ықпалына түскен талапкер көп ұзамай шығармаларын осы үлгіде жазуға ниет білдіреді. Тырнақалды туындылары «Бұлбұлға», «Әншіге», «Замандасқа», «Ғазизаға» атты өлеңдерінде халық ауыз әдебиеті мотивтерінің тұнып тұруы жоғарыдағы ойымызды куаттары хақ.

Ілияс Жансүгіров 1934 жылы Қазақстан Кеңес Жазушыларының алғашқы съезінде жасаған «Қазақ Кеңес әдебиетінің бүгінгі күйі, келешектегі міндеттері» деген баяндамасында: *«Ескіден келе жатқан ел әдебиеті – біздің қымбатты қазынамыз. Оның күрделісі – сөз, оның неше алуаны – ауыз әдебиетімен бірге тараған. Оның түрлерінде де сан жоқ: ертегі, жыр, мақал, тақпақ, жар-жар, беташар, жұмбақ, жаңылтпаш, айтыс өлең, қара өлең, ата өлең, тау өлең, өтірік өлең, жоқтау, шежіре, билер сөзі, ақындар айтысы, тағы да толып жатқан ел сөзінің бұлақтары бар. Бұлар сала-салаға бөлініп тексерілген жоқ. Бұл тексерудің тілге де, әдебиетке де көп пайдасы тиер еді. Бізге осы асыл қазынаны жиып, арып, қорыту керек, ішіндегі керекті дәнін алу керек»* деуі (3) – халық әдебиетін жинап жариялау құрғақ үгіт жолымен емес, жан-жақты дәлелдер мен тұжырымдар арқылы ғылыми негізде жүргізілуі тиіс екендігіне назар аударғаны М.Әуезовтың: *«... қазақтың жоғалып, ұмытылып, тозып бара жатқан сұлу өнерін тірілтіп, тынбай жинау керек»* (4) деген пікірімен сабақтастығын байқаймыз. Осы жолда қаламгердің құрғақ үгітші емес, «керекті дәнді ала білуші», кейінгі ұрпағына сол қазынаны жинап қалдырушы екенінің айғағы - өзі жинаған, жүйеленген, редакциялаған, баспаға дайындаған төменгі еңбектері.

1. Ақындардың шығармалар жинағы. 2. Балалар әдебиеті туралы әр түрлі материалдар. 3. Батырлар туралы материалдар. 4. Бәдік жырларының жинағы. 5. 1916 жыл туралы. 6. Жұмбақтар. 7. Қазақ ауыз әдебиетінің жинағы. 8. Қазақ билерінің сөздері. 9. Қазақ жаңылтпаштары. 10. Қазақтың әдет-ғұрп, салт-санасы жөнінде айтылған өлеңдер мен әңгімелер. 11. Қазақтың өткен ақындары туралы. 12. Қазақтың өткен билері туралы. 13. Қара сөздер. 14. Қоштасулар. 15. Қулар туралы материалдар. 16. Құдалық және құдандалық туралы ырымдар. 17. Мақал-мәтелдер. 18. Махамбеттің термелері. 19. Мамай батыр туралы поэмалар және материалдар. 20. Өткен батырлар туралы. 21. Сыңсу. 22. Тақпақ, мақалдар жинағы. 23. Шал ақынның шығармалар жинағы. 24. Шортанбай ақынның өлеңдер жинағы (1).

Бұл еңбектерден де басқа толғау, арнау, айтыс-қағыстарды жинаған ақын «сала-саласымен жариялауға қолы тимегенін» өзі де атап кеткен. Бұдан қандай қорытынды шығарылмақ? Біздіңше, біріншіден, жоғарыда атап өткеніміздей, Ілияс ауыз әдебиеті үлгілерін жастайынан біліп, мазмұнын

танып өскендіктен, оны ұзақ жылдар бойы жүйелі жинауға ден қойған. Екіншіден, ауыз әдебиеті үлгілерін кімнен, қашан жазып алғанын, кімдердің жібергенін мұқият қағазға тіркеп, көрсетіп отырған. Үшіншіден, жинаған материалдарының молдығынан, бәрін саралауға мүмкіндігі болмаса да, ол кейігі ұрпақ игілігіне жарады.

Жоғарыда аталған, ауыз әдебиеті үлгілерінің әсерімен жазылған шығармаларынан кейін, ақын ауыз әдебиеті мұраларын жинай жүріп, оның озықтарын кемелденген шағындағы шығармаларында да шебер пайдаланады. Ілиястың сөз зергері ретінде танылуының құпиясын ашқымыз келсе, қайнар көзін білгіміз келсе, мына пікірлерді ескергеніміз жөн: «... *оның сыры бастан аяқ қазақтың халық әдебиетінен нәр алуында*» (5), «*ана тілін жетік білгендігінде және оны ұршықтай үйіріп, ... дегеніне көндіріп, қалауыниша пайдалана алатындығында*» (6).

Ілияс шығармашылығының бір қыры - балаларға арналған туындылары. Мұнда да халық ауыз әдебиетінің сарынын ерекше шеберлікпен қолданады. «Бөбек бөлеу» өлеңі қайым өлең үлгісімен жазылған. Мына «*Бөлейін бері, кел, бөбек, бүлдіршін шүмек бәйтерек*» қаншылықты жинақы, қаншалықты нәзік... Балалар санамағы

*Бас бармақ,
Балалы үйрек,
Ортан терек,
Шылдыр шүмек,
Кішкене бөбек, -*

деп келсе, Ілияста:

*Бөл, бөл, бөбек, бөл бөбек,
Бүлдіршін шүмек бәйтерек.
Балалы үйрек, бас бармақ.
Кішкене бөбек, бес бөлек
Саусақайы салбырап,
Бөлене қойсын қос білек –*

түрінде құбылып, өлең алаңсыз ұйқыға кеткен сәбиді еріксіз көз алдыңа әкеледі, елестетеді, елжіретеді.

Ал:

*Көк ала жылқы көлде екен.
Көк ала тайың сонда екен, -*

деген жолдарды оқығанда, халық аузындағы:

*Біздің көке қайда екен,
Қыздарменен тойда екен.
Тойда неғып жүр екен,
Алма теріп жүр екен.
Алмасынан қанеки,
Жаңа теріп жүр екен, -*

деген шумақ тілге оралады.

Келтірген дәлелдерден Ілияс ауыз әдебиеті үлгілерін өңдеп қолданушы ғана деген пікір тумаса керек. Фольклор үлгілерін шығармашылығында пайдаланудың бір тәсілі деп қараған жөн сияқты.

«Бөбек бөлеу» өлеңінде халық арасында көп айтылатын жолдар бірінші шумақтарда өзгеріссіз келіп отырады, тағы бір ерекшелігі - әндетіп айтуға лайық, оқушы көкейіне қонымды, жанына жақын. Басы артық сөз, ұғым жоқ. Ананың сәбиіне деген ыстық сезімі, арман-тілегі қарапайым халық қоланысындағы сөз өрнегімен беріліп өрнектеледі.

Ілияс Жансүгіровтың ауыз әдебиеті үлгісінде жазылған «Ұршық» өлеңіндегі мына бір жолдар батырлар жырындағы шөлге шыдамды әрі жүйрік желмаяны көзге елестетеді:

Ұршығым – ұшқыр, нартайлақ,
Жез бұйдалы – желмаям.

Ал:

*Желмаям, желші – нартайлақ,
Тартына берме, тайтаңдап,
Тартына берсең, тайтаңдап,
Тақымдап қоям, қайта айдап, -*

деп келетін жолдар оқуға да, тыңдауға да, түсінуге де жеңіл. Ал одан бота – тайлақты көріп өскен қыр баласының есіне ауыл өмірінің түсері анық. Бұл өлең туралы ақын Ә.Тәжібаев: «Мұндай өлең жолдарын оқу үлкен бақыттылық», - дейді.

Біз шағын еңбегімізде хал-қадерімізше І.Жансүгіровтің шығармашылығындағы халық ауыз әдебиетінің орны, оны жинаудағы қызметі, алғашқы өлеңдерінде қалай пайдалана білді деген сияқты азды-көпті мәселелерге қысқаша ой жүгірттік. Ілияс, әрине, жан-жақты талант иесі. Оның көпқырлы жақтарын ашу – алдағы өмір еншісі. Қаламгердің драматургия, сатира, прозалық шығармалары мен эпикалық шығармаларындағы фольклорлық пафос әсері, мотив, оны қолдану әдіс-тәсілдері, ерекшеліктері өз алдына зерттеу нысаны деп білеміз.

Салтанат КӘРІБАЕВА

ІЛИЯС ЖАНСҮГІРОВТІҢ ПРОЗАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІ

Алғашқы әңгіме, повестерін және кейінгі жазылған ірілі-уақты прозалық шығармаларын Ілияс 1920-жылдары газет-журналдар бетіне шығара бастайды. Бұл әңгімелері көбіне-көп кедейліктің тауқыметін тартақан жалшылар, сол қоғамда өмір сүрген әйелдердің басындағы ауыр хал, қазақ ауылындығы ескіліктің етек алған түрлі көріністерін бейнелеу, сынау, әшкерелеу тенденциясы шағын көлемді прозасының арқауы болып отырады.

Оның көрінісі алғашқы туындыларының бірі 1922 жылы жазылған «Күн өлімінен» айқын байқалады. Бұл әңгімені қазақ әйелдерінің тұңғыш баспасөзі - «Жетісу әйелі» журналына жариялаған. Онда көтеріліске дейін күндікте жүрген Алқа атты әйелдің ауыр тұрмысы, қайғылы халы бейнеленген. Бұл әңгіменің шынайы, боямасыз болатын себебі, Ілияс Алқаны өз көзімен көріп, әңгімелескендігі туралы дерек бар. «Алқа егде тартқан кісі еді, өңі сіріңке қара. Мінез орнында ерекше қуаныш минуты болмаса, қабағын ашып, ыржиып күлген емес. Бөтен қатындардай не болса соны сөйлеп, өсек-аяңға үйір болмай, тиісті кезекте ғана сөйлейтін Егер бір сөйлесе, тізбегін әдемілеп, ұзақ-ұзақ сөйлеп кетуші еді. Сөзінің көбі өз басының мұңы болатын. Мұның атының Алқа екенін біздегі үйі аралас кісі білмесе, сырт кісі «Сандыбайдың күңі» дейтін.

Алқа, Сандыбайдың ауылы күзгі күзекке қонса, қора күзететін. Балаларын от басына орап алып, күзгі ұзақ сары таңда қара қиды қалап қойып, түйенің жабуын, қошқардың күйегін, қойшылардың шарығынасырып отырушы еді. Міне, бұл уақытта Алқа апайдың қасына отырып «Әңгіме айт» деп жалынғанда, ауызымыздың суын құртып, әдемілеп, тәтті-тәтті әңгімелерін ұзақ-ұзақ сөйлеп беретін» дейді. жазушының өмірінде әңгіменің майын тамызып, нақышына келтіріп айтатын мұндай адамдар аз болмаған.

Әңгіме кейіпкері Алқаның бет-бейнесі, мінез ерекшелігін суреттей келе, оны «Сандыбайдың күңі» екендігін бадырайта көрсетеді. Алқаның кейпін аңғарту үшін күйеуі Қырықбайдың құл болып зорығып өлгенін, балары Маржан мен Кесеннің әйтеуір өлмеген пенденің күйін кешіп жүргендігін сөз арасында баяндап қойып отырады. Сонда күң мен құлдың аянышты тағдыры көз алдыға келіп, оның балаларының болашағы алаңдата бастайды. Өмір шындығының шынайы суреттері әрі қарай ынтықтыра, шығарма шырайын әрлендіре түседі.

Соншалықты ұзақ уақыт аралығында орасан зор кеңістікті ала отырып, жазушы ең алдымен ықшамдылық, мейлінше тұжырымды болу талаптарын, көркемдік келісім, лаконизм заңдылықтарын ескерген. Талант күшін, дарын қуатын бейнелі образ, нақты сурет, картина арқылы көркем ой айтуға жұмсаған.

Өмір логикасы өзгермейді. Күң күң болып қалуы керек. Оның ел қатарлы тіршілік жасауы, өзімен-өзі өмір сүріп кетуі күндікке жанаспайды. Ол сол Сандыбайдың есік алдында отымен кіріп, күлімен шығуы керек. Оның санасы соған әбден үйренген. Балалары да сол. Быйдың айтқанына шықпай орындау - олардың әке-шешесінен қалған әдет. Тіпті 13 жасында Маржан Сандыбайдың кішітоқалының төркінінің жақыны Жапар тазға Жоңқабайдың ұйғарымымен ұзатылып кете бара жатып «мен бармаймын» деген бір ауыз сөз айту қаперіне кірмейді. Күң Алқа да үнсіз, ер жетіп қалған баласы Қасен де үнсіз. Сандыбайға қарсы сөз айтуға «сүйекткрінен таңба» түсердей қорқады. Қызынан түскен қалың мал да Сандыбайдың көп малының арасына қосылып, жұтылып кетеді.

Талай уықыт өтіп, Алқа Маржанын сағынады, барғысы келсе де, қызының кеткен жағын, барған елін бірмейтін, сұрап ала алмайтын сорлы

маңдай күң. Анда-санда көзінің жасын сорғалатып, от басында ғана сағынып жылайды. Кеткеннен кейін Маржанын көрген жоқ. Ешкімге де зияны жоқ, ...бөтен қатындардай не болса соны сөйлеп, өсек-аяңға үйір болмай, тиісті кезекте ғана сөйлейтін», құдай алдында күнәсі болмаса да, Алқаның өзінің көкірегінен шыққан баладан тірідей айрылғанын жазушы көңілге қонар детальдар арқылы өте шебер бейнелеп берген.

I.Жынсүгіровтің «Күң өлімі» - қазақ әйелдерінің аянышты жалшылық, күндік өмірі туралы жазылған, сюжеттік және композициялық тұтастығы сақтаған, тілі шұрайлы, образдары дараланған шығармасының бірі.

Жазушының 20-жылдар басында әйелдер тақырыбына жазған тағы да бірқатар әңгіме, повестері бар. Бұл жөнінде М.Дүйсенов «I.Жансүгіров 20-жылдардың бас кезінде қысқа-қысқа әңгімелер, очерктер, фельетондар жазып, газет, журнал беттерінде бастырады. Алғашқы әңгімелерінің дені кедейліктің тауқыметін тартқан жалшылар, патриархалдық қоғамның қазақ әйелдерінің басына салған күндік ноктасы, надандық, қазақ ауылында ескіліктің етек алған түрлі көріністерін бейнелеу, сынау, әшкерелеу тенденциясы ақынның соңғы жылдары жазған шағын көлемді прозасының да арқауы болып отырады» деген пікірге негіз болып отырған- «Нұрша», «Жедел жәрдем», «Қуыршақ» атты шығармалары.

Кеңес өкіметі орнасымен, қазақ ауылында әйелдер айналасындағы толғақты мәселелердің бірі - олардың біртіндеп сауат ашуы, сана-сезімдерінің оянуы, әлеуметтік істерге араласулары жөнінде жан-жақты айтылып, қажетті заң, қаулылар шығап жатқан еді. Сол тұста бұл жөнінде өлең-поэмалар, қысқа әңгіме мен науқанды тақырыптан шет қалмай жоғарыда сөз болған «Нұрша» әңгімесін жарыққа шығарады.

«Нұрша» әңгімесі С.Мұқановтың «Ақбөпе сыры», Елжас Бекеновтың «Жәмилә қалай сауатты болды», Б.Майлиннің «Раушан-коммунист» пвестерімен бір мезгілде шыққан. Бұл туындалыр жөнінде Әмен Әзиев: «Көркемдік дәрежелері түрліше келген шығармаларда әйел образдарын жасау проблемасы жаңаша қойылады, - деп атап өтті. «Бәрінің де көтерген мәселелері, идеялық нысанасы бір арнаға саяды», -деуіне қарағанда шығармада көп ұқсастықтар да бар. Ақбөпенің, Жәмиләнің, Раушанның, Нұршаның сырт қарағанда бейнелері бір-біріне өзара ұқсас. Бәрі де оқуға, өнер-білімге, болып жатқан түрлі жаңалықтарға ұмтылады, қоғам жұмысына араласады. Балаларын құшақтап жазу дәптеріне, оқу кітаптарына үңіледі. Ерлермен қатар атқа мініп, ел билеген әйелдер қай ауылдан болсын, жиі кездеседі.

«Нұрша» әңгімесіндегі басты кейіпкер ретінде қазақ ауылындағы бетінен ешкім қақпай бұла өскен қыздың өжет, өткір болып бой жетіп кеде жатқандығы туралы айтылады. Нұрша Алпысбайдың жалғыз баласы болғандықтан, әйелі Күлжан екеуі оның айтқанын бұлжытпай орындайтын. Ауылда алғашқы мектеп ашылғанда ең бірінші болып оқуға жазылған Нұршаға әке-шешесі қарсы шықпайды. «Барсын, оқысын» деген тілеулерін береді. «Арты қалай болар?» деген дүдәмалдары болғанымен, көп ұзамай оның қызығын көре бастайды. Өйткені ол тұста кеңес өкіметі енді құрыла

бастағанында үгіт-насихат газет-журналдары елге үлестіріліп берілгенімен, оның суретін көріп, мәз болып, ал не жазылғаны туралы көпшілік жұрт оқи алмайтын. Ал Нұрша болса, бірде-бір газет-журналды қалдырмай әкешесіне дауыстап оқып беретін. Алпысбай мен Күлжан соған мәз. Қыздарын оқуға бергендеріне дән риза.

Жазушының әйелдер тақырыбына арналған тағы бір туындысы - «Жедел жәрдем» әңгімесі. Бұл жолда І.Жансүгіров басқалардың ізін қумай, өз соқпағын табуға талаптанған. Әсіресе, оның халық аузындағы ертегі, бала кезінде көрген-білген оқиғалар, қазақ ауылындағы ертеде туған көркем туындылардың әсері болса керек. Бұл әңгімеде жазушы халық тілінің байлығын жақсы меңгергендігін байқатады. Әрбір кейіпкерге даралап сөз беруге талаптанады, кейіпкерлердің портретін нақтыылап ашуға ұмтылуы, оқиғаның айшықты болуынан оны көз алдыға келтіруі - бұған дәлел.

М.Дүйсенов «Жедел жәрдем» турасында С.Торайғыровтың «Қамар сұлу» романындағы Қамардың өлімін еске алады. Әңгіменің тақырыбы бір, материалдары ұқсас. Бірақ бұл жерде Сұлтанмахмұтқа еліктеп отырған жоқ» деуіне қарағанда, «Жедел жәрдем» әңгімесі жазушының проза саласындағы ізденісінің жаңа бір өзгеше нәтижесі деп бағалауға болады. Жазушы әңгімеге Мажыра деген жас әйелдің басындағы ауыр оқиғаны негізге ала отырып, басқа қаламгерлер сияқты «науқандық тақырыптарға бойламай»/ оқып-тоқып қиындықтарды жеңіп үлкен лауазымға өкімет орнына жету немесе сүйгеніне қосыла алмай қайғы жұтқан әйел бейнесі, т.б./ ол бақытты емес пе, ондай сентиментальдыққа ұрынбай, бірден оқиға үстіне түсіреді. Босана алмай қиналып, көзі шарасынан шығып, қорқып жатқан жас әйелге жедел жәрдем керек болады. Қожа, молдасы көп, дәрігері жоқ, ескілігі етекпен басқан қараңғы ауылдың жедел жәрдемі қалай болмақ? Бақсысы бар, балгері бар, босана алмай жатқан әйелді «Жын буды», «Пері қақты» деп, ауру жанның аяқ-қолын буып, періні қуып жібермек болып, неше түрлі ем-дом жасайды. Ұрады, соғады, сүйрелейді. Ақырында дүниеге келген нәресте де, ана да сол ескіліктің, надандықтың құрбаны болып о дүниеге аттанады. Әңгімеде саяси астар да, әйел құқығына нұқсан келеді-ау деген жалтақтау да жоқ. Бұл - өмірде кездесетін құбылыс, реалистік сурет жанды оқиға, қазақ ауылында жиі кездесетін құбылыс немесе, деректі әңгіме жанрына дәл келетін жазушының өз қолынан шыққан туында.

Жалпы әйелдер тақырыбына Ілиястың бұдан кейінгі кездегі көркем, қысқа шығармаларында арнайы тоқталмағанымен, прозалық шығармалары ішінде «Жолдастар» романында әйелдер образы бейнелі, шебер суреттелгендігі жиі ұшырайды. Романдағы әйелдер бейнесін жасау, олардың нанымда, көркем шығуына Ілиястың бұған дейінгі шығармалары дайындық есебінде болғандығын айқын аңғарамыз.

Романда үлкен орын алған кейіпкерлер - өздерінің бас бостандығын, теңдігін аңсаған Күлзейне, Нәзипа, Күлән, Камаш сияқты қазақ әйелдерінің бейнелері. Қанша арпалысып әрекет еткендерімен өздерінің сүйгендеріне қосыла ламай, өмірлері өкініш, налаға толады. Әсіресе әйелдер ішінде Күлзейненің тағдыры ауыр да аянышты. Әке-шешесі оны жастай Үсейін

деген саудагерге тоқалдыққа берген күнінен бастап, оның соры екі есе қалыңдай түседі. Күңгердің ылаңы мен күнделікті ауыр жұмыстың үстіне көңілі қалаған адамын ойлап жүрегі қаре айрылады. Тағдыр оны Марданмен жанастырады. Олардың бір-біріне деген ынтық сезімдерін, жасырын кездесулерін бір-біріне бөліскен мұң-шерін мейлінше қызықтыра, натуралдық бедер-бояумен суреттей келе, соңында еріксіз қош айтыстырады.

Романда Күлән деген қыздың тағдыры Күлзейінге ұқсас. Көңілінде еш жамандығы жоқ, ақкөңіл, нәзік жанды қыз адал махабатты қалап, өзінің сүйгеніне қосылу үшін небір кедергі-камалдардан өтеді. Бірақ ата заңы оның арманына үлкен тосқауыл болып, мұң-қайғыға душар етеді.

Қазақ әдебиетіндегі әйелдер тақырыбынаарналған шығармалар биігіне шыққан жазушы ретінде көп жазса да, өнімді еңбек сіңіргендігіне Ілиястың жоғарыдағы шығармалары дәлел. Жазушы оларды әрқайссын әр қырынан тың образдар арқылы жанарта, жаңғырта жаза білді.

Өмірсерік ҚАЛИҰЛЫ

ҚАЛАМҒЕР ҚАРЫМЫ

XX ғасырдың 19-20 жылдарынан бастап қазақ мәдениетінің ән,күй,айтыс сияқты көне түрлері кәсіптік деңгейге көтеріліп, өнердің әр түрлі салалары ретінде тарамдалып өсті. Бойларындағы тума таланттарын ауыл арасынан асыра алмай жүрген ел арасындағы өнерпаздар бастарын біріктіріп, халық алдына сахнаға шығып еліне, халқына танымал болып әйгілене түсті. Бұл тұста Қазақстанның көптеген жастары әдеби ойын-сауық кештерінің сахналық үлгісіне көше бастады.

Сол кездегі баспасөз беттеріндегі бұл әдеби кештердің әлеуметтік-саяси маңызының аса зор екенін жиі жазды. Басты мақсат – ағартушылық жол, елдің санасын оятып, өнер, білімге шақыруда осы сахна арқылы халықтың рухани өміріне жаңа тебіреніс, өзгеріс енгізіп, халықты ынталандыруға ықпал ету болды.

Бұған сол кездегі қазақтың оқыған жастарының үлкен қалалардағы орыс театрларынан көргендерін ел арасына, ауыл жастарына айтып, таратуы септігін тигізді. Сондай-ақ, 1869 жылы Орынборда ашылған қалалық орыс театры қаладаға қазақ жастарының сахна өнерін танып-білуіне айрықша әсер етті. өйткені білім мен өнерге ұмтылған қазақ жастарының Қазан төңкерісіне дейін топтасқан, бас қосқан орталығы осы Орынбор қаласы еді.

Тағы бір ерекше айтарлық жайт, сол Орынбор қаласындағы театр Еуропа драматургтарының пьесасын қоюмен қатар, қалада оқып жүрген қазақ жастарын театрға тартып, қазақ өмірінен пьеса жазып, оны сахнаға шығару үшін оқыған қазақ жастарын ұйымдастыру шараларын жасаған. Бұған атсалыссақ қазақтың ән-күйін, мәдениетін жетік білетін, өнерге бейім қазақ жастары екендігінде дау жоқ.

Сол театрдың актрисасы Бернард Анненкова 1908 жылы қазақ дастаны бойынша «Бекет» атты пьеса жазып, өзі Бекеттің шешесінің рөлінде ойнағаны туралы толық дерек бар. Мұны осы кезде Орынборда болған қазақ жастары тамашалаған. Тағы бір ерекшелігі – спектакльдің кейіпкерлерінің киімдері мен қойылымдағы іс-әрекеттерінде қазақтың ескі тұрмыс-салттары ұлттық үлгіде сақталған. Тағы бір есте қаларлығы, сол кездегі халық комиссариаттары Советінің 1924 жылы, 29 ақпандағы қаулысы бойынша Бернард Анненкова жолдасқа «Қазақ республикасының халық актрисасы» деген құрметті атақ берілді. Қаулыға қол қоюшы – Сәкен Сейфуллин.

Қазақ өмірінен пьеса жазып сахнаға шығару туралы басқа да тарихи деректер көп. Осы айтылған азғантай оқиғалардың өзі қазақ даласына театр өнерінің тіпті IX ғасырдың аяғында қанат жая бастауының дәлелі. Сол кезден-ақ қазақтың оқыған жастарының әдеби кештер өткізулері, өздерінің игі бастамасын концерт-лекция түрінде жүргізуі сахна өнеріне бейімделе бастағаны деуге де болады.

1914 жылы Семей қаласында Біржан мен Сара айтысының ықшамдалған сахналық қойылымын көрсетеді. Содан бастап қазақ жастары өнер мәдениетінің осы түрін қазақ даласының әр жерінде көрсетуі кең өріс ала бастады.

Мәселен, Әліби Жангельдин отряды қасынан ұйымдасқа «Қызыл керуен», Семейдегі «Ес аймақ», Қызылжардағы «Талап» соның дәлелі. Осылардан ішіндегі ең бастысы Орынбор, Ташкент қаласындағы қазақ оқушылары мен мұғалімдері ұйымдастырған драмалық үйірмелердің жұмыстары ерекше болды.

Бүгінде кемелденген қазақ театр өнерінің алғашқы қарлығаштары өздерінің алғашқы қадамын осы үйірмелерден бастағаны белгілі. Қазақтың тұңғыш театр өнерінің іргетасын қалаушылар, қазақ театр өнерінің үлкен сахна шебері – осы халық арасынан шыққан өнерпаздар еді. Театр үшін пьеса жазған драматургтарымыз С.Сейфуллин, Б.Майлин, М.Әуезов, Ж.Шанин, С.Мұқанов және басқалары алғаш үйірме жұмыстарына да белсене араласқан. Бірі бір көріністі пьеса жазса, енді біреулері сатиралық міндеттерін де өздері атқарған. М.Әуезов екі киіз үй тіктіріп, бірін сахна, бірін әртістер киініп шығатын үй жасап, «Еңлік-Кебектен» үзінді көрсетуді Семей елінде ұйымдастырса, 1922 жылы Ташкент қаласында өткен «Шығыс кешінде» І.Жансүгіров Жанаяқ ақынның, ал белгілі актер, қазақ ұлттық театрының негізін салушыларының бірі Құрманбек Жандарбеков «Бала ақын» бейнесінде айтысқа түсіп, сахнада өнер көрсеткен.

І.Жансүгіровтың «Құлагер» поэмасындағы:

*Кәрі ақын кіжінеді өңмең қағып,
Бала ақын сармасадай жатыр шағып.
Екі жақ ереуілдеп керісіп тұр,
Даттасып бірін-бірі атып, қағып,*

деген жолдары сол кезде бастан кешкен сахналық көріністен туғандай көрінеді. Осылайша ел ішінен ерекшеленіп шыққан өнер иелері бір жерге

жиылып, 1926 жылы қазақтың ұлттық театрының тұңғыш шаңырағын көтерді.

Ташкенттен Құрманбек Жандарбеков, Керекуден Қалибек Қуанышбаев, Семейден Әміре Қашаубаев, Қостанайдан Серке Қожамқұлов, Қапан Бадыров, Елубай Өмірзақовтар театрдың алғашқы шымылдығын ашты.

Ілияс – театр сыншысы

І. Жансүгіров өз халқын қалай жақсы көрсе, елінің мәдениеті мен өнерін де соншалықты жақсы көрген. Сондықтан да жұртының әні мен күйіне, театрына жаны ашығандықтан сыни мақалалар жазды. «Қазақ күйлері жиналсын», «Театр туралы», «Ән, әншілер жайында» атты мақалалары осының куәсі.

«Мәдениет майданындағы сүбелі ісіміздің бірі – театр. Театр көрінгеннің ермегі емес, еңбек, еңбектің көркемі. Театр – көңіл көтерудің ғана орны емес мәдениет ошағы», - деп жазды. І. Жансүгіров сол кездегі ел арасынан шыққан талант иелерінің театр мектебін оқымаса да, бір өзі бірнеше бейнелерді жасап шығаратынына ризашылығын білдіре отырып, туа біткен қасиеттерімен шектеліп қалмай әрқашан іздену керектігін қадап айтады.

«Тегінде үйретпей, үйренбей өнер болмайды. Оқу комиссариатының қыстан бері студия ашуы орынды-ақ. Оқуды жөндеп күшейту керек. Өнер мектебін өркендетпей үлгі бере алмайды. Мұнымен қатар өнер мектептерін ашық консерваторияға, кинотеатрларға, олардың студияларына қазақтың ұлқызын кіргізу керек. Бар артистерді оқытып, тәрбиелеу керек», - деп сол кездің өзінде І.Жансүгіровтің осылай жазуы халқының мәдениеті мен өнерінің ертеңі ақынды бей-жай қалдыра алмайтынын байқатады.

«Қолдағы бар әртістеріміздің көбі ойыншы емес тойшы әуесқойлар. Бір қатары әнші, күйшілер, өлеңшілер. Иса, Әміре, Бісмілдә, Құрманбек, Манарбек әртіс емес, әншілер. Театрда жаратылысында жорға әртістер аз. Қалибек, Серке, Елубайлар әртіс деп ауыз толтыратынымыз осылар. Бұлар кәдімгі әртістер. Бірақ бұлар да бір-бір белгілі (Қалибек – аңқау, арамза шал, Серке – іші мерез атқамінер, Елубай – бақсы молда) типтері болмаса, онан өзгені ойнай алмай жүр. Ойнауға талап еткені жөн шығар, бірақ өзін-өзі зорлау да жақсы емес».

Бұл – І.Жансүгіровтың 1929 жылы жазған театр туралы сын мақаласынан үзінді ғана. Осы сынның өзінде ғана ел өнеріне жаны ашыған шындық жатыр. Театр сыны туралы басқа мақалаларының өзі үлкен зерттеулерді қажет ететін және бүгінгі талабы мен талғамдарына орайласатын құнды дүниелер.

Ілияс – драматург

1930-34 жылдар аралығында қазақ театры өмірінде күрделі өзгерістер болды. Соның бір негізгісі репертуар бағытын түгелдей жаңа өмір тақырыбына құру болатын. Сол кезде жарияланған «Қазақ мемлекеттік театрының жеті жылдық және алдағы міндеттері» деген мақалада театр директоры Орынбек Беков пен Мұхтар Әуезов. «Бұл жылдар бойында театр жаңалық іздеді. Жоспар-мақсат белгіледі. Сонда өзінің салт-сана, суреткерлік бетін белгілеп, жан-жақты, кең салалы театрдың өрісіне шығуға қадам жасады», - деп жазады.

Осы ізденіс жолында театр өзіне жаңашыл драматургтар тапты. Сол ізденіс-толғаныс кезеңі І.Жансүгіров пен Б.Майлинді драматургия саласына алып келді. Қазақ сахнасының өткені мен бүгіні көрермен талғамына татыр, сол жылдардың репертуарынан орын аларлық көркем шығармалар іздестіргенде алдымен Б.Майлин мен І.Жансүгіров драматургиясын таңдарымыз хақ.

Оған бір дәлел, кешегі өткен Исатай- Махамбеттің 250 жылдығы қарсаңында бүгінгі қазақ театрларының көпшілігі Ғ.Мүсірепов атындағы академиялық жастар мен балалар театрынан бастап І.Жансүгіровтың «Исатай-Махамбет» драмасын қойды. Бұл шығарам ақынның өлеңімен жазылған, театрларға арналған шығармасы болатын. Жансүгіровтың драматургия жанрына сахна сырын іштей қатты сезініп, үлкен дайындықпен келген жазушы екенін оның «Кек», «Түркісіб» драмасы мен жоғарыдағы айтылған «Исатай-Махамбет» трагедиясының жазылу үлгілерінен анық байқауға болады. «Кек» пьесасы 30 жылдың басында қазақ драматургиясының жаңа тақырыпқа жазылған тұңғыш қойылымдарының бірі. Сол уақыттағы өмірдің көкейкесті мәселелері шығармаға арқау болған.

Пьесадағы тартыс ауылдағы бай-манаптар мен кедей – шрауалар арасындағы таптық тартысқа құрылған «Кек» пьесасын қазақтың тұңғыш профессионал режиссері Жұмат Шанин сахналады. І.Жансүгіров драматургиясы сол кезге дейінгі және одан кейінгі жазылған шығармалармен салыстырып қарағанда ерекше көрік, жаңа тыныс беріп, оқушы мен көрерменнің көңілдерінен шығып жатты. «Кек» пьесасындағы рөлдерде сол кездегі театр әртістері, сахна саңлақтары Айтбайды – Қ.Қуанышбаев, Тәңірбергенді – Е.Өмірзақов, Өкендауды – С.Қожамқұлұлы, байдың тоқалы Кәрісті - К.Байсейітова ойнады. І.Жансүгіров қаламынан туған «Кек» 1932, «Түркісіб», «Исатай-Махамбет» 1934, «Мін де шап» 1933, «Колхоз тойы» 1934 жылы жарық көрген. Ал «Түркісіб», «Райхан» пьесаларының қай уақытта жазылғаны белгісіз. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» пьесасы мен «Соқыр ішек» пьесасы біздің заманға жетпей қалған. Өсіп-өркендеген, мәдениеті көркейген, сахналық мүмкіндігі мол бүгінгі қазақ театрлары І.Жансүгіровтың драмалық шығармаларына мұрагерлік көзбен қарауы керек.

Қазақ сахнасында

Қазақ театры сахнасына Сәкен, Ілияс бейнелерінен кейін Мұқағали мен Шәмші бейнелері шықты. С.Сейфуллиннің «Қызыл сұңқарлар» пьесасында ақын бейнесі ретінде Сәкен тұлғасы 1970 жылы М.Әуезов театрының сахнасынан көрінді.

Ал 1917 жылы осы М.Әуезов театрының сахнасында өмірден ерте кеткен жас драматург, ақын Құдаш Мұқашевтың «Дала дастаны» сол кезде кейінгі толқын аталатын сахна шеберлерінің табысы болды. Қоюшы режиссері Қадыр Жетпісбаев, суретшісі Ісләм Әлібеков болды. Мұнда қазақ халқының асыл перзенті, әйгілі ақын Ілияс Жансүгіровтың балалық шағы мен өміркешкен ортасы шынайы көрініс тапқан. (Ілияс - әртіс Әнуар Боранбаев). Драманың оқиға желісі де Ілияс Жансүгіровтың дүниеге келуін, өмірге көзқарасы мен алғашқы ақын болып қалыптасуын сол уақыттың тарихи болмысымен байланыстыру жолын тапқан.

Ілиястың адамдық болмыс-бітімінің қалыптасуына өмірдің басқа құбылыстарымен бірге ықпал еткен әкесі Жансүгірдің үлгі-өнегесі. Қиындыққа мойымайтын Қайсар әке баласын өмір тірлігіне баулып, саналы азамат болып өсуіне қатал талап қоя білетін батыл әке бейнесін көрсетеді.

Қ.Мұқашов драмасы І.Жансүгіровтың өміріне байланысты алынған тарихи оқиға. Актер Әнуар Боранбаев жасаған албырт ақын – Ілияс. Оның сахнадағы ақыны шабытқа мінген. Ойы өткір, сөзінде әжуа басым, шындықты тайсалмай бетке айтатын әрі табиғатынан мейірімді ақындық белгі – бедерлерін біртіндеп қалыптасқан шабытты жастық шағын көрермен көңілінен жол тауып шығарған. Бұл шығарма 1983 жылы Алматы облыстық драма театрында (режиссері Іскер Құлданов, суретшісі Сұңғат Өмекенов) қойылып, бүгінде Қарағанды облыстық театрының бас режиссері, ҚР мәдениет қайраткері Әлімбек Оразбеков пен театр әртісі, марқұм Асан Ахметұлы бейнелеп, Ә.Оразбеков жалын атырып, қызу қанды етіп шығарса, А.Ахметұлы ақынның елін, жерін сүйген, өмірге ғашық ақын бейнесінде шығарды.

АБАЙ МЕН ІЛИЯСТЫҢ ҮНДЕСТІГІ

Халқымыздың сонау ертеден қалыптасқан түсінігі бойынша, ақындық дегеніміз — өзге өнер түрі тәрізді және сәуегейлік қабілет сияқты жаратушының ерен ұрпағына берген ерекше сыйы. Ақындық кез келгенге қона салатын қасиет емес, ол — тәңірінің нұр бұлағынан нұрлы сусын, әлдебір ғажайып сұйықты қанып ішіп, аузын ашса болды. сол нұр жыр болып төгілетін керемет өнер, таңдаулының таңдаулысына ғана, ерен ұлдарына ғана қонатын ерекшелік. Осы жағынан алғанда ғұлама ақын Абай да, оған ұмтылып, жанына да, жырына да келісім іздеген Ілияс та, жаратушының өнер дарытқан ерекше ұлдары еді. Сондықтан олардың жырында. суреткерлік шеберліктерінде үйлесім болуы, үндестік болуы — заңды құбылыс. Оның үстіне Ілияс ақынның бағына қарай, алдында өнеге алар, жырымен елдің аузын аштырып, көзін жұмдырған, шын биіктің өресін танытқан Абай ағасы бар еді, оның қазақтың өлең өрнегіне салып кеткен өшпес ізі бар еді.

Ілияс өзіне жоғары әлемнен сыйға берілген осы ақындық дара талантын ұштау үстінде, Абайдың өлең үлгісімен терең танысып, одан өнеріне үндестік тауып, өзінше зерттеу жүргізді, ақынның өлеңіне тәнті боп, аруағына бас иді. Осыдан келіп оның «Абайдың сөз өрнеп» атты әдеби-зерттеу мақаласы жарық. көрді. Бұл арқылы Ілияс өзін Абайды алғаш зерттеу-шілерінің бірі ретінде таныта білді. Осы мақалада Ілияс Абайдың пәтикасының тілін. Абайдың жаңашылдығын ғылыми тұрғыда терең талдай алды.

Осындай үлкен өсу жолдарынан соң ақынның атақты «Құлагері» дүниеге келген болатын. Бізге керегі Ілиястың Абаймен үндесуі болғандықтан, осы ғаламат туындының ішіндегі қайталанбас ғажайып тұлпар, қанатты ғаламат туындының ішіндегі қайталанбас ғажайып тұлпар, қантты арғымақ, шашысына шаң жұқпас сәйгүлік құлагердің сипаты мен Абайдың қолына түспей өмір бойы «ыза қылған жүйрік атының» сынын салыстыра талдаймыз.

Абайдың «Аттың сынындағы» жүйрігі де сонау гиперборейлік замандағы жылқылар тәрізді қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабак теке сақал болып келеді. Ілияс суреттелген қанатты пырақ Құлагер де құлан жал, бұлан мойын, қой жұтқыншақ қоян жон, құс топшы, түлкі төс тізе, ит жіліншек т.б, болып жатқан барлық аң-құстардың кейпі бар ерекше, сиқырлы, қолға түспес құбыжық ат боп елестейді, сөйтіп, бұл екі жырда да арғы қазақтың түсініктері қылаң береді.

Ежелгі, түркі дәстүрінде, құрбандыққа ат шалынған садақаның қанын ағашты айналдыра төгіп, басы мен терісін ағаштың бұтақтарына іліп қоятыны тарихтан белгілі болған. Сырыққан ілінген аттың бас сүйектерін ежелгі скиф мәдениетінен де, бүгінгі қазақ қорымындағы әулие ағаштарынан да көруге болады Осы жерде Ілиястың «Құлагер» жырындағы:

*Қара шал қайыңды отыр көлеңкелеп,
Бір қу бас шал үстінде ілулі тұр,-*

деген жолдары еріксіз еске түседі.

Арғы қазақтық дәстурде ереннің атын өзімен бірге жерлеу рәсімі болғанын білеміз, кейін келе бұл ғұрып атымен емес, оның басымен жерлеуге ауысқан, бірте-бірте ол да жоғалды, беріректе жауынгердің мінген аты оның асына сойылатын болды. Қалай болғанда да, атымен жерлеу идеясы «атты екі өлшемдік дүние арасындағы жол бастаушы жеткізуші» деп түсінумен сабақтасып жатыр. Бұл жағынан алғанда, Ілияс жыры арқылы біз Ақан сері атамyzдың өзінің жан серігі Қулагермен бірге жоғары әлемде сайрандап жүргеніне сенгіміз келеді.

Қазақ мініс аттарына есім қойғанда, оның түсі мен денесінің жекелеген мүшелерінің сипатына қарай атап отырған, тіпті мифтік астарлы есімдер де берген. Бір ғана аттың түсіне қатысты айтылатын қазақтың 40-50 сөзі бар екен. Қалай болғанда да, тіл көне қазақтың жылқы малын түстеуінің жоғары деңгейде болғанынан хабардар етеді. Ат жалына жармасып, тарих сүрлеуінен өткен жұрттың ұрпағымын деп есептейтін қазақтардың атқа қатысты барлық егжей-тегжейлі сынын қамтыған Абайдың «Аттың сыны» мен Ілиястың Қулагер сипатының үндесуі осы жағынан алғанда түсінуге боларлық, заңды нәрсе болып көрінеді.

Әдебиетші ғалым Р. Нұрғалиев: Ұлы Абай «Аттың сыны» өлеңінде жүріске бөрік, ұзақ сапарда иесін жолға калдырмас аттың бейнесін жасаса, Ілияс ұшқан қустың қанаты талып, жүгірген аңның тұяғы күйетін, ұзақ жерге шабатын, жылқы малына жеткізбейтін өрен жүйрікті сипаттап береді”, - дейді.

Абайдың Шокпардай кекілі бар қамыс құлақ” өлеңінде жүріске берік мықты, жақсы аттың саны (түр-нұсқасы, жүрісі, сипаты, яғни портреті) берілген. өлең 8 шумақтан тұрады. Ақын нағыз керемет аттың түр-тұлғасын, сын-сипатын суреттеу үшін өзі дұрыс деп тапқан, белгілі бір грамматикалық тұлғаларды өте орынды пайдаланады. Р.Сыздық, Б. Шалабай, А.Әділқолдардың «Көркем мәтінді лингвистикалық таллау» деген еңбегінде осы туралы былай көрсетіледі. «Әдетте қатыстық сынды білдіретін сөздер – лы, (лі, ды, ты, ті) жұрнағы арқылы жасалатыны мәлім. Сондықтан осы өлең деп жақсы ат: қой мойынды, майда жалды, ұзын тісті жуан тақыр бақайлы, қабырғалы омыраулы, салқы төст, кең сауырлы, қалбағайлы санды болуы керек. Ал –лы жұрнағынсыз келген: ой желке, салпы ерін, тар мықын, күлте күйрық деген тіркестер де осыған жатады. Бұлардың – лы жұрнағынсыз келуі өлең шарты үшін ғана. Ғалымдардың бұл пікірі ұтымды айтылған, өйткені олар бізге бұл таңдау арқылы ақынның жұрнақтардың өзін ойната білген асқан өнерін орынды түсіндірген.

Қамыс құлақ, қоян жақ, бөкен қабақ, теке мұрын, бота тірсек, бөкен желіс деген суреттемелер де күрделі қатыстық сындар арқыл сипатталған. Бірақ бұларды теңеуге жібергенді ғалымдар дұрыс деп тапқан. Яғни: теке мұрын – мұрны текенің мұрындай, бота тіркеске – тірсегі ботаның тірсегіндей, қамыс құлақ – құлағы қамыстай, т.б. Теңеу – портреттерді

беруде ең белсенді қолданылатын әдіс. Сол себепті Абай ақын да оның – дай-дей, тай-тей, жұрнағымен өрнектелетін түрін бұнда біраз пайдаланған: шоқпардай кекілі бар, тоятын бүркіттей салқы төсті, жауырыны жалпақ тақтайдай, алшы кигізгендей, кісіні бол-бол қағып жүргізгендей. «Бұл-бұл қағып» деп жазылған, ғалымдар «бол-бол қағып» деп береді. Ақын осы өлеңде теңеудің бейне деген сөзбен тіркескен формасын да қолданылады: бейне жел.

Ғалымдар ары қарай: «Бұл өлеңдегі етістіктер тек қана – са, - се жұрнақты шартты рай түрінде берілген. Осы тұлға арқылы жақсы аттың сынының шарттары көрсетіледі тек соңғы шумақта ғана ыза қылдың деген ашық райлар бір етістік ақының ойын тиянақтайды. Тұтастай алған 8 шумақты өлеңнің ең соңғы жолынан өзгесі түгелімен аттың сынын көрсетіледі. Ондағы есімдер мен етістіктер біркелкі, бір сипаттағы тұлғалармен келеді. Бұл – Абайдың асқан шеберлігі», - деп түйіндейді.

Енді Ілияс суреттелген Құлагер сипатына зер салайық. Бірақ алдымен Құлагер деген есім жылқының қай түсіне лайық қойылды дегенді анықтап алайық, себебі бұл бір ерекше тұлпардың жаратылысы да, түсі де өзгеше болуы шарт қой. Ақан сері де Құлагерді өз жырында: «Құлагер әкең – тұлпар, шешен сұңқар», - деп тегін айтпаған болар. Зерттеушілердің айтуынша құла атшық қызғылт-сары түсті болады екен, ал жалы мен құйрығы қара болады, кер ат терісінде не жүнінде шикіл сары күңкірттенген ақшыл түсті дақтары бар қызғылт-сары түсті ат екен, яғни Құлагерде осы екі түс те болуы керек. Сонда Құлагердің түсі де өзінің ерекше сипатына сай болғаны байқаймыз. Мұндай аттың түсі тек Кендебай батырдың құлан сүтін беріп өсіретін Керқұласында ғана бар.

Құлагердің сипатын беру үшін Ілияс ақын тек қана Абай ағасының атаның сыны ғана өзіне жол көрсете алатыны жақсы білген, өйткені Құлагер Абай армандаған, Ілияс армандаған, бірақ тек Ақан серінің ғана қолына түскен қиялағы тұлпар еді, оның көп болуы мүмкін емес, сондықтан да Ілияс жыры еркінен тыс Абай сөзімен үндеседі, өзінше қайталанбас өрнек жасай отыра, Абай үлгісіндегі ат сипатын кеңейте айшықтайды.

Құлагердің өзгешілік сипатын беру үшін ақын Күреңбай сыншының сыны мен жай тобырдың пікірін қатар алады, сонымен бірге қанды қол Батыраштың қорқынышынан да Құлагердің ғажайып тұрапты көрініс береді. Кермеде қалғып тұрған арда Құланы көрген жұрт:

Салты ерін, сала сүйрек, салбыр тірсек,

Қатыбас, қаншыр мойын, ит өндірішек.

Бітімі ойқы-шойқы, ордашорқы

Пішкендей жануарды олақ өлшеп,

деп шулайды. Осы шумақтан-ақ Ілияс ақының өзі суреттегелі отырған Құлагердей жүйріктігі атойлап тұр-ау. Бірінші жолдың өзінде-ақ ішкі ұйқаспен, мызғымас тұтастықпен салпы деп әдемі үйлесім тапса, үшінші жолы ойқы-шойқы, орда-шорқы сияқты адам ойына түсе қоймас қос сөздер тізбегі арқылы шебер өрілген.

Ары қарай:

*Сүйегі – ситыр сүйек, қиқы-жиқы
Сай бөксе, жазық бауыр ұзын тұрқы,*

деп, Құлагерді елдің күлкі қылуын Абай пайдаланған қатыстық сын есімді – лы жұрнағынсыз берук арқылы ішкі, сыртқы тұтас құйылған ұйқаспен шегелей қондырады. Сондықтан елдің менсінбей, мазақтай қараған көзге қораш атының астарында көзге қораш атының астарында Алпамыс батыр жүген салғанда 8 жасар тұлпарға айналар қотыр тай Байшұбардың сипаты жатқанына үмітпен қарайсыз.

Шынында да, Күреңбай сыншының 13 шумақпен берілген сынына зер салсақ, одан Абай өрнегі, тіпті онымен тең қалыпта тұра алар Ілияс өрнегі қатарласа көрініп, оқығанда тамсандыра жөнеледі. 13 шумақтың жетеуі таза аттың сынына арналған. Енді салыстырмалы түрде зер салып көрейік:

Абай «қоян жақ» десе, Ілияс «қоян жон» дейді.

Абай «аяғы тік» десе, Ілияста аяғы тік деген ұғым да бар, сонымен бірге «сом аяқ» деп береді.

Абай «қой мойынды» десе, Ілияс «қой жұтқыншақ» деп сипаттайды.

Абай «шынтығы қабырғадан тұрса аулақ» десе, Ілияс «қос шынтағы қалқыңқырақ» деп суреттейді.

Абай «келте құйрық» десе, Ілияс «жеңіл құйрық» деп өрнектейді.

Абай «арты талтақ ұмасы үлпершекті» десе, Ілияс «бұтының арасынан ел көшендей» деп бейнелейді.

Абай «жұмыр тұяқ» десе, Ілияс «болат тұяқ» деп келтіреді.

Абай «үңірейген болса сағақ» десе, Ілияс «үңгір сағақ» дейді.

Абай «келте құйрық, қыл түбі әлде келіп» десе, Ілияс «құндыздық қалай біткен құйрыққа дүп?», деп сұраулық тұлғада береді.

Абайдағы аттың сынын беруде қолданылатын қатыстық сын есімнің – лы,- лі жұрнақты тұлғасы Ілиястың Құлагердің бейнесінде де молынан кездеседі: сіңірлі, жер соғарлы, шүйделі, қалғабайлы, жауырынды, шашақты, шақпақ етті, тынысты.

Абай үлгісіндегі – са, се тұлғалы шартты раймен беріліп, аттың жүйрікболуының шартын көрсететін ұғымдар да Ілиястың қаламымен Күреңбай ыншының сынына орын алған: Құлагер – шапса жел, мінсе жайсаң, тұрса селсоқ.

Ілияс осы са, се, шартты райдың жұрнағынан кейін да, де шылауын келтіру арқылы қарсылықты мән беру тұлғасын да шебер қолданған:

Жүрсе де жаздай құры болмайды тоқ, күйкиіп көзге қораш көрінсе де, шапқанда шалдырмастай бітер қант.

Құлагердің сипатында – дай, дей тұлғалы теңеумен берілген көркемдегіш сөдер де жеткілікті: Тасындай шұбар ала Көкшетаудың, қоқанның жібегіндей жеңіл құйрық, желмаядай тілерсегі, екпіні үй соққандай пысқырғанда, шапқанда шалдырмастай бітер қанат, бұтының арасынан ел көшкендей.

Ілияс ақын Абай ұстазының «Шокпардай кекілі бар қылмыс құлақ» өлеңінен тура сол қалпында небары 5 тіркесті айна-қатесіз қолданған: салпы ерін, қамыс құлақ, қалбағайлы, мінсе берік, шапса жүйрік.

Абай айтпаған, тек Ілияста ғана кездесер, ат сипатын берудегі өзіндік белгі деп атауға турарлық қолданыстар да бар: тәует бас, жазық жая, құс топшы, кез жарым кесер баста кесім ет жоқ, жамбастың бауы делдек, қуыс қолтық, тау желін тартса жұтқан талыс танау, тынысты кеңде жатыр кеңірдегі.

Ілияс бұдан арғы 6 шумақта Куреңбайдың киелі аузы арқылы Құлагердің шыққан тегі туралы сөз етіп, жүйріктің болашағына болжам айтқызады.

*Қанында шығысың мен батысың жоқ,
Ағылшын арғымақтың шатысы жоқ.
Қашаннан қазағымның қолтумасы,
Араптың дулдүлінің қатысы жоқ.
Маңғұлдың мес аты емес тұқырынған,
Бұл таза швед, шотлан тұқымынан.
Жануар шапса жүйрік, мінсе берік,
Озбайды жүгіргенде жылқы мұнан.*

Бұл шумақтар арқылы Ілиястың аттың түрі, шығу тегі туралы да көп білетіні, Құлагер жанында біршама деректер іздеп, зерттеу жүргізгені сезіліп-ақ тұр. Осы жырдан Ілиястың жылқы малының түр-түсіне де жүйріктігі жарқырай көрінеді. Біз алдында айтып өткендей, қазақта ғасырлар бойы танылған жылқының 40-50 түсі бар десек, соның 20-шақтысын ақын осы жырында тізбектей береді, оны біз жыршының сөзінен байқаймыз: бөкен санды Бурыл, серке санды Құла, серпінді Көк, меруерт Ақсұр, Ұлытаудың Қубайы, Қаратаудың Құлайы, Қыпшақтың Ақбақайы, Қырғыздың Көктопайы, Ақшатаудың Аласы, Көкшетаудың Құласы Ертістен Елік-Құбақан, Есілдің Қасқабуласы, Жарлықаптың Жирені, Семейдің Сүрсеркесі. Жамбылторы осында. Алатаудың Ақ қанат Кер тұлпары, Көкала жүр булаңдап дейді де, әрі карай аттарды санамалап жөнеледі; косылып тұр отыз боз, жиырма жирен, қырық қара, тоқсан торы, жетпіс көк, екі жүз кер,

Құлагердің сипатын Ілияс осы поэмасының «Ат айдау» деген бөлімінде қанды қол Батыраштың көзі мен ойы арқылы тағы бір суреттеп етеді.

*Осы ма даңқы шыққан Құла тұлпар"
Сүйегі бөлек екен сұмдық шығар,-
деп, бір тамсана тоқтаса,
...Жануар, бітісің де ерен екен!
Сүйегің алқа-салқа бөлек екен!
Көргем жоқ көріп, жүріп мұндай атты!
Жүгірсе шаба ма екен, желе ме екен?*

деп сұрау қойып, Батыраш есі кете таңғалады.

Содан соң: «Бұл кәпір жылқы ма екен. немене екен?» - деп дегбірі қашып үрейленеді.

Тіпті жүрегі тас, қара күш несі танылатын Батыраштың өзі дүлдүл жүйріктің кейпінен сескенуін ақын былай береді:

*«Арқаның албастысы бұл шығар –деп,
Ішінен Құлагерден қауіптенді.*

Осылай жырлап келеді де, Ілияс ақын Батыраштың ойы арқылы өзі жазған ғаламат жүйрік аттың сынын оның ғажап, түсініксіз мінезімен ұштастырады.

*... Жылқыдай селтетпейді, не мінезі?
Жай, салаң, мінезі ме - бой күйезі?
деп түйіндейді. Сөйтеді де, өзі де қайран қан:
Отты екен жануардың екі көзі!
Перінің пырағы ма мұның өзі?*

деп сауал тастайды.

А. АЙТБАЕВА

І.ЖАНСҮГІРОВ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ТОЛҒАУ ӨЛЕҢДЕР

Қазақ халқының поэзиясында өзінің көркемдік құндылығымен, тақырып жағынан сан қырлылығымен көзге түсетін сала- толғау өлеңдер. Толғау жанрының белең алып, қазақ поэзиясының інжу-маржанына айналған кезі жыраулар поэзиясымен байланысты. Толғау, осы сөздің өзінен де көрінетіндей, толғау, толғаныс деген ұғымды білдіреді. Бұл сөздің ойға да, сезімге де қатысы бар. Сондықтан да толғаудың өзін ойға құрылған толғау, сырға құрылған (лирикалық) толғау деп жіктеуге болар еді. Толғау өлеңдері орыс әдебиетіндегі медитативная лирика терминімен сәйкес келеді. «Действительно, в русском литературе укрепились термин медитативная лирика, иным словами, лирика размышления, раздумья, что соответствует в казахской поэзии толғау, толғаныс» -дейді Г.Н.Поспелов өзінің «Лирика» атты еңбегінде. Толғау өлеңдері туралы А.Байтұрсынов, Қ.Жұмалиев, Р.Бердібаев, Е.Ысмайлов, Ә.Тәжібаев, Ә.Дербісалин, Б.Адамбаев, М.Мағауин, А.Қыраубаева және т.б. ғалымдарымыз ғылыми зерттеу еңбектерінде кейіннен атап көрсетілген-ді. Қай халықтың болсын поэзиясында бір-біріне ұқсас жанрлық түрлердің тууы, қатар өмір сүруі-әдеби процестегі табиғи құбылыс.

Сондықтан да болар қазақ поэзиясының жанрлық түрінің бірі- толғау, арнау өлеңдері, терме, жоқтау және т.б. жанрлармен қатар, кейде синоним ретінде қолданыла беретіндігі.

Толғау өлеңдерінің өз алдында жанрлық түр екенін арнайы талдап айтқан еңбек болмағанымен, бұл туралы А.Байтұрсынов, Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов, М.Мырзахметов, Б.Кәрібозов өз еңбектерінде қазақ поэзиясының жанрының бірі екенін жоққа шығармайды.

Қазақ әдебиеті теориясында ғана емес, дүниежүзілік әдебиет теориясында да жанр табиғатын айқындауға байланысты пікірлер әрқилы, бір ізге түспеген. Бұл туралы З.Қабдоло: «Жанр мәселесі маңында шартты пікірлер көп. Әдебиет теориясын толғайын кітаптардың көбінде әдебиеттің тегі- жанр, әдеби шығарма- жанрлық түр», - дейді. Толғау өлеңдері де халық лирикаларының басқа жанрлық түрлері секілді мазмұны, пішіні, тақырыбы, белгілі объектіге арнап айтылуы тұрғысынан саралап, жанрлық түр ретінде тануға болатынын көрдік. Сондай-ақ қазақ поэзиясында толғау деп ат жамылған ұлан-ғайыр поэзиялық мұраларыдың молдығы да бұл жанрлық түрдің үнемі даму, өсу үстінде екенін байқатады. Мазмұндық, тақырыптық, айтылу формасы жағынан өзіндік бет-бағдары бар толғау өлеңдері қазақ поэзиясының белсенді жанрлық түрі. Толғауды өлең түрі емес, поэзиялық жанр деп ұғынып, екіншіден, өз бойына ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің көптеген қасиеттерін жинаған ортақ жанрлық түр деп есептесек қателеспегеніміз.

Толғау өлеңдері ауыз әдебиетіне де, жазба әдебиетке де ортақ жанр.

Қазақ поэзиясында І.Жансүгіров лириканың толғау (формасын дамытты) түріндегі үлгісін дамытты. Толғау- қазақтың бұрынғы әдебиетінде бар үлгі. Бірақ Ілияс Жансүгіров осыны жаңа көркемдік, идеялық мән беріп жетілдіре түседі. Ақындық өнерге тән еселеу, қайталау, дамыту сияқты көркем суреттеу әдістері Ілиястың толғаулы лирикаларының іргелі орын алады. Ілияс лириканың толғау формасын көбінесе қоғам, дәуір, заман туралы жырлағанда қолданады. Мұның өзінде белгілі дәрежеде заңдылық бар. Бұл туралы проф. Е.Ысмайлов: «Кеңес әдебиетінің қалыптасу дәуірінде халық поэзиясында әр алуан өлең, жыр, толғау, дастан үлгілері революциялық өмірдің маңыз- мақсатын қалың бұхараға кең насихаттауға өте қолайлы болды. Бірталай үгіт-насихаттық маңызы зор өлең жырлардың ауыз әдебиет үлгісінде жазылуы, тіпті Сәбиттің «Батырақ», Бейімбеттің «Сағындық», Ілиястың «Толғау», «Ауылдың алды» сияқты лирикаларының бұрынғы ақындық дәстүрмен жазылуы сол дәуіріміздегі әдебиетіміздегі өсу дәрежесіне сай туған заңды құбылыс еді» деп жазды.

Мұндағы заңдылық біріншіден, профессор Е.Ысмайлов көрсетіп өткендей революциялық өмірдің мән-мағынасының халыққа түсініктірек болуын көздеген шығармалардың насихаттық мақсатында болса, екінші заңдылық байтақ елімізге қазан төңкерісі әкелген жаңалық шағын лирикаға сыймай, ақындар лириканың көлемдірек формасы толғауға бой ұрған тәрізді. Алайда Ілиястың толғау өлеңдері соншалықты ұзақ болмайды, шағын ықшамды келеді. Елінің бұрынғы өткенін де, бүгінгі қызығын да суреттемек болған ақын, әрбір жаңа шығармасына өзінің лирикалық жанын бастаушы етеді. Ақынның «Ауылдың алды» өлеңіне назар аударайық.

*Ауылдың алды айдын көл,
Айдын көлде шағала.
Айдын көлді жағала
Айнала қонған қалың ел.
Ауылдың алдын абайла,*

*Ауылдың алды Ұлы көш
Алдыңда өткел, оны кеш,
Аяңда, ауыл, аяңда!
Ауылдың алды айқын жал,
Аңқылдар ауыл, аңыrmас.
Аңыртпай бастар бұлтартпас
Қолғалармыз қалың қол.
Ауылдың алды асқар тау,
Асқар таудан асармыз
Асып жайлы жасармыз.
Ел ер жетіп есен-сау.*

Лирикалық сезімін эпикалық дәрежеде жырлайтын Ілияс өлеңдерінің жаңа сапасы осылай басталады. Он алты жолдық өлеңнің сыртқы құрылысы мен үндестігі де, ішкі мазмұн ырғағы да бір кісінің демінен туған, стильдік ала-құлалығы жоқ дүние. Өлеңнің қозғалыс, таныс жағынан алсақ үлкен дастанның асыл сынығы тәрізді. Ауыл көшінің қозғалысы батыр жырының бөлшегіндей. Бірақ ақын оған философиялық мән береді: «Ауылдың алды» деген сөзден біз ауылдың болашағы деген ұғым аламыз. Өлең соңы ақынның оптимистік үнімен, жарқын сенімімен аяқталады. Бұл өлең ақынның оңлы, азаматтық лирикасы болып шығады.

«Қара табан, қарға тұяқтар» барынша қысқа, барынша нақ суретшілдікпен эпикалық фонда жазылған туындысы.

*Алпауыттан алды жерді,
Анталаған жауды жеңді,
Сар далаға дүбір келді
Дүйім кедей түрегелді.
Құлдар құнжық қақты,
Күндер ыржаң қақты,
Күндер ыржаң қақты,
Алашты айдап, ақты қуды,
Дала елінің бақыты туды»-*

деп «қара табан, қара тұяқтарды» жауға қарсы шаптырып, қан ағызып, қамал бұздырып, бақытты өмір жасатады. Ақын бұдан кейін «Көктен күні нұрын шацқан» жаңа дала суретін толғайды. Атақты халық ақындарының заман, халық ахуалы жөнінде айтқан өлеңдерінің таптық тұрғысынан ақылгөйлік, қамқорлық сөзін айтқан шешендер жыры әлі мәнін жойған жоқ. Әрине олардың жырларында дидактикалық сарын басым. Ал Ілияс осы дидактикадан аспайтын шешендікке эпикалық құлаш, лирикалық жан берген де, соның арқасында тек Ілиясқа тән азаматтық пафосы биік, дыбыс болуы әрлі де мәнді лирикалық өлеңдер туған.

Ілияс лирикаларына ерекше қуат беретін өзгешеліктер туралы айттық. Эпикалық серпін қосылмаған жерде Ілияс лирикасы әлсіз. Оның лирикасындағы көркемдеу тәсілдерінің ұтымды қолданылуы өлеңдерінің әсерлігін арттыра түседі. Мысалы, «Алтын қазандағы» қорғасын қайнатқан

Риддердің аты қалай қазақыланса, өлеңнің өн бойында ондай теңеулер молынан кездеседі.

*«Жез бесік, алтын құндақ жатыр Ридер,
Сақтаған бір асылды жүрегіне».*

«Далада туып өскен,- дейді академик, ғалым ағамыз М.Қаратаев «І.Жансүгіров» атты мақаласында, даладан ешуақытты қол үзбеген ақын Ілияс ара-кідік басқа тақырыптарға бой ұрғанмен, дала образын ешқашан есінен шығарған емес.

Дала образы Ілиястың толғауларында әр кезде қазақ халқының бейнесінде алынады да, даланың өткені мен бүгінгісін әрдайым сабақтас жырланады. Бұл образ Ілиястың толғау үлгісімен жазылған «Толғау», «Атарба», «Нұр алғаны сол шығар», «Тоғызда» атты өлеңдерінде көбірек ұшырасады.

Дала туралы жырлар рухынан «Дала» атты даңқты поэма жазылуынд үлкен заңдылық бар. Әрине қысқа өлеңдер қосылып, поэмаға айнала салыпты деген шолақ ұғым шықпауы керек. Әңгіме лирикалық өлеңдегі эпикалық фонның дастандық оқиғаға, дастандық ойларға ұласуында. Лирика мен эпосты бірдей меңгеруде Ілияс талантты да шебер ақын екенін танытты. «Ілиястың эпикалық фонда жазылған лирикалық толғаулары қазақ поэзиясын недәуір байытқан, оның әлеуметтік мәнін де, көркемдік мәнін де биік дәрежеге көтерген шығармалар. Кейін ақынның бұл саладағы табыстарының жиынтығы бұлақтар суынан көбейген көл сияқты боп, үлкен дастанға айналды»- деген Ә.Тәжібаевтың пікірі Ілиястың лирикалық толғауларына айтылған құнды пікір.

Ел тағдыры туралы толғаныс ақынның төл туындыларының қай-қайсысынан да айқын аңғарылып, азаматтық кредосын көрсетіп тұрады.

Ғабит ТҰРСЫНБАЙҰЛЫ

І.ЖАНСҮГІРОВТІҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Қоғамыдық әлеуметтік өмірге белсене араласқна жан-жақты дарын иесі, ақын әрі жазушы ретінде жұртшылыққа әйгілі Ілияс Жансүгіровтің шығармашылығы жайлы ғылыми зерттеулер диссертациялық еңбектер мен монографиялар баршылық. Жоғары және орта арнаулы, жалпы білім беретін оқу орындары мен мектеп оқулықтарында ақынның еңбегіне лайықты баға берілген.

Бірақ халықты өнер-білімге тарту едеясын ұстанып, еңбек жолын ауыл балаларын оқытудан бастаған, бүкіл саналы ғұмырында халқының асыл-маржанын теріп, іріктеп-қорытқан ағартушы-ұстаздың педагогикалық көзқарасы, еленбай қалған тәрбиелік идеялары мен ағартушылық қызметі жайлы зерттеулер жоқтың қасы.

1994 жылы Талдықорған қаласында І.Жансүгіровтың 100 жылдық мерейтойы қарсаңында ғылыми конференция өткізіліп, республиканың газет-журналдары жарыса естеліктер жариялады. тамаша талант иесі туралы бұрынғы-соңғы естеліктер жинағы да жарық көрді. Өкінішке орай, барлық мақала Ілекеңнің тек қана ақындық, жазушылық, журналистік өнерінің төңірегінде ғана болып шықты. Ұстаздық-ағартушылық еңбегі, тәрбиелік көзқарасы елеусіз қалды.

Ана тілі” апталығы Алты алаштың ардағы” айдарымен берген Ілияс” атты мақаланың авторы, қарымды қаламгер Бақыт Сарбалаұлының:

Ол – қазіргі қазақ жырының Құлагері,

Ол – парасатты прозашы.

Ол – жалынды баспасөзші-жорналшы.

Ол – сындарлы сықақшы.

Ол – байсалды балалар қаламгері

Ол – білікті әдебиет сыншысы.

Ол – талғампаз тәржімеші.

Ол – тегеурінді драмашы, –

деген пікірін қуаттай отырып, І.Жансүгіровтың жоғарыдағы дара-сипат ерекшеліктері тізімін:

Ол – ағартушы-ұстаз деп толықтырғымыз келеді. Ұлы парасат иесінің көпшілікке беймәлім тағы бір қырын ашайық. Бұл тұрғыдан байыптағанда, алдымен сөзді Ілекеңнің өзіне берейік: «Мен, І.Жансүгіров, Қазақстан, Алматы облысы, Ақсу ауданы, 4 ауылында 1894 жылы дүниеге келдім...

1920 жылы ауылымнан оқу мақсатында Алматыға, одан кейін ташкент қаласында аттандым. ташкент қаласындағы Қырғыз Халық ағарту институтының бір жылдық арнайы курсына қабылдандым. Аталған курсты тәмамдаған соң туған ауылымдағы мектепте мұғалім болып 1922 жылдың аяғына дейін қызмет атқардым. 1923 жылы Алматыға келіп, мұнда Тілші” газеті редакциясына қазметке тұрдым. Бұл жұмысты Қосшы Одағы облыстық комитеті ұйымымен Қазақ ағарту институтындағы қызметтерімен ұштастыра жүргіздім. Басында оқытушы, кейіннен Халық-ағарту институтының директоры және газеттің әдеби қызметкері болдым.

1925 жылы мен Губаткомы мүшелігіне сайланып, Губхалықағарту бөлімінде меңгерушілік қызмет еттім...І.Жансүгіров 7/1 – 37 жыл Алматы қаласы».

Өмірбаяндық деректен алынған бұл үзіндінің толық мәтіні Талдықорған қаласындағы І.Жансүгіровтың әдеби мұражай қорында сақтаулы тұр. Сол мұражай қорында Ілекеңнің өмірінің осы бір кезеңіндегі атқарған оқытушылық және халық ағарту институтындағы директорлық қызметін растайтын құжат-анықтамада сақтаулы тұр. Ал, енді бұл нақты ресми құжаттардан басқа да Ілияс Жансүгіров туралы әр кезеңде жарияланған естеліктер мен мақалаларға көз жүгіртсек...

Құсайын Шөкенов – балалық шағын, өмірінің алғашқы белестерін І.Жансүгіровпен бірге өткізген. Алматы қаласындағы «Жазушы» баспасынан 1969 жылы шыққан «Біздің Ілияс» атты естелік кітабында: «Қарағаштағы

мектепті бітіргеннен кейін Ілияс 1915-1919 жылдары ел арасында белгілі мектеп болмаса да, өз ынтасымен киіз үйде, көше-қона жүріп бала оқытты. Текке жүруді өзіне мін көрді. Жаңа өмірге жету үшін білім, мәдениет, еңбек қажет болатынын жақсы сезіп, өсе бастаған кезі осы еді Ілиястың».

«...Ташкенттегі оқытушылар даярлайтын курсты бітіріп келісімен Ілияс оқытушылық қызметімен бірге қоғам жұмысына мықтап кірісті. Дәл сол кезде ол «Жемір болыс» атты пьесасын бітірген». «Жемір болыс» пьесасының арасында тәрбиелік мәні зор болды.

Ойтоған бойындағы мешітті мектепке айналдыруды Ілияс ұзақ мезгіл арман етті, жұртты осы тілекке қажымай тәрбиеледі. Бүгін осы арманы іске асканы елдің қуанышты екені Ілиясқа зор мақтаныш сезімін күшейткенін айтып тұр».

Өзінің туып-өскен мекені, Ойтоған мектебінде жұмыс істеуі Ілияс өміріндегі елеулі кезең болды. Күн сайын бір-екі сағат ересектерге де сабақ беріп, қосшы ұйымының еңбек жөніндегі келелі істеріне де күнбе-күн көмектесті.

Ілиястың бұл мектепте сабақ берген соңғы кезі – 1920-1922 жылдар болды.

Алматыдағы қазақ тау-кен институтының оқытушысы боп істеп жүріп қайтыс болған Тәшенов болатқан, ұзақ жылдардан бері мемлекеттік кооперативтік дайындау жүйесінде қажымай еңбек етіп келе жатқан Ахан Төлебаев – пенсионер, Ілиястан оқыған – Ілиястың тұңғыш шәкірттері болатын. Бұлардың ішінде көп жылдар оқытушылық қызметін атқарғандар тіпті көп.

«Біз дайындаған жас кадрлар ғой, - деп таныстыратын Ілияс мақтаныш сезіммен, жүзіне нұр жүгіртіп, көкірегі зор қуанышқа бөленген сипатпен».

Осы күнгі «Қызылтаң» совхозындағы сегіз жылдық мектептің негізін қалауда ақынның сіңірген еңбегі мол. Ілиястан оқып шыққандардың көпшілігі мәдениет майданында, совхоз, колхоздарда еңбек етіп, халық өміріне пайдасын тигізіп жүр.

Болашақ ақын, бала, жасынан адамға үйір, кімге болса да өте мейірімді мінезімен тез қабысып кететін адам еді. Өзінің қолынан келген жақсылығын ешкімнен де іркіп тұрмайтын. Адал ақылын айтып, пайдалы кеңесін беретін.

«- Сен неге оқу іздемейсің, адам болатын жолды қарастыратын мезгіл жетті емес пе? – деді Ілияс кездесіп қалғанымызда. Бұл 1922 жылдың күзіне қарай болатын. Білім алуға, адам болуға пенде атаулыны шақырып тұратын Ілиястың осынысы да оның қандай адам екенін көрсетіп тұрған жоқ па?

- Білімді көзінді ашып дүниеге келгеннен, қара жердің суық қойнына кіргенше іздеу керек. Жалшылықпен өмірді өткізу сенің маңдайыңа басылып қалған мөр емес. Хат танып, кітап оқуды сенен де нашар білетіндер оқуға түсіп, жарқын болашақ үшін күресіп жатқанда жалдаңдықты серпіп лақтырып тастау керек деді ол».

I. Жансүгіров туралы естеліктер жинағына үңіліп көрейік. Бұл жинақ 1995 жылы «Жан қайығын жарға ұрдым» деген атпен басылып шыққан. Осы жинақтан да тың деректер таптық. Мысалы, А.Бүркееваның «Ақынның үнін

тыңдаған» атты мақаласында: «-Жаңа өмірге жету үшін оқу керек, білім, мәдениет, еңбек қажет» дейтін еді Ілияс аға. Сол мақсатпен менің Қапал педагогика училищесіне түсуіме көмегін тигізді. «Мұғалім – жақсы мамандық, келешегі, болашағы зор, осы училищені бітірсең, ауылдағы балаларды оқытасың, оларды білімге, өнерге баулисың,» –деп ақыл-кеңесін беріп еді аяулы жан», -деп бастады әңгімесін Жұман аға, С.Машақовтың осы жинаққа енген «Аяулы аға, қамқор ұстаз» атты мақаласында І.Жансүгіровтің соңынан ерген жас буындарға шын мәніндегі ұстаз болғандығын айтады. Оның қазақ әдебиетін жасаудағы, оның жас кадрларын тәрбиелеудегі еңбегі асқар таудай. Сондықтан да біз оны әрқашан құрметпен еске түсіріп, есімін ауызға жиі-жиі алып ардақтаймыз, - деп түйіндейді.

Халық мұрасын құрметтеп, оның мазмұнын терең түсінуге Ілиястың ықыласы зор болғаны белгілі. Құлагер” поэмасында:

*Ежелден ескеруші ем елдің сөзін,
Бұлақтың тазалауға тінтіп көзін.
Бар ма деп ашпаған сыр, айтпаған жыр,
Құлақты қырға тігіп жүрген кезім,-*

деген болатын.

Москвада журналистика институтында оқып жүріп, бұрынғы жиып-терген халық мұрасынан «Өтірік» атты жинақты бастырып шығарады. Өтірік өлең, ертегілерді түрге бөліп, олардың бала тәрбиесінде маңызды роль атқаратынын ескертеді:

«Мектептердегі тіл сабағында, аймақты танытуға, баланы баулуға бас білгі мұғалімдерге бұл жинақ бірқатар дерек береді. осы оймен бұл кітапша балаларға бейім жазылды», – дейді Ілекең.

Сондай-ақ, 1930 жылы Қызылорда қаласында «Балалар кітабы» деген сериямен «Жұмбақтар» атты келесі жинақты бастырып шығарады. Осылайша балалар әдебиетінің негізін салып, халық мұрасын бала тәрбиесінде орынды қолдана білуге шақырады.

I. ЖАНСҮГІРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛГІ

Көркем әдебиет тілі - өзінің мазмұны мен формасында ерекше заңдылықтары бар жалпыхалықтық әдеби тілдің бір түрі. Ол ерекшелік тілдік құралдардың эстетикалық қызметінен туындайды. Көркем шығарма тілінің ерекшелігін норма тұрғысынан ғана зерттеу мүмкін емес, бірақ норманы елемеуге болмайды, себебі көркем шығарма тілі болсын, жекелеген поэтикалық тіл болсын, көркем коммуникация құралы болғандықтан, оқырмандар аудиториясының қазіргі және кейінгі ұрпағына арналады. Көпке түсінікті болуы талап етіледі.

Көркем әдебиет тілін норма деңгейінде және эстетикалық қызметі тұрғысында зерттеу бір-бірін жоққа шығармайды, керісінше, толықтырады. Әрбір суреткер тіл өрнегін салуда сөздің тыңдаушыға (оқырманға) беретін эстетикалық әсерін көздей отырып, тіл құралдарына өзінше иелік етеді

Әрине, тіл саласында шамадан тыс еркіндік ешкімге берілген де емес. Туындыгерлік сөз қолданыстың қандай түрі де әр тілдің табиғатына жанасымды, үйлесімді болуы шарт. Дегенмен, жекелеген «ауытқулар» сауатты туындыгердің саналы әрекетінің нәтижесі болса, оны тіл тазалығын сақтамады деуге болмайды. Қайта, тіл дәлдігін анағұрлым шебер беруге тырысып, белгілі бір мотивке сай, стильдік мақсатпен тіл тазалығына, заңдылығына нұсқан келтірмегені болып танылады.

Қазақ әдебиеті көркемсөз шеберлерінің бірі - Ілияс Жансүгіров шығармашылығынан осындай стильдік өзгешеліктер мен жаңалықтарды молынан кездестіреміз.

Жеке қолданыстағы сөздерді анықтауда мағынаны ашуға фон болатын түрлі экстралингвистикалық құбылыстарды, сөз болып отырған мәселені толық түсінуге негіз болатын қоғамдық, әдеби факторларды білу сияқты шарттарды комплексті түрде пайдаланамыз. Сөздік ортадан, яғни өзі пайда болған контекстік ортадан тыс мағынасы көмескі немесе мүлде түсініксіз болып көрінетін және туындыгерлік сөздің біріне талдау жасап көрелік:

Ашынғанға ашу боп, Асынғанға тосу боп, Жорыққа шапқалы жауыма, Салдырған күнім байбалам (І. Жансүгіров, «Жорық жсырынан»). Мұнда асынғанға окказионализмнің жеке алғанда мағынасы түсініксіз. Бұл сөзді контекстен тыс қарағанда, «қару, асынғанға» (қару асынған адамға), яғни барыс септігіндегі субстантивтенген есімше тұлғалы сөз екен деп қалуға болады. Ол контекстік қоршаудағы индикатор сөз - тосу сөзімен ассоцияланып, қабылдаушының санасына «көп асқанға бір тосқан» фразасындағы ойды ұялатады. Бұл жерде фразаның семантикасына мотив болған етістік негізінен туынды түбір (ас+қан-ға) пайда болып тұр.

Контекст туғызған жеке-лексикалық мағына - «мөлшерден асқан, шамадан тыс асқынған әрекеттің адамы». Осы орайда контекстің зор маңызы тек мағына ашуда ғана емес, мағынаны нақтылауда, айқындауда да көрінеді.

Жалпы алғанда І. Жансүгіров шығармашылығындағы сөз экспрессиясы мына тәрізді үш түрлі амал-тәсілдерден көрінеді:

1) қосымша морфеманың активті позициясынан; 2) түбір морфеманың семантикалық реңкінің айқындылығынан; 3) жеке қолданыстағы сөздердің құрылымдық-семантикалық тосындылығынан байқалады. Ал тұтастай алғанда, экспрессиялықтың болуы себебінің өзі сөз тудыру тәсілінің тосындығынан, өзгешелігінен болады.

Сөз қосымшасы мәнерлілік пен көркемдік танытуда алдыңғы қатарлы орынды иеленеді, яғни жаңа сөздердің көркемдік бояуы кей жағдайларда сөз қосымшасының қызметіне байланысты айқындала түседі. Сондай тұстарда қосымшалар не өзінің жалғану орнын өзгертеді, немесе басқаша мағыналық реңкті танытады.

Тілдің сөзжасам жүйесіндегі жұрнақтардың әрқайсысының өзіндік мағанасы, жалғану орны бар.

Келесі мысалда сөздер экспрессиялығын көрсетуге негіз болған қосымша морфемалар қызметі көрінеді. Жолымыз ортақшыл, жоқ бізде қорқақшыл, Мейірімсіз жауыздар бір бөлек жөнімсіз (І. *Жансүгіров*, «*Жастар ұраны*»). Осы контекстегі ортақшыл, қорқақшыл сөздері -шыл жұрнағы арқылы жасалып бұл сөздерге мәнерлілік реңк қосып отыр. Сөз экспрессиялығы жұрнақтардың жалғану тосындылығынан барып пайда болған. Бұл контекстегі мысалдарда эмоциялық реңк бар тәрізді. Ол сөздердің астарында ортақ істі құптау және қорқақ әрекеттен жирендіру семантикасы бар. Мәнерлілік реңк тудыруға негіз болып тұрған қосымшалардың қызмет өрісі кеңі түскен.

Олардың экспрессиялылығы жалғанатын орындарының өзгешелігінен болып отыр.

Сөзжасам жүйесінің ішкі заңдылықтары бар, тілде қалыптасқан тәртіпті әркім өз қалауынша өзгерте алмайды. Тілдің сөзжасам жүйесінің әбден қалыптасып орныққан заңдылықтарын стильдік мақсатпен саналы түрде өзгертудің нәтижесінде жеке қолданыстағы жаңа сөздер туады.

Сөзжасам шартына үйлесімсіз жасалған жеке туындыгерлік сөздің бірі - қыз-қырқындайды. «Қыдырат, қыз-қырқындайт, қымыз іздейт» («*Бейсенбек болыс*») Әдеби норма бойынша, қыз-қырқын зат есімге жатады, сондықтан етістік жасайтын -да жұрнағын қабылдамауы тиіс. Алайда, туындыгердің өз ойына, идеясына байланысты бұл сөз қимыл-амалды білдіретін қызметке ауысқан, мағынасы - «қыз-қырқынды төңіректеу». Семантикалық ерекшелігіне қарай туыстық атаулардан жасалған бірден-бір етістік - *төркіндеу* сөзі. Басқа жағдайда семантикасы мәндес ондай сөздер кездеспейді.

Белгілі бір контексте, жеке туындыгерлік қолданыста, өнімсіз -мән жұрнағы арқылы жасалған тұлғалардың кейбіреуіне мысалдар: Жыртарманға келгенде, болмау үшін шерменде, Мәйек болып жиылдық; Әлде жеке жыртсын ба? Әлде жаппай жыртсын ба? Себерменге келгенде, болмау үшін шерменде, Мәйек болып жиылдық. Әлде жеке кетсін бе? Әлде жаппай сепсін бе? Бөлерменге келгенде, болмау үшін шерменде, Мәйек болып жиылдық,

Әлде бөлу өр жанға, әлде бірге қырманға (*І. Жансүгіров, II т., «Мәйек»*), -ман жұрнағы етістіктің болжалды келер шақ формасынан іс-әрекет иесінің атауын тудыратыны белгілі (оқырман, көрермен, атарман). Бірақ контекстегі жыртарман, бөлермен, себермендер іс-әрекет иесінің атауын білдіріп тұрған жоқ, -ман қосымшасының тағы бір қызметі әлі орындалмаған, бірақ енді-енді орындалуға таяп қалған іс-әрекет, қимылды (адам емес) білдіру. Демек, объектіге алынып отырған бөлермен, себермен сөздері де орындауға жақын қалған іс-қимылды көрсетеді. Жыртарманға, себерменге, бөлерменге сөздерінде жырту, себу, бөлу әрекеті әлі орындалмағанын, бірақ орындалуы кезі келерін көрсететін мән бар.

І. Жансүгіров шығармашылығындағы тағы бір ерекшелік - сөздерді жалаң түбір күйінде ғана емес, күрделі сөздер формасында да түрлендіріп, жандандырып отыру.

Қаламгердің мақсаты — объективті шындықты, өз көкірек көзімен көргенін, өз сезім-күйін өзгеше формада дәл, нақты суреттеу.

Қаламгер айтылатын мақсатты ойының әр алуандылығынан сөздерді түрліше құлпырта қолданады. Сондай түрлендірудің бір түрі - қосарлау тәсілі. Жеке туындыгерлік ерекшеліктердің ішінде қайталама қос сөздер де, қосарлама қос сөздер де ұшырасады. Қайталама қос сөздер жасау үстінде жаңа лексикалық мағына тумайды, тек грамматикалық мағына үстеледі. Мысалы, Қашан-қашан заманнан, Қараңғыда осы аудан (*І. Жансүгіров, II т., «Жаңа туған»*). Жеке сөзжасамдағы қашан-қашан сөзінің қайталана қолданылуынан лексикалық мағына өзгермегенімен, семантикалық реңде өзгешелік бар. Қашан сөзінің қайталануы арқылы жасалған қос сез — өзі анықтайтын құбылыстың (заманның) жай-күйін саралау, нақтылау мәнін білдіреді.

Қосарлама сөздер морфологиялық, семантикалық жағынан өзара орайлас, мәндес компоненттерден құралады. Мысалы, От лебіндей ыпыстық, аузыңнан шыққан аһы-зар (*І. Жансүгіров II-т., «Кім екен»*). Микроконтекстегі окказионал сөз - аһы-зар. Аһылау, күрсіну, қайғыру» мағынасын білдіретін аһ ұрды тіркесінің бір сыңары мен «қайғы, қасірет, мұң, шер» мағынасындағы зар сөзінің қосарлануынан өзгеше форма пайда болған. Бұл тәрізді мәндес синоним сөздерді бір сөйлемнің ішінде қатар қолдану - сөйлемдегі айтылмақ ойды күшейту, экспрессивтілікті барынша көрсету талабынан туатыны стилистикада белгілі тәсіл.

Туындыгер тұрақты сөз тіркестеріне де өзгеріс енгізіп, стильдік мақсатпен трансформациялайды. Бір компонентін (бөлігін) басқа сөзбен ауыстырады. Бұл тәсілдің атқарар жүгі - мағына дәлдігін саралай түсумен қатар, іс-әрекеттің экспрессиясын арттыру, егіп жатқан процестің күрделілігіне оқушының көзін жеткізу. Жау жағасын жығуға, Жалауды биік байлағам (*І. Жансүгіров, I-т., «Жорық жсырынан»*). Бұл контексте жағасын жырту - жағасын жығу болып алынған. Кейпікердің алға қойған мақсатын дәл көрсету үшін жаға жырту жеткіліксіз, іс-әрекеті тиянақсыз болып көрінуі мүмкін. Жағасын жығу дегенде әбден жеріне жете істелген әрекет, тек жеңіп

қана қою емес, жауың қайта тұрмастай етіп құлату мәні бар. Ұғымды дәлме-дәл, жан-жақты бейнелеп жеткізуде бұл өзгерген тіркестің әсері басым.

I. Жансүгіров көркем тексте ойын әсерлі жеткізу, сөздің бояу-нақышын айшықтау мақсатын басшылыққа алумен қатар, сыртқы формаға бағынуды, яғни ұйқас сақтауды да мақсат тұтады.

Ақын (жазушы) шығармасында ұйқас үйлесімді, ырғақ әуезділігі болуды көздей отырып, буын санын сақтайды немесе ұйқасты қатар түзу мақсатымен ұқсас буындар жасайды.

Көркем сөз шеберлерінің қай-қайсысы да өлеңдерінің ырғақты да әуезді болуын қадағалап отырады. Буын саны ырғақ сапасына нұсқан келтірмеуін көздейді.

4	3	
<i>Мысалы: /Болса мұндай/ ішінде/,</i>		
5	3	
<i>/Алады екен/ қау-қауға/</i>		
5	3	
<i>/Тиеді екеу / түйдектен/</i>		
4	3	
<i>/Жатып ішер/ жалқауға/</i>		
4	3	
<i>/Жағдай қалмай/ барады/</i>		
4	3	
<i>/Жалқаулық пен/ малтауға/</i>		

«Жаңа тұрмыс»

Талдауға алынған өлең жеті буынды, екі бунақты, өлең тармақтары кезектесе ұйқасып тұр. Осы өлең шумағында әрі ұйқасқа, әрі буынға «бағынып» тұрған окказионал сөз - малтауға. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «еркін жүріп кете алмай, кібіртіктеу» мағынасында малтығу сөзі бар. Біз қарастырып отырған контексте буын саны (7) сақталу үшін, малтығуға (4) сөзі малтауға (3 буын) болып қысқарған. Сонымен бірге, ішкі ұйқас үндестігін бұзбау да мақсат етілген (алдыңғы тармақтардағы қау-қауға, жалқауға дегендермен ұйқасатын малтауға қатары түзілген).

Буын санын сақтау мақсатымен тағы бір тәсіл — сөз тастап кету (эллипсис) тәсілі — қолданылады.

Тастап кететін сөздер айтпаса да түсінікті, себебі эллипсиске ұшырап отырған фразеологиялық тізбектер көпшілікке танымал, байырғы қолданыстар. Компоненті түсіп қалған сөз окказионалды болып шығады. Фразеологиялық единица — тіл нормасында өзгеріске түспейтін құрылымдық-семантикалық тұрақты элемент. Ал мына мысалдарда олар трансформацияға ұшыраған.

1.Телегей... көп мол жұмыс, Жалғаз жанға қанша күш («Мәйек»). Мұнда телегей -теңіз дегеннің екінші компоненті түсірілген.

2. Сол ... сапыран өмірдей, Сапырып та шулатып («Дала») — аласапыран.

3. Ыңсыз... желсіз, Теңіз елсіз. Үміт - ілгері асуда («Сапарда») -ыңсыз-шыңсыз.

Түсірілген компоненттер мағыналық қабылдауға ешқандай нұсқан келтірмейді. Қолданылмаған сол сыңарлар өлең өлшемін реттеуге қызмет еткен және көркемдік бояуын жоғалтпаған. Туындыгерлердің тағы бір ерекшелігі - сөздік қорда кездеспейтін - жаңа, ерекше сөз жасауында.

«Көтерген көк түндігін күй өргегі» («Күй»). Бұл контексте туындыгердің мақсаты ойына сөздік қордағы бірде-бір сөз деп келмейді. Адуын да асқақ, өр де өжет, өреки тасқындаған күйде осы сипаттың бәрі тұтасып келуі үшін, өргек окказинонал сөзі санадағы сансыз суретті көрсете алған. Яғни әрі асқақ, әрі өршіл күй рухын беретін жаңа жасалым пайда болған.

Салтанат ТӨЛЕГЕНОВА

ӨЛЕҢНІҢ ЕРЕН ЖҮЙРІГІ

Биылғы 26 ақпан біз үшін ерекше аталып өтетін күн. Өйткені, осыдан дәл 80 жыл бұрын әдебиет әлемінде құнды мұралар қалдырған қаламгер, ақын, жазушы, драмашы, прозашы, фельетоншы, очеркші, қазақ әдебиетінің, балалар әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, Қазақстан Жазушылар одағының тұңғыш төрағасы, қоғам қайраткері Ілияс Жансүгіров Кеңес өкіметі билігінің тұсында әдейі ұйымдастырған қызыл қырғынның құрбаны болды.

*Күйіндеі домбыраның құлдырасын,
Суындай Алатаудың сылдырасын.
Сөздердің асыл, көркем тасын қала,
Ұйқасы өлеңімнің сыңғырасын, –*

деп сөзден сұлу сарай тұрғызып берген өлеңнің өрен жүйрігі Ілияс Жансүгіров Жетісудың Ақсу аймағында 1894 жылы жазға салым дүние есігін ашқан. Анасынан 4 жасында жетім қалған Ілиясқа әліпбиді әкесі Жансүгір танытады. Кейіннен Жетісудағы Мамания мектебінде білім алғаны жөнінде өз өмірбаянында: «...Матайдағы атақты Маман, Тұрысбек тұқымы тәрбие, салт-сана жөнінен де өзгерістер кіргізді. Мешіт салды. Имам ұстады. Мектеп ашты. Бала оқыттырды. Бұхарадан оқып шыққан Қасен молда «Сүттіген» деген жерде имам екен. Мені осы Қасенге әкем әкеп бергені 1910-шы жылдың мөлшері. Мұнда бір ай жарым оқыдым. Тұрған орным келіспей, ауырып, ауылға кеттім...», – дейді.

Өткен ғасырда қазақ даласында алғашқылардың бірі болып оқу-тәрбие орнын ашқан Қалқабайұлы Маман және Тұрысбек, Сейітбаттал, Есенқұл Қарағаш қорығында Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесінің үлгісімен 8 жылдық медресе салады. «Айқап» журналына, «Қазақ» газетіне мектепке

білімді қазақ мұғалімдерін шақырған жарнамалар жарияланып, қазақ жерінің түкпір-түкпірінен мұғалімдер келеді. Мектептің ашылу салтанатына Қазан қаласынан Мұстахым Малдыбаевпен бірге атақты әнші Майра Уәлиқызы да келеді. Мұстахым Малдыбаев медресеге бір жылдан астам ұстаздық әрі басшылық еткен соң елдеріне қайтпақ болып, жолға жиналады. Жол жүрер алдында әнші Майра Уәлиқызы Ақсу жұртына «Қоштасу» әнін арнайды. Ұстаздардың, жалпы қауымның атынан бозбала Ілияс Майра ақынға ризашылық білдіру мақсатында жауап қайтарады:

*Майра апай сіз бе едіңіз өнері асқан,
Құмар ем сөзіңізге бала жастан.
Сайраған үніңізді естігенде,
Тіл қаттым жастығыма қарамастан.
Мен де бір талаптанған ініңізбін,
Жарқ еткен ұшқынымын жырыңыздың.
Қабыл ап, өзіңізге өлеңменен,
Тарту ғып жас жанымның гүлін үздім.*

«...1912 жылғы күзде «Қыли мектебіндегі» ноғай мұғалімге оқуға кірдім. Оның сабағы – құран, оқу, жазу, есеп. Мұнда төрт жарым ай оқыдым да, оқи алмай кеттім...».

*...Ежелден ескеруші ем елдің сөзін,
Бұлақтың тазалауға тінтіп көзін.
Бар ма деп ашпаған сыр, айтпаған жыр,
Құлақты қырға түріп жүрген кезім...*

Сөзге сүйірлеу, құймақұлақтау бозбала хат білген соң өлең кітап, қиссаларды қызығып оқып, кейін аймақтың, ауылдың өлеңшісі де болады. Жарып топ бастап, таңдап әріптес алып айтысады. Тойды таңға тарқатпай ауыл әлеуметін ауызға қаратады. (Ілияс Жансүгіров. Өмірбаяным. 1928 жыл). «Өлеңге Жамбыл – жүйрік, әнге – Кенен, Су жорға Үмбетәлі – қара дөнен» – деп ақын жырлағандай, сол Жамбыл, Кенен, Үмбетәлі, Сүйінбай, Бақтыбай, Қуат, Құл ақындардың үздік қырларын бойына дарытты. Нәтижесінде Бөлтірік, Бейсембай, Шындыбай, Үмбетәлі ақындардан Сүйінбайдың көптеген шығармаларын жазып алып, 1935 жылы «Сүйінбай ақын» деген жеке жинақ құрастырып шығарды.

Кітаптың алғысөзін жазған Жансүгіров: «Сүйінбай ұлы дүбірде жарысқа түскен, өлеңді ойдан желше соқтыра беретін жезтаңдай ақын», – деп өте жоғары баға берген.

Әсет ақынды пір тұтып, керемет өнерін көрген Ілияс Жансүгіров «Бұлбұлға», «Тұңғыш тоғысу», «Әнші» атты Әсет Найманбаевқа арнаған өлеңдерін жариялады.

*Ән салсаң Әсеттей сал әсемдетіп,
Қоздырып делебені дәсерлетіп.
Шырқатып, шығандатып, шалықтатып,
Шапшытып, шүмектетіп, нөсерлетіп.
Талдырып, талықсытып, тамылжытып,
Орғытып, орағытып, баса өрлетіп.*

*Самғатып, саңқылдатып, сар желгізіп,
Өрлетіп, өршелентіп, бәсеңдетіп.*

Ілияс жазу-сызуды білгеннің нәтижесінде бала оқытады. 1914 жылы қазақтың ұлы ақыны Абайдың шығармаларымен танысқан соң жазуға талабы оянады. «Тақырыпқа да, түрге де Абай торында қалдым» – дейді. Сол жылы бірнеше өлеңдер шығарып, жинақтың атын «Балдырған» қояды.

1920 жылы оқуға талпынып, Алматы, Ташкент қалаларында қысқа мерзімдік мұғалімдер даярлайтын 2 жылдық курсқа түседі. Сол жылдары Түркістан Халық ағарту комиссариатының Қырғыз (қазақ) ғылыми комиссиясының мүшесі ретінде Сырдария, Жетісу облыстарына жасаған экспедицияларды Әбубәкір Ахметжанұлы Диваев басқарды. Ел әдебиетін жинайтын комиссияға Ілияс та ілігіп, төрт ай жұртты аралап халқымыздың бай қазынасын түгендеумен айналысты.

Сөз зергері «Ақ жол» газетіне корректор бола жүріп, Ғани Мұратбайұлының ұйымдастыруымен «Жас Алаш» газетін шығаруды қолға алады. Алматыда шығатын «Кедей еркі» газетіне тілші болады. Осы жылдары газет беттерінде ақынның бірнеше өлеңдері жарыққа шығады.

*Жаз! Жаз! Қалам, жорғалап,
Төк қағазға барыңды...
...Қағазда заула арман сөз,
Жас жүрекке жалынды.*

Жаппай сауатсыздықпен күресу қолға алынып жатқанда, 1921 жылы елге оралып, Белтоған ауылындағы мектепке мұғалімдікке орналасады.

*Алдымда айқын айнам бар,
Алдымда жойқын майдан бар.
Ағарту елді – майданым!*

Жарлы-жақыбайлардан құрылған Жетісу облысының «Қосшы» ұйымына мүше болды.

*Алқынамын, басылмайды арыным,
Тау селіндей екпін қайрат, сарыным.
Жарлы-жалшы, жақыбайды жарылқау –
Жандағы ауру, жүректегі жалыным.*

«Қысқа қарсы Алматыға келдім. Талабым оқуға кіру еді. Бірақ таныс жолдастарым қызметке кіргізіп жіберді», – дейді өмірбаянында. Оқуды аңсаған ақын қызметке қызу кіріседі. Қазақ-қырғыз ағарту институтында қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ беріп, кейіннен 1924 жылдың 23 ақпанынан бастап осы институтқа директор болып белгіленеді. 1925 жылы Алматы Губерниялық оқу бөліміне (ГубОВО) меңгеруші болып тағайындалады. Осы кезде Жетісу губерниялық атқару комитетінің төрағасы, қоғам және мемлекет қайраткері Ыдырыс Көшкіновпен қызметтес болады.

*...Тағыны тастан тауып тарсылдатып,
Жүргенбіз тауды ұзақ күн қыдырыспен.
Басына кешке таман Шырғанақтың,
Шыққаным әлі есімде Ыдырыспен...
Жауыққан жауым надандық*

*Өнерсіздік – өштесім,
Қараңғылық – қастасым,
Жігерім жегем жеңерге.*

«Білімнің аздығы, надандығым басымдығы діңкеме тие берді. Оқуды қатты аңсай бердім. Аяғында 1925 жылы күзде тілегім бойынша Жетісудың партия ұйымы оқуға жіберді. Мәскеуге келіп Мемлекеттік Журналистер институтына түстім...». «Тәшкенде алты ай оқыдым. ГИЖ-де оқығалы 3-жыл. Барлық тізе бүгіп оқығанымды санағанда 38 ай оқыған болам», – дейді.

*Ынтам өлең көксесе,
Көңіл сөзге қозғалса.
Бойдың күйін ой жексе,
Қаламды қуат қолға алса:
Мені жаз деп топырлап,
Бермес маза шіркіндер.
Алдайтын да байлайтын,
Болар көбі сол күндер.*

Білім ала жүріп қолынан қаламын тастамаған қарымды қаламгердің «Сағанақ», «Беташар» өлеңдер жинақтары 1927-1928 жылдары жарық көреді. 1928 жылы аталған оқу орнын бітіріп, елге оралағаннан кейін «Еңбекші қазақ» газетінде, Қазақ драма театрында әдеби қызметкер болып қызмет атқарады.

Ілияс Жансүгіров 1928 жылы жазған өмірбаянында 1920 жылы күзде Ташкентке келгені жайлы айтып: «...Тәшкенде алғаш қазақ институты ұйымдастырылған жыл екен (1920 жыл). Қалалы жерде, қайнаған оқулы-ордалы жерде өмірімде болғаным сол. Театрды көргенім сол. Кейін өзіміз ойнадық. Жанақ ақын болып, калезейде өлең айтып, баламен айтыстым...», – деген болатын.

Театрдың даму, өсіп-өркендеу жолы әрбір ұлттың, әр халықтың өмір-тұрмысымен, олардың жалпы тарихымен және мәдениетімен тығыз байланысты екенін түсінген ақын театр саласына да үлкен үлес қосты. Ол 1929 жылы «Театр туралы» мақаласында: «Мәдениет майданындағы сүбелі ісіміздің бірі — театр. Театр көрінгеннің ермегі емес, еңбек. Еңбектің көркемі. Театр – көңіл көтерудің орны ғана емес, мәдени ошақ», – деп, жанашырлық танытады.

Ғұлама жазушы Мұхтар Әуезов: «Мен Ілиясты бұрын да білуші едім. Бірақ оның шын мағынасында дарынды ақын екенін мойындағаным сол «Жетісу суреттері» өлеңін оқығаннан кейін». Бұлай деуінің себебі Ілияс Жансүгіров туған өлкесінің тамаша табиғатын, өзен-көлдерін, тауларын, құс-аңдарын өзгеше шабытпен өлеңге қосты.

*Жер таппан жерде жетер Жетісуым:
Күркілдек, Көксу, Лепсі, Іле, Шуым,
Асқардың аспан сүйген сілекейін,
Жан бар ма татпайтұғын, айтпайтұғын...*

Туған өлкесі Жетісудың тарихын жетік меңгеріп, жан-жақты таныған жазушының орыс отаршылдығы мен 1916 жылғы көтеріліске қатысты

«Жетісу өлкесін орыс алуы», «Ұзынағаш соғысы», «Жаркент оязында», «1916 жыл деректері», «Лепсі оязында», «1916 жылғы оқиғада менің көргенім» тақырыбындағы деректі дүниелері жинақ болып жарық көрді.

...Ескінің ертегі айтсам ертесінен:

Жетісу қан малшынған белшесінен...

Жасынан ән-күйді терең сезініп, жанымен түсінген Ілияс Жансүгіров домбыраға бірнеше өлеңдер арнап, 1929 жылы «Күй» поэмасын жазды. Бұл поэмада Ілияс Жансүгіров қобызшы Молықбай Байсақұлын дәріптеп, оған өлеңмен өшпес ескерткіш тұрғызды.

*Қобызшы – Молықбай шал Матайдағы,
Матайда – Кенже, Тұңғат Сақайдағы.
Қазақта қобызшының қалғаны сол,
Жорға еді маймаңдаған бақайшағы.
Домбыра, сенде мін бар ма?
Мінсіз болсаң тіл бар ма?
Тіл жоқ деуге бол ма
Тілден анық үн барда?
Домбыраның күші мол
Көмейінде күй барда!*

Бүгінде ақынның «Домбыра» өлеңіне ән жазылып, оны ұлттық өнерге қамқорлық танытып, асыл мұрамыздың қаймағы бұзылмауына өз үлесін қосып жүрген Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясының «Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедрасының аға оқытушысы, «Қазақконцерт» өнер бірлестігінің әншісі, ҚР Мәдениет қайраткері Нұржан Жанпейісов орындайды.

Сондай-ақ, Ілияс Жансүгіров асқақ ақын ғана емес, әншілік, орындаушылық, композиторлық өнерімен бүкіл қазақ даласына танылған ерекше дарын иесі, Арқаның ардагер ақыны Ақан Қорамсаұлының өмір шындығын терең жырлаған.

*Туганы Арқадағы Арғын елі,
Өскені Көкшетаудың шалғын жері.
Ащы тіл, асау мінез қылығынан,
Атанып кетпеді ме «азғын», «пері»?
Лақабы – әлде әулие, әлде пері,
Арқаның атақтысы Ақан сері.
Көкшеде сұлу сүйіп, өлең айтқан,
Бұлаңдап тақымында Құлагері.*

Ілияс Жансүгіров мұраларының құндылығы оның өрнектелген өлеңдерімен қоса, композиторлық қыры.

«...1922 жылы Алматыда Абай атындағы балалар үйінде тәрбиеленетін балалардың Октябрь мейрамына парадқа бара жатып, айтқан өлеңдеріне, салған әндеріне Ілияс қатты назаланып, «Жастар ұраны» деген өлеңін сол ұранға арнаған «Жастар» дейтін әнімен «Абай» балаларына үйретіп еді. 1923 жылы май мейрамына балалар Ілиястың әнін айтып шықты», – дейді Ф. Ғ. естелігінде.

*Біз, жастар, заманның
Иесі, қожасы.
Жаралған адамның
Жалынды, жаңасы...*

Қазақ музыкасын алғашқы жинаушы, композитор, этнограф, қоғам қайраткері А. В. Затаевичтің «Қазақ халқының 500 әні мен күйі» атты еңбегінен Ілияс Жансүгіровтің жаздырған әндерін көруге болады. Онда Александр Викторович былай дейді: «...Ілияс Жансүгіров – өзінің туған жері Жетісудың әндері мен күйлерін шебер орындаушы, қазақтың музыкалық шығармашылығын жоғары бағалайтын және білетін талантты жас ақын және журналист. Ол маған көптеген әндер мен күйлердің тізімін берді. Оларды жариялауды келесі жолға қалдырып отырмын (өйткені Жетісу губерниясының материалдары бұл жинаққа кірмейді, әлі жиналу үстінде)...».

Бұл жөнінде 1936 жылы араб әрпінде жазылған «Ақтарусыз жатқан қазына немесе ән-күйлерімізді жинау хақында» қолжазбасында Ілияс Жансүгіров: «...Істелген нәрсенің бір қабырғалысы Затаевичтің жинаған 1000 әні. Елде не көп – ән көп, күй көп, өлең көп, әңгіме көп. Мұның бәрі әлі жинаусыз жатқан кен. Ақтарусыз жатқан қазына. Енді жинап жүрген 500-дей әні бар. Затаевичтің бұл еңбегі арқылы қазақ шашылып жатқан әнін жинап алып отыр...», – деп жазады.

Ілияс Жансүгіров 1936 жылы жазған «Құлагер» поэмасындағы әнші Ақан серінің Сағынайдың асына келгенде айтқан әндерін А. Затаевичке нотаға түсіртіп, жаздырды ма екен деген ой туындайды.

*Ән тәтті Ақан салған Арқадағы:
«Үш тоты», «Ақ саусақ», «Ақмарқалары».
Салғанда «Сырымбеттей» сүйікті әнін
Қасына жиылған жұрт тарқамады.
«Үш тоты», «Көкшетауым», «Ахау, арман»,
«Жайдарман», «Жайма қоңыр», «Кер қашаған».
«Ой, ерке», «Мейлің-мейлің» – дегендердің
Бәрі де – Ақан баптап салатын ән.
Өлеңге сұлулықты қосты талай:
«Ақмарқа», «Ардагерім», «Тастүлегім».
«Ақ шашақ», «Жайма-шуақ», «Кербез керім» –
Ақанның асты ұйытты осы әндері.*

Ілияс осы әндерді санамалап бергеніне қарағанда, ол әндерден өзі де хабардар екенін байқауға болады. Әрине, бұл тек қана болжам. Ол үшін ізденістер қажет.

Ілияс Жансүгіровтің жақын туысы Құсайын Шәкеновтің айтуына қарағанда Ілиястың жасөспірім кезінде ауылда жүріп шығарған бірнеше әндері болған. Сол әндердің бірі зайыбы Ілиястың өзі сүйіп орындайтын – «Шилі өзен, қамыс-ай» әні. Оған айғақ ретінде тағы бір мысал келтірейік. Ілиястың зайыбы Фатима Ғабитова былай деген екен: «Ілияс кейбір кездерде жолдастары ортасында ән салатын. Оның салған әндерін сүйсіне тыңдаушылардың бірі – Ғабит болатын. Ілиястың сол күндерде

салған әндерін осы күні бұлжытпай Ғали Орманов орындайды. Ілиястың қоңыр, көркем үнін ұдайы естеріне алатын Ғабит, Ғалилар да Ілиястың дауысының баритон екенін айтар».

Қазақ поэзиясының құлагері атанған Ілияс Жансүгіровтің балалар әдебиетіне қосқан үлесі аз емес. 1934 жылғы Қазақстан жазушылары І съезінде жасаған баяндамасының «Балалар әдебиеті» бөлімінде: «Біздің үлкен олқы жеріміз – балалар әдебиеті. Социализмнің жаңа жұртшылығы, жас жеткіншегі – балалар туды, туылып жатыр, өсіп келеді. Бірақ балалар әдебиеті туған жоқ. Балалар кітапсыз өсіп келеді. Қолдағы бар деген кітаптар балалардың мың тілегінің біріне де жарамайды...», – дейді. Оның балаларға арнап жазған бірнеше өлеңдері бар. Соның бірі «Бөбек бөлеу».

*Бөл-бөл бөбек, бөл бөбек,
Бөлейін бері кел, бөбек.
Бедерлі бесік, төрт есік,
Төгілте салдым төр төсек.
Бөпешім, бесік – отауың,
Отауыңа кір бөбек...*

Ілияс Жансүгіров орыс және дүниежүзі классиктері шығармаларын қазақшаға аударған. А. Пушкиннің «Евгений Онегин» атты романын 1936 жылы қазақ тіліне тұңғыш аударғанда сол. Аудармадан мысал келтірейін:

*Любви все возрасты покорны,
Но юным девственным сердцам.
Ее порывы благотворны,
Как бури вешние полям...
Махаббат жас талғамайды,
Қыз, бозбала жүрегіне.
Сүю, серпін тиер жайлы.
Жазғы желдей соққан гүлге...*

Ақын өмірінің көп уақытын жұмыс бабымен іссапарларда өткізген. Ол жанұясына сағынышын былай жеткізеді:

*Аманмын, Еділдемін, жолым жайлы,
Тепшілеп теріп жүрмін Исатайды.
Келемін Астраханнан жоғары өрлеп,
Жеріне жолаушыға жету қайғы.
Қаласы Сталинград алдымызда,
Пароход осы арада көп тоқтайды.
Фатима, еркелетіп Азатымды,
Сүйіп қой ағасы үшін Үмітайды!*

1927–1937 жылдар арасында поэзия, проза, драматургия, сын, аударма салаларында жиырмадан астам кітап шығарып, артына аса бай әдеби мұра қалдырды.

Ілияс Жансүгіров «Қазақ көркем әдебиеті» баспасының поэзия бөлімінің редакторы қызметін атқарып жүргенде 1937 жылы 11 тамыз күні жалған саяси айыппен тұтқындалды.

*Талайлар жаудың торында,
Талайлар жаудың қолында.
Талайлар жаудың оғында,
Талайлар талай қан жұтқан.*

Ақынды алдымен абақтыға жапты, алты айдан соң 1938 жылдың 26 ақпанында атты.

*Үш тосарлы қанды ауыз,
Ол бораға түскен күн;
Қара қабан, жалмауыз,
Қорқырап қанын ішкен күн.*

Көзі тірісінде қазақ поэзиясының өрен жүйрігі, ақындықтың Құлагері атанған Ілияс Жансүгіров өзі жырлаған «Құлагер» поэмасындағы Құлагерінің тағдырын қайталады. Өмірі өнегеге айналған ақын шарықтап тұрған 43 жасында Қылмыстық кодекстің 58-статьясының 2-8-11-баптарымен айыпталып, ату жазасына кесілді.

*Өмірде бастырмастан көңілін өрге,
Кім еді ел талантын тыққан жерге?
Қыз емес, қара күш пен қаңқу сөздер,
Ертерек ер жүрегін көмген көрге!*

Елімізде отызыншы жылдары орын алған зорлық-зомбылықтың құрбаны болған аса көрнекті қазақ ақыны, жазушы, журналист Ілияс Жансүгіров 1957 жылғы 12 сәуірде ғана толықтай ақталып, туған халқымен қауышты.

*Халқымның қуанышты бұлбұлымын,
Жұртымның жүйрігінің дүлдүлімін.
Көтеріп көптің көңілін күнде шауып,
Жүлде алар жұма сайын туды күнім.
Бақ туын тұрғанда ұстап бүгін қазақ,
Көңілі судай тасып, оттай маздап.
Ескі күн елім көрген енді ойласам,
Көрінер кейде қорлық, кейде мазақ, –*

дегендей, бүгінде ақынның аңсаған арманы орындалып, Қазақ елі Көк байрағын көтеріп, тәуелсіз Қазақстан мемлекетін құрды. Кешегі кеңестік кезеңде солақай саясаттың құрбаны болып атылғандардың мүрделері Алматы облысының Талғар ауданы, Жаңалық ауылының маңынан табылып, республикалық «Әділет» қоғамының араласуымен 2002 жылы ескерткіш тұрғызылды.

Қазақ әдебиетінің классигі, шоқтығы биік ақын Ілияс Жансүгіров 15-ке жуық поэма жазған. «Дала», «Күй», «Күйші», «Құлагер» поэмалары, «Жолдастар» романы, «Кек», «Турксиб», «Исатай-Махамбет» пьесалары қазақ әдебиетінің өлмес туындылары.

Ғабит Мүсірепов І. Жансүгіров творчествосы жайында: «Мен өзім бізде Абайдан соң Ілиястан артық ақын бар деп ойламаймын. Ілияс өресі биік, өрісі кең эпик ақын еді. Егер Ілияс Жансүгіров поэмасының көркемдік биігіне осы күнгі ақындарымыздың көбісі, тіпті ешқайсысы да

жете алған жоқ десем, маған ешбір ақын өкпелемес деп ойлаймын», – деп жоғары баға берген.

Қазақстан Жазушылар одағының тұңғыш төрағасы, қазақтың Абайдан кейінгі замандағы аса дарынды ақыны Ілияс Жансүгіров кемеліне келген, қырықтың қырқасынан енді асқан, ақындықтың бәйгесінде арындап алға шыққан шағында тоталитарлық жүйенің, әділетсіз жаланың құрбаны болды.

Сейілхан АСҚАРОВ

ҒАНИ ЖӘНЕ ЖЕТІСУ ЖАСТАРЫ

Ғани Мұратбаевтің есімі баршаға мәлім. Орта Азия Республикалары Қазақстан комсомолының ірге тасын қалап, ұйымдаструшыларының бірі болғанол өмірінің соңғы кезеңінде РЛКСМ.

Орталық комитеті бюросының мүшелігіне кондидат, комунистік жастар интерноционалы Атқару Комитеті шығыс елдері жастарының арасындағы жұмыс жүргізетін бөлімдерінің мүшесі болды. Ғани 1925 жылдың 12 апрелінде науқастан дүние салды содан бері 43 жыл өтсе де туған халқы, совет елінің жастары Ғаниді ұмытқан жоқ, қайта оның өнегелі ісі, парасатты өсиеттері жас буын мен бірге жасап келеді.

Бұл мақалада біз Ғанидің Жетісу, әсіресе осы күнгі Талдықорған облысының 1920 жылдарындағы еңбекші комсомол жастарымен байланысы соларға жасаған қамқорлығы жөнінде және өмірмен қызыметінің осы күнге дейін көпке белгісіз жайттарын әңгімелемекшіміз.

Жаңадан табылған деректер Ғани Мұратбаевтің 1920 жылдың Жетісуға алғаш келгенде –ақ Қазақ-совет әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі Ақсулық І.Жансүгіров пен алғашқы комсомолец – комунистер Біләл Сулеевпен, Сұлтанбег Берсүгіровпен, Құсанбек Шөкеновпен және басқаларымен тығыз байланыс жасағанын көрсетеді. Бұл жөнінде 20жылдарда жарияланған, осы күнге дейін көпшілікке белгісіз болып келегн баспа материялдар мол мағлұмат берді.

... Мен Ғаниды 1920 жылы Алматыда көрдім сол жылы ол Жетісудағы үш айлық ауыл оқушыларын даярлайтын курсқа ұйымдастырушы және лектор болып келді. Талдырмаш, арықтау аққұбаша бала еді.Онда Жетісудағы Кеңес өкіметі дұшпандарының қыры сынбай қиын- қыстау мезгілболатын. Бір күні Ғани курстың ұйымдастыру жағын қарастырып жүріп, курстағы оқушыларға: Россия еңбекшілерінің үстемдігн орнатқан ұлы еңбекшілер төңкерісінің жойқын күші сар далада жоқ-ау! Әлі төңкеріс алдымызда болмақшы. Алдымызда төңкеріс шындап болмайтын болса, бізге тегі жарық жоқ. Әйтпесе мына түр мен Бостандық” деген сөз желбуаздық болмақ”- дегені әлі есімде.

Мұнысы соңынан тайға таңба басқаннан анық болды. Өйткені сол жылдар Жетісудың жағдайы кеңес өкіметі дейтін жуан жұдырық, караниетті отаршыл бай-манаптардың қолында болды. Сондықтан жұртшылық ісінің боласысы бұлыңғыр, күні күңгірт еді. Міне жоғарғы сөзді Ғани сонда айтқан болатын”-деп жазыпты І.Жансүгіров 1925 жылы Алматы қаласында Ғанидің өмірі мен қызыметіне арналып шығарылған Мұратбаев Ғани” атты кітапта.

Ғани Мұратбаевтің Жетісуда тап күресі қатты шиеленісіп, шегіне жетіп тұрған кезде келгені рас еді. Бұл өлке сол уақытта сол уақытта Түркістан аймағынла Совет өкіметін нығайтудың алдыңғы шебі болатын. Міне сондықтан да М.В.Фрунзе мен В.В.Кубышев басқарған Түркістан майданның Ревалюциялық соғыс советі Самарадан келген Д.А.Фурмоновты және басқа да бірқатар сенімді большевиктерді Ташкентте аялдаптастан 1920 жылдың апрель айының басында Жетісуға жібергенді.

Қазақ ССР-і мемлекеттік тарихи архивінде осы кезге дейін сақталып отырған документтерден, сол уақыттағы мерзімді баспасөз бетінде жарияланған деректерден аты-шулы 25-ші Чапаев дивизиясының ревалюциялық шайқастарда шындалған жауынгер комиссиялары және болашақ совет әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі Д.А.Фурмоновтың Верныйда болған алғашқы бір айдың ішінде Жетісуда Комунистік партия мен Совет өкіметінің саясатын жүзеге асыруда келелеі-келелі жұмыстар атқарғанын аңғарасың. Сол 1920 жылдың апрель айында Түркістан өлкесінде азамат соғысының соңғы майдандарының бірі-Солтүстік Жетісу (Осы күнгі Талдықорған облысындағы) майданы жойылып, контрревалюцияшыл жендеттер, Совет жерінен қуылды. Жетісуда елеулі саяси-ревалюциялық өзгерістер бола бастайды.

Жетісуда ауыл мектептері үшін мұғалімдер даярлайтын курстардың ашылуы да Д.А.Фурмоновтың есіміне байланысты. Д.А.Фурмонов аса қиын жағдайға қарамастан басты міндет ретінде Халық ағарту ісін өркендетуді мақсат етеді. Ол мұнда келгеннен соң бас күннен кейін: ... Жетісуда жедел, басқа облыстардан гөрі басымырақ халық ағарту жұмысын жүргізу керек, неге десеңіз мұндағы оқиғалар Шығыстың барлық мұсылмандарын қозғалысқа келтіреді”,-деп жазды қойын кітапшасына (М.Горкий атындағы әдебиет институтының архиві Д.А.Фурмоновтың фондысы).

Д.А.Фурмонов контрреволюцияшыл кулактардың совет өкіметінеқарсы күреске дайындалып жатқанның сезіп, Ғани Мұратбаевты және онымен бірге Ташкенттен келген косомолецтерді бірден өлкедегі байырға еңбекші халықтың арасында саяси-үгіт жұмыстарын жүргізу пайдаланады. Күткендей 1920 жылдың 12 июнь күні контрревалюциялық бүлік бұрқ ете түседі. Ғани Д.А.Фурмоновтың, большевиктердің жанында болып, бүлікті қан төгіссіз басуға үлес қосады.

Бүлік кезінде III-ші атқывштар дивизиясының жауынгер командирі болған, 1917 жылдан бері партия мүшесі, қазір Москвада тұратын Георгий Прокопьевич Седых жолдас былай дейді: Бүлік басталған күні қалалық парікте болатын мұсылмандардың жиынында, Фурмоновтың тапсыруы бойынша, контрревалюцияшылкулактардың арандатушылық әрекеттері

туралы баяндама жасадым. Өзім байырғы Жетісулық болғандықтан, жергілікті халықтардың тілін жақссы білуші едім. Әлі де ұмытқаным жоқ. Міне сол жиында мен Ғаниды екінші рет кездестірдім. Алғаш рет онымен Фурмоновтар тұратын Белоусов қонақ жиында жолығып танысқан болатынымын. Менен соң алдымен Жетісуда совет өкіметін орнатушылардың бірі- жауынгер комунист Бари Шагафутдинов, содан кейін Ғани шығып сөйлеп, жиналған еңбекшілерді бүлікшілерге қосылмауға, Ұлы Октябрь Социалистік революцияның бел баласы Совет өкіметін қорғауға шақырды. Келесі күні Мұратбаевті бүлікшілер бекінген қорғанда кездестірдім. Ол да бір топ шынайы комсомолецтермен бірег, мен сияқты, Фурмоновтың тапсыруы бойынша, түсінбестіктен бүлікшілерге қосылып кеткен еңбекшілер арасында үгіт жүргізіп жүр екен. Фурмоновты және басқа большевиктерді бүлікшілер абақтыға жауып тастағанда, мен Ғани арқылы 3-ші Түркістан атқыштар дивизиясының штабы және оның командирі Беловпен байланыс жасап тұрдым. Мұратбаев бүлікті жеңіл және қан төгіссіз басылуына айтарлықтай еңбек сіңірді.

Жетісу комсомолының ветераны, атақты педагог Сұраншы Сауранбаев Совет өкіметі орнаған алғашқы жылдар, Ленин комсомолының тарихи және өзінің қалайша мұғалім болғаны жөнінде жас өспірімдер алдында мынадай әңгімелер шертеді:

-Балалар уақыт өткен сайын сарғыштана түскен мына бір куәлік қағаз маған аса қымбат... бұл документте бір жағынан менің өмірлік еңбек жолым бейнелене, екіншіден соны тандап алуға үлкен әсерін тигізген бір адамның қойған қолы бар. Ол адам- өздеріңе есімі мен саяси қоғамдық қызметі жақсы таныс қазақ халқының жалынды ұлы-Ғани Мұратбаев. Мен онымен былай кездестім. 1920 жылы мен Жаркентте тұрушы едім. Уездік ағарту бөлімі бұрын орыс-қазақ мектебін бітіріп, жоғары бастауыш училищесінде оқығанымды ескеріп,Верныйда (Алматыда) ашылатын ауыл мектептері мұғалімдерін даярлайтын күреске жібермекші болды. Мен бұған келістім. Осыдан оншақты күн бұрын большевиктер партиясының мүшесіне өткенмін,енді оқуға бару тіпті қуанышқа бөледі.Көп ұзамай бір ұйғырдың екі аяқ арбасына отырып Алматыға жүріп кеттім.Мұнда бес күнде әрең жеттім. Курс бұрынғы әйелдер гимназиясында екен. Оқушылар түгел жиналмағандықтан оқу әлі басталмады. Мұғалімдер Ташкенттен келген өзіміздей жастар.Мәдениетті киінген, бұйра шаштыекеуі бізге қатты ұнады.Олар бір елпілдеп тұрған кішіпейіл жандар: әсіресе қай уезьден келгенімізді, қандай біліміміз барлығын, комсомолға мүшеміз бе, әлде жоқпыз ба осыларды тәптіштеп сұрайды да: «Әй жігіттер жақсы келдіңдер!»-деп анық қуаныш сезімдерін білдіреді.Ал мен большевиктер партиясының мүшесімін дегенде аққұба сымбаттты біреуі қолымды алып қысты. Сол жерде ақ онымен танысып, Ғани Мұратбаев екенін білдім, Ғани менің үйім, не танысым жоғын біліп өз бөлмесіндегі бос орынды ұсынды. Сабақтан қашан келсем де ол кітаптарын жайып салып, кезекті лекциясына дайындалып отырып Ғани курстастар арасындағы комсомол-саяси көпшілік жұмыстарының шынайы ұйытқысы болды.

1920 жылдың август айының аяғында курстардағы оқу мерзімі де, Ғанидің командировкасының уақыты да бітеді. Ташкентке қайтар алдында ол І.Жансүгіровпен бірге Жетісу өлкесіндегі қазақ ауылдарынан 50 жетім, кедей балаларын жиып, оқуға түсіріп, тәрбиелеу үшін өзімен бірге алып кетірді. Солардың бірі- көзі тірі Нәсима Сарыбаева апай былай деп әңгіме шертеді.

-Бір күні ұмытпасам 1920 жылдың күзі ғой деймін, біздің қораға бұйра шашты аққұба жігіт келді. Оның қасынан бұрыннан танитын Ілияс ағаны көрдім. Ол кезде менің он бес-он алтылардағы кезім. Ілияс аға: Нәсима оқуға барасыңба? Барсаң сені де өзің сияқты басқа балалар мен Ташкентке алып кетеміз. Мына Ғани ағаң орналастырады, менде барамын” деді. Сол кезде қайсы бір кедей баласын, оқуға деген ынтамыз үлкен еді. Мен дереу жиналып соңдарынан ердім. Ташкентке Пішпек арқылы он күн жүріп жеттік. Жолда елді сағынып жылай бастасақ. Ғани аға Босаңсуды қойыңдар оқып, біл алып, ертең-ақ ауылдарыңа қайтасыңдар, міне сонда сендерді өрісі кең білімді, жаңа өмір құрлысшылары ретінде кімде болса қуана қарсы алады” деп кейде байсалды, кейде әзіл араластырып ақыл айтатын еді. Мұның бәрі рас болды. Ташкентке келген соң Мұратбаев ағай мені І.Жансүгіровты, Әшірапты және басқа балаларды қазақ-қырғыз халық ағарту институты жанындағы бір жылдық курсқа кіргізді. Соны бітіргенен кейін совет-партия мекемелерінде жұмыс істедім, қазір пенсиядамын...

1920 жылы Алматыдан Ташкентке қайтып оралғаннан кейін Мұратбаев Владимир Ильич Лениннің РЛКСМ-нің III съезінде сөйлеген тарихи сөзімен танысып, алдында қайткенде де орта білім алуым керек деп мақсат қояды. Қалада алғаш рет ашылған Финкельштейн атындағы советтік орта мектебіне оқуға түседі. Сонда оқып жүріп, қалалық комсомол ұйымының жұмысына белсенділікпен қатысады және В.И.Ленин өзіне шақырмақшы болған еңбегін қазақ тіліне аударып бастайды. Көп ұзамай Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің жаңадан сайланған председателі Нәзір Төлеқұлов Ташкенткомсомолецтерінің жиналыстарына барып жүрген кездерінде жігерлі комсомолецке назар аударып, сол кездегі Түркістан комсомолы орталық Комитеттің жауапты секреторы Николай Фокинге Мұратбаевты жауапты тапсырмалар беріп, сынауды тапсырды. Ғани сенімді ақтайды. Сөйтіп, ол жаңа экономикалық саясат белгілеген коммунистік партияның X съезі жүріп жатқан кезде Түркістан комсомолы Орталық Комитетінің аппаратына қызыметке алынады. Бұл 1920жылдың марты еді. Ғани алғашқы кезде Орталық Комитет жанындағы қазақ-қырғыз жастары баспасөз бөлімінің меңгерушісі, қазақ жастарының алғашқы газеті «Жас Алаштың» (Осы күнгі «Лениншіл жастың») жауапты редакторы және қазақ-қырғыз жастары ұйымдастыру жұмыстарын жүргізетін бюроның председателі болды.

Мұратбаевтың осы кездегі еңбегін еске алып, жоғарыда аталған «Мұратбаев Ғани « атты кітапта Ілияс Жансүгіров былай деп жазған болатын: «Бұл жылы (1921) біз Ташкентте оқитын едік.... Ғанидың оқуынан ұйымда істеуі көп болушы еді, сол жылы жазға салым жастардың жиналысында Ғани көптің ортасына «Жастардың газетін» шығару керек” деген ойды тастады. Жиыналыс мұны мақұлдап, бұл жұмысты ұйымдастыруға Ғаниға тапсырды.

Мен хатшылық қызметті мойныма алдым. Саруақас, Әлижан, Шамғали секілді азаматтар ат салыса бастады, Ғани әрез дегенде газеттің қағазын, ақшасын тапты. Содан қазақ жастарының, тұңғыш газеті наурыз күні жарыққа шықты.

Әлі ұмытпаймын: газеттің беті жасалып, енді баспаға жібергелі тұрғанда Ғани келіп: Бұған бір ұран берелік. Тұңғыш жастар газетінің жас жүршғылығының ұранын осы газеттен бастап жариялайық!” деп еді. Әріп терушілер қосымша жұмысқа ренжіді. бірақ олардың еңбегін төлеп бітті қайта бұздырып, ұранды қыстырдық. Сонда Ғанидың газеттің алдына қойған ұраны міне: «Заманға қожа болу – тұрмысқа тұтқа болудың кілті – бірігіп ұйымдастыруда! Ояныңдар, ұйымдасыңдар езілген Күншығыс жастары».

Міне осы ұран әлі ұран, осыдан басталып, қазақ жастарының арасында әлуметтік сезім өсе бастады. «Жас Алаш» газеті жастар баспасөзінің алғашқы адымы болды. Бұған мұрындық болған Ғани.

Ұлы Октябрь социалистік революцияның жарты ғасырлық мерекесін тойлаған күндері жарық көрген «Орта Азия коммунистік ұйымдарының тарихында» (Ташкент 1967 жыл) былай делінген: «...Бұл кезде комсомол ұйымдарының инициативасымен» «Егін егу жетілігі» «Қызыл әскерге көмеккөрсету жетілігі», «Халық ағарту жетілігі», өткізіліп тұрды. Сол жылдардағы белсенді комсомолецтер арасында Ғ.Мұратбаев, Р.Юсыпов, С.Сайдашев, С.Тәттібеков, Х.Әміров, Баймахамбаев, Ж.Әбдрахманов, О.Исаев және басқалар болды.

Коммунистік партияның Лениндік ұлттық саясатын жүргізе асыруды көздеп, 1920-1922 жылдары Түркістанда жүргізілген аса маңызды шараларының бірі жер-су реформасы еді. Осы жер-су реформасы кезінде Ғани Мұратбаев Жетісу жастары Советтік құрлысқа белсенділікпен қатыстыру үшін көп күш-жігерін жұмсайды. Бұл жөнінде Ілияс Жансүгіров былай деп баяндаған болатын Ғани ...”, Жас алаш” газетінің екінші санында Жетісу мәселесі және қазақ-қырғыз жастары” деген нұсқаулы мақала жазды. Бұл Ғанидың Жетісудағы жарлы – жалшы жастарды ұйымдастыруға үлкен еңбек еткендігі. Ғани онда былай дейді: Жетісу мәселесі шешілу мен қазақ, қырғыз еңбекшілерінің тағдыры шешілмекші. Ғанидікі рас еді: Жетісу мәселесі шешіліп, қазақ, қырғыз еңбекшілерінің тағдыры шешілді. Бұл болжау ақиқат болды. Қазақтың жалпақ бұқарасының ішінен ұйымдасқан жалшы, малай, қойшы-Жетісудағы Совет өкіметінің тірегі, табалдырығы болды. Бұған тарих айғақ”. (Кітап: Мұратбаев Ғани. Алматы 1925 жыл).

1921 жылы 19 жасар Мұратбаев Түркістан комсомолының III съезінде Орталық Комитетінің мүшесі, ал комитет пленумында оның жауапты секреторы болып сайланды. Осы қызметте жүріп, Жетісу комсомол ұйымының жұмысын жақсартып, оны нығайтуға үздіксіз көңіл-бөліп, көмек көрсетеді. Ол осындай мақсатпен 1923 жылы август айында Жетісуға екінші рет келді.

Ғани 1920 жылдағыдай бұл жолы да барлық комсомолдық ұйымдастыру – нұсқау жұмыстарын жергілікті партия ұйымымен келісіп,

соларға арқа сүйеп жүргізеді. Архивте сақталған документтер, көптеген естеліктер оның Жетісу облыстық партия-совет ұйымдарының басшылары Қуаныш Бәрібаевпен, Абдолла Розыбакиевпен, Ораз Жандосыевпен, Магазы Масанчимен бірнеше рет кездесіп ақылдасқанын, тіпті кейбір мәселелерді облыстық партия комитеті биюросы мәжілісінде, бөлімдерінде, секцияларында талқылауға қойылғандығын, нақты шаралар белгілеуге белсене қатысқанын баяндайды. Ғани бүкіл комсомолдық өмірінде, комсомолдық күші – большевиктік партияның басшылығында, біз сол сілтеген жолмен таймай тура жүруіміз керек деп өтті. 1925 жылы В.И.Лениннің серігі, белгілі революционер Н.И.Подвойский ол туралы: «Ғани Мұратбаев-большевизімін шығыстағы ғаламат бүршігі» деген болатын.

Ғани Мұратбаевтің ісінде ешуақытта біржақтылық жоқ еді. 1923 жылы Жетісуға келген сапарының барысы да, қорытындысы да осының айғағы. Бұл жолы Түркістан Орталық Комитеті оған негізінен комсомолдық ұйымдастыру жұмыстарын жүргізуді және алда тұрған облыстық комсомол конференциясын дайындауға көмектесуді жүктеген-ді. Бірақ бұл істермен қатар ол Жетісудағы халық ағарту жұмысының, мектептердің жағдайымен кеңінен танысады. Байқаған кемшіліктерін жойуға көмектесу мен де шұғылданады. Ол Жетісу облысының қай жерінде болса да кедей жастарын оқып –білім алуға үгістейді, ел адамдарын соларға көмек көрсетуге шақырады. Бұл ойларын ол «Тілші» газетінің 1923 жылғы 29 августындағы 58 санында жарияланған «Жастардың бүгінгі міндеті» деген мақаласында қорытқан еді.

Ғани Ташкентке қайтып оралысымен Түркістан комсомолы Орталық Комитетінің атқару бюросында Жетісу ұйымының жұмысы туралы арнаулы баяндама жасап, бұл ұйымда орын тепкен кемшіліктерді жоюға бағытталған шешімнің жобасын дайындады. Сол мәжілісте бекітілген шешімде Жетісу Комсомол ұйымының комсол қызметкерлерімен нығайту, өлкеде саяси ағарту жұмысын жақсарту жөнінен нақты көмек көрсету және т.б. көптеген келелі шаралар белгіленеді. Бұларды жүзеге асыру Жетісу Комсомол ұйымының жұмысын жаңа сатыға көтеруге мүмкіншілік туғызады Алматы, Талдықорған облыстық партия архивтерінде сақталған документтер Ғани Мұратбаевтың Орталық комсомол Комитетінің атқару бюросы қабылдаған шешімнің орындалуын өзі қадағалап отырғанын көрсетеді. Әсіресе, мұны Жетісу жастарын оқу орындарына орналастыру жөіндегі еңбегінен көруге болады.

«... Есік алдында ноябрь себелеп жауған қара жаңбыр. Еселеніп соққан жел көше бойларындағы ағаштарды теңселтеді. Ал ол болса алды ашық жеңіл шекпен киген, жалаң аяқ, тізесіне дейін балшыққа батқан. Қысыңқы көзді қара торы жігіт. Ол-Жетісудың шалғайдағы Лепсі уезінен оқу іздеп, керуенге ілесіп, жаяу келген. Тоңғанынан тісі-тісіне тимейді. Міне енді ол көздеген мақсаты-рабфактың табалдырығынан аттағалы тұр.

... Комсомол комитеттеріне жалғыз, тіпті топ-топ келіп жатқандар аз емес. Биыл Ташкентке тек Жетісудан өзінен бірден жүзден аса К.Батрак

комсомолецтер келді. Олар бірнеше жүз шақрым жерден жаяу келген. Бұл қандайда болса разверстканың шеңберіне сыймайтын. Күтпеген жерден келген білім аңсағандарды қайда орналастыру керек? Көп шытырман оқиғалардан, күрестен соң бұларды техникалық-кәсіпшілік мектебі жаынан арнайы ұйымдастырылған дайындау класына кіргіздік» (Кітап: «Комсомолский Восток». 1925 жыл Москва).

Ғ.Мұратбаев дүние салғанша Жетісу жастары мен, оның алдыңғы қатарлы комсомолецтерімен байланысын үзген жоқ. Бұлардың жұмысын бақылап көмектесіп өсулеріне жәрдем етіп отырды. Түркістан Комсомолы көп жағдайда мұндай кадрды Жетісу Комсомол ұйымынан іздендер деп кеңес беретін. Мұратбаевтың ұсынысы мен жетісулықтар Шаяхмет Жармұхамедов, Данил Бендиуков, Хұсайынбек Әміров Түркістан Комсомолы орталық комитетінің секреторлығына дейін өсті, кейін беделді партия – совет қызыметкерлері болды.

Ғани Жетісу өлкесіне, оның еңбекші жастарына деген сүйіспеншілігін көзі жұмылғанына сақтады. Мұратбаев Жұмағали Елеусізовке 1925 жылы Сухумидан жазған соңғы хатында: «Аман болып Москваға қайтсам, жазда Жетісуға барам ба деген ойым бар мүмкін сені де алып кетермін», - деп жазады.

Ғани қандай сүйсе Жетісу жастары да оны сондай сүйіп, силайтын. Оның қйтыс болғаны туралы хабар келіп жеткенде І.Жансүгіров бастаған осы күнгі Талдығорған облысының Ақсу ауданының бір топ алғашқы комсомолецтері Сұлтанбек Берсігүров, Құсайынбек Шөкекноа және басқалар ескерткіш ретінде Ғани Мұратбаевқа арналған тұңғыш кітапты дайындап, баспадан шығарды. Мұндағы әрбір қара сөз өлең- Әетісу жастарының Ғаниға деген мәңгілік сүйіспеншілігінің куәсі.

Міне, сонда І.Жансүгіровтың жазған сөздері: Ол (Ғани) боласына дұрыс болжайтын мерген еді. Дегенін орындайтын іскереді. Ол табаны таймайтын тапшыл еді... Мен Ғаниды алысты шалатын аршынды жас деуші едім. Расында Ғани ірі жас еді. Ірі жұмыстың соңында жалпы еңбеккерлер күресі жолында қазаға жолықты, ғайып болды. Қазаның қармағына мезгілсіз ілінген жас қыранға қабырға қалай қайыспайды?

.... Жұлдыз ең жұрттың туған аспанынан
Ел дәмелі-ед
Еңбек-қайрат
Жас жанынан.
Лениншіл төңкерістің күресінде,
Қайыр! Қош! Қаза! Болдың жас балуан!...
Жалғыз-ақ бір арман бар: ұрды көктей!
Жұрт көші ұлы өткелден
Түгел өтпей.
Артынан мың саңдаған жас «Ғани» бар,
«Жара» емес ойсырайтын орны бітпей!

Мұратбаевтың Ілияс айтқандай, артында қалған мың сандаған жас Ғанилар Жетісуда арнаулы жиналыстар кештер өткізіп жалынды ағамыздай

боламыз, сонын ізімен жүріп Ленин өсиетін орындаймыз, комунизм қоғамының белсенді құрлысшылары боламыз, - деп ант етті. Содан бері 43 жыл өткен екен, деген мен Жетісу және бүкіл Қазақстан жастарының Ғаниға деген сүйіспеншілігі осы уақыттың ішінде арта түспесе кеміген емес. Оның есімі әр кезде, әсіресе Ленин комсомолының жарты ғасырлық ерекесіне дайындық жүріп жатқан осы күндерде ерекше зор мақтанышпен заңды аталуда.

Қуаныш ТҮНҒАТАР

ҚҰЛАГЕР АҚЫН – ҒИБРАТТЫ ҒҰМЫР

Қазақтың қасиетті қара топырағы .Ықылым заманнан ырыс пен берекенің,бірлік пен адалдықтың куәсі болып келе жатқан қайран дарқан дала.Мың құбылған –құбылған замана келбетіне күле қарап , талай- талай дүбірлеп өткен ат тұяғының ізі қалған, тарихтың көзіне айналған қара жер.Халықтың өткені мен бүгінін келешекпен сабақтастырып,тарихына әділ бағасын ұсынатын киелі топырақ кейде ішіне бар сырын бүгіп жатқан қазыналы қойнаудай елес береді.Осынау дала төсінде отаршылықтың қамытын киіп,аласапыран күй кешіп ,қазақтың тағдыры қыл үстінде тұрғын алмағайып заманда бір топ жас нәресте ұлан-байтақ жеріміздің әр түпкірінде өмір есігін ашып , сәби даусымен іңгәләп жатты.Сол дауыс ат жалын тартып мініп,азамат болған шағында олардың ұлт мүддесін қорғаған дәуір үніне айналды.Жер жаннаты Жетісудың шұрайлы өлкесі,сарқырай аққан арынды Ақсу өзенінің бойында да шекесі торсықтай алаштың бір ұланы дүниеге келіп,тұтас елді үлкен қуанышқа бөлеп ,шанырақты шаттыққа толтырды.Жастайынан қара сөздің шешені ,өлең жырдың көсемі болып өскен өнегелі Версүгір қарт немелері,Жансүгір отағасы абзал әке атанды.Версүгір қарияның өзі айтқандай , «мұз қабақ ,жота мұрын Ілияс» дүниеге келді. Бұл жылдары қазақтың қасқа маңдай өр ұландары сәкен мен Бейімбет ,Тұрар мен Мағжан ,Сұлтанмахмұт пен Жүсіпбек те жалған өмірдің есігін айқара ашып , «қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып Күн болуға» асықты.Ғасырлар бойы бодандықтың бұғауында «малы айдалып , жаны таланып ,белі қайқайып,сынуға таянған» қазақ жұртының қараңғы қоғамы ат төбеліндей Алаш арыстарына аянбай еңбек етуді міндеттеді.Ресейдің қиыр шетіне айлап сапарлатып, білім мен ғылымның қайнар бұлағынан өлшеусіз ішкен қазақ оқығандарының алдында қауіп пен қатерге толы асулар еүтіп тұрды.

Ақын есімін Мольқбай қойған

Ілиястың атасы Берсүгір Жамбайұлы кеудесі қазыналы,сөзге шешен,өлеңге жақын ақындығы бар данагөй ақсақал болса керек .Ол атағы Жетісудан асып, қазақтың үш жүзіне мәлім болған, аты аңызға айналған Мольқбай қобызшымен,оның әкесі Байсақпен дәм – тұздас дос екен.Ел ішін қоңыр қобыздың мұңлы да зарлы үніне толтырып,өмір туралы ой –толғамдарын қобыз үніне қосып,жұртты өзінің жаңа күйлерімен тандай қақтырып жүрген Мольқбай бірде Берсүгірдің қара шаңырағына ат басын тірейді.Құдайы қонақты құдайындай сыйлаған қазақ дереу мал сойдырып,әйгілі күйшіге барын беріп бәйек болады. «Құтты қонақ келсе, қой егіз табады».Берсүгір қарттың бел баласы Жансүгірдің жары Көкіш күйші келгенде шекесі торықтай ұл туыпты.Жақсы ырымға балаған көпшілік бірден Мольқбай қобызшыға нәрестіге ат қоюды қол қалайды. Серік Жәнәбіловтің «Мольқбай қобызшы» деп аталатын хикая осы диталь әте әдемі ипизоттармен берілген .

Оқып көрелік:

«. . .-Келінім тұңғышына босанып еді Ұл тапты.Немерелі болдым.сені бір құдай айдап әкелді.Бүгін нәрестенің атын қоймақшымыз.ұлыстың ұлы күні,-деп берсүгір қария қуанышын жасыра алмады.

-немереніздің атын мольқбай қобызшы қойсын.Көңілі таза , жақын достарымыздың бірі еді,-деді Жансүгір әкесінен рұқсат сұрап.

-Алла риза болсын.Тұңғыш немерімді көргеніме көңілім тасып,бір жасарып қалдым. «Тұлпар тұяғымен текті»деген емес пе?Менің еш қарсылығым жоқ. . .Бердім келісім,- деді қарт сақалын сипалап ,көңілі өсіп төрде отырған қалпы.

Екі әйел шағын бесікті көтеріп,Мольқбайдың дәл алдына әкеліп қойды.

-Ата ,мен мұндайды бірінші рет көруім.Азан шақырып ат қойған емеспін, - деді қобызшы жасқаншақтанып.

-Сен Қаракерей Қабанбай батырдың ұрпағысың.Әкең Байсақтың қолынан сан рет дәм татқанмын.Ұялмай-ақ қой . . . – деді қарт мейірлене қарап оған.Қобызшы қос тізерлеп жүгініп отырды.Көгілдір көзі күлім қақты.Саусағының ұшымен бесіктің жабуын ашты.кішкентай бөбек маужырап ұйықтап жатыр.Ұйқысы да сүйкімді екен .

- Інішегім, көзіңді аш , жатырқама,күл, мен Шұраттан келген Мольқбай ағаңмын.тағдыр айдап сенің шаңырағыңа қонақ болып келдім.Алдың айдын көлдей ашық ,даладай кең , талабың таудай биік болсын.Лұқпан хакімдей білімді бол.аяз бидей әділ бол.Қабанбайдай батыр бол.абайдай ақын бол.Қыдыр Ілияс пірім қолдасын.сенің атың Ілияс! – деп сәбидің құлағына үш рет дауыстады». (Жәнәбілов С.Мольқбай қобызшы. – Алматы,1994.137 – 138 беттер).

Берсүгір қарттың ақындыққа жақындығы-оның Ілияс туғанда шығарған бір шумақ өленінің әлі күнге дейін ел аузында болып отыр. Қуаныштан бал-бұл жанып,немересіне сүйсінген қарт:

*Сен туғанда қуанды кәрі-жасым,
Шықты өрендей өзімнің ықыласым.
Ай ма екен, жұлдыз ба екен әлде Күн бе,
Мұз қабақ, жота мұрын Ілиясым !-*

деген екен . Жастайынан зейіні ерен , ауыз әдебиетіне жақын болып өскен Ілиясты атасы «қоңырым» деп үнемі еркелетіп жүретін көрінеді. Ал әкесі Жансүгір өз уақытында бармағынан бал тамған, өнерлі, сауаты мол , темірден тебен соғып , зергерлікпен айналасқан шебер атанған . Анасы Көкіш өнерден құралған емес , әншілігі бар , әдемі дауысты күміскөмейлердің бірі. Алайда, Көкшіл Ілияс төрт жасқа қараған шағында көз жұмады.

Ілияс Жансүгіровтің балалық шағы , міне , осылай басталады . Анасыз жетімдіктің тақсыретін ерте татқан бұлдіршіні Ақсу өзенінің бойында асыр салып ойнап жүріп , келген-кеткен керуендерден , жиғаны мол жолаушылардан рухани азық алуға ұмтылады . Қисса – дастандарды, ескі жырларды жаттап өсті. Қазақтың бай халық ауыз әдебиетімен сусындады. І.Жансүгіров өзінің 1928 жылы жазған өмірбаянында: «Өмір таңы балалық қой. Оны еске алсам, өскен жерім ойыма түседі. Боз дала, құла құм. Оларды қақ айыра аққан иір өзен. Өзен өлкесі түлкі жүн құла қамыс. Тал, жыңғыл. Қыры – теріскен, қара жусан. Ойы – ши, ұсақ құрақ. Құмы – сағыз, селеу, қылша. Қырда – құм ішінде, өлкеде – өзен бойында шоқ-шоқ қыстау, шошайта үйген қамыс. Сарғайған мая. Міне, менің өскен жерім. Бұл – Жоңғар Алатауынан аққан, Балқашқа құятын Ақсу өзенінің бойы», - деп еске алады.

Оқығанда кім болам?

XIX ғасырдың орта шенінен бастап қазақ даласында білім мен ғылымның алғашқы қара шанырақтары бой түзеп еуропалық және шығыстық ислам үлгісіндегі жаңа медреселер мен мектептер ашылды. Оқуға ынтасы бар қазақтың әрбір қара домалағы ауылдағы шағын медреседен мұсылманша сауатын ашып, қалтасы көтергендер алыс – жақын маңдағы ірі білім ордаларына аттанып жатты. Ы.Алтынсарин 1864 жылы Торғайда алғаш қазақ мектебін ашып, қыздарға арнап Ырғыз оқу ордасын құрды. Сол сияқты қазақтың мыңғырған мал айдаған дәулетті байлары да қарап қалмай, оқу мен білімге жаппай назар аудара бастады. Қазақ даласында баспасөз дамып, «Дала уәләяты», «Түркістан уәләяты» басылымдарының ізін жалғап, «Серке», «Қазақ» газеттері жарыққа шықты. Онда жер – жерде атымтай жомарттық жасап, ғылымға көңіл бөлген қазақтың байлары ерекше дәріптеліп, өзге ауқаттыларға үлгі ретінде мақалалар басылды. Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатұлы, Әлихан Бөкейханұлы және «Айқап» журналының бас редакторы Мұхамеджан Сералин бастаған алғашқы қазақ оқығандары ұлт тағдырына арнап, үндеулер тастап, өңір өңірде жаппай сауат ашуға араласып, саясатқа бас тігіп, әрқайсысы бесаспап қайраткер бола білді. Ілияс осындай алдыңғы лек зиялы қауымның жанқиярлық қызметін көріп өсті. Ертерек білім алуға ұмтылып, кәсіби біліктілігін арттыруға бар күшін салып бақты.

Ең алғаш бала Ілияс әкесі Жансүгірдің «намазды дұрыс оқырлық мұсылманшасынап» тәлім алды. Ерте еңбекке араласу, тапшылық пен заманның қиын – қыспақтары жартылай жетім баланы оқуға кешеуілдетіп, тіршілік қамыты білімнен алыстатып жібереді. Бірінші дүниежүзілік айқас, қара жұмысқа жегілген қазақтардың ұлт – азаттық көтерілісі, азамат соғысы, кедей мен байдың тап тартысы жылдарында Ілияс жер жыртумен, егіншілікпен айналысып, еңбектің бел ортасында жүрді. Бірақ та білімге деген құштарлығы еш толастаған емес.

Торғай мен Ырғыз мектептерінің ізін ала, қазіргі Ақсу ауданында атакты «Мамания» оқу орны есігін айқара ашады. Тарихтан мәлім, «Мамания» мектебі орыстарға шоқынып кетпеу мақсатында заман талабына сай соңғы үлгіде бой көтеріп, ислам дінінің қайнар құндылықтары мен жаратылыстану ғылымдарын үйрететін үлкен оқу орны болып қалыптасты. Мектептің негізін қалаған қазақтың байлары – Тұрысбек, Сейітбаттал және Есенқұл Мамановтар. Үшеуі де мұсылманшаға жетік, Мекке барып, қажы атанған өте білімді адамдар. «Мамания» мектебінің сабақтары Уфадағы «Ғалия» медресесінің кестесімен сәйкес жүргізілді. Ілияс Жансүгіров 1910-1917 жылдар аралығында осы «Мамания» мектебінде білім алады. Бірақ та толықтай оқи алмаған. Жатын орны көңілден шықпай, тіршілік қамыты жас Ілиясты «Маманияда» да көп тұрақтатпай, тиіп-қашып оқуына тура келеді.

Ілияс Жансүгіров – расында оқуды қатты аңсаған адам. Ол қазақтың бай тарихынан, жер-су аттарынан, әншілік пен дәстүрден терең білім жинаған.

Оқығанда кім болам?

Жанарыңа нұр болам.

Оқығанда кім болам?

Заманыма ұл болам,-

дейді ақын. Өмірінде аз ғана білім алсада, ұлтының келешегіне жарата білген қайраткер.

Ақын сүйген арулар

Ілияс Жансүгіровтің әдебиеттегі қызметіне, қайраткерлік қырына, шығармашылығына жаңа қуат сыйлап, шалқар шабыт берген жақсы адамдар көп еді. Олар ақынның үнемі жанынан табылып, ыстық суығына бірдей төзіп, қуанышына шаттанып, қайғысына ортақтасып жүрген асыл жарлары болатын. Қанаты қатаймаған бозбала шағында әкесі Ілиясқа Жәмила есімді сұлу қызды әперген. Алайда балалықтың әсері басымдау болып, көңіл жарастыра қоймайды. 1922 жылы Ілияс Аманша Берентай қызына үйленді. Алайда жастайынан дімкәс өскен Аманша ақын Мәскеуге оқуға кеткенде, аурып қайтыс болды жерлеуіне қатыса алмаған Ілияс ұзын – сонар жоқтау жырын жазып, қатты қайғырды. Молласының басында азалы жолдардан тұратын «Моласында» деген өлең шығарды қазадан қан жұтқан ақын кейін Қызылорда қаласында қызметтес досы болған Сәдуақас Оспановтың немере қарындасы Бәтимамен бас қосады. Бәтима өнерге, білімге бір табан жақын өскен. Әнші еді. Бәтима мен Ілияс арасында ыстық

махаббат оты сақталмасада,силастық өте жоғар болды.Ілиясқа Саят есімді ұл,Сайра есімді қыз туып береді.Саят Жансүгіров бүгінде Алматы қаласында тұрады.Ал Сайра шетінеп кеткен.І.Жансүгіровтын шынайы махаббат пен сүйіп қосылған әрі рухани серігі бола Фатима Ғабитова І.Жансүгіровтын шығармашылық мұрасын,жеке өмірін зерттеуде үлкен рөл атқарды.Ақынның өмірдегі бейнесін, жүріп өткен шығармашылық жолын толық қанды жазғымыз келсе,аяулы жары Ф.Ғабитованы айналып өту мүмкін емес.Бір- біріне жазысқан ғашықтық хаттары сезімге толы өлеңдері екеуінің арасындағы достықты мәңгілік ұлы махаббатқа ұластырған .Ілияс үнемі шалғайда қызмет бабымен жүргенде: «Жаным,Пәтішім» - деп басталатын сағынышқа толы хаттарды жолдап отырған.Ақын жарын: «Пәтшім Пәтима»деп еркелеткен .Оған Фатима да назға толы жауап жазып, «Ілиясым?»деп зор құрмет тұтқан.Ф.Ғабитова Ілиястан Үміт, Ильфа есімді екі қыз көреді Ильфа - «Ілияс» және «Фатима» деген сөздердің алғашқы бұындарынан құралған есім.Бұл да екеуінің махаббаттарын айғақтай түседі 1937 жылы ақын тұтқынға алынғанда, Фатима жүкті болатын.Көп уақыт өтпей,Болат өмірге келеді .Абақтыда жатқан Ілиясқа аузынан түсіп қалғандай сүйкімді ұлды көрсетіп,бір рет кездесудің өзі ақын жары үшін үлкен қиындық тұғызады.Ақыры жүздесудің сәті түсіп,тергеушіден рұқсат сұрайды бар жоғы бес минут.Нәресте әкесін тұңғыш әрі соңғы рет көретінің сезді мекен,бар даусымен шырқырай жылап түрме ішің азан –қазан қылады .Бұл жайлы Ф.Ғабитова жазған естелігіне сүйенуге мәжбүрміз.Тым әсерлі,тым аянышты жазылған оқып көрелік: «Ілияс біздің айқайымызды естіген болуы керек есікті ашып жіберіп,Болатты қолына алады да: -Біздің тарихи алғашқы кездесуіміз осындай орында болды ма?- деді.Мен киімімді шешіп , Болатты емізбек болдым.Көкірегімді ашып,сүті ағып бара жатқан емшекті Болаттын аузына салдым.Ілияс мен отырған орындықтың артына келіп ,Болаттын шашалып қомағайлана емген түріне қарап:-Бұл ұлымыз етікші болсын. Етік тігуге үйрет бұл ұлды,- деді.Тергеуші: «Өзіңіздей жазушы болар»,- дегенде Ілияс: «Жазушы болып жазықсыз жаза тартқанша ,етікші болып еркін өмір сүрсін?»- деді. (Ғабитова Ф, «Өртенге шыққан гүл» кітабынан)осындайда Мағжанның : «Ақын болмай,арбакеш болғанда,жүз жасар едім?»- деген бір сөзі еске оралады.Жарымен және баласымен осы сәтті Ілиястың аталуына санаулы күндер қалған екен.Фатиманың да соңғы көруі.Ақынның аяулы жары Фатима Ғабитова 1937жылы қазақ даласының жалмап өткен Сталиндік құғын-сүргіннің көп зардабын тартты.Өмірде жақын серіктері болған Б.Сүлеев пен І.Жансүгіровтен айырылды.Темір абақты екі арысын да жазықсыз жаламен ату жазасына кеседі.Алайда Фатима сүйіп қосылған жары Ілиясты сарғайып күтеді тіпті,1938 жылы 26 ақпанда Жұмат Шанин,Бқйімбет Майлиндермен қосақтап , атып тастағанынан да бей хабар еді.Сұс билік Сталин өлген соң атылған арыстарды құдалауды тоқтатып жаппай ақталуға көшеді.Фатиманың қолына «І.Жансүгіров 1947 жылы жүрек талмасынан қайтыс болды»деген тілдей анықтама қағаз ұсынылады.Мұнын өзі жалған еді.Тек еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ,дәлірек айтсақ,1992 жылы « Ату жазасынан қайтыс болды» деген анықтама берілді.

ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР

Сұлтанов Қуаныштың «Ақан сері-Құлагер-Ілияс» мақаласы «Жас алаш» газетінің 1994 жылғы 25 маусымдағы санынан алынды.

Ғали Ормановтың «Күлкі – сықақтың сеңгірі» мақаласы «Ара» журналының 1965 жылғы 5 санынан алынды.

Ғаббас Қабышевтің «Күлкісі өткір сатирик» мақаласы «Октябрь туы» газетінің 1974 жылғы 24 мамырдағы санынан алынды.

Рахметалы Асылбековтың «Ілияс-сатираның да шебері» мақаласы «Октябрь туы» газетінің 1983 жылғы 5 ақпандағы санынан, «Сатирадағы Ілияс кейіпкерлері» мақаласы «Октябрь туы» газетінің 1984 жылғы 27 қыркүйектегі санынан алынды. Рахметалы Асылбековтың «Халық қайнары» мақаласы «Қазақ әдебиеті» газетінің 1974 жылғы 24 мамырдағы санынан алынды.

Балғабек Қыдырбекұлының «Уытты сөздің зергері» мақаласы «Лениншіл жас» газетінің 1965 жылғы 25 мамырдағы санынан, «Фельетон туралы бірер сөз» мақаласы «Қазақстан коммунисті» журналының 1964 жылғы 9-12 санынан алынды.

Есенгелді Жақыповтың «Таңқыбайдың фельетондары» мақаласы «Қазақ әдебиеті» газетінің 1965 жылғы 28 мамырдағы санынан алынды.

Гүлнар Мұратованың «І. Жансүгіров шығармаларының тілдік ерекшелігі» атты мақаласы «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының 1995 жылғы №7 санынан алынды.

Тасымбеков Армиялдың «Құрдас, мұндас жұлдыздар» мақаласы 1992 жылы 11 сәуірде «Өркенде» жарияланған. Тасымбеков Армиялдың «Алаштың аялаған азаматы» мақаласы «Қазақ әдебиеті» газетінің 1994 жылғы 17 маусымдағы санынан алынды.

Сейітов Айтбек, Сарғожаев Нұрсадықтың «Өлді деуге қимайсың, өлмес ерді» мақаласы 1992 жылы 13 сәуірде «Алматы ақшамы» газетінде жарияланды.

Төреғали Тәшеновтың «Ілиястану неге ілгерілемей жатыр»? деген сұхбаты «Айқын» журналының 2007жылғы 10 ақпандағы санынан алынды.

Қорғасбектегі Жүсіпбектің «Ақын алты ай азапталған абақты» мақаласы 1992 жылы 6 наурызда «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланды.

Әлдибекұлы Шәймерденнің «Отыз жетінің ақпаны күндері (І.Ж. өмірбаяны жайлы қосымша деректер)» мақаласы 1994 жылы Сәрсенбі Дәуітұлының құрастыруымен шыққан «Азамат ақын» кітабынан алынды.

Шәкен Күмісбайұлының «Жақсының ісі жанған шырақ» мақаласы «Жетісу» газетінің 2008 жылғы 15 наурыздағы санында жарияланған.

Қызжібек Бәкірдің «Арыстарды атуға Сталиннің күйеу баласы қол қойып отырған» атты Мақаш Тәтімовпен сұхбаты «Жас қазақ үні» газетінің 2007 жылғы 29 мамырдағы санынан алынды.

Төлеутай Ақшолақовтың «Ақындық өнер сөйлесе» атты мақаласы «Жұлдыз» журналының 1972 жылғы №10 санынан алынды.

Қуандық Мәшһүр Жүсіптің «І.Жансүгіровтің «Гималай» өлеңі» атты мақаласы «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының 2000 жылғы №1 санынан алынды.

Ә.Дайырованың «Ілияс шығармаларынан оқушыларға эстетикалық тәрбие беру жайлы» мақаласы «Қазақстан мектебі» атты журналының 1963 жылғы №8-9 63-67 беттен алынды.

Қанипа Бітібаеваның «І.Жансүгіров шығармашылығы» атты мақаласы «Қазақ тілі мен әдебиеті» 1995 жыл №11-12 саны 70-75 бет.

Қуандық Мәшһүр Жүсіптің «І.Жансүгіровтың «Құлагер» дастанын оқыту» мақаласы «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының 2002 жылғы №7, 31-36 бет, №8, 55-58 беттен алынды.

Б.Бірліктіұлының «Кектің» бас кейіпкері» мақаласы «Өмір нұры» газетінің 1965 жылғы 3 маусымдағы санынан алынды.

Ғ. Қалленовтің «Тілі уытты жазушы» мақаласы «Ертіс» газетінің 1965 жылғы 29 мамырдағы санынан алынды.

Г.Сейітжанованың «Үш бәйтерек қалдырған қазына» мақаласы «Коммунистік жол» газетінің 1986 жылғы 5 наурыздағы санынан алынды.

Төлеген Баймуратовтың «Жансүгіровтің шығармаларындағы сүйікті бейне» мақаласы «Қазақстан мектебі» журналының 1962 жылғы 3 санынан алынды.

Қажықұмар Қуандықовтың «Сахна поэзиясын ұққан жан» мақаласы «Қазақ әдебиеті» газетінің 1965 жылғы 28 мамырдағы санынан, «Жоғалған

пьесаның журнағы» мақаласы «Қазақ әдебиеті» газетінің 1967 жылғы 5 мамырдағы санынан алынды.

Ә. Дайырбаевтың «Тоқсан күйдің толғауы» мақаласы «Семей таңы» газетінің 1973 жылғы 7 маусымдағы санынан алынды.

Үмбетқұл Тәжікұловтың «Дарынды драматург» мақаласы «Октябрь туы» газетінің 1984 жылғы 5 қыркүйектегі санынан алынды.

Мамытбек Қалдыбаевтың «Ірі дарын» мақаласы «Жетісу» газетінің 1984 жылғы 5 маусымдағы санынан алынды.

Қалихан Алтынбаевтың «Ақын және Семей» атты мақаласы «Семей таңы» газетінің 1994 жылғы мамырдың 7-сі шыққан санынан алынған.

Мұрат Әбілқаевтың «І. Жансүгіровтің «Исатай-Махамбет» трагедиясы туралы Р.Нұрғалиев ойлары» мақаласы «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының 2000 жылғы 6 санында жарияланды.

Зейнеп Османованың «І. Жансүгіров поэзиясы тіліндегі теңеулердің қолданысы» мақаласы «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының 1999 жылғы 10 санынан алынды.

Лесқали Бердіғожиннің «Ілияс ақын Исатай – Махамбет туралы» мақаласы «Қазақ тарихы» журналының 2001 жылғы 5 санынан алынды.

Меруерт Оспанованың «Ілиястың атын қойған қобызшы» мақаласы «Қазақ әдебиеті» газетінің 2005 жылғы 30 қыркүйектегі санынан алынды.

Ләззат Әділбекованың «Ғұмырлық пен сұлулықтың тоғысы» мақаласы «Сақшы» газетінің 1998 жылғы 31 желтоқсандағы санынан алынды.

Марат Қабылмәлікұлының «І. Жансүгіровтің Кек» пьесасындағы көркемдік ізденістер» мақаласы «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналының 1999 жылғы 9 санынан алынды.

Жаңыл Тастағанованың «Ілияс лирика шыңының биігі» мақаласы «Қазақ және әдебиет әлемі» журналының 2007 жылғы 3 санынан алынды.

Алтын Бақреденованың «Жансүгіровтің балаларға арналған туындылары» мақаласы «Октябрь туы» газетінің 1986 жылғы 9 шілдедегі санынан алынды.

Дәрмішева Айгүлдің «Ілияс Жансүгіров-фольклоршы» мақаласы «Қазақстан мектебі» журналының 2001 жылғы 9 санынан алынды.

Салтанат Кәрібаеваның «Ілияс Жансүгіровтің прозалық шығармаларындағы әйелдер бейнесі» мақаласы ЖМУ жинағынан (Талдықорған) алынды.

М.Молдатаеваның «Ілияс Жансүгіров поэзиясындағы фольклорлық негіздер» ЖМУ жинағынан (Талдықорған) алынды.

Раушан Құрманғалиеваның «Абай мен Ілиястың үндестігі» мақаласы «Жетісу» газетінің 2005 жылы 25 маусымда жарияланған санынан алынған.

А.Абуталиеваның «Дәстүр жалғастығы» мақаласы «ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясында» 2006 жылғы нөмерінен алынды.

А.Айтбаеваның «І.Жансүгіров лирикаларындағы толғау өлеңдер» мақаласы «ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясының» 2000 жылғы 41 нөмірінен алынды.

Алтын Бақраденованың «Иса мен Ілияс ақындарының тіліндегі интонациялық мәнерлілік» атты мақаласы С.Торайғыров атындағы Павлодар университеті ғылыми-көпшілік журналының 2002 №3 «Өлкетану» сериясының алынған.

Ғабит Тұрсынбаевтың «І. Жансүгіровтің ағартушылық қызметі» мақаласы ЖМУ жинағынан (Талдықорған) алынды.

Ерлан Қасеновтың «Ілияс Жансүгіровтің ұстаздық жолы туралы не білеміз?» атты мақаласы «Республика ұстаздары» журналының 15 тамыз 2006 жылғы санынан алынды.

Жемісбек Толымбековтың «Зиялыларды баптаған Мамания мектебі» мақаласы «Жетісу» газетінің 2016жылғы 30 әуірдегі нөмірінде жарық көрген.

Сейілхан Асұаровтың «Ғани және Жетісу жастары» атты мақаласы «Октябрь туы» газетінің 1968жылғы 10 қыркүйектегі санынан алынды.

МАЗМҰНЫ

Қуаныш Сұлтанов	
Ақан сері –Құлагер – Ілияс.....	3
Кәкен КАМЗИН	
Сөз басы солаң емес, сұңғыла болу керек.....	5
Жүсіпбек Қорғасбектегі	
Ақын алты ай азапталған абақты.....	10
Шәймерден Әлдибекұлы	
Отыз жетінің ақпаны күндері.....	13
Мақаш Тәтімов	
Арыстарды атуға Сталиннің күйеу баласы қол қойып отырған.....	18
Роллан Сейсенбаев	
Дешті қыпшақ даласында.....	24
Армиял Тасымбеков	
Құрдас, мұндас жұлдыздар.....	28
Алаштың аялаған азаматы.....	31
Айтбек Сейітов, Нұрсадық Сарғожаев	
Өлді деуге қимайсың, өлмес ерді.....	35
Төреғали Тәшенов	
Ілиястану неге ілгерілемей жатыр?.....	39
Темірғали Нұртазин	
Қолжазбалар тағдыры.....	41
Темірбек Қожакеев	
Ілияс – фельетонист.....	42
Балғабек Қыдырбекұлы	
Уытты сөздің зергері.....	47
Фельетон туралы бірер сөз.....	50
Есенгелді Жақыпов	
Таңқыбайдың фельетондары.....	52
Ғ. Қаллемов	
Тілі уытты жазушы.....	54

Ғали Орманов

Күлкі сықақтың сеңгірі.....55

Ғаббас Қабышев

Күлкісі өткір сатирик.....56

Рахметалы Асылбеков

Ілияс – сатираның шебері.....59

Сатирадағы Ілияс кейіпкерлері.....62

Жансүгіров сатирасындағы үлгілер.....65

Халық қайнары.....67

Әли Ысқабай

Ілияс – сатирик.....73

Үмбеткүл Тәжіғұлов

Дарынды драматург.....80

Мұрат Әбілқаков

І.Жансүгіровтің «Исатай-Махамбет» трагедиясы туралы

Р.Нұрғалиев ойлары.....82

Б. Бірліктіұлы

«Кектің» бас кейіпкері.....85

Марат Қабылмәлікұлы

І.Жансүгіровтің «Кек» пьесасындағы көркемдік ізденістер.....86

Қажықұмар Қуандықов

Жоғалған пьесаның журнағы.....90

Лесқали Бердіғожин

Ілияс ақын Исатай-Махамбет туралы.....92

Шәкен Күмісбайұлы

Жақсының ісі жанған шырақ.....93

Шәкен Күмісбайұлы

Ілияс оқыған Мамания мектебі.....97

Тәңірберген Қалилаханов

Поэзия қыраны ұшқан ұя.....100

Жемісбек Толымбеков

Зиялыларды баптаған Мамания мектебі.....103

Сәду Машақов	
Жазушылардың қамқоры, тәрбиешісі еді.....	108
Қалижан Бекхожин	
Поэзияның ақиығы.....	112
Қалижан Бекхожин	
Өмірдің өрен жыршысы.....	116
Төлеген Баймұратов	
Жансүгіровтың лирикалық шығармаларындағы сүйікті бейне.....	122
Ә. Дайырбаев	
Тоқсан күйдің толғауы.....	128
Мамытбек Қалдыбаев	
Ірі дарын.....	131
Қалихан Алтынбаев	
Ақын және Семей.....	134
Ләззат Әділбекова	
Ғұмырлық пен сұлулықтың тоғысы.....	137
Розалина Шаханова	
Ләззат Әділбекова	
Ілияс Жансүгіровтың «Жолдастар» романы турасында.....	139
Алтын Бақреденова	
Жансүгіровтің балаларға арналған туындылары.....	144
Иса мен Ілияс ақындардың тіліндегі интонациялық мәнерлілік.....	147
Төлеутай Ақшолақов	
Ақындық өнер сөйлесе.....	153
Қуандық Мәшһүр Жүсіп	
І.Жансүгіровтің «Гималай» өлеңі.....	166
І.Жансүгіровтың «Құлагер» дастанын оқыту	173
Әнеш Дайырова	
Ілияс шығармаларынан оқушыларға эстетикалық тәрбие беру жайлы.....	189

Қанипа Бітібаева

І.Жансүгіров шығармашылығы... 194

Ерлан Қасенов

Ілияс Жансүгіровтің ұстаздық жолы туралы не білеміз... 198

Есберген Естаев

Жансүгіров және ел әдебиеті... 200

М. Молдатаева

І.Жансүгіров поэзиясындағы фольклорлық негіздер... 204

Бибігүл СыдықоваІлияс Жансүгіров лирикаларының танымдық және
этнопедагогикалық мәні... 210**Сәкен Жүнісов**

Пушкин және қазақ әдебиеті... 217

С. Тәшімбаева, М.Қарасай

Ілияс Жансүгіровтың көркем аудармалары... 219

Г. Сейітжанова

Үш бәйтерек қалдырған қазына... 222

Зейнеп Османова

І. Жансүгіров поэзиясы тіліндегі теңеулердің қолданысы... 225

Ілияс Жансүгіров поэзиясы тіліндегі фразеологизмдердің
Қолданысы... 228**Сейфолла Оспанов**

Дүбірі дара дүлдүл... 230

Жаңыл Тастағанова

Ілияс лирика шың биігі... 237

Айгүл Дәрмішева

Ілияс Жансүгіров – фольклоршы... 241

Салтанат Кәрібаева

Ілияс Жансүгіровтің прозалық шығармаларындағы әйелдер бейнесі... 244

Өмірсерік Қалиұлы

Қаламгер қарымы... 248

Раушан Құрманғалиева	
Абай мен Ілиястың үндестігі.....	253
А. Айтбаева	
І.Жансүгіров лирикасындағы толғау өлеңдер.....	258
Ғабит Тұрсынбайұлы	
І.Жансүгіровтің ағартушылық қызметі.....	261
Гүлнар МҰРАТОВА	
І.Жансүгіров шығармаларының тілдік ерекшеліктері.....	265
Салтанат Төлегенова	
Өшпес ерен бейне.....	269
Сейілхан Асқаров	
Ғани және Жетісу жастары.....	277
Қуаныш Тұңғатар	
Құлагер ақын – ғибратты ғұмыр.....	284
Түсініктемелер.....	289

ІЛИЯСТАНУ ІЛІМДЕРІ

Көп томдық шығармалар жинағы

18-том

Мақалалар жинағы

Редакторы: **Арсен Қоныс**

Компьютерде беттеген және дизайнын жасаған: **Даурия Насипова**

Кітап «Баянжүрек» баспасының компьютер орталығында беттелді.

Баспа директоры **Арасанбай Естенов**

Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143, 400 А

bjbaspasi@mail.ru, 8-707-188-18-90

Басуға 01.10.2019 ж. қол қойылды.

Пішімі 60x90 $\frac{1}{16}$. Қаріп түрі «Times New Roman». Баспа табағы 29,5.

Таралымы 500 дана. Тапсырыс № 4759

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды. 050002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41.